НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Монографія

КИЇВ – 2016

УДК 328:324(477)"312"
ББК 66.3(2 Укр), 13
Т 65

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 7 від 29.12. 2015 р.)

Рецензенти:
Бабкіна О. В., доктор політичних наук, професор
Войналович В. А., доктор політичних наук, професор

Авторський колектив:
Михальченко М. І., доктор філософських наук, чл.-кор. НАН України (керівник, передмова, розділ 1, післямова);
Рафальський О. О., доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (передмова);
Кучеренко І. М., кандидат політичних наук (розділ 2);
Шайгородський Ю. Ж., доктор політичних наук (розділ 3);
Горєлов М. Є., кандидат історичних наук (розділ 4);
Ковалевський В. О., кандидат політичних наук (розділ 5);
Шевченко О. К., доктор філософських наук (розділ 6);
Свідлов Ю. І., кандидат військових наук (розділ 6);
Мандебура-Нога О. С., кандидат історичних наук (розділ 7);
Чорний О. О., кандидат філософських наук (розділ 8);
Гриневич В. А., доктор політичних наук (розділ 9);
Шаповал Ю. І., доктор історичних наук (розділ 10).

Т 65 **Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики** / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. – 440 с.
ISBN 978-966-02-8036-6

У монографії досліджуються теоретичні й практичні аспекти трансформації політичних інститутів сучасної України. Розкриваються методологічні та теоретичні засади дослідження процесів трансформації сучасних політичних інститутів України, здійснено дослідження взаємодії політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі демократичного розвитку, проаналізовано вплив на трансформацію політичних інститутів виборчих процесів, мас-медіа, інших чинників суспільно-політичних змін.

Книга розрахована на науковців, політиків, широке коло читачів.

УДК 328:324(477)"312"
ББК 66.3(2 Укр), 13

ISBN 978-966-02-8036-6

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження процесів трансформації сучасних політичних інститутів України 7

Розділ 2. Трансформація інституту держави 59

Розділ 3. Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні 92

Розділ 4. Виборчі процеси в Україні та їх вплив на трансформацію політичних інститутів 123

Розділ 5. Інститути влади та мас-медіа: моделі та механізми взаємодії 143

Розділ 6. Трансформація інститутів національної безпеки України 179

Розділ 7. Волонтерство як нова форма громадської активності в Україні 243

Розділ 8. Політичний маркетинг як чинник трансформації політичних інститутів України 278

Розділ 9. Історична пам'ять як чинник трансформації політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства 307

Розділ 10. Трансформація політичних інститутів України в оцінках західних експертів (2013–2015 роки) 378

ПІСЛЯМОВА 400

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 404

ПЕРЕДМОВА

Ефективність української державності безпосередньо залежить від трансформації політичних інститутів суспільства і узгодження їх з кращими європейськими і світовими зразками. Мета, безумовно, амбітна, але без мрії державам і народу розвиватися важко.

Трансформація політичних інститутів країни відбувається, але безсистемно, в різних напрямах. Щоб визначити парадигму трансформаційного руху політичних інститутів, дослідницький колектив поставив за мету проаналізувати теперішній стан політичного розвитку України, а потім перейти до визначення параметрів політичної трансформації.

Тобто, визначення стану політичних інститутів є відправним пунктом наукового аналізу і завданням владних інституцій щодо їх модернізації. Якщо ми ставимо за мету модернізацію наявної моделі України, то побудуємо модернізовану олігархічну державу з розвиненою корупцією та імітаційною демократією.

Об'єктивний науковий аналіз свідчить, що політичні інститути України після здобуття незалежності майже не змінили ані змісту діяльності, ані форм, хоча і була «обрізана вказівна длань Москви». Замість всебічного контролю ЦК Компартії України, з'явився контроль Адміністрації Президента України, яка розташована у тому самому приміщенні. І для політичних інститутів не треба було змінювати стиль роботи: роби те, що кажуть. Закон – це «про людське око». Так видається ззовні.

Але всередині політичних інститутів сталися суттєві зміни: політики і бюрократія впритул підійшли до своєї мети – приватизувати державу і перетворити владу в товар, у засіб збагачення через надання корупційних послуг. Нікого не дивує, що Президенти, Прем'єр-міністри, депутати Верховної Ради стають мільйонерами і мільярдерами (начебто гроші вони беруть з повітря), що хабар став нормою життя. Отже, відбулася «внутрішня корозія» політичних інститутів, яка зменшила їх функціональну ефективність, навіть порівняно з радянською добою. І коли держава та інші політичні інститути починають деградувати, деградує уся система суспільних відносин. Причини і процеси цього потрібно досліджувати.

Слід порушити і таку проблему: у галузі політичної теорії розквітає повна концептуальна і методологічна анархія, яка видається за пізнавальний плюралізм. Цей, так званий «плюралізм», на відміну від реального, який надає науковцю право вибору дієвої методології, а не використання без упорядкування звалища будь-яких методів, веде до голого нігілізму і непорозуміння дослідників. І це видається за постмодернізм і фундаментальні уявлення про джерела розвитку політичної науки і зростання наукових знань. У таких умовах модерновий постпозитивізм (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд та ін.) уявляються видатними методологіями. Пояснення ними різних стратегій дослідження суперечностями політичного процесу і неоднозначністю досліджуваної політичної дійсності уявляється як щось усталене і наче постмодерністське. А концепція соціокультурної і економічної детермінації політичних явищ, яка поки що дає найбільш плідний результат досліджень, сприймається прихильниками словесного постмодернізму як щось застаріле.

У той же час, відходячи від примітивізму голого антикомунізму, західна політична думка модернізує класичні методології пізнання і навіть не відмовляється від класового аналізу в сучасній формі. Усе більше на Заході концепція соціокультурної і економічної детермінації наукового пізнання поєднується з раніш сформованими теоріями. А. Лебон, М. Вебер, Ортега-і-Гассет, Дж. Гелбрайт та інші дослідники залишаються популярними. Тому пізнавальна криза у західній політології долається швидше. Узагальнюються факти нової політичної світової реальності з допомогою понятійного апарату, розвинутого в попередніх теоріях. Інакше кажучи, разом з визнанням цінності класичних політичних теорій, їх пізнавальною модернізацією, яка допомагає узагальнити нові факти, наука демонструє, що теоретично криза долається, політична теорія впливає на сприйняття переструктуризації світу, визнається стійкість фактів існування однополюсного світу, поступової демократизації світу, пошуку моделей глобалізації, інтеграції регіонів у наднаціональні блоки, союзи і т.д. Причому науковці показують, що політична та економічна інтеграція ідуть поряд.

Крім того, такий інноваційний підхід доповнюється ціннісно-нормативним, куди включені «ідеографічні» методики, скеровані на пошук внутрішніх причин поведінки (внутрішня політика, економічні інтереси, психологія і т.д.) політичних партій, груп, особистостей. Тут продовжується політологічна традиція М. Вебера, Л. фон Мізеса, Ф.А. фон Хайєка та ін. Не варто також забувати інституціоналістського, емпірико-реалістського, системно-структуралістського, функціоналістського, нормативістського і т. д. підходів, які сьогодні перехрещуються, доповнюють один одного.

Новий синтетичний підхід (інколи він зветься «постнеокласичним») відображає прогресивні тенденції розвитку політичної науки і зростання політичних знань, тому що науковці прагнуть вивчати реальні процеси, а не відмовлятися від їх вивчення під приводом «падіння» усіх методологій.

Науковий колектив дослідив не тільки стан і перспективи розвитку держави, взаємодію політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства, але й специфіку виборчих процесів (виборчі комісії поступово перетворюються в політичний інститут), трансформацію силових структур, взаємодію інститутів влади і засобів масової інформації та інші актуальні проблеми щодо визначеної теми.

Вагому частку роботи склали деякі нові моменти політичного життя України (типу Майданів) і перспективи політичного розвитку країни у різних варіантах трансформації політичних інститутів.

Розділ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ

Світ живе в умовах високоінституціоналізованих суспільств з різними типами режимів: тоталітарних, авторитарних, демократичних, перехідних і т.д. Будь-яка сфера людської діяльності – економіка, політика, побут, спорт – організовані за визначеними зразками, законами, традиціями, їх діяльність регулюється спеціальними інститутами: державою, інститутами громадянського суспільства, лідерами, елітами. Спектр таких інституцій відповідає людським і суспільним потребам виробництва і розподілу матеріальних і духовних благ, комунікації, колективній та індивідуальній безпеці, захисту здоров'я нації, конкретної людини, соціального контролю за поведінкою членів суспільства у всіх сферах життєдіяльності.

Політичні інститути, які регулюють здійснення влади і доступ до неї, політичну діяльність колективних та індивідуальних суб'єктів політичного життя – є одними з найголовніших. Кожний з політичних інститутів здійснює чітко або аморфно визначений вид політичної діяльності і охоплює спільність, групи, які спеціалізуються на виконанні функцій і норм з регуляції відносин у середині інституту, з іншими політичними і неполітичними інститутами, матеріальних і духовних ресурсів політичного інституту, які необхідні для реалізації їх цілей. У процесі інституціоналізації суспільств трансформуються як відносно стійкі форми політичних інститутів (наприклад, парламент), так і стихійні і нестійкі форми політичної діяльності (наприклад, протест у формі Майдану), які набувають визначеності, здатності до саморегуляції.

Кожний політичний інститут народжується завдяки інтересу політичної сили, яка має мотив надати йому відповідні функції.

Лише декілька політичних інститутів формуються на інтересах суспільства в цілому, щоб зняти суперечності на загальнонаціональному рівні: держава, армія, правоохоронні органи і деякі інші. Інколи держава (в особі чиновників) забуває, що вона стоїть на фундаменті, який зветься «суспільство». І сповзає з нього,

починає функціонувати як самодостатній інститут. Обірвавши зв'язки з «фундаментом», вона може стати антинародною, тоталітарною, функціонувати як «Ніс» за М. Гоголем. Може стати страшною силою.

Інститути, в тому числі політичні, визначаються у різних теоретичних системах: від суто адміністративно-юридичного розуміння до субстанціонального. В працях К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера, в політичній науці, на відміну від адміністративно-юридичного розуміння політичних інститутів, складається соціологічний і політологічний підходи як визначення субстанції й інституції в політичній сфері, змісту і форми в політичних відносинах.

Інститут (установа, відомство), за М. Вебером, становить спільність людей, поведінка яких базується на раціональних установках (норми конституції, закони і т.д.), Е. Дюркгейм заклав основи французького соціального інституціоналізму [1]. Взагалі є велика кількість визначень політичних інститутів у межах політичного інституціоналізму. Класичний політичний інститут – це держава.

Цей інститут протистоїть як орган влади іншим політичним інститутам за специфікою своїх регулюючих функцій і за предметом свого впливу.

Деякі інститути прагнуть впливати на усе суспільство, деякі на його частину. Функціонують інститути для розв'язання конкретної проблеми. А оскільки суспільство має безліч проблем, то існує тенденція до безкінечного множення політичних і економічних інститутів. Наприклад, існує проблема корупції у суспільстві. Замість боротьби з корупцією у всіх відомствах, в Україні створюються декілька правоохоронних «антикорупційних» інститутів, які, в свою чергу, можуть стати корумпованими, якщо створюються надто повільно і заповнюються «старими» корумпованими кадрами.

Аналіз політичних і економічних інститутів України показав, що їх форма не відіграє першорядної ролі. У будь-які форми можна «залити» будь-який зміст: золото або гіпс. Тому гасло «Кадри вирішують усе», відоме з часів Стародавніх Греції і Риму, має сенс і в сучасній Україні. Ми можемо створювати все нові і нові відомства під вирішення назрілих питань, але якщо ми не наповнимо їх новим змістом – новими кваліфікованими, некорумпованими

кадрами, ці відомства не будуть працювати ефективно. Наприклад, можна створити нові демократичні інститути, покликані упорядкувати соціальну сферу, правопорядок, але якщо вони не будуть чітко виконувати свої функції, то не стануть ефективними. Про це свідчить історико-конкретний і структурно-функціональний аналіз.

Важливо також врахувати готовність населення сприйняти реформи і діяльність нових і традиційних інститутів позитивно. Тобто, має бути соціальний запит на реформаторські зміни.

Системний аналіз ходу реформ, діяльності політичних і економічних інститутів показує, що потрібен ще один елемент, який забезпечує успіх реформ – це політична воля до реформ керівників політичних і економічних інститутів і тієї невеличкої частини активної політичної верстви населення, яка і є мотором, рушійною силою реформ.

Якщо представити систему політичних інститутів схематично, то це буде система «пустих» будівель, де можна заповнити ці будівлі обладнанням і кадрами, і це будуть які завгодно заводи і фабрики. Нова влада може залишити наявне обладнання і кадри, поміняти їх або залишити непрацюючими. Тому і функціонують політичні інститути застарілі, модернові, розвалені (як, наприклад, сучасні правоохоронні органи України). Так, наприклад, про це свідчить зведений аналіз УНІАН, здійснений за результатами соціологічних досліджень у 2015 році. Найбільш корумпованими інститутами опитувані визначають суди, міліцію, прокуратуру. Такої думки дотримуються 27% жителів України. У топ-5 попали також медичні установи. 64% опитаних відповіли, що вони давали хабарі у медичних установах. Освіта за кількістю хабарів вийшла на друге місце [5].

Є політичні інститути, які обслуговують державну владу, державу і громадянське суспільство і, зокрема, тільки громадянське суспільство. Наприклад, армія є суто державним інститутом. Судова система повинна захищати державні інтереси, а також інтереси громадянина і громадянського суспільства. Такий політичний інститут, як опозиція, своєю функцією покликаний захищати інтереси громадянського суспільства, хоча держава може частково фінансувати діяльність опозиції – «опозиція її Величності» у Великій Британії, де держава фінансує діяльність «тіньового уряду» як представника громадянського суспільства.

Своєрідним політичним інститутом є політичні партії. Сформовані як інститути громадянського суспільства, вони у разі оволодіння інститутами держави (вибори, збройне захоплення влади і т.д.) можуть сполучати функції інститутів громадянського суспільства і держави, або стати в автократичних і тоталітарних державах частиною держави – Націонал-Соціалістична партія Німеччини (НСПН), Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС). КПРС була настільки політично цинічною, що ввела в Конституцію СРСР статтю 6, де зазначалося, що вона є найважливішою частиною держави, і правляча еліта держави стала партійно-державною, а держава була побудована на партійному фундаменті. Тому, коли КПРС розпалася, то розпався і СРСР.

Є політичні інститути, які за змістом і функціями є державними, але одночасно служать громадянському суспільству – виборчі інституції* (в Україні – ЦВК, обласні виборчі комісії, окружні виборчі комісії), що є кадрованими політичними інституціями, які або розгортаються в могутні структури під час виборів, або працюють у «згорнутій» формі.

Важливо розуміти, що політичні інститути не тільки пов'язані партіями, диктаторами (як правило, репресивні), а й надані людям зовнішньою силою, вони є постійною творчістю людей. І держава, і суди, і тюрми, і партії створюються конкретними людьми, в конкретних умовах, з конкретними функціями. Тому населення України скептично ставиться до всіх обіцянок під час виборів проводити реформи, які не виконуються ані парламентарями, ані Президентом України. Наприклад, Президент України обіцяв завершити конфлікт у Донбасі за декілька днів, підвищити зарплати, пенсії, знищити корупцію. Пройшло півтора року, а нічого з обіцянок не виконане. Тобто, або це не володіння конкретно-історичним аналізом, методами економічного дослідження, чи впливають зміни в суспільному процесі, або з самого початку була передвиборча демагогія. Реформи в Україні здійснюються специфічно: кожний Президент розбудовує політичний режим «під себе», розставляє «свої» кадри, реформує Конституцію згідно з власним бажанням, а парламент розпадається на групи впливу, які

* Інституція більш аморфна, ніж інститут – це й зведення законів, установа, комісія, комітет, тимчасова управлінська організація і т. д.

б'ються за свої вузькі корпоративні інтереси щодо «розпилення» держбюджету і законодавчого закріплення своїх привілеїв. Чи не тому в Україні такі низькі рейтинги усіх гілок влади? Але найбільш регресивна трансформація спостерігається у сфері правоохоронних органів. Суди, прокуратура, органи МВС перетворилися в засоби заробляння грошей усіма доступними методами: хабарництво, кришування, корупційний податок на населення, здирництво і т.д.

Проаналізуємо, як протягом останніх тридцяти років відбувалася трансформація політичних інститутів.

Процес трансформації політичної системи був запущений у 1987 році ще в умовах СРСР суто стихійно, як кампанія перебудови на базі розширення свободи слова. Це планувалася тактика обмеженої лібералізації партійно-радянської системи, а не справжньої перебудови. Але суспільство було «вагітне» рухом до змін, і маленьке послаблення з боку тоталітарної держави породило широкий рух до реальних змін. Як буває в реальності, загата дає спочатку маленьку течу (проточку), але вона швидко розширюється і руйнує усю загату. У політичному ж сенсі все відбулося так само: маленька «теча» швидко набрала характеристик руйнівного процесу, і СРСР розвалився. Безумовно, крім політичних причин там були й інші – економічна неефективність радянської системи, неефективна національна політика русифікації, ілюзорна ідеологія, розбазарювання національних багатств СРСР на підтримку «соціалістичного табору», експорт соціалістичної революції і т.д.

В Україні, у Києві, процес трансформації політичних інститутів спочатку тривав повільніше, ніж у Москві. Україна залишалася заповідником радянської системи. Тільки у 1990 – 1991 рр. цей процес прискорився за рахунок елементів національно-визвольної революції, яких у Росії не було. Це привело до того, що Україна стала незалежною і формально її політичні інститути стали інститутами нової країни. Але реально і Рада Міністрів, і Верховна Рада, і місцеві ради (включно з обласними), і правоохоронні органи, і армія залишилися радянськими. Розвалилася партійно-бюрократична система і народилася нова управлінсько-політична структура – Президент і його Адміністрації. Зразу ж розгорнулася боротьба між президентською вертикаллю і системою рад за реальну владу. На жаль, не були розпущені ради

і не був сформований новий уряд. Новий Президент України Л. Кравчук узяв курс на повільну, мирну трансформацію держави, а у економічній сфері вже буяв дикий капіталізм, який насаджували «червоні директори» і «червоні голови» колгоспів, які об'єдналися з криміналітетом. Штабом дикого капіталізму став Союз промисловців і підприємців, який очолив Л. Кучма.

Політичні погляди, в основному, панували романтичні, абстрактно гуманістичні – свобода слова і зібрань, демократія, права людини і т.д. Економічні погляди були ще абстрактніші – вільний ринок, конкуренція, зменшення регулюючої ролі держави в економіці. Системний підхід до держави був відсутній. Трансформаційна діяльність Верховної Ради була спонтанно-хаотичною.

Держава трансформувалася повільно, безсистемно, економіка розвалювалася, гуманітарно-культурна сфера деградувала. Недарма кажуть, що революції здійснюють романтики, а її результатом користуються авантюристи і шахраї. Так і відбулося в Україні, де політичні інститути були залишені на стихійну трансформацію, акцентувалися питання мови, культури і т.д.

Л. Кравчук не зміг побудувати правову, демократичну державу, хоч і висував це за мету своєї політики. Причин було багато: відсутність конструктивної більшості навіть в управлінському апараті, комуністи ще мали великий вплив у суспільстві, не було сильних політичних партій, орієнтованих на політичну модернізацію країни, економічні еліти не були національними і зацікавленими у створенні ефективної демократичної, правової держави. Їм була вигідна слабка держава, яка не контролює шляхи збагачення, розкрадання підприємств. «Пуповина» економік Росії і України не була відірвана.

Саме економічні господарі країни у 1994 році привели до влади Л. Кучму, який, на їх замовлення, почав будувати корупційно-олігархічну державу з елементами клановості і тісних зв'язків з Росією. Саме він заклав основу влади дніпропетровсько-донецького клану, який, урешті-решт, привів Україну до громадянської війни. Лазаренко, Ахметов, Янукович, Азаров та інші – усі вони з номенклатури Л. Кучми.

Л. Кучма прийшов до влади, коли в суспільстві точилася дискусія, які політичні інститути в державі будувати і якою має бути держава – «сильною» чи «слабкою»? Це питання виникло як

реакція на одержавлення усього суспільного життя при «реальному соціалізмі», коли навіть індивідуальне життя було одержавлене: від народження у державному пологовому будинку і до смерті людина повністю контролювалася тоталітарною державою.

У Російській імперії держава традиційно відігравала провідну роль, а її правитель був необмеженим господарем цієї держави. Ця традиція тяглася з часів Золотої Орди, коли Північно-Східні князівства після розвалу Стародавньої Русі стали улусами Орди і здійснювали владу за її законами і традиціями. Ця сама схема, після приєднання України до Московії, була нав'язана Україні. Влада вірно служила імперії і її господарю. У Росії взагалі держава завжди була сильною, навіть коли була внутрішньо слабкою. Тому що поза межами держави не було приватного життя.

Між тим дискусія була методологічно хибною. Тому що варто було шукати відповідь – яка держава ефективна? Так, держава має бути міцною, ефективною для підтримання конституційного порядку і рушієм позитивних змін, гарантом прав і обов'язків громадянина. Л. Кучма не хотів цього розуміти і перетворив державу в інститут володарювання невеликої купки вже українських олігархів і чиновників, у власність цієї верстви. Ситуація політичного хаосу і правового свавілля була створена штучно, щоб захоплювати суспільну власність. Ця група «нової еліти» і сам Президент були поставлені і над державою, і над суспільством, і над законом.

Оскільки політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичних відносин у середині сформованого режиму, то вони увесь термін президентських повноважень Л. Кучми працювали не лише на нього особисто, але й на його «команду», яка трималася не тільки за «шефа», але й один за одного. Звідси протестні рухи «Україна – без Кучми», «темна» загибель найближчих поплічників Кучми, коли його режим захитався. Обрубалися ланцюги, які б свідчили про економічні і політичні злочини режиму.

Л. Кучма не обірвав зв'язків лише з одним кланом – донецьким, який зробив найбільший внесок у його статки як мільярдера і з представника якого він готував свого наступники – В. Януковича, що гарантував йому політичну, економічну і кримінальну недоторканність. Лише народне повстання, яке найбільш яскраво

втілилося у Майдані, зруйнувало плани з передачі влади клану «донецьких». Тим більше, що частина українських олігархів, побоюючись цього клану, теж підтримувала вимоги Майдану – за чесні вибори, необрання В. Януковича Президентом України. Також частина політичних інститутів або обрала позицію нейтралітету у політичному конфлікті (армія, МВС, СБУ), або підтримала повсталих (Верховний Суд). Верховна Рада вагалася весь непевний період. Варто зазначити, що правлячий режим настільки підірвав свій міжнародний авторитет, що європейські політичні інститути підтримали народне повстання, а Росія, яка була на боці Л. Кучми і В. Януковича, але перебувала також у стані кризи, не наважилася втрутитися у внутрішні справи України. Це вона зробить пізніше.

Події 2003 – 2004 року винесли нагору дуже суперечливу політичну фігуру – В. Ющенка, який відіграє згодом роль «троянського коня» щодо передачі політичної влади донецькому клану, що призведе до історичних жертв в Україні і Європі.

У подіях 2003 – 2004 року свою негативну роль відіграли два фактори: а) несталість, неукоріненість в український ґрунт напівдемократичних політичних інститутів держави; б) слабкий кадровий склад громадянського суспільства України. На роль лідера країни буремні події винесли фотогенічного, зі слабкою політичною освітою і волею, патріотично налаштованого, але самозакоханого В. Ющенка, який став іграшкою найближчого оточення. Поєднання нестабільності політичних інститутів і слабкого політичного лідера, який заохочував політичні інтриги у владі і між владою і опозицією, – призвели до поразки так званих «помаранчевих» і забезпечили перемогу раніше переможеним «донецьким». Перший Майдан не створив широких народних рухів і не вплинув на структури держави. Фактично В. Ющенко невдало формував владу, керував країною і усе зробив, щоб влада впала в руки донецького напівкримінального клану. А головне – він не реформував політичну систему і вона продовжувала трансформацію до авторитарної кланово-олігархічної держави.

Населення і його економічна і політична частина, в першу чергу, швидко зрозуміли, що за демократичною риторикою нового режиму немає конкретних дій. Внутрішня політика була зведена до розборок у середині табору «помаранчевих» і до загравання Прези-

дента з опозицією, навіть до призначення Прем'єр-міністром опозиційного В. Януковича. Парламент був без яскраво вираженої більшості і не міг ефективно працювати. Усі політичні інститути втрачали підтримку населення, їх рейтинг падав. Цим скористалась опозиція, яка на критиці безбарвного, неефективного правління набирала рейтинг, особливо, коли її лідер був відправлений у відставку. «Помаранчеві» перейшли до міжусобних баталій, особливо жорстким протистоянням характеризувалися політичні війни між Президентом В. Ющенком і Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Також протистояли Уряд і Адміністрація Президента. Фактично політична система була деморалізована. І в такому стані суспільство прийшло на вибори Президента України у 2010 році. Як наслідок, перемогу здобув лідер опозиції В. Янукович, хоча з досить скромним результатом у другому турі (48,5%), де його конкурентом була Ю. Тимошенко. «Помаранчеві» на виборах висунули декілька претендентів, які розпорошили результат. В. Ющенко отримав жалюгідний результат, але допоміг В. Януковичу стати Президентом України.

Перемога В. Януковича стала початком великих бід України. Варто враховувати, які верстви населення його підтримували і на які політичні і економічні еліти він спирався.

В. Янукович зовнішньо мав вигляд сильної і впевненої людини, але внутрішньо був слабким, боязким, професійно і гуманітарно не підготовленим до тих обов'язків, які були на нього покладені посадою. Він міг грати роль сильної людини, поки не стикався з опором. З його обранням до влади прийшов донецький клан – малоосвічений, малокультурний, але нахабний і злочинний. Підтримувало його русифіковане, декласоване, малоосвічене населення, яке сповідувало просту формулу: «злочинець, але наш». Тим більше, що воно повірило його примітивним обіцянкам «усім дати усе». А так не буває навіть у багатих країнах, тим більше було нереально у бідній країні.

Його прихід до влади надав нового стимулу для суперечливого розвитку. Донецькі не тільки продовжили трансформацію по курсу, який задав інститутам режим Л. Кучми, але влада почала швидко зростатися з криміналом і набрала зовнішніх боргів, за рахунок яких були трішки підвищені зарплати і пенсії.

У кожен регіон був посланий кримінальний «авторитет», який займався збором мафіозних податків і стежив, щоб офіційна влада надсилала «в центр» корупційну частину прибутків. Таким чином, у країні фактично склалося двовладдя, але обидві влади очолювала одна людина. Представники криміналітету увійшли в органи місцевої і центральної влади, використавши статтю Конституції «про погашення» судового покарання. Наприклад, В. Янукович сам мав дві судимості.

Крім того, в порушення Конституції України на посади міністрів були призначені громадяни Росії, які не мали українського громадянства або мали фіктивне, у тому числі у силові відомства. Такі державні інститути, як армія, міністерство внутрішніх справ, служба безпеки, цілеспрямовано розвалювалися. Навіть особисту службу охорони Президента очолював громадянин Росії.

Таким чином, конкретно-історичний і системний підходи до аналізу процесу трансформації політичних інститутів, особливо якщо він доповнений принципом «кадри вирішують усе», показує:

а) політичні інститути є формою, яку можна заповнити будь-яким змістом, особливо кадровим, і вони будуть слугувати будь-якому особистісному режиму (Кучми, Ющенка, Януковича). Особливо якщо вони мають традицію культу особи. Наприклад, у Росії швидко повернувся культ особи В. Путіна, і усі політичні інститути Російської Федерації охоче підкорилися цьому культу;

б) у державі перехідного типу, якщо норми Конституції не стійкі і не сприйняті як життєво необхідний спосіб життя, його легко змінити з нормального, традиційного на кримінально-корупційний. Політичні інститути не тільки сприймають нові норми, але з ентузіазмом будуть їх поширювати;

в) засоби масової інформації не стають перепоною такої трансформації, оскільки в Україні усі вони належать корумпованим олігархам і політикам і слухняно виконують їхню волю. Вони можуть бути використані лише у міжолігархічній боротьбі;

г) Київ як столиця відіграє велику роль у функціонуванні національних політичних інститутів, але підкоряється волі провінційних кланів, які їх захопили, час від часу скидає їх ярмо, щоб знайти інше.

Отже, політичні інститути є важливим джерелом соціальних і політичних змін, але не обов'язково прогресивних. Їх роль

залежить від якості політичних еліт, які їх очолюють і контролюють. Таким чином, конкретно-історичний і системний методи аналізу дозволяють бачити позитивні і негативні трансформації політичних інститутів у системі «влада – народ – еліти» і показати, що злочинна влада робить інститути злочинними.

І головним результатом трансформації політичних інститутів України в процесі Революції Гідності – це не відторгнення режиму В. Януковича, не вибори нового Президента, який може створити новий особистісний режим, а те, що нація згуртувалася через Майдан і захист території України, обрала нову Верховну Раду, де частка антиукраїнських сил незначна. Є шанс, але тільки шанс, що громадянська (політична) нація і Верховна Рада стануть рушійною силою позитивної трансформації політичної системи України і боротьби з корупцією.

Теперішня влада повторює помилки своїх попередників: робиться багато заяв, пишеться багато текстів про численні реформи, а самих реформ не відбувається. У політичній системі України фактично нічого за перших два роки після Революції Гідності не змінилося ані в технологіях, ані у формах влади. А два роки в революційний період – це дуже багато.

І сьогодні політичні інститути залишаються каналами збору «корупційної ренти» з населення України, яке розглядають як «природний ресурс», з якого можна мати ренту за володіння ним.

Боротьба з корупцією в політичних інститутах Української держави буде безуспішною, якщо здійснюватиметься з опертям тільки на антикорупційні прагнення зовнішніх партнерів України – США, ЄС, Канади і т. д. Треба розуміти ситуацію: політична і економічна системи в Україні запущені в режимі отримання «корупційної ренти» будь-якою ціною. Тому система корупції може бути знищена тільки з середини (з допомогою зовнішнього фактора) через перезапуск «правил гри» в політичній і економічній сферах. Перезапуск усього політичного і економічного механізмів держави і суспільства може почати політичний лідер і активна група еліти, яка його підтримує. Без цього боротьба з корупцією – марна справа.

Коли ми розглядаємо темпи, зміст трансформацій політичних інститутів, то повинні застосувати цивілізаційний підхід. Кожна глобальна, регіональна і навіть локальна цивілізації породжують

свої специфічні, політичні інститути – віче, парламент, король, цар, імператор, хан, фараон, збори вождів племені т.д. І власну структуру влади – демократія, деспотія, тоталітаризм, аристократична республіка і т.п. Наприклад, як би офіційно не звалася в Росії (в Московії, Владимиро-Суздальщині) влада – це, по суті, східна деспотія з коренями з Золотої Орди. Усі спроби прищепити зразки європейської влади приводили до суто зовнішніх змін. А за суттю залишалася східна деспотія на чолі з великим князем, царем, генеральним секретарем, президентом. А народ – це раби правителя і держави.

В Україні, навпаки, традиції віча, обрання гетьмана сполучилися з західними традиціями абсолютизму, виборності, парламентської демократії.

Різні регіональні цивілізації, різні етноси – різні владні системи, різні форми і функції політичних інститутів, різні форми політичної участі мас.

Політичні інститути України за своєю суттю, тобто за формою, змістом, функціями залишалися частково радянськими, що є наслідком колонізації, «пострадянськість» збагатила їх клановістю і корупцією. Наприклад, армія за змістом залишилася радянською, але втратила агресивність і не була готова до війни з Росією, причому у «гібридному» варіанті, оскільки в Росії армія – основа держави. Розрив з Росією є чинником переходу, входження в європейську цивілізацію, переходу з євразійської регіональної цивілізації у європейську.

Події початку 2014 року були політичним переворотом, а не революцією. Вони не змінили економічний лад, політичний устрій, лише поміняли правлячі еліти. При цьому лідери нової правлячої еліти виявилися «старими» бризками еліт, які правили раніше. П. Порошенко, А. Яценюк, О. Турчинов працювали на чільних посадах за попередніх політичних режимів. Це не Наполеон, не більшовики, які прийшли до влади внаслідок перевороту. Але оскільки вони не були пов’язані з попереднім монархістським режимом (ми свідомо не враховуємо кількамісячних політичних маневрів у перехідний період), то взялися руйнувати політичні і економічні інститути старої держави і творити нові, нехай не завжди кращі.

Тому нові владні еліти (ми беремо і часткове нове «післямайданне-2 поновлення») не нададуть імпульсу до докорінної трансформації політичних і економічних інститутів. Щоб мати політичну волю до модернізації політичної і економічної системи України, треба піти іншим шляхом, заперечити старий шлях, порвати усі зв'язки з колишнім корумпованим політичним і економічним класом і будувати нові за змістом інститути, нові політичні і економічні відносини.

Для перебудови старих політичних інститутів потрібна нова ідеологія, яка об'єднала б націю і окреслила загальні риси державного будівництва. Один з позитивів Майдану-2 – це те, що новий парламент відсторонив комуністів від участі в перебудові політичних інститутів. Але в Україні до цього часу діють не ідеологічно заангажовані партії, а «патронажні», які очолює «патрон» – мільярдер або мільярдери спонсорують партії в закритому режимі. А хто платить, той замовляє музику. Поділ на ліві, центристські, праві умовний за самоназвою. То хоч би державницька ідеологія, на основі якої переробляється Конституція України, була національно-патріотичною.

На нашу думку, в основі державницької ідеології, під яку трансформуються політичні інститути, повинна лежати концепція «раціонального націоналізму», як у західноєвропейських країнах. Концепція раціонального націоналізму окреслює:

- які національні інтереси є пріоритетними для держави;
- визначити чіткі межі інтересів нації і особи, які реалізує кожний політичний інститут;
- назвати політичну, економічну і соціальну стратегії держави;
- визначити, що боротьба з корупцією є першочерговим завданням держави і т. д.
- Наприклад, соціологічні опитування свідчать, що кожний третій

українець пропонує розстрілювати за корупцію [2].

Як же зробити це, коли родинні, кланові зв'язки кайданами лежать на руках і ногах, заважають прийняти радикальні рішення. Тому і нова спроба трансформувати політичну і економічну системи закінчиться імітацією реформ. Буде створена гора паперів, яка породить чергову мишу. Соціологічне опитування, проведене

17–27 квітня 2015 року компанією TNS, показало, що 68% українських громадян незадовільно оцінюють роботу уряду України. І тільки 8% – задовільно. Вибірка 2400 осіб [6].

Згідно з опитуванням, проведеним фондом Разумкова та фондом «Демократичні ініціативи», наприкінці липня 2015 року (опитано 2011 громадян, теоретична похибка дослідження 2,3%) Президенту України довіряли 29% українців, однак 62% не довіряли, Верховній Раді довіряли 15%, майже стільки ж уряду – 18%. За останній рік прагнення до ЄС скоротилося з 57% до 51% (негативна реакція на недостатню допомогу Україні). За вступ до НАТО на ймовірному референдумі проголосували б 64% (якщо порівнювати з показниками вересня 2014 р., а також з тими, що були у березні 2012 р., то кількість прихильників вступу до НАТО зросла спочатку з 13% до 44%, схильних підтримувати позаблоковий статус, навпаки, скоротилася з 42% до 22%, так само, як і тих, хто підтримував військовий союз з Росією та іншими країнами – з 26% до 15%. Тепер же ситуація докорінно змінилася. Українським ЗМІ довіряють 47%, а не довіряють 45%. Російським ЗМІ вірять 7% опитаних, а не вірять 83% [8].

Тому зупинимося більш детально на методології справжніх реформ. По-перше, потрібно чітко визначити три групи політичних інститутів: а) які підлягають демонтажу; б) які підлягають модернізації; в) які треба будувати заново, щоб забезпечити загальну модернізацію суспільства.

Демонтаж старої корумпованої суспільно-політичної структури, інститутів та відносин вимагає формування інноваційної концепції розбудови не тільки нових за змістом політичних інститутів, але і нових відносин у середині цих інститутів і між інститутами. Найскладніше перебудувати систему політичних і міжособистісних відносин. Тут написанням нового Положення про структуру і функції політичного інституту не вичерпаєш проблему. У новій формі будуть функціонувати старі корумповані відносини і нових функцій інститут не набуде. Наприклад, надання нового озброєння українській армії (вкрай необхідного) незначною мірою може підняти її ефективність з низки причин: а) низька якість і корумпованість командування. Як наслідок, нове озброєння буде захоплено сепаратистами РФ або продане «чорними каналами» їм;

б) проникнення агентури Росії у всі ланки армії; в) небажання керівництва держави будувати дійсно нову армію; г) низька якість фахівців Збройних сил України і Нацгвардії.

Які інститути застаріли і заважають суспільству рухатися шляхом прогресу? Для того, щоб їх визначити, треба до аналізу суспільства підійти комплексно, системно. Наприклад, на етапі переходу від системи «безвладних» рад і комуністичних обкомів і райкомів соціалістичного суспільства були потрібні адміністрації Президента в областях і районах. У сучасних умовах розвитку суспільного самоврядування і передачі частини функцій державного управляння в регіони чи не прийшов час ліквідувати їх і передати їхні розпорядчі функції на рівень обласних і районних органів самоврядування? Якщо в областях потрібні якісь представництва Президента в світлі тих повноважень, які будуть визначені новою Конституцією України в парламентсько-президентській республіці, то можна призначити префектів, за зразком Франції, які будуть стежити за виконанням Конституції в регіонах.

Таким чином, нам треба системно переглянути функції усіх державних інститутів, виходячи з критерію їх ефективності. Тут має бути враховано багато чинників: відповідність інституту меті, цивілізаційним цінностям функціонування, чинному законодавству, нормам моралі, кадрове і матеріальне забезпечення і т.д. Головне – щоб інститут відповідав інтересам країни і меті.

Системний підхід вимагає оцінки інститутів на сумісність в єдиній політичній системі, відсутність дублювання функцій, інноваційність у функціонуванні. Політичні інститути мають тенденцію формалізувати свою діяльність, зберігати надмірну стереотипність, перебільшувати своє значення. Тому виникає розбалансованість політичної системи, її ефективність падає, вона застаріває. Оновлення трансформації у цьому разі здійснюється двома шляхами – через модернізацію або революцію.

При цьому в центрі процесів трансформації стоїть держава. Марксизм переоцінював класову сутність держави, яка безумовно є. Але цю регулюючу сутність привласнили: а) чиновники, які, становлячи державну бюрократію, не тільки отримують заробітну платню за свою працю, але й експлуатують державу як спосіб збагачення через корупцію, використання влади для отримання

багатьох пільг і т.д.; б) правлячий клас (рабовласники, феодали, буржуазія, комуністична бюрократія, націоналістична бюрократія і т.д.) використовують державу як спеціальний механізм утримання своєї влади. Але сам по собі цей механізм безідеологічний, він може використовуватися будь-яким класом, навіть позакласовими мамлюками, армією, авантюристами і т.д.

Якщо існуюча модель держави не влаштовує політичну силу, яка її захопила, то вона будує нову, але функції держави залишаються тими самими. Змінюються лише форми державного примусу – м'які (демократичні) або жорсткі (автократичні). Оскільки зміст форм примусу визначають люди («кадри вирішують усе»), то еліта політичної сили, яка захопила владу в державі, теж вирішує усе: форму і зміст політичних інститутів, рівень демократії, взаємодію держави і громадянського суспільства.

Нову державу не можна побудувати, не «розчистивши» будівельний майданчик від старих політичних інститутів, які перебувають у стані занепаду.

Події 2014–2015 рр. показують, що старі політичні інститути свідомо гальмують реформу політично-правової системи не тільки на рівні законодавства, але і на рівні виконавчої влади і самоврядування. Фактично із усіх реформ не проведено жодної: не змінено виборче законодавство, не здійснена конституційна реформа, не реформовані правоохоронні органи і т.д. Тому в суспільстві знову зростає соціальна напруга. Якісь зміни робляться, але повільно, із запізненням, а конфлікти у гілках влади зростають.

Активна, стратегічно мисляча частина населення задається питанням: чому країна чверть століття тупцює на місці, не має успіхів в економіці, політиці, соціальній сфері?

Так, у 1991 році була відкинута жорстка планова схема управління з огляду на низку причин: а) мета цієї схеми – побудова комунізму – була утопічна, тому і схема управління, спрямована на утопічну ціль, не могла бути ефективною; б) економіка, політика, ідеологія працювали на «світову соціалістичну революцію», тому були мілітаризовані, агресивні і безперспективні; в) людина не була метою цієї ідеології, політики і економіки («усі як один помрем»), тобто система була антигуманною. Але відкинувши помилкову стратегію, країна не розробила правильної, гуманної, вона попливла курсом «за хвилями». А корабель без курсу – це некероване судно.

Час від часу різні режими, розуміючи проблему, створювали нові «стратегії» волюнтаристського штибу, в основному виборчого, пропагандистського характеру, побудовані не на реальному аналізі, прогнозі, а на суцільній демагогії. І ці «стратегії» канули в Лету.

До цього часу не знайшлося лідера, політичної сили, які б на основі глибокого аналізу і синтезу реальної ситуації в країні і світі змогли б розробити декілька сценаріїв розвитку і запропонувати суспільству для дискусії: що маємо, куди йти, під яку мету перебудувати політичні і економічні інститути, щоб держава, самоврядування були ефективними, як будувати зовнішню політику, хто буде і як контролювати прийняту стратегію? Коли у країні затверджена стратегія, то менше Майданів, дискусій, політичні сили працюють на реалізацію цієї стратегії і окрема людина підлаштовується під державну і суспільну стратегію.

Розробка суспільної стратегії реформ політичних інститутів може будуватися як на визнаному науковому знанні, так і фальсифікованому або ідеологізованому, яке маскується під істинне. Нам добре відомі дві форми такого фальсифіковано-ідеологізованого знання – гітлерівський нацизм і ленінізм-сталінізм, на основі яких у XX столітті будувалися стратегії розвитку країн і перебудови світу. У цих системах знань істина була змішана з утопізмом, містицизмом і фальсифікаціями знання.

Як зазначав К. Поппер, у суспільних науках XIX–XX століття відбувався процес переходу від незнання до знання. І на перший план вийшла проблема фальсифікації наукових результатів за рахунок неправильного трактування практики, гіпертрофії другорядних явищ і висновків. Це пов'язано зі суперечністю соціальної реальності, різноспрямованістю суспільних процесів, які не завжди лягають в русло універсальних теорій. Так, дуже прості тези про «різні характеристики націй», «про класову боротьбу» породили дві волюнтаристичні ідеології – нацизму і пролетарської світової революції, які принесли людству численні біди.

Жодний спосіб пізнання й інтерпретації знань у суспільних науках, жодний методологічний принцип не може претендувати на отримання єдиного правильного результату при аналізі політичних інститутів. Тому у суспільствознавстві існує багато методологічних принципів, які доповнюють один одного і за рахунок цього компенсують свою однобічність.

Наприклад, структурно-функціональний метод передбачає дослідження політичних інститутів з точки зору взаємозв'язку елементів держави і влади, які становлять єдину структуру і мають функції, які не повинні суперечити одна одній. Так, прокурорська і суддівська системи (елементи) держави в Україні повністю корумповані, і було зрозуміло, що вони будуть гальмувати будь-які політичні реформи. Але незрозуміло, чому правляча парламентська коаліція, яка мала конституційну більшість у Верховній Раді, протягом 2014 – 2015 років не внесла зміни до Конституції України, щоб припинити свавілля прокуратури і судів. І в той же час це можна зрозуміти – Президент, Уряд, Верховна Рада були зацікавлені в функціонуванні такої прокуратури і судів, щоб їх використовувати в корупційних і недемократичних діях. Отже, структурно-функціональний метод дозволяє не тільки оцінити державу як структуру, функції її елементів – політичних і громадянських інститутів, але і спрогнозувати тенденції їх розвитку як системи. Наприклад, подвійна, непослідовна політика чинної влади цілеспрямовано веде до нового соціального вибуху – Майдану-3. Як і В.Янукович, теперішня влада вважає себе «хазяїном» України і не враховує, що суспільство тепер інше, воно вже зрозуміло свою силу і можливість.

Формування методології аналізу політичних інститутів визначається розвитком політичної теорії і комунікаційними процесами в науковому середовищі. Існує історія запровадження нових понять, концепцій, методів пізнання, виявляються сильні і слабкі сторони нових методологічних підходів. Ця ділянка політичної науки в Україні мало розвинена. Науковці довільно вводять вигадані методологічні принципи, оголошують себе прихильниками методології постмодернізму, який відкидає наявність нормативних методологій.

Спочатку політичні інститути вивчалися з часів Стародавньої Греції в межах філософії, і політична філософія була досить розвиненою. Ця традиція іде від Платона і Аристотеля. Але вже у Відродженні і просвітництві політична наука починає виокремлюватися (Т. Кампанелла, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Ф. Енгельс та інші автори політичних праць). Свій внесок у розвиток теорії політичних інституцій зробили правова наука і соціологія. Сьогодні політичні інститути з різних боків вивчають і політична історія, економічні

науки, і навіть військові науки. Тому комплексний підхід, міждисциплінарні дослідження стають нормою політичної науки.

Поступово склалися два основні напрями досліджень: а) формально-політичний – пізнання форм матеріального буття політичних інститутів; б) пізнання ідеологічного боку функціонування політичних інститутів як органів пропаганди, політичного виховання, органів політико-психологічного тиску, політичного стратегування та прогнозу і т.п. Але ці основні напрями вивчення політичних інститутів не вичерпують усю їх суперечливість і багатомірність. Наприклад, дослідження правових аспектів функціонування політичних інститутів виводить на способи політичного примусу, тиску на маси засобами терору, конституційної і позаконституційної поведінки, суб'єктно-діяльнісного компонента в функціонуванні політичних інститутів (вождизм, корупція, демократія і т.д.).

Найбільше плутанини в теоретико-методологічній сфері досліджень спостерігається, коли починають вивчати практичну діяльність політичних інститутів на центральному і регіональному рівнях, органів місцевого самоврядування. Тут велику роль відіграють традиції, національний характер мас і еліт, зовнішні впливи на процес формування політичних інститутів.

Візьмемо дві сусідні країни – Росію і Україну. Стародавня Русь здійснила незначний вплив на Північно-Східні колоніальні князівства, які формувалися на місцевому угро-фінському і тюркському ґрунті. Слов'янська владна еліта (давньоруські загарбники) швидко розчинялася серед місцевого населення і плодила псевдоруські політичні інститути, де волюнтаризм князів-загарбників відігравав вирішальну роль. Потім ці князівства повністю перейшли під контроль Золотої Орди і стали її улусами. Поєднання волюнтаризму місцевих правителів з жорсткими політичними традиціями монголо-татар створили структуру політичних інститутів, яка діє до цього часу в Росії.

На території України зберігалися деякі традиції Стародавньої Русі (козацькі ради), монголо-татари майже не впливали на її політичні інститути, зате був вплив Польщі, Австро-Угорщини, які хоча і були загарбниками, все ж таки вводили європейські зразки парламентаризму (козацька старшина обиралася в сейм, а потім західні українці – в парламент Австро-Угорщини). Тут утворювалися зовсім інші політичні інститути.

* * *

Набуття Україною незалежності відбувалося поетапно. Також поетапно трансформувалися політичні інститути. На кожному етапі були свої гасла і цілі. Але, починаючи з визнання факту «так жити не можна», наприкінці 80-х рр. XX століття до сучасного етапу розбудови незалежної держави існувала деяка загальна система ідей та ідеалів, яка може вважатися своєрідною філософією українського державотворення. В чому ж її центральна ланка і які її основні характеристики? Як це проявилося на політичних інститутах?

Центральною ланкою українського державотворення в ситуації боротьби за незалежність і побудови сучасної держави була ідея виходу зі складу СРСР, зміна політичного і економічного ладу з метою їх гуманізації і створення умов для вільного розвитку людини і громадянина.

Безумовно, це було складне завдання. Частково воно розв'язане – Україна утвердила себе як суверенна держава. Закладено фундамент сучасного політичного устрою, здійснено значні економічні перетворення, формується сучасне громадянське суспільство, розвиваються культурні і духовні складові соціуму. Наша держава – повноправний суб'єкт світового співтовариства.

У той же час є великі проблеми щодо системності українського державотворення в цілому, синхронності розбудови політичних інститутів держави та інститутів громадянського суспільства, гармонізації взаємодії різних гілок влади, удосконалення законодавчого процесу, підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування і т. д. Оскільки під час докорінних суспільних реформ політика домінує над економікою, то й економічні перетворення здійснюються значною мірою безсистемно, політичні і економічні реформи не синхронізовано, вони не забезпечені належним чином ідеологічно. Отже, проблема системності суспільних перетворень стає однією з найважливіших у філософії українського державотворення. Крім того, важливо гармонізувати взаємодію політики і економіки, знявши домінування першої над другою.

І все ж можна констатувати, що Україна пройшла важливий етап становлення державності, розвитку економічних, політичних і культурних інститутів. Але сьогодні вже недостатньо посилатися на політичну стабільність і громадянську злагоду як на результат

економічних і політичних трансформацій. Країні потрібен суттєвий прорив уперед в економічному розвитку, в підвищенні рівня життя народу. Ані парадигма навздогінної модернізації, ані трансформаційна модель розвитку, коли суспільство хаотично трансформується в різних напрямах, нас влаштувати не може. Потрібна принципово нова модернізаційна модель розвитку, скерована на всебічне покращення, удосконалення суспільного організму: в сферах економіки, політики, науки, освіти, культури і способу життя.

Ця модернізаційна модель повинна виходити з ідеї взаємодії організації і самоорганізації соціуму: орієнтувати на найбільш цінні зразки розвитку, на випередження наших економічних конкурентів, на випуск найсучаснішої, найякіснішої продукції. Тобто нам потрібна модель модернізації України, зорієнтована на випереджальний розвиток, а не тільки на оновлення технологій.

Першою важливою передумовою українського варіанта випереджальної модернізації є наявність цілісної системи суспільних цінностей, а також розгалужених зв'язків між політичною, економічною і культурною елітами суспільства і основною масою населення. Поки що в Україні дається взнаки застійна модель розвитку, відсутність консолідації суспільства щодо стратегічних цілей, слабкий розвиток інституту приватної і комунальної власності, гіпертрофія державного елементу та інше. Але є пробудження національного самолюбства: невже ми гірші за інших в Європі, невже нам і далі ходити по світу з простягнутою рукою і вічно плакати за втраченою національною самоідентифікацією? Власне кажучи, з національної самоідентифікації, з відновлення національної гідності, національного самолюбства починали сучасну модернізацію Франція і Німеччина, Велика Британія і Іспанія, Японія і Китай.

І тут політичні інститути, оскільки ми констатували домінування політики над економікою, повинні виступити локомотивами євроінтеграції і модернізації – законодавство, боротьба з корупцією, судова реформа, розбудова сучасної армії і правоохоронної системи і т. д.

Другою важливою передумовою сучасних модернізацій є те, що модернізації здійснюють окремі країни як невід'ємні частини великих регіонів. Тому Україна буде модернізуватися як частина Центральної Європи, маючи тісні інтеграційні зв'язки зі Східною і

Західною Європою, а також з іншими країнами, які вирішують подібні завдання.

Третьою передумовою є те, що Україна повинна враховувати не тільки глобальну, але й регіональну конкуренцію на ринку товарів, послуг, робочої сили, залучення інтелекту як головного фактора науково-технічного прогресу. Наприклад, конкуренція між Росією і Україною з цілого ряду продукції, у тому числі продукції ВПК*.

Темпи економічного зростання, що не спостерігаються в Україні впродовж останніх років, є необнадійливими, недостатніми. На цьому тлі підвищення рівня життя населення видається теж явно недостатнім, особливо з огляду на посилення нерівності різних верств суспільства за доходами, коли держава в порушення Конституції відібрала частину пенсій і зарплат, не індексує їх на рівень інфляції.

Оскільки це зростання на найближчі роки буде мати відновлювальний (компенсаційний) характер після падіння, а отже, неминуче скорочення його темпів, подальше забезпечення економічної динаміки має бути спрямованим на усунення чинників гальмування розвитку національної економіки, передусім внутрішнього ринку. В цьому напрямі є тільки обіцянки уряду, а реальних зсувів не спостерігається.

Важливими бар'єрами на шляху подальшого економічного зростання виступають: заниження вартості робочої сили, низькі рівні життя та доходів населення, недостатній рівень соціальних інвестицій.

Зростання рівня доходів та якості життя широких верств населення, якби воно було, могло б створити умови для прискореного формування економіки знань, масштабних інвестицій у людський капітал, реформування соціальної сфери, пом'якшення негативних наслідків демографічної кризи. Таким чином, якщо буде реалізовано *завдання активізації людського фактора як головного конкурентного капіталу та джерела інноваційного розвитку економіки, то тут свою роль повинні відіграти політичні інститути, стимулюючи економічні реформи.*

---

* Агресія Росії і санкції проти неї дають тимчасові переваги Україні в традиційній торгівлі продуктами сільського господарства, продукцією ВПК і т. д. Тільки ці переваги треба використати для захоплення ринків збуту.

Підґрунтям розвитку внутрішнього ринку має стати перехід до нової моделі споживання, тобто до таких стандартів, які забезпечуватимуть гідний рівень життя, стимулюватимуть підвищення трудової та підприємницької активності населення, рівня зайнятості.

Підвищення рівня життя населення є метою будь-якого суспільства, незалежно від ступеня соціального розвитку та можливостей економіки. Для України на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку це завдання є пріоритетним, принаймні ще з двох важливих причин:

а) Вихід із затяжної економічної кризи нерозривно пов'язаний з соціальними очікуваннями переходу до якісно нового рівня життя. Нездійснення подібних очікувань може призвести до формування незацікавленої, пасивної поведінки переважної більшості населення, його зневіри у можливостях держави, що, в свою чергу, матиме негативний вплив на економічне зростання країни, а також на політичну стабілізацію.

б) Зростання якісних характеристик життя населення позитивно вплине на формування соціальної свідомості і прискорить процес утворення громадянського суспільства.

Першочерговим завданням у сфері підвищення вартості робочої сили та удосконалення оплати праці є перехід до моделі економіки з високою вартістю робочої сили. Це дасть змогу створити умови для розширення бази оподаткування доходів, що, в свою чергу, сформує можливості для зменшення обов'язкового соціального навантаження на економічно активне населення. Особливо на середній клас, який є рушійною силою модернізації політичних інститутів.

Становлення середнього класу відбувається в основному за рахунок стимулювання населення до володіння приватною власністю, створення умов для випереджаючого розвитку малого і середнього бізнесу, захисту прав інтелектуальної власності та посилення на цій основі позицій інтелігенції.

Зміцнення позицій середнього класу створюватиме умови для зростання соціальних інвестицій, безпосередньо спрямованих на розвиток людини, – передусім щодо розвитку соціальних інститутів (освіти, медицини, культури), задоволення потреб у якісному житлі. Це, в свою чергу, сприятиме підвищенню якості та мобіль-

ності робочої сили. При цьому розрив у доходах середнього класу і найбільш заможних верств не повинен бути занадто великим.

Державна політика щодо зменшення майнового розшарування населення повинна ґрунтуватися на забезпеченні залежності рівня доходів виключно від результатів економічної діяльності – праці, інвестицій тощо.

Основними чинниками подолання бідності мають стати випереджаюче, порівняно з іншими соціальними трансфертами, зростання заробітної плати, забезпечення реалізації мінімальних державних соціальних гарантій, тобто підняття рівня соціальності економіки.

Удосконалення системи соціальних трансфертів відбуватиметься шляхом перенесення акцентів соціального захисту з повномасштабної державної підтримки широких верств населення на стимулювання економічної активності, передусім працюючих громадян.

Розвиток соціального страхування має забезпечити перехід від бюджетного до страхового принципу фінансування значної частини видатків на соціальну сферу. Першочерговими завданнями в цьому напрямі є підвищення ефективності пенсійної реформи, розвиток системи пенсійного страхування, вирішення комплексу правових, фінансових та організаційних проблем щодо запровадження загальнообов'язкового медичного страхування.

Важливим напрямом забезпечення підвищення якості життя є формування громадської думки і пропаганда економічної та підприємницької активності населення як засобів задоволення потреб у якісному житлі, соціальних послугах та розвитку особистості.

Події в Україні у 2014 – 2015 рр. стали рубіжними і символізують собою перехід країни у завершальну стадію політичної трансформації політичної системи України. Логіку політичних змін у незалежній державі визначає суспільний процес всередині країни. Міжнародний фактор є лише допоміжним, хоч яким би важливим він не був. Так і повинно бути в суверенній країні, яка зробила свій остаточний політичний вибір і стала рівною серед рівних у світовому співтоваристві націй.

Ідея незалежності, або національна українська ідея, в її радянському і пострадянському варіантах, що Україна повинна стати незалежною державою, в основному виконала своє функціональне завдання. Незалежна Українська держава є об'єктивною

реальністю. Тепер національна ідея виступає в іншому форматі: внутрішнього і зовнішнього облаштування власної держави. Реалізація такої форми національної ідеї в політичному аспекті потребує, по-перше, розробки моделі сучасної Української держави як активного і ефективного внутрішньополітичного і зовнішньополітичного гравця, а по-друге, перебудови механізмів взаємодії політичних інститутів на різних рівнях і в різних площинах та задіяння колосального державотворчого потенціалу громадянського суспільства.

А. Усі політичні інститути українського суспільства повинні трансформуватися під реалізацію наявних цілей суспільного розвитку:

- Подолання конфлікту законодавчої, виконавчої і судової влади, наявного в перші роки незалежності, шляхом конституційних змін, проведення політико-адміністративної і правової реформ;
- Подальше реформування правозахисних і оборонних структур і узгодження їх з вимогами функціонування демократичної, правової держави і співробітництва з міжнародними організаціями, в першу чергу в Україні боротьби з зовнішньою агресією, тероризмом, наркобізнесом, незаконною міграцією і торгівлею людьми;
- Гармонізація взаємовідносин «центр – регіони» не тільки як формалізованого механізму прямого і зворотного зв'язку, але й як реалізації курсу на розвиток регіонального самоуправління;
- Створення правових, економічних, організаційних умов розвитку реальної, виваженої багатопартійності як передумови підвищення ефективності Верховної Ради та органів регіонального і місцевого самоврядування;
- Розбудова інститутів громадянського суспільства, які повинні стати вагомим чинником колективного творення української політичної нації і демократичного суспільного устрою;
- Розвиток нових форм громадської участі в політиці (в додаток до електоральних форм і механізмів) і формування нової платформи соціального партнерства в умовах змішаної економіки. Для цього необхідно роз'єднати владу та бізнес, об'єднати суспільство та владу, еліти і народ;
- Продовження політики здійснення необхідних інституціональних змін. Тому політичні реформи слід розглядати не стільки як перерозподіл повноважень між владними інститутами, скільки

як зміну структурних основ політичних режимів, які застигнули на етапі «перехідності», олігархату, застосування технологій передачі частини владних компетенцій регіонам, інститутам громадянського суспільства в умовах реальної демократії;

- Створення відкритої конкурентно-змагальної системи рекрутування, підготовки і перепідготовки політичних кадрів у державному і громадському апаратах, щоб подолати клановість, бюрократизм і непрофесіоналізм у системі політичного, економічного і соціального управління;

- Застосування фінансових та організаційних механізмів для стимулювання розвитку політичної і правової науки і освіти, налагодження національної системи політичного всеобучу населення;

- Формування сильної зовнішньополітичної стратегії України, яка базувалася б на розумінні ролі країни як повноцінного суб'єкта міжнародної політики, а не об'єкта стратегії інших держав, які за рахунок України вирішують свої геополітичні і геоекономічні завдання.

Б. Механізми реалізації довгострокових пріоритетів політичного розвитку

Головна особливість політичної ситуації в Україні, яка заважає розвиватися країні в напрямі розвиненої демократії і захисту прав громадянина, – це відсутність консолідованої влади, відчуження влади від громадянина і всеосяжна корупція. І справа тут не тільки в недоліках або протиріччях законодавства (хоча вони теж наявні), а в перманентному протистоянні законодавчої і виконавчої влади, в неефективності правозахисної системи, в першу чергу інституту судочинства. В цих умовах влада втрачає функцію арбітра в конфлікті економічних, політичних, соціальних і духовних інтересів, а Конституція України і закони не виконуються. Неконсолідована, квола влада стає предметом боротьби за неї кланів, клік, груп інтересів і корумпується. Корумпована влада не може захищати інтереси народу, які б гасла не висувала.

Подолати негативні тенденції в розвитку політичних інститутів влади, в послабленні зв'язків влади з народом можливо лише шляхом здійснення ряду рішучих, виважених кроків з зупинення стихійної трансформації політичної системи суспільства і здійснення цілеспрямованої політичної модернізації усього політичного механізму країни.

У цьому напрямі здійснено декілька кроків, які необхідно всіляко підтримати:

- Перехід до пропорційної системи виборів до Верховної Ради України і регіональних органів самоуправління.
- Створення правових і організаційних умов розвитку реальної багатопартійності.
- Удосконалення механізму виявлення реальної волі виборців у процесі обрання Президента, Верховної Ради і самоврядних органів в Україні.
- У новій Конституції України слід закріпити право народу на повстання проти авторитаризму і тоталітаризму.
- Реформування Збройних сил України та інше.

Але й ці кроки вимагають додаткового економічного і правового забезпечення.

В. Удосконалення системи управління на місцевому та регіональному рівнях

Одним з головним чинників перетворення регіонів на активних суб'єктів суспільно-економічних відносин, підвищення їхньої конкурентоспроможності у європейському просторі є формування ефективної системи управління. Упродовж останніх років у державі тривають процеси реформування системи державного управління та розбудови місцевого самоврядування як найбільш пріоритетні для державної політики на сучасному рівні. Але, як показали події 2014 – 2015 рр., суспільство вимагає справжньої модернізації політичних, економічних і правових інститутів, а не імітації суспільних змін.

Заходи державної політики щодо досягнення зазначеної мети повинні передбачати:

- Докорінну зміну чинної моделі системи територіальної організації влади; наближення її до європейських засад і стандартів, зокрема, узгодження з нормами Європейської хартії місцевого самоврядування.
- Деконцентрацію владних повноважень, перерозподіл повноважень місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади з дотриманням принципів децентралізації та субсидіарності.

- Трансформацію місцевих державних адміністрацій від місцевих органів виконавчої влади загальної компетенції до контрольно-наглядових органів у структурі виконавчої влади шляхом вилучення у них та передачі відповідним органам місцевого самоврядування функцій і повноважень організаційно-господарського характеру; ці адміністрації можуть мати функції виконавчої влади з питань, що неможливо передати органам місцевого самоврядування (громадська безпека, ліквідація наслідків стихійного лиха, боротьба зі злочинністю, управління об'єктами державної власності тощо)*.

- Реформування системи адміністративно-територіального устрою на основі створення правових, економічних та організаційних умов для формування територіальних громад, які б володіли матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами в обсязі, достатньому для ефективної реалізації завдань та функцій місцевого самоврядування. Але, в той же час, не можна надавати регіонам занадто широких повноважень, щоб не підштовхувати сепаратистські настрої. Приклад Криму для нашої країни повинен бути повчальним. Факт анексії півострова базувався на місцевих сепаратистських настроях. Як повертати Крим? Майже чверть українців вважає, що Крим втрачений Україною назавжди. Тільки 18,5% українців хочуть повернути Крим із застосуванням військової сили. Тих, хто вважає, що регіон повернеться добровільно, – 21,1%. Те, що внаслідок змін у Росії вона поверне Крим, вважає 21,1% (опитування проведено Київським міжнародним інститутом соціології за коректною вибіркою і технологією у січні 2015 року) [4].

- Утвердження нової територіальної основи місцевого самоврядування – громади (як то є в більшості європейських країн).

- Забезпечення здійснення місцевого самоврядування не лише в межах населених пунктів, а й на прилеглих до них територіях (так звана повсюдність місцевого самоврядування).

---

* Представники Президента в регіонах повинні мати повноваження префектів, як у Франції. У всякому разі така трансформація їх повноважень малася на меті, вводячи цей інститут у 1992 році. Так пропонується в змінах до Конституції України.

- Формування місцевих бюджетів на основі гарантованих державою соціальних стандартів, надання послуг населенню незалежно від місця його проживання.

Кінцевою метою системного реформування організації влади на регіональному і місцевому рівнях має стати розбудова сучасної європейської регіональної та муніципальної моделі розвитку, що забезпечить підвищення рівня соціально-економічного розвитку країни, ефективності управління територіями, зниження витрат на утримання державних органів та органів місцевого самоврядування, а також поліпшення якості надання послуг населенню незалежно від місця проживання, забезпечення надання їх на рівні загальнодержавних соціальних стандартів. Усі регіони повинні мати однаковий статус. Винятки, як показав досвід Криму, ведуть до регіональних конфліктів.

Г. Підвищення рівня політичної культури суспільства

Зрозуміло, що здатність українського суспільства до національної модернізації і самоорганізації значною мірою залежить від стану культури взагалі і політичної культури зокрема. Політична культура населення високого рівня дозволяє громадянам робити вибір у схваленні або запереченні політики Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради України, звужує межі маневру політичних демагогів. Цінності цієї культури, тональність суспільного діалогу, політичні реакції та емоції є не тільки індикатором сприйняття чи не сприйняття населенням України ідей політичних реформ, але й фактором корекції політики держави.

У емоційно розжареній атмосфері постійних виборчих ажіотажів і післявиборчого обрання нових орієнтирів політичного розвитку всім політичним силам, для кого пріоритетними цінностями є незалежність, громадський мир і політична модернізація без революцій, завжди необхідно концентрувати зусилля на політичній платформі конструктивної суспільної організації і самоорганізації, протидії деструктивним силам, підвищенні рівня політичної свідомості громадян і політичної участі населення в житті країни.

У політичній культурі населення України поєднується багато традицій і стереотипів, установок і емоцій: прагнення стабільності і громадянського миру співіснує з бунтарством і недовірою до

будь-якої влади, інститутів держави, політична активність інколи переходить у мітинговий негативізм і анархізм. В умовах відсутності цілісної системи політичної освіти в політичну культуру проникають ірраціональні цінності, вона стає вразливою для політичних шарлатанів.

Щоб реально впливати на рівень політичної культури населення, політичні інститути держави, політична еліта України мають виробити власну відповідь на внутрішні та зовнішні політичні та економічні виклики і формувати модель політичного розвитку на основі пошуку шляхів реалізації інтересів населення і держави, не звертаючи уваги на поради так званих «друзів народу України», які мають на меті свої вузькоегоїстичні і політичні інтереси. За роки незалежності Україні багато радили, багато обіцяли. Але мало допомагали і часто «викручували руки», починаючи з проблеми ядерної зброї, змушували поступатися національними інтересами країни. Народний досвід говорить: «обіцянки-цяцянки». У політиці ці оцінки працюють на повну силу. Наприклад, політична нікчемність Будапештського меморандуму 1994 року – це підтвердження принципу, що практика є критерієм істини. Для відносин з Росією – це абсолютна істина.*

Покладання надій на позитивні зрушення у стані політичної культури зазвичай пов'язують з темпами формування громадянського суспільства. Зв'язок цей не такий очевидний, як може здатися на перший погляд, – велика кількість громадських об'єднань, побудованих на протилежних ідеологічних засадах, здатна впливати на політичну сферу у напрямі її «розбалансування». І все ж лише реалізація моделі громадянської культури за американським зразком («стримувань і противаг») здатна забезпечити конструктивний баланс між інтересами соціуму і потребами влади. Дієздатне громадянське суспільство – не тільки основна сфера артикуляції групових інтересів, але й головний запобіжник проти «сповзання» владних інституцій до авторитаризму.

---

* Як заявив Президент України П. Порошенко у своєму посланні до Верховної Ради 4 червня 2015 р. – наш колишній стратегічний партнер – Росія перетворився в агресора, ворога України.

Д. Механізм владного впливу на стан політичної культури включає:

- Мобілізацію інтелектуального ресурсу соціуму на випереджувальний науковий аналіз стану політичної сфери і осмислення цінностей сучасної політичної і техногенної культури.
- Зміну «парадигми долі» і «відчуття поразки» на концепцію «усвідомленого руху», орієнтовану на оптимістичне світосприймання.
- Формування концепції загальнонаціонального інтересу з чіткою відповіддю про напрям руху і його мету.
- Стимулювання наукових досліджень на тему політичної культури, особливо у недостатньо розробленій сфері етнополітичної культури.
- Наукове обґрунтування орієнтації на компроміс у політичній етиці, вироблення нової культури консенсусу, моделі запобігання політичним інтригам, «чорному піару». Але компроміс раціональний, без торгівлі національними інтересами.

Предметом особливого занепокоєння і відповідних дій держави має бути падіння рівня суспільної моралі, спричинене як «зануренням у бідність» значної частини населення, так і комерціалізацією каналів впливу на масову свідомість, які у гонитві за надприбутками роблять ставку на примітивні смаки, зниження порогу чутливості до насильства, цинізм, відвертий аморалізм. Здійснювана в такий спосіб деформація нормативно-ціннісних суспільних орієнтирів – прямий шлях до руйнування морально-етичних та єднальних чинників соціальної життєдіяльності, створення атмосфери терпимості до криміналу та політичних зловживань. На цьому тлі соціально небезпечними стають дедалі більш поширені вияви соціальної мімікрії, коли індивіди та групи свідомо вдаються до подвійної моралі, до виконання наперед визначених ролей в імітаційних політичних іграх. Неприродно велика кількість кандидатів у президенти і напрочуд щедрі передвиборчі обіцянки аутсайдерів – яскравий приклад політичної імітації, яка має для країни сумні наслідки. «Розтягування» голосів під впливом популістських обіцянок здатне створити викривлену картину електоральних симпатій і опосередковано впливати на розстановку політичних сил у країні.

З цього погляду, надзвичайно важливим уявляється створення і ефективне функціонування розгалуженої системи громадянської політичної освіти. Поки що можливості як традиційних, так і нових форм соціальної комунікації для узгодження суспільних інтересів, політичного аналізу й прогнозування використовуються недостатньо. Країна ще не позбулася шкідливого синдрому тотальної «деідеологізації», який на практиці дав ефект світоглядного хаосу. Навіть державні ЗМІ і канали ТБ не реалізують повною мірою можливості політичного інформування, внаслідок чого пересічний виборець має туманне уявлення про платформу і програми, орієнтуючись на суто особистісний імідж кандидатів і політичну риторику.

Серйозна проблема для України – пошук ефективних механізмів соціалізації і морального виховання молоді. На руїнах радянської виховної системи, яка попри всі свої недоліки була масовою і майже всеохопною, створено у кращому разі локальні острівці ефективного впливу на настрої, уподобання, соціальну орієнтацію молодого покоління. Не можуть не тривожити спроби націонал-радикалів і лівих радикалів заповнити пустуючу нішу демагогів-комуністів і нав'язати молоді власний стиль протестної поведінки. Оперативного реагування владних структур вимагають такі болісні для всього суспільства проблеми, як вияви бездуховності і схильності до насильства у молодіжному середовищі, зростання кількості наркоманів, безпритульних підлітків тощо. Надзвичайно важливо мати науково обґрунтовані системи заходів, спрямованих на інституціоналізацію молодіжного руху, створення нормативної бази для участі молоді в органах місцевого самоврядування[*], каналів її впливу на загальнонаціональні політичні інститути. Політизація мислення і поведінки молоді – шлях до демократизації політичного життя країни.

В умовах активізації в усьому світі фундаменталістських і ксенофобських настроїв надзвичайно важливо всіма засобами, які є у розпорядженні держави і партій, впроваджувати погляди щодо раціональної «інакшості» й різномислення. Будь-який вияв

[*] Чому б до закону про місцеві вибори, разом з квотою для жінок, не ввести і квоту для молоді віком до 33 – 35 років?

пасивного реагування на ксенофобські випади стимулює «ланцюгову реакцію». Законодавці повинні знаходити більш оперативні і результативні заходи, ніж звертання до суду, засоби оперативного впливу на «політичних хуліганів». Практика, коли навіть судові рішення щодо протидії антисемітизмові, расової зневаги не виконуються, розбещує суспільство, створює атмосферу безкарності для протиправних елементів. ФІФА і УЄФА не можуть замінити правову систему України, коли застосовують каральні засоби за неадекватну поведінку уболівальників і футбольних клубів.

Формування культури консенсусу є альфою і омегою філософії українського державотворення і має розвиватися різними напрямами – як по лінії теоретичних розробок етики ненасильства, культури миру, культури діалогу і полілогу, вироблення відповідних технологій, так і по лінії створення інституційної і правової основи «консенсології». Держава повинна, нарешті, створити чітко структурований правовий простір для приведення в дію таких механізмів неформального соціального партнерства, які передбачають свободу та ініціативність особистості, свободу асоціацій індивідів, легалізацію і повну реабілітацію приватних засад у всіх сферах життєдіяльності людини. Нова модель громадянського суспільства має будуватися на рішучій відмові від патерналістських принципів у відносинах держави і соціуму, на фундаменті соціокультурного плюралізму, економічного, соціального, психологічного партнерства. Союзи підприємців, органи виробничого самоврядування, фермерські об'єднання, профспілки, молодіжні спілки, спілки споживачів тощо повинні підтримувати оптимальні умови для узгодження інтересів різних суспільних груп, а головне – для створення громадської системи противаг намаганням влади постійно розширювати сферу своїх компетенцій.

Українська неконсолідована демократія сьогодні конче потребує політичної культури участі – з прозорими відносинами по лінії «влада – соціум», високим рівнем поінформованості громадян, однаковими можливостями для політичних партій і громадських об'єднань, свободою для кожного публічно висловлювати свою думку і виносити її на загальне обговорення.

Зрозуміло, що жодна політична культура не дотягує до ідеальної моделі. Головна її функція – підтримувати в суспільстві такий баланс інтересів, який би забезпечував стабільність і нормальне соціальне самопочуття людини. Держава повинна всіляко стимулювати громадські ініціативи – навіть у тих випадках, коли вони створюють для неї незручності й дискомфорт. Не демонструвати непоступливість у разі розбіжностей і незгод, наполегливо шукати компроміси. Природний тиск громадян на владу має бути постійним – але у тих межах, які запобігатимуть «перегріву» державної машини і «вибуховим» процесам дестабілізації. Чим більш «відкритою» і залежною від громадської думки є влада, тим більшою є відповідність державної політики національним інтересам. Але ця вимога не стосується повною мірою боротьби з сепаратизмом, де держава має тримати принципову позицію щодо захисту суверенітету.

Останні події у світі і Європі змушують державну владу України змінювати свою зовнішньополітичну стратегію. Національні інтереси України штовхають українське суспільство переглядати пріоритети державної політики щодо безпекових систем і окремих держав [10].

Зовнішні загрози національній безпеці України

Головні загрози, з якими Україна стикається у контексті сьогодення, пов'язані з: а) економічною слабкістю України, б) незакінченістю процесу державного і військового будівництва, в) незавершеністю формування української політичної нації, г) прямою воєнною загрозою зі Сходу.

Тому ієрархія загроз, які постали перед Україною, відрізняється від тієї ієрархії, що має місце у випадку з розвиненими державами або тими, які претендують на статус «великих держав». Це означає, що на сьогодні такі загрози, як тероризм, втрата впливу і престижу у світовому масштабі, розширення військових блоків і союзів, мають більш вирішальне значення для України, ніж для США, Росії або Європейського Союзу. Такий політичний інститут, як Рада національної безпеки і оборони, цю «тонкість» має враховувати для аналізу внутрішніх і зовнішніх загроз.

Унаслідок невбудованості в жодну зі систем міжнародної безпеки, неповної реформованості Збройних сил і відсутності фактора стримування агресії (ядерної або біологічної зброї) головною зовнішньою загрозою для України залишається втрата територіальної цілісності і статусу незалежної держави. Усі інші загрози є похідними від цих, а пріоритети в сфері національної безпеки – підпорядкованими завданню їхньої нейтралізації.

За останні роки дедалі частіше трапляються випадки вимог територіальних претензій до України, а Росія перейшла щодо України від загроз до анексіонізму. Усі ці прецеденти не тільки підкреслюють тривожну ситуацію нашої нездатності теоретично і практично протистояти територіальним домаганням з боку сусідніх держав, але і не менш тривожну тенденцію посилення цих домагань. Для протидії цій загрозі принципово важливі два шляхи : а) інтенсифікація військового будівництва і зміцнення української армії; б) входження до системи колективної безпеки НАТО. Цю стратегію підтримує (згідно з національним соціологічним опитуванням) більшість населення України [10].

Наведемо також соціологічні дані у 2014 і 2015 роках.

Вступ до НАТО був би сьогодні найкращим варіантом для України задля гарантування безпеки держави. Так вважає 44% громадян, що засвідчили дані соціологічного опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 12 по 21 вересня 2014 року.

Ще 22% населення виступає за позаблоковий статус України, а військовий союз з Росією та іншими країнами СНД підтримують 15% громадян. Традиційно найбільша підтримка вступу до НАТО – серед жителів Західного і Центрального регіонів (78% і 50%), нижча – на Півдні та Сході країни (24% і 32%). Однак найнижча кількість прихильників євроатлантичного курсу України зосереджена на Донбасі. Бажаючих, аби країна набула членства в НАТО, в цьому регіоні лише 6%.

Відповідаючи на запитання, чому Україні слід вступати до НАТО, найвищу підтримку серед прибічників євроатлантичного курсу мав мотив, що це «сприятиме Україні гарантуванню безпеки держави» (92%), 45% опитаних вважає, що членство в НАТО

«дасть змогу зміцнити та модернізувати армію», 20% переконані, що «це буде шляхом України до ЄС».

Серед побоювання щодо вступу України в Альянс переважають усе ті самі чинники – противники вступу й надалі вважають, що НАТО є «агресивним імперіалістичним блоком» (40%), що членство в НАТО може втягнути Україну у військові дії Альянсу (39%) і що зіпсує відносини з Росією (25%).

У травні 2015 року, за результатами опитування зазначених центрів, кількість прихильників НАТО в Україні вже становила 50,2%. Це без врахування тих, хто не визначився (близько 6%). Але вони визначаться приблизно 50/50 від опитаних. У липні кількість прихильників вступу України до НАТО становила 64% громадян України [9].

Наведені вище аргументи показують, що сучасна українська філософія державотворення, трансформація політичної системи мають базуватися на науковому аналізі економічного, політичного і духовного життя, на врахуванні тенденцій європейського і світового розвитку. Безпідставна романтика або ілюзія невідворотно ведуть до втрати позицій України у світі і до дестабілізації ситуацій у середині країни. Одним з факторів сучасності – наявність проблем глобального характеру: світовий економічний і фінансовий ринки, міжнародна безпека і світовий тероризм, глобальний розвиток демократії та світове інформаційне товариство, екологічна загроза існуванню людства і проблеми якості охорони здоров'я, боротьба з бідністю на глобальному рівні і регіональні проблеми міжетнічного, релігійного, економічного характеру, забезпечення енергетичними ресурсами і нерозповсюдження ядерної зброї, незаконна еміграція і права людини тощо.

Україна як суверенна держава повинна враховувати процеси глобалізації, оскільки вони об'єктивні. Має забезпечувати свій внутрішній розвиток, будувати зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну політику на чіткому аналізі позитивних і негативних наслідків глобалізації. Відмахнутися від цих наслідків, пасивно вичікувати, яке економічне і політичне угруповання переможе, дуже неможливо. Ці завдання не можуть бути реалізовані в межах старих геополітичних і геоекономічних підходів.

Завдання стати повноцінним суб'єктом європейської і світової політики Україна повною мірою поки що не виконала. Це має об'єктивні і суб'єктивні причини. Ми донині є об'єктом стратегій інших держав і блоків, у наші внутрішні справи безцеремонно втручаються інші країни і організації, членами яких Україна не є. Ми не позбулися психології геополітичного утриманства і звички до когось «притулятися», більше прислуховуватися до визначень свого геополітичного статусу ззовні, ніж до думки населення України і того, що диктують наші стратегічні національні інтереси. Особливо в умовах зовнішньої агресії з боку Росії. Необхідно також відійти від стратегії лавірування між сильними геополітичними гравцями та невизначеності багатовекторності, від практики шантажу сильних держав шляхом висування погроз остаточного приєднання до геополітичного суперника для отримання зовнішньополітичних дивідендів. Перестати формувати зовнішньополітичні орієнтації на основі інтеграціоністської міфології, тобто уявлень про те, що входження в будь-яке наднаціональне об'єднання (ЄС або НАТО) дивовижним чином розв'яже усі наші проблеми. Важливо також відмовитися від орієнтацій на входження до «Імперії добра» або «Імперії зла».

Відмова від цих проявів поведінки «недосвідченого політичного гравця», утриманської психології – імператив нашого історичного виживання. Ця відмова від утопічних фантазій являє собою перехід до жорсткого реалізму і прагматизму.

Відмова від утриманства, інтеграціоністського міфу, входження до нових імперій – на цих трьох відмовах повинна будуватися наша зовнішньополітична стратегія.

Проте ці відмови не означають політики ізоляціонізму. Україна входила і буде входити до різних економічних блоків і міждержавних об'єднань різного формату. Однак вона входитиме туди не під зовнішнім тиском і не на догоду кон'юнктурі, а насамперед з урахуванням власних національних інтересів і національної безпеки.

Виконати ці вимоги, чітко уявляти собі історичну вигоду будь-якого інтеграційного проекту – означає бути прагматиками. А прорахувати реальні можливості вступу до необхідного інтеграційного проекту – означає бути реалістом. Будь-яка філософія

державотворення виявиться недієздатною, якщо вона відривається від реалій суспільного розвитку.

Можна сказати так, що кожний зовнішньополітичний проект складається з трьох компонентів – романтизму, прагматизму та реалізму. Відсутність одного з цих компонентів веде до драми, відсутність двох – до трагедії, а відсутність усіх трьох – майже до фарсу, коли сон Розуму народжує самі химери. Тому не варто відмовлятися від романтизму, оскільки без нього неможлива віра в наше майбутнє, яка у багатьох майже зникла. Але цю віру в Україну, цей вогонь у наших серцях слід поєднати з точним розрахунком, і тільки на базі цього сплаву можна сформувати сильну Українську державу, дійсно незалежну, яка поважає себе і яку поважають у світі. В той же час не варто відходити від системного аналізу реальних загроз суверенітету України в глобальному протиборстві – це означає торувати шлях до «держави, яка не відбулася», зі слабкою центральною владою, невизначеною зовнішньою політикою, функціями сателіта або більш могутніх сусідів, або міжнародних блоків та угруповань.

Справжнім орієнтиром українського державотворення є сильна національна держава з міцними економічними, політичними і культурними інститутами, в якій розвинена демократія, панує закон, розвивається освіта і наука, діє система соціального забезпечення і охорони здоров'я, яка гарантує екологічну і військову безпеку. Економічний, політичний, соціальний і духовний фактори в єдності забезпечують силу і значимість держави і країни, колективу і особистості. Тим більше, що населення України вже визначилося з зовнішньополітичною і економічною орієнтацією.

У 2014 році громадська думка істотно змінилася у багатьох аспектах, серед яких – ставлення до інтеграційних пріоритетів. Не дивно, що після Євромайдану та агресії з боку Росії підтримка приєднання до Митного союзу катастрофічно впала.

Трохи історії: якщо від кінця 2011 р. і фактично до Євромайдану в альтернативній постановці питання – МС чи ЄС – Митний союз обирали 30-32% українців, то вже у березні 2014 р. прихильників євразійського вектора стало 22%, а у березні 2015 р. їх лишилося 13%.

Підтримка ж ЄС водночас зростала. Так, у березні 2014 р. ЄС обирали 45%; за два місяці, у травні 2014 р. – уже 50,5%, а за дослідженнями березня 2015 р. – 52% громадян. Але що ж стоїть за цими цифрами? Оцінка Росії як агресора, ЄС як союзника, який може реально допомогти у проведенні реформ. Аби тільки було бажання самих українців їх робити – державі і громадянському суспільству [11].

У червні 2015 року американська дослідницька компанія Pew опитала 11 тис. респондентів у країнах НАТО, Україні і Росії щодо України: стосовно Росії позитивно налаштовані 21% жителів; за вступ до НАТО висловились 53% українців; за входження в ЄС – 67%.

У країнах НАТО позитивно ставляться до Росії 26% населення (37% було у 2013 р.). 70% опитаних вважають, що Росія таїть у собі глобальну загрозу, 57% німців проти вступу України до НАТО. В інших країнах НАТО більшість населення за вступ України до НАТО. Але кількість тих, хто виступає за надання зброї Україні, близько 19% (Німеччина), близько 44% (Канада), 48% (США) [3].

Таким чином, цілі і завдання України на майбутнє зрозумілі. У всякому разі для еліт. Чому ж і в економічному, і політичному процесах спостерігається стагнація і деградація? Звернемося до поточного політичного процесу, до реальних трансформацій політичних інститутів.

Політичний процес в Україні проходить, як і у більшості пострадянських країн: політичні інститути дедалі більше корумпуються, політичні відносини теж корумповані, політичні норми у суспільстві дегуманізовані, а політичні ідеї не співвідносяться з суспільною практикою, є абстрактними, використовуються політичними демагогами у своїх інтересах. З усіх політичних ідей реалізована лише одна – створена незалежна держава, але в спотвореній формі корумпованої олігархічної держави. Тому в Україні низка Майданів, суспільство у постійній політичній напрузі. Фактично, українське суспільство «в роздумі» – що робити? Довіри до держави як головного політичного інституту немає, до інших політичних інститутів теж. Черговий Майдан майже нічого не дав. Попередній злочинний режим не покараний. Зміни, якщо вони відбуваються, здійснюються так повільно, що їх ніхто не помічає. Зате усі добре бачать нові протистояння у

таборі «переможців», корупційні скандали, тупцювання на місці в законодавчій сфері: немає реформ судової, виборчої системи, місцевого самоврядування. Будь-яка революція вмирає, коли не рухається вперед.

У суспільстві усе більше розмов про новий Майдан, який змінить теперішню групу еліти, що захопила інститути влади внаслідок Майдану-2, але не використовує їх в інтересах народу. За минулі два роки впало все: виробництво, зарплати, пенсії. Україна впевнено посідає перше місце у Європі за бідністю. Зростають тільки податки. То що робити людям?

Є декілька аспектів стагнації і часткової деградації сучасного політичного процесу в Україні – негативні ознаки державних і громадських *інститутів*, нестійка ідентифікація нового політичного режиму і незрілість, аморфність суспільної свідомості. Ретельний і всебічний аналіз причин цих «хвороб» є необхідною умовою для вилікування хворого суспільства.

Крім того, важливо мати на увазі, що історичний експеримент над Україною, що триває двадцять п'ять років, не привів до якісних змін ані в суспільній свідомості, ані суспільному бутті. Нестабільне і малоефективне функціонування державних *інститутів*, які претендують на характеристику «демократичні», досі не перекреслює цілком реалістичного сценарію відкату до тоталітарного або авторитарного режиму різних модифікацій. І для нового режиму дуже важливо було підтвердити свою демократичність, прозорість. Але цього не сталося, і можна прогнозувати нову соціальну напругу в суспільстві.

Політологи, соціологи і соціальні філософи використовують відомий емпіричний критерій, запропонований С. Гантінгтоном і Р. Дарендорфом: для того, щоб суспільство зробило якісний перехід і встановилася демократія, двічі повинна змінитися влада на законних, легітимованих у рамках демократії способах виборів [7].

Для сучасної України тут є декілька проблемних питань. Чи вважати вибори президентів і парламенту, починаючи з 1991 року, цілком демократичними? Чи здійснився перехід від тоталітарно-автократичних методів управління до демократичних? Чи можна віднести існуючий режим до демократичного, якщо конфліктоген-

ний потенціал у суспільстві зберігається, незважаючи на вигадану байдужість народу до політичних ігор різних груп еліти, суспільних груп? Чи є політичні події 2004 – 2005 рр. і 2013 – 2014 рр. пробудженням українського народу, стрибком в еру демократії, початком реальної ери євроінтеграції? А може це повторення того, що було, тільки в новій формі? Тільки час і розвиток політичних і громадських інститутів покаже.

Отже, висловимо концентровано свою думку щодо цих подій, хоча, можливо, вона не збігається з новими міфами про «революцію справедливості». По-перше, це не була революція ані за однією класичною ознакою. По-друге, це був керований і спонтанний трансформаційний рух, народне повстання, спрямоване на політичну та економічну модернізацію. По-третє, цей рух був ідеологічно і психологічно забезпечений і мав великі шанси на перемогу. Одночасно варто пам'ятати, що тільки нерішучість В. Януковича і активність міжнародної спільноти (за винятком Росії і Білорусі) та народ, який почав бунт проти корумпованого режиму, завадили переходу до прямого авторитарного режиму, який би був не лише автократичним, а й кримінальним. Навіть втручання Росії – анексія Криму і частини Донбасу – не зупинила повстанської мобілізації України.

Якщо не було революції за класичними ознаками, тобто в політичній та економічній сферах, то чому вперто говорять про «революцію справедливості» не лише журналісти, які звикли вживати гіперболи, але й політики, які хоч і звикли до демагогії, але не настільки ж? Що ж усе-таки відбулося революційного, адже диму без вогню не буває, хоч справедливості не досягнуто?

Відбулася «революція в головах» у частини населення України і, в першу чергу, в головах частини еліти. Цього вже було достатньо, щоб більшість населення дійшла висновку: так жити далі не можна. І ця більшість вирішала долю виборів і Президента, і Верховної Ради. Безумовно, частиною цієї більшості населення керували звичні стереотипи пошуків «доброго царя»: змінимо Президента – і одразу почнемо жити краще. Серед цієї більшості були (та, мабуть, ще й є) частина романтиків: змінимо керівництво країни, з'єднаємося з ЄС – і заживемо як західноєвропейці. Серед цієї більшості була частина прагматиків, яка бачила, що чинна

влада гальмує створення демократичної, правової, соціальної держави і грабує народ України. Серед цієї більшості була група циніків, яка в змінах побачила для себе шанс зробити кар'єру або урвати шматок народної власності. Кого тільки серед цієї більшості не було. Головне, що рух до змін у владі мав позитивний потенціал. І П. Порошенко, і нова Верховна Рада отримали кредит довіри населення. Але, як показують події, цей кредит довіри влада використовує неефективно.

Варто також з'ясувати: чи відбулася докорінна зміна політичного режиму? Тут відповідь буде негативною. Як ми вже зазначали, відбулася кадрова ротація режиму. Спрацював принцип «калейдоскопу»: «революційні потрясіння» створили іншу політичну картину з одних і тих самих елементів. Невеличкий додаток у вигляді молодих парламентарів або іноземних міністрів нічого суттєво не змінює. Калейдоскоп теж змінює якості: може відсиріти, подряпається скло, механічна деформація корпусу призведе до збоїв і т.д. Але щоб зробити нову картину, треба зробити новий калейдоскоп. Треба робити нову державу з новим апаратом чиновників.

Чи є у нових-старих кадрів довгострокова програма реформ? Тут, найвірогідніше, подвійна відповідь: і є, і немає. Є загальні гасла – принципи, які проголошує Президент, – не красти, поважати людину, переглянути результати приватизації тощо. Красива, утопічна «філософія Уряду» була проголошена Прем'єр-міністром А. Яценюком під час його призначення. Але скільки таких «філософій» Україна вислухала? І скільки їх спростувала українська реальність? Дуже багато.

Але чому ж ми не аналізуємо передвиборчу програму П. Порошенка? Справа в тому, що це специфічний документ: треба пообіцяти усім соціальним групам те, чого вони найбільше прагнуть, або намалювати утопічну (ідеальну) програму, яка б сподобалася усім. Передвиборчі програми, як правило, виконуються частково, інколи за мінімумом. Така ж доля чекає і передвиборчу програму новообраного Президента України. Ідеальна модель і реальна дійсність зіткнуться як протилежності, але повного синтезу не відбудеться. Реальність більшою мірою скорегує ідеальну модель, ніж навпаки.

Реальність скорегує ще одну ідеальну модель того, що в Україні швидко постане розвинена демократія. І справа тут не у відсутності бажання нової влади зробити це, і не у відсутності політичної волі і відповідного законодавства. По-перше, розвинута демократія – це об'єктивний фактор, який визріває досить повільно, зі зміною конкретно-історичних умов: традиції, політична і правова культура населення, конституція і законодавство, економічна основа демократії, соціальна структура суспільства, розвинене громадянське суспільство тощо. По-друге, готовність суб'єктивного фактора (політичний режим, керівники держави, еліти, політичні партії тощо) надати простору розвиненій демократії. Навіть якщо перелічені елементи суб'єктивного фактора готові на розвиток демократії, то вони зіткнуться з двома об'єктивно суб'єктивними елементами, які можуть загальмувати цей розвиток: психологічна готовність населення жити в умовах розвиненої демократії і готовність бюрократії не чинити опір розвитку сучасної форми демократії. Виникає велике запитання – чи готовий об'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний і суб'єктивний фактори розвитку демократії до реалізації запропонованої ідеальної моделі, коли будь-яка критика бездіяльності влади, корупції оголошується антипатріотичною? Це, фактично, недемократичний шантаж патріотизмом.

Важливою проблемою реалізації потенціалу ідей, які були висловлені під час «помаранчевих потрясінь», «революції справедливості», є: чи зрозуміє нова влада різницю між демократією і охлократією? Чи не перетворяться модернізаційні плани нового режиму в «революційний авторитаризм»? Наскільки міцною буде коаліція «переможців»? Чи не повториться ситуація, коли сварка між В. Ющенком і Ю. Тимошенко розколола демократів і призвела до перемоги В. Януковича? У всякому разі ознаки розколу в таборі еліт-переможців є.

Відкритим залишається питання: чи є у нової влади запасний варіант дій, якщо жовто-блакитні мрії про євроінтеграцію не справдяться?

Аналіз перших кроків нової влади, досягнень і помилок у кадровій політиці, в реформі управлінської системи не дозволяє бути надмірними оптимістами. Швидше за все, потенціал ідей, які

накопичені під час «революційних потрясінь», має короткострокову дію. Потрібна більш реалістична стратегія дій виконавчої влади з урахуванням суперечливої позиції Верховної Ради, де підтримка модернізаційних або псевдодемократичних планів Президента України і Прем'єр-міністра зовсім не гарантована. Особливо якщо не буде швидких успіхів в економіці і соціальній сфері. У всякому разі, вже досить масові виступи населення наприкінці 2015 року проти влади показали зростання соціальної напруги у суспільстві.

Постійно слід мати на увазі дві тези: а) політичні інститути в Україні залишилися значною мірою радянськими і будуть слугувати гальмуючим інструментом корумпованих груп еліти, не заперечуючи на словах будь-які дії влади; б) політичні інститути України зберігають радянські традиції – слугувати не народу і Закону, а начальству, хто б воно не було. Тому політичні інститути в Україні як сокира, вона може рубати і дрова, і голови. Неукоріненість демократії у природі політичних інститутів України робить їх небезпечною зброєю у руках безвідповідальної влади. Особливо яскраво це виявляється у діях суддів, правоохоронних органів, органів контролю.

Окремого аналізу вимагає такий політичний інститут, як опозиція. За весь період незалежності України були різні опозиції – комуністичні, демократичні, олігархічні, націоналістичні і т.д. Усі вони визначалися такими рисами: 1) виступали як ефективна деструктивна, критикуючи сила; 2) жодна опозиція не представила конструктивний проект розвитку України. Навіть якщо приходила до влади на демократичних гаслах, за ніч вона перетворювалася в корумповану, безжалісну владу, яка з новою силою починала грабувати народ і державу. Тільки один раз у 2005 – 2008 рр. опозиція Партії регіонів була порівняно сильною, тому що: а) спиралася на електорат проросійського Сходу України, який становив близько 40% виборців; б) мав потужні олігархічні фінанси; в) олігархічна Партія регіонів мала розгалужену мережу партійних організацій, які утримувалися олігархами. Теперішня офіційна парламентська опозиція не впливова і складається з вихідців партій-банкротів – Партії регіонів і Комуністичної. Вона назвала себе «Опозиційним блоком» і хоче оформитися в сильну

політичну партію. «Опозиційний блок» має гроші олігархів і частину кадрів Партії регіонів. Але створити сильну політичну партію на базі «Опозиційного блоку» буде вкрай складно через відсутність у нього масового електорату.

У провладній більшості в парламенті відсутня єдність. І вона може розколотися. Серед провладної більшості може виникнути «внутрішня опозиція» – антипрезидентська і антипрем'єрська, яка буде функціонувати як дестабілізуюча сила. Це є сигналом внутрішньої нестабільності теперішнього владного режиму.

У сучасній Україні політичні інститути нестабільні. Якщо користуватися раніш вживаною метафорою, то можемо сказати, що «стіни політичних будівель» поки стоять, але в середині повний хаос і безладдя. Ефективність політичних інститутів або вкрай низька, або від'ємна. Особливо небезпечно, що уся будівля держави хитається.

Українська державність потребує «другого дихання» для подальшого розвитку. Таким поштовхом повинна стати переорієнтація національних пріоритетів у царину побудови держави громадян, а не держави олігархів. Саме цей, громадський, період держбудівництва має прийти на зміну етапу суперечливого інфраструктурного й інституціонального оформлення України. Тому гасла деолігархізація, декомунізація, декорупціонізація суспільства можуть бути популярними деякий час. Але якщо ці гасла не будуть втілені у практику, ніякої модернізації політичних інститутів України, особливо держави, не відбудеться.

Реалізація громадянського «проекту Україна» – це сфера відповідальності всіх соціальних груп та верств населення. Кожна з них повинна виконати своє функціональне завдання заради спільної високої національної мети. Це стосується усіх політичних інститутів держави.

Можна констатувати, що українське суспільство кардинально змінилося за роки незалежності. Крім того, воно акумулювало величезний і досі незадіяний у державному будівництві творчий потенціал. Тому політична і бізнесова еліта країни мають зосередитися на розширенні кола відповідальних соціальних груп, які становлять активний політичний клас. Для цього необхідно вже зараз почати формування нових соціально-економічних та

культурно-гуманітарних каналів, за допомогою яких зможе реалізуватися креативний потенціал українського суспільства.

Методологічно важливо враховувати, що головний ворог України не стільки Росія і В. Путін, хоча й їм належить суттєва частка у розбраті в Україні, а внутрішні фактори – неефективність влади, всеосяжна корупція, злодійкуватість значної частини населення – усе це розвалює країну зсередини.

Після Майдану-2 пройшло багато часу, а нова влада його гасла не поспішає здійснити. Як наслідок, зростає соціальна напруга в суспільстві. Новий соціальний вибух цілком можливий найближчим часом, про це свідчать усі соціологічні дослідження. Рівень довіри до усіх політичних інститутів теж впав. На порядку денному повний перегляд цілей і завдань політичного розвитку у післямайданній країні.

Механізми реалізації довгострокових пріоритетів політичного розвитку

Головна особливість політичної ситуації в Україні, яка заважає розвиватися країні в напрямі розвиненої демократії і захисту прав громадянина, – це знову відсутність консолідованої влади і відчуження влади від громадянина. І справа тут не тільки в недоліках або суперечностях законодавства (хоча вони теж наявні), а в перманентному протистоянні законодавчої і виконавчої влади, в неефективності правозахисної системи, в першу чергу інституту судочинства. Хоча начебто і Президент, і коаліційна більшість, і уряд – це політичні союзники.

У той же час необхідно здійснити структурні зміни в системі органів влади, які неможливі без деяких змін у чинній Конституції України: Конституційна комісія в парламенті сформована; суспільство чекає конституційних змін, але вони замилюються у міжпартійних чварах. Тому:

- Необхідне подальше розмежування функцій Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів України на основі балансу інтересів. Уряд повинен формуватися за єдиним критерієм. Президент має скоротити свій організаційний вплив на Уряд. Контроль за діяльністю Кабінету Міністрів з боку Верховної Ради повинен здійснюватися в чітко визначених конституційних межах.

- Повномасштабну адміністративну реформу необхідно провести в 2015 – 2017 рр. на основі чітких конституційно визначених критеріїв: територія, населення, регіональна специфіка.
- Не відхиляючись від унітарної структури держави, потрібно розширити повноваження регіонів у сферах фінансів, комунальної власності, охорони здоров'я, транспорту і зв'язку, науки, освіти, культури.
- Варто визначити конституційно права і обов'язки опозиції, форми матеріальної підтримки її діяльності.
- Змінюючи Конституцію України, потрібно впровадити конституційні норми, які перешкоджали б використанню неконституційних законів як інструментів боротьби за політичний вплив, коли «тиха юридична революція» стає головним засобом перерозподілу влади, ігнорування чинного Основного закону України і суверенітету народу.

Отже, гасло «внесення змін до Конституції України» актуальне, але воно не повинно перерости в гасло постійних змін Конституцій України. Стабільність Основного закону є передумовою стабільності держави і суспільства.

* * *

У нових умовах, створених глобалізаційними зрушеннями на планеті і відповідним переосмисленням ролі державності, предметом особливої турботи владних структур має стати формування суспільного інтересу, який у розвинутих демократіях сприймається як даність, що не потребує додаткових роз'яснень. В Україні ситуація інша: суспільство досі не дістало вичерпної відповіді на питання типу «Куди йдемо?», «Чого прагнемо?». Загальні гасла «євроінтеграція», «боротьба з корупцією» не роз'яснюють, чому немає реальної модернізації політичних інститутів, особливо, коли держава перестане знищувати свій фундамент – населення, суспільство відбиранням частини пенсій (при тому і так низьких), заморожуванням зарплат при фактах суттєвої інфляції і зростання цін на усі види товарів?

Наполегливими, але поки що суперечливими пошуками національної ідеї (яку кожна політична сила бачить по-своєму), по суті, підмінено конче потрібну дискусію про суспільне благо.

Конкуренція різноспрямованих дрібненьких ідеологій заганяє у глухий кут обговорення питань про суспільні потреби і загальнонаціональні інтереси. На цьому тлі знижується «затребування» наукових досліджень на теми політичної ідеології, внаслідок чого кількість праць на ці теми, порівняно з 90-ми рр., відчутно зменшилася.

Стимулювати науковий інтерес до проблем політичного виховання держава має насамперед фінансовим забезпеченням моніторингових соціологічних досліджень і доведенням до населення їх результатів, а також шляхом створення спеціальних цільових програм дослідження глобальної соціокультурної динаміки, ціннісно-якісних характеристик людського життя та гуманітарних аспектів соціальної політики, культурних стратегій самореалізації. Особливо важливо, на наш погляд, постійно тримати у полі зору процеси, які охоплюються поки що не досить усталеним поняттям «етнополітична культура». Йдеться про надзвичайно актуальні для України дослідження впливу політики на етнічну сферу і етнічної сфери на політику. А інакше феномен «Донбасу» буде повторюватися в інших регіонах. Інструментарій вимірювання рівня національної толерантності у нас щойно складається, а дослідження етнічних ауто- і гетеростереотипів, крос-культурних контактів взагалі перебуває у зародковій стадії.

Пошук консолідуючих об'єднувальних ідей – перспективний, але далеко не єдиний шлях кристалізації національних інтересів. Не меншою мірою важливо руйнувати успадковані від попередніх режимів стереотипи непоступливості у політичній боротьбі і ставлення до компромісу як до «зради ідеалів». Орієнтація на компроміс у політичній етиці – єдино можливий шлях конструктивних дій у поляризованому суспільстві. Наука повинна розробляти, а політика – втілювати в життя моделі розв'язання конфліктів на основі врахування як відповідного вітчизняного, так і зарубіжного досвіду. Йдеться насамперед про протидію інформаційній агресії і вироблення нової культури консенсусу як засобу підняття «планки довіри». Інакше українські «вандеї» будуть виникати не тільки на підготовленому історичному ґрунті, але і на «порожньому» історичному полі, спонтанно, за випадковими причинами. Поки що українська політика не має надійних важелів

протистояння нечесності і цинізму, війні компроматів, «чорному піару». Під час виборів полеміка як засіб наближення до істини дедалі більше перетворюється на політичну гру, в якій для здобуття переваги над опонентом усі засоби уявляються прийнятними. Яскравою ілюстрацією цього стала запущена в обіг опозицією, задовго до виборів, модель не визнання їх результатів. Коли інтрига стає домінантою політики, остання перетворюється на вкрай небезпечне політиканство.

А такий політичний і громадський інститут, як виборчі комісії усіх рівнів, не тільки не стримує нечесні форми політичної боротьби, а через корумпованість відкриває для них соціальний простір.

Нині видна уся слабкість розбалансованої держави та інших політичних інститутів. Час від часу різні країни переживали такі періоди: в 30-ті роки ХХ ст. суспільства США, Німеччини, Італії, Франції та інших держав під час першої світової кризи – економічної та соціальної. Дві країни одночасно знайшли вихід з кризи, хоча і в різних політичних напрямах. Обидві держави – США і Німеччина – почали відновлення економіки і соціальної сфери з будівництва автодоріг і дешевого житла. Таким самим шляхом пішла Польща у 1990 – 2015 рр.

Держави пішли навіть на зростання маси грошей в обігу. Справа в тому, що вкладення грошей у дорожнє будівництво – це вкладення в національну економіку і сільське господарство (зв'язок міста і села, доставка сільгосппродукції до міста і т.д.), це розв'язання транспортної проблеми у державі, нові робочі місця (будівництво доріг, кар'єри, асфальтові і бетонні заводи, металургія, конструкторські інститути і бюро, і т.д.). Будівництво житла – це теж розгалуження індустрії праці.

Кожна держава для утримання апарату влади, армії, органів правопорядку, пенсіонерів, освіти і науки, системи охорони здоров'я і т.д. збирає податки у державний бюджет. Але хто і які платить податки, теж визначає держава через законодавство, якщо збираються надзвичайні податки, тимчасово можуть видаватися декрети, постанови уряду. Те саме з витратами з державного бюджету. Деякі витрати робляться з резервних, стабілізаційних фондів урядів. Але і парламент, і уряд – це державні інститути,

діяльність яких узгоджують лідери держави. Це вони визначають порядок формування податків і витрат. Парламент є колективним лідером держави, який затверджує бюджет. Керівники державних інститутів – Президент, Уряд, Парламент – визначають джерела податків: сировинна база, державна і приватна промисловість, сфера обслуговування і розваг, і …громадяни країни.

Одні держави левову частку податків отримують з ресурсної галузі (Росія), інші з промисловості, у тому числі з сільськогосподарської галузі. Але є держави, які функціонують за рахунок податків з громадян. Це найнестабільніший тип держави. Мабуть, є межі, за якими громадяни не можуть більше платити податки, тому що вони живуть за межею бідності, а заможні громадяни приховують свої прибутки. Тоді держава переходить до конфіскаційного законодавства і конфіскаційної політики, яка скерована на найменш захищені групи громадян: зменшує пенсії, зарплати науковців, освітян, лікарів. Особливо при цьому страждають працівники державного сектору, економіки, освіти, науки. Якщо держапарат підтримує рівень життя за рахунок корупції, а приватний сектор за рахунок «тіньових» зарплат, то пенсіонерам залишається один шлях – на цвинтар. Інші громадяни попадають теж під конфіскаційний прес – збільшуються податки, виникають нові (за паркування, за право дихати і т.д.). На жаль, Українська держава перейшла на рейки конфіскаційної політики щодо громадян, а не олігархів. Можуть збільшитися податки на банківські вклади, зростають ціни на газ, електроенергію, податки на житло і т.п. Об'єктом державної експлуатації стає проста людина. А державна влада стає інструментом цієї експлуатації на користь чиновництва і олігархів, що спостерігається нині в Україні.

Але керівництво України не вивчає світовий досвід, не хоче його застосовувати. Воно краще піде корупційним шляхом – зробить грошову емісію, роздасть банкам гроші, отримає на цьому свій корупційний прибуток («откати», хабарі). Банки частково роздадуть ці гроші як позички, а частково просто вкрадуть (через штучне банкрутство або штучні схеми крадіжок), а суспільство буде знову пограбоване. Тут такий політичний інститут, як держава, буде використаний як інструмент злодійської політики звичним шляхом правлячою групою.

У сучасному українському суспільстві влада списує свою злодійську політику і бездіяльність на війну, що далеке від істини і моралі. Війна складний соціальний феномен. З одного боку, вона висмоктує державні і народні ресурси, несе з собою значні людські жертви, розвалює регіони, де точаться бої і т.п. А з іншого – згуртовує політичну націю, дає нові робочі місця в оборонній і суміжних галузях промисловості, є «локомотивом» науково-технічного та інтелектуального прогресу і т.д.

Але політичне керівництво України не хоче розуміти очевидних істин. Воно краще купить застаріле військове обладнання за кордоном, «наварить» свій корупційний прибуток на цих операціях. А українські підприємства, які можуть випускати більш сучасне, ефективніше, значно дешевше обладнання, зброю, – стоять.

Тобто, такий політичний інститут, як держава, трансформується і далі як суто корупційний орган, а люди, які в ньому задіяні, лише імітують реформи і залишаються частиною корупційного спрута, що «спіймав» суспільство в смертельний «захват» і висмоктує з нього соки.

Причому держава, порушуючи Конституцію України, знижує зарплати, пенсії (а з допомогою девальвації робить те саме). І вона досягла своєї антигуманної мети – Україна найбідніша країна Європи (злиденна, яка жебракує у всьому світі), країна, населення якої не довіряє політичним інститутам, у якій знову неймовірно висока соціальна напруга. Україна знову готова до нового соціального вибуху.

* * *

Дослідження процесів трансформації політичних інститутів спирається на раціональні пізнавальні підходи: конкретно-історичний, цивілізаційний, структурно-функціональний, порівняльний, синергетичний, класово-груповий, системний та інші.

Головне, щоб дослідження було комплексне, конкретне, спиралося на дослідження політичної практики. Теорія без зв'язку з практикою втрачає свій пізнавальний потенціал. Наприклад, якщо ми застосовуємо системний підхід, то зобов'язані досліджувати усю систему інститутів і на національному, і на регіональному рівнях, і на рівні самоврядування, аналізуючи вертикальні і

горизонтальні взаємозв'язки. Структурно-функціональний підхід дозволяє вивчати внутрішню структуру політичних інститутів, їх функції, зміни в інститутах у соціальному просторі і часі. Наприклад, якщо ми візьмемо функціонування політичних інститутів у розрізі гарантування національної безпеки, то побачимо, що Україна не має вічних друзів і ворогів. Якщо змінюється система «друг-ворог», то оперативно змінюється структура і функції політичних інститутів згідно з конкретно-історичним підходом. Одна справа, коли Росія була лояльним партнером, інша – коли вона агресор, експансіоніст. Політичні інститути повинні динамічно, гнучко відреагувати, і змістовно, і функціонально, на зміну конкретно-історичної ситуації.

Повинен враховуватися не тільки феномен організації (створення нових політичних інститутів, наприклад, Антикорупційного бюро, трансформації інститутів «зверху» – реформа МВС), але і самоорганізації (синергетики) – Майдани, добровольчі збройні формування і т.д. Феномен самоорганізації важливий не тільки сам по собі, але й тому, що він змушує інститути влади оновлюватися, працювати більш ефективно.

Інституалістський підхід до аналізу суспільства – це комплексний підхід до суспільства як системи інститутів, де політичні інститути займають своє місце. Тому вони аналізуються не тільки самі по собі, але й як частина загального, цілого, в зв'язку з функціонуванням з економічними, правовими, ідеологічними, інформаційними та іншими суспільними інститутами. Політика – важлива сфера суспільного життя і піддається впливу інших його складових, рівнів. Навіть професійні політики повинні пам'ятати про це.

Розділ 2.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ

Суспільно-політична криза в Україні 2013–2015 рр. позначена такими подіями, як: громадські виступи за євроінтеграційний курс Української держави, анексія Автономної Республіки Крим Російською Федерацією, масована інформаційна війна, конфронтація з переростанням у масштабний воєнний конфлікт на Сході України, внаслідок якого у відповідь українська влада заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил України [12; 13]. Усе це в сукупності своїй гостро актуалізує як питання цілісності території Української держави, так і актуальність досліджень функціонування інституту держави, інституційних викликів його трансформації та подальшого розвитку.

Принагідно зазначимо, що незалежність України, здобута в серпні 1991 році, заклала передумови нового етапу суспільно-політичної історії не лише українського народу, але й, як зазначав З. Бжезінський, – це «нове державне утворення, яке змінює всю геополітичну карту Європи… Це найбільша геополітична подія XX століття… Поява Незалежної України є не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським» [14, с. 569]. Обґрунтовуючи ключові аспекти глобальних соціотрансформаційних змін у житті українського суспільства, видатний геостратег водночас застерігав, що хоча Україна і стала незалежною державою, попереду на неї чекає нелегка фаза її зміцнення. Це потребує величезних змін в українському суспільстві та економіці.

Виняткове значення в здобутті Україною незалежності було задекларованe в історичному документі – в Акті проголошення незалежності України, який був прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. Власне еволюція політичної ідентичності в Україні стала складовою частиною процесів, що спричинили становлення незалежної Української держави, а отже, стала початком функціонування інституту держави в незалежній Україні.

Тут варто додати й те, що фактично світова історія – це історія витворення, структурованості та розвитку державного актора. «Ця ключова політична інституція (держава) набувала

різних форм: античної демократії, ранньофеодальної монархії, абсолютистсько-просвітницької та конституційної монархії тощо. Нині ж вона історично побутує переважно у формі національної держави. Проте соціологічна сутність цієї інституції залишається незмінною – це суспільний (головно політичний) інститут з монопольним правом на легітимне застосування насильства на певній адміністративній території» [15, с. 598].

Водночас з посиленням геополітичних впливів у суспільствознавчих науках дедалі частіше акцентується увага на концепції «кризи національної держави», що відображає лише один з аспектів надскладного світополітичного процесу, в тому числі враховуючи те, що вона містить у собі чималий ідеолого-пропагандистський елемент. Так, на думку Дж. Герца, «держава вже не є тим «твердим ядром» міжнародної політики, яким вона була від часів Вестфальської мирної угоди» [15, с. 598]. Сучасна криза держави полягає у неспроможності цієї інституції захистити власну територію від дії високотехнологічних засобів масового ураження (тобто бути «твердим ядром» чи «атомом» світової політики), що зумовлює необхідність звернення до колективно-безпекових форм оборони. Модерна територіальна держава є також надуразливою з погляду цілого спектра загроз – економічної блокади, ідеолого-політичного проникнення, військово-повітряних ударів, атомної зброї. Таким чином, на думку Дж. Герца, територіальна держава занепадає через свою об'єктивну неспроможність захистити власну територію.

Падіння інституції державності передрікає і такий сучасний теоретик, як М. ван Кревельд. На його думку, держава є лише однією з історичних форм урядування, що виникла у свій час – у свій час і зникне. Першою та визначальною властивістю інституції державності є її абстрактність, деперсоніфікованість, анонімність. Держава, за твердженням М. ван Кревельда, передусім характеризується тим, що вона не тотожна ані правителю, ані підданим, завжди залишаючись штучною особистістю – «корпорацією». Тому й найбільш придатним інструментом державного управління є бюрократія – так само анонімна, деперсоніфікована та абстрактна. Двома іншими властивостями інституту державності є суверенність і територіальність. На сьогодні інститут державності історично поступається іншим «корпораціям» – так само абстрактним, анонімним, деперсоніфікованим соціальним сутностям. Однак ці історичні наступники держави

позбавлені (цілком або частково) суверенності й територіальності. Вони поволі витісняють інститут державності або шляхом боротьби з ним, або через його відмову від своєї ключової ролі в політиці та історичний відступ з політичної арени. Держава, на думку М. ван Кревельда, доживає свого віку в історії: вона припинила бути головним засобом організації та ведення воєн, оскільки докорінно змінилася природа цього явища міжнародних відносин – війни втратили масштабність, законність, стали (особливо після винайдення ядерної зброї) вкрай небезпечними; вона не має що дати своїм громадянам, визискуючи з них чим далі, тим більше, однак нічого не повертаючи навзаєм; вона поступається, під тиском технологічного прогресу, своїми повноваженнями на користь міжнародних організацій та ширших регіональних об'єднань [15, с. 599].

Разом з тим, складний та багатомірний аналіз інституту держави, як однієї з найважливіших форм суспільної організації, займає один з провідних напрямів не лише сучасної політології, а й інших суспільствознавчих наук. Трактуючи поняття «інститут держави», ми виходимо із визначення, згідно з яким «інститут» розуміється не стільки як формально-юридична організація, скільки сукупність стійких вірувань, традицій, норм та поведінки, втілених у різних соціальних організаціях. Таким чином «інститути – це соціальні системи, створені людьми і які відображають поведінку людей та їх волевиявлення» [16, с. 21]. Оскільки держава є найвищою формою соціальної організації, то, відповідно, вона і виступає головним політичним інститутом – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеку суспільства, здійснює керівництво ним в інтересах цієї частини населення [17, с. 279].

Неоднозначним, складним і суперечливим явищем характеризував інститут держави вітчизняний політолог С. Рябов [18, с. 41]. Він вважав, що головним, сутнісним завданням держави є збереження суспільної цілісності, захист життя людей, забезпечення можливостей для задоволення ними своїх потреб.

Вітчизняний політологічний напрям дослідження інституту держави здійснюється крізь призму політичної теорії та історії – галузі наукових знань, що описує та аналізує політичні події, ідеї, а також діяльність партій, політичних рухів і політичних лідерів.

Політична історія зосереджена насамперед на подіях, пов'язаних зі становленням національних держав і перебігом політичних процесів. Так, зусиллями українських науковців у 2002–2003 і у 2007 роках на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України було здійснено два найвагоміші науково-дослідницькі проекти, присвячені висвітленню вузлових проблем політичної історії України XIX–XX ст. [19, с. 577].

Водночас, інститут держави потребує більш детального аналізу та вивчення з погляду його раціонального і формального наповнення як системи ролей, статусів і взаємодій, що мають певне організаційне втілення, і домислюється як інструментальна єдність суспільства. Що ж до суто політологічного аналізу, то цей напрям дослідження свого часу Г. Алмонд охарактеризував так: «Сучасна політична наука, не надаючи, на відміну від класичної соціології, достатньої дослідницької уваги інститутові державності, а іноді просто ігноруючи його, не відступає, однак, від універсалістського визначення політики як діяльності в інтересах усього суспільства» [15, с. 39].

Таким чином, політологічний аналіз формування інституту державності передбачає й відповідне обґрунтування у руслі універсалістського розуміння політики, де одним із визначальних чинників на шляху державотворчих процесів в українському суспільстві виступила саме політична ідентичність. Адже характер суспільних взаємин в умовах тоталітарного режиму відбивається на перебігу сучасного політичного процесу в Україні. На думку В. Землюка, наслідки впливу тоталітарного режиму позначилися загалом і на політичній ідентичності в Україні. Такий вплив, на думку українського політолога, позначився на неадекватному ставленні людей до політики, зокрема, до діяльності партій, виборчого процесу, парламентаризму, місцевого самоврядування, невідповідному демократичним стандартам розумінню громадянами своїх прав і свобод, невмінню користуватися ними та відстоювати їх. Більшості населення України радянської доби тією чи іншою мірою були притаманні такі типові риси: майже повна відсутність усвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартість; конформізм; маргінальність; байдуже ставлення до своїх громадсько-політичних

прав; амбівалентність (розщеплення особистості, двоїстість); безапеляційний послух владі і начальству; патерналізм; скептично-недовірливе ставлення до авторитетів і лідерів; низький рівень політичної культури, політична обмеженість [20, с. 10, 12, 13]. Значній частині населення були властиві соціальна апатія, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм. Так, до серпня 1991 р. усе ще зберігався контроль компартієцентричної держави над основними засобами ідеологічного впливу на населення: ЗМІ, культосвітні заклади, кіно, література, мистецтво і т. д. Однак активність офіційної пропаганди й агітації поступово слабшала. З вересня 1991 р. режим втратив контроль над інформаційною сферою. З наближенням 1 грудня 1991 р. ЗМІ розміщували все більше матеріалів на користь державної незалежності України, зміст політичної ідентичності все більше наповнювався національно-державницькими ідеями. Однак щодо неї діяли й сповільнюючі чинники: брак внутрішньої консолідації, регіональні відмінності та слабкість духовної і політичної єдності українського суспільства. Ці тенденції й досі впливають на політичні відносини в країні, стан та динаміку індивідуальної та групової свідомості її громадян, де ідентичність, на думку Л. Нагорної, розглядається як своєрідна імунна система організму; вона може бути сильнішою або слабшою, але без неї організм нежиттєздатний. Водночас, термін «ідентичність» надто загальновживаний, розмитий. Понад те, ця субстанція має здатність девальвуватися від частого застосування в соціогуманітарних науках: «Політизація ідентичностей теж не додає авторитету категорії, яка виявилася придатною не лише для обґрунтування різних поглядів і підходів, але й для маніпулювання масовою свідомістю» [21, с. 15, 18].

Про складність функціонування інституту держави та формування її загальнонаціональної ідентичності (як і всі інші види групової ідентичності) йдеться у численних дослідженнях етнополітолога О. Майбороди. Зокрема, він наголошує на тому, що «протягом усього існування держави Україна політика її владних органів була підпорядкована законодавчому та управлінському забезпеченню процесу приватизації колишньої

загальнонаціональної власності та створення для нових великих власників сприятливих умов ведення бізнесу за рахунок державного бюджету. Перетворивши державу на інструмент у своїх руках, український олігархат спрямував її діяльність не на мовно-культурне відродження етнічного ядра та його консолідацію, а винятково на забезпечення своїх особистих інтересів, не опікуючись головним завданням – інтеграцією та мобілізацією суспільства на досягнення спільної мети» [22, с. 12]. Цілком погоджуючись з думкою О. Майбороди, мусимо визнати, що за таких умов суспільство приречене перетворюватися в атомізовану масу, натовп, який підпорядковується самозваним вождям та найнижчим людським інстинктам. За таких умов доволі складно аналізувати подальші перспективи функціонування інституту держави.

Спадщина тоталітарного режиму, брак відповідальної політичної еліти, здатної до рішучих реформ, суттєво відбивається на проблемах функціонування інституту держави і загалом на побудові демократичної країни. В свою ж чергу, функціонування інституту держави нерозривно пов'язане з поняттям суспільства, оскільки будь-який процес людської взаємодії характеризується присутністю двох і більше індивідів, які в сумі становлять комплекс взаємодій між політичною системою, політичними суб'єктами та зовнішнім середовищем, що знаходить свою реалізацію в характері та формі політичного процесу. При цьому необхідним припущенням є те, що політичний процес може мати місце лише за умови дотримання певних правил (або – функціонування певних інститутів), за яких відбувається взаємодія людей. В іншому разі можна вести мову лише про автономне або анархічне співіснування людей, а не про наявність суспільства [23, с. 67].

Досліджуючи особливості організації політичної влади, а отже, і характер функціонування політичних інститутів України, М. Михальченко розмежовує їх на такі, що мають «передісторію» та «історію» [24, с. 22]. Передісторія – це «всі ми родом із СРСР», а історія – понад двадцять років формування й функціонування політичних інститутів незалежної України. У своєму дослідженні М. Михальченко акцентує увагу на суспільно-політичному періоді 1989–1992 рр., коли під час мирної національно-визвольної

революції не відбулося докорінної перебудови політичних інститутів, окрім істотної зміни: замість ЦК КПУ запровадили інститут президентства. Обґрунтовуючи основні причини, через які не було здійснено перебудови політичної системи України всебічно, М. Михальченко слушно висновує наслідки для незалежної України: а) політичні інститути незалежної України трансформувалися як оновлені в частковостях інструменти недостатньо зміненої пострадянської влади, тож технології й стереотипи старої влади плавно перетекли в «нову» систему політичних інститутів. Зміна їхніх форм мало вплинула на зміст функцій; б) в умовах «вільної конкуренції і ринку» без тотального контролю партійної галузево корумпованої бюрократії та за відсутності контролю з боку демократичних інститутів, наявних в ерзац-формах, корумпованість інститутів радянської влади пишно розквітла; в) швидко розвинулися клановість і олігархічність нової влади, яка трансформувала політичні інститути згідно зі своїми інтересами; г) відбувалася негативна трансформація всіх форм політичних інститутів. Вони знижували свою ефективність навіть порівняно з радянським періодом. Зате зростала їхня корумпованість, про що заявляють політики, експерти й що констатують соціологічні опитування; д) політичні інститути, на жаль, ідеологічно й політично дезорієнтовані щодо внутрішньо- та зовнішньополітичного вибору країни; вони звикли ігнорувати Конституцію України та закони й діють як апарати, що обслуговують олігархічну владу, а це призводить до зростання волюнтаризму в усіх сегментах політичних і правоохоронних інститутів, які політизовані й олігархізовані, як невід'ємна частина держави; є) головним критерієм ротації кадрів («кадри вирішують усе») в політичних інститутах є обітниця вірності політичному керівникові. Звідси хаотична плинність кадрів і «вимивання» професіоналів. Інституційна форма політичного буття стає нестабільною й авантюристичною.

У своєму дослідженні С. Набока також зазначає, що «у 1991–1992 рр. Україна набула всіх атрибутів та основних ознак незалежної суверенної держави. Однак прийняті рішення були хоч і важливою, але зовнішньою стороною державотворення» [25, с. 145]. Таким чином, як стверджує С. Набока, швидкої та ефективної

трансформації державно-політичного та суспільно-економічного устрою в Україні не сталося.

З огляду на сказане, що політичний процес може мати місце лише за умови дотримання певних правил (або – функціонування певних інститутів), за яких відбувається взаємодія людей, варто зазначити, що особливістю сучасних суспільно-політичних трансформацій є зростання ролі політичної комунікації, оскільки в сумі з політичними технологіями, про що йшлося вище, політичні комунікації можуть водночас позначитися на національній безпеці та світоглядному виміру нашого буття. На думку Д. Дубова, «політичні комунікації – це процес інформаційного обміну, спілкування та взаємодії в різноманітних сферах політичної активності, коли досягається належний вплив (взаємовплив) різноманітних суб'єктів та об'єктів внутрішньої й зовнішньої політики» [26, с. 1]. На думку політолога, налагодження ефективної системи політичних комунікацій – це створення повноцінної системи політико-комунікативної безпеки, під якою слід розуміти стан захищеності провідних політичних інтересів держави і суспільства, особистості та громадянина у провідних сферах політичних комунікацій від загроз та викликів як внутрішнього, так і зовнішнього походження.

Адже, як свідчить український досвід, боротьба, здійснювана політичними конкурентами в інформаційному полі, здатна за певних умов поставити під загрозу громадський порядок і політичну стабільність в окремих регіонах країни, оскільки інформацію окремі учасники політичного процесу використовують для впливу на психіку та поведінку людей. Тобто, у специфічний спосіб організована зміна інформаційного середовища виступає як своєрідна інформаційна зброя, що досить активно використовується в політичній боротьбі.

Складність і динаміка перетворень, що відбуваються в політико-комунікаційному просторі, виявили непідготовленість значної частини населення до існування в умовах «комунікативної революції», а також некомпетентність багатьох політичних суб'єктів, які поспіхом змушені адаптуватися до нових умов ведення політичної боротьби, опановувати сучасні форми, засоби і способи презентації та відстоювання своїх інтересів.

У своїх дослідженнях щодо ролі політичних комунікацій у формуванні громадянської свідомості Ю. Ганжуров визначає порушену тему надзвичайно актуальною, понад те, злободенною. Адже, як він слушно наголошує: «плюралістичність політичного дискурсу відрізняється від стратифікації громадянської свідомості тим, що перше явище є природним проявом демократичності соціуму, а друге – зрежисованим, зумисним розмежуванням соціальних, матеріальних, культурологічних мотивацій громадян України. Одним із інформаційних ресурсів такого підходу є історична пам'ять, яка зазнає брутально-провокативної експлуатації» [27, с. 52].

Як бачимо, наведені міркування, з одного боку, гостро актуалізують проблеми інформаційної безпеки та комунікативної компетентності політичних суб'єктів, а також адекватного державного регулювання відносин на інформаційному ринку. А з іншого боку, порушують світоглядні питання щодо творення історії. У цьому контексті має рацію В. Ткач, наголошуючи, що «наш час – це час парадигмального зсуву. Цивілізація доцільності вичерпала себе. Апофеозом доцільності, її всеосяжним інструментом стала маніпуляція, яка сформувала такий самий зманіпульований досвід. Досвід за своєю фундаментальною суттю є переосмисленим минулим. Тут і відбувся цивілізаційний провал, фіаско. Вигаданий досвід шляхом тих самих маніпуляцій створив покруч – вигадану історію … довіри немає, тому що її руйнують маніпуляції з попитом (в найширшому значенні). А маніпуляції є наслідком нестримного впровадження матеріальної доцільності як домінуючого фактора в усі сфери життя людини … Цивілізація, побудована на вигоді й доцільності, завжди має глухі кути. В такому глобальному глухому куті ми й опинилися. Маніпуляціями сформували фіктивний попит (економічний, політичний, суспільний, побутовий) і маніпуляціями ж створили ілюзію, що задовольняємо його» [28]. За твердженням М. Михальченка, Україна поки що не така держава, про яку констатується в першій статті Конституції (Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава) [29], а наші політичні інститути неповноцінні. Це радше мрія про справжню державу, що має шанси на здійснення. Тому ми бачимо ерзац-державу. Ззовні є все

належне: політичні інститути, кордони, армія тощо. Але все це нестійке, не відображає інтересів народу, має суперечливі тенденції трансформації.

Щодо дослідження ключових аспектів функціонування соціальної держави, то генеза цього феномену та його зв'язок з громадянським суспільством в українському суспільствознавстві залишаються поза увагою науковців. Так, прояснюючи сутність широко відомої в європейському суспільствознавстві концепції welfare state (держава добробуту), Я. Пасько зазначає, що вона не має в теоретичному ракурсі однозначної інтерпретації та визначення базових моделей її існування. А складність осмислення та інтерпретації цього феномену зумовлюється, не в останню чергу, відсутністю єдності в європейській та українській термінології цього поняття. Як його синоніми вживаються терміни «social state» – «соціальна держава», «social service state» – «держава соціального обслуговування», «service state» – «держава обслуговування», «planned state» – «планова, благодійницька держава», «тред-юніоністська держава добробуту». Водночас, наголошує Я. Пасько, він не може повністю поділяти позицію відомого соціолога американця шведського походження Еспінга-Андерсона, який вживає поняття «welfare state» як синонім різновидів демократичної держави [30, с. 12–13], оскільки за такого підходу розмивається саме поняття «welfare state» як втілення державної справедливості і добробуту. Не має сумнівів, наголошує Я. Пасько, що welfare state в процесі цивілізаційного та соціокультурного розвитку набуває певних ліберальних та правових конотацій, але не ототожнюється з ліберальною державою, яка історично постала, передусім, як захисник інтересів приватних власників.

Розмірковуючи над сучасними українськими реаліями політичного життя, стає очевидною відсутність в українських інститутах влади типової європейської сепарації між сферою приватного та публічного. Вона практично стала продовженням радянської спотвореної версії соціальної держави, цінністю якої були не ідеї соціалізму та комунізму, а уявлення про державу як єдину засаду суспільних благ, прав та обов'язків громадян. «Держава», що надає матеріальні блага, світло, тепло, виступала

центральною радянською цінністю, на яку орієнтувалися. Головною причиною того, що міцна держава стала однією з найвищих цінностей радянської епохи, був соціально-психологічний механізм ототожнення особистості з державою. Затвердження державної власності на всі багатства країни (в нашому випадку – СРСР), її ототожнення із загальнонародною було наслідком ототожнення всіх і кожного з державою, яка надавала ілюзію могутності та захищеності людини як частки одного цілого.

Не викликає сумнівів, що така владна система стає не тільки інститутом адміністративних важелів, рішення якого є імперативними для виконання, але й бере на себе обов'язок втілити в суспільне життя ідею нової публічної справедливості. Керуючись обов'язком патернальної опіки над власними підлеглими, управлінська бюрократична верства своїм адмініструванням, виконанням розподільчих функцій повністю поглинає волю людей до самостійної громадянської позиції, активності, до власної приватної ініціативи. Таким чином, поширюється усвідомлення індивіда як залежної підпорядкованої жертви соціальних сил та обставин. Згідно з таким підходом, особа як пасивний спостерігач і об'єкт управлінських рішень є неспроможною дати собі раду у своєму бутті без суцільної допомоги з боку зовнішніх підтримуючих і контролюючих її сил. В. Пуляєв та Н. Шеляпін вказують на такі основні ідеї та ціннісні орієнтації особистості, людей радянських часів: ідея соціальної справедливості та соціальних гарантій; ідея союзу братських народів, що ґрунтується на загальних політичних та економічних інтересах у загальному соціокультурному просторі; ідея єдності особистого та загальнонаціонального добробуту [31, с. 77–78].

Безумовно, цінності пізнього радянського суспільства (як політичні, так і соціальні) несли на собі відбиток офіційної ідеології, специфічних радянських «традицій», радянської «міфології». Таким чином комуністична партія, застосовуючи доволі ефективний інститут соціалізації, мала досить значний вплив на світосприйняття громадян СРСР. Така взаємодія ґрунтувалася на певній довірі населення країни до влади як гаранта стабільності та порядку. Цінності радянської системи були також результатом специфічного компромісу між реальними відносинами в суспільстві, ідеологічними догмами та патерналістською свідомістю.

Зворотним боком державного патерналізму стало формування так званого «споживацького егоїзму» (тут максимально вичерпно представлена цінність – «добробут для себе») або «споживацького індивідуалізму», що розвивався в міру того, як тиск державного примусу щодо лояльних радянських громадян ставав більш слабким, а залежність пересічного споживача від держави залишалася.

Як бачимо, така модель довела свою нежиттєздатність і несумісність з вимірами демократичного світу. Саме тому наприкінці 1980-х рр. колишня система цінностей радянського суспільства почала «розмиватися»; переосмислювалися такі поняття, як особистість, держава, свобода, справедливість, демократія, права людини, гроші, – спочатку на рівні окремих людей – дисидентів, а вже потім і на рівні суспільства в цілому. Це стало початком тривалого процесу змін.

В українській версії соціальної держави на сучасному історичному етапі Я. Пасько вбачає одну з найменш вдалих форм неокорпоративної держави добробуту, яка, практично, стала продовженням радянської спотвореної версії соціальної держави. Спільними між цими формами владного устрою є типово негативне ставлення до усіх проявів свободи та ініціатив громадянського суспільства. Історичним втіленням цього є свідома й підсвідома руйнація пострадянською бюрократією сфери публічного і приватного, постійна репродукція самої себе, утвердження некорпоративної форми власності як радянського, так і пострадянського зразка, що орієнтована на приватизацію держави окремими привілейованими політичними та економічними групами, дії яких спрямовані на знищення будь-якої суттєвої і автономної від влади самоорганізації. Така форма держави, проводячи жорстку сепарацію між своїми та чужими, дозволяє лише певні регламентовані моделлю патрон-клієнт способи поведінки [30, с. 242, 243]. Внаслідок таких взаємин суспільство перетворюється на примітивного споживача «феодальної» політичної сфери у вигляді специфічних політичних образів – результату, далеких від культури, піар-технологій [30, с. 245].

Таким чином, упродовж двадцяти чотирьох років незалежності України активне розширення адміністративної практики, яке проявлялося в бюрократичному впливі держави на суспільні процеси та позаправовий економічний простір (практики з тіньо-

вою приватизацією), в комплексі засвідчили неефективність, кризу управлінської системи та кризу в системі правосуддя.

Наведений огляд історичної спадщини в організації суспільного буття спонукає до перегляду тих прогалин, які призвели до критичної фази суспільної дезінтеграції і визначальним маркером якої став поділ «ми/вони». З-поміж багатьох чинників, які гальмують або й унеможливлюють безумовно бажаний інтеграційний процес, М. Рябчук визначає: «по-перше й насамперед – це слабкість або й відсутність тих громадянських цінностей та інституцій, котрі за відсутності спільних культурних маркерів могли б ефективно виконувати об'єднавчу функцію. По-друге – це не усунена й навіть належно не артикульована колоніальна спадщина і зумовлені нею структурні деформації в соціумі, які й досі підтримують фактичну маргіналізацію українського/україномовного населення у більшості регіонів та в багатьох сферах суспільного життя. І, по-третє – це засадничо неправовий характер держави та її неспроможність забезпечити баланс інтересів двох найбільших спільнот, будучи безстороннім арбітром у суспільних конфліктах, а не виразником партикулярних інтересів олігархічних груп» [32, с. 3]. Показником правової неспроможності держави є також заява першого заступника міністра юстиції Н. Севастьянової про те, що «…в Україні не виконується близько 70% судових рішень, і це є великою системною проблемою, яка на сьогодні до кінця не розв'язана» [33], а згодом і самого міністра юстиції України П. Петренка: «Рівень виконання (судових рішень) у нас становить 20%. Це мізерні цифри» [34]. На думку міністра юстиції, причиною такого низького рівня виконання судових рішень є корумпованість і невмотивованість державних чиновників.

Огляд особливостей формування та функціонування інституту держави та її засадничих форм (соціальна, правова) крізь призму політичних процесів водночас характеризує стан української політичної системи та комплекс взаємодій між її суб'єктами в певний період часу. В політологічному аналізі такий стан та взаємодію характеризує політична ситуація в країні загалом.

Так, оприлюднення в листопаді 2013 р. рішення уряду про призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС викликало масові протести по всій

Україні з переростанням у збройне протистояння, самоусунення Президента Віктора Януковича з посади, відновлення Конституції в редакції 2004 року, відставку низки міністрів і голів ОДА, формування нового уряду. Протистояння влади із прихильною до євроінтеграції опозицією та мирними громадянами викликало хвилю масових протестів щодо євроінтеграційного курсу Української держави. За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно із соціологічною службою Центру Разумкова в грудні 2012 року 48% громадян вважали, що Україні слід вступати в Європейський Союз (29% були проти), а вступ до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном підтримували 40% (37% – проти). В альтернативній постановці запитання «Яким інтеграційним напрямом має іти Україна: вступати до ЄС або Митного союзу або не вступати в жодну з цих організацій?» 42% населення віддали перевагу ЄС, 32% – Митному союзу і ще 10,5% вважали, що Україна взагалі не повинна приєднуватися до цих організацій [35]. Знаковим також є експертне опитування, яке проводилося Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» з 19 по 21 листопада 2014 р. в рамках проекту «Європейська інтеграція та реформи Вишеградських країн: уроки для України» [36]. З-поміж найбільш серйозних внутрішніх та зовнішньополітичних перешкод для впровадження курсу європейської інтеграції, які стоять сьогодні перед Україною, основними внутрішньополітичними перешкодами для європейської інтеграції України експерти називають низьку ефективність та інституційну неспроможність системи державного управління в Україні, відсутність координаційного забезпечення євроінтеграції, а також високий рівень корупції в українському суспільстві.

Трійку зовнішньополітичних перешкод для євроінтеграції України очолює чинник всебічного впливу Росії: потужне лобі в ЄС, антиукраїнська інформаційна кампанія, вплив на політичне та експертне середовище ЄС. На другому місці – безпосередня військова агресія Росії проти України. Далі – чинники, пов'язані з позицією самого ЄС: неготовністю до розширення, слабкістю спільної зовнішньої політики і загальними кризовими тенденціями на теренах Євросоюзу.

Таким чином, загострення політичної кризи в країні, починаючи з осені 2013 р., наочно свідчить про ослаблення механізмів функціонування інституту держави, ослаблення державного контролю внаслідок дискредитації всієї системи влади: законодавчої, виконавчої, судової.

Аналізуючи політичне буття суспільства, С. Кононенко висновує, що політика є універсально-ціннісною суспільною діяльністю, перебуваючи над соціальними поділами та потребами окремих верств, груп, осіб, а отже, її базовою передумовою є складність самого суспільства. «Гомогенні соціуми (якщо такі можливі) не потребують окремої політичної системи, і якщо вони цілковито не ізольовані, то матимуть винятково зовнішню політику. Соціальна гетерогенність породжує політичні відносини, адже кожен із сегментів може перетворитися, за відсутності порядку й управління, на суб'єкта владного протистояння, владної конфронтації» [15, с. 38]. На думку науковця, держава є формою організації влади як інструменту політичної системи в усталеному суспільстві і виступає ключовим інститутом політичного універсалізму та інституційного втілення загальносуспільних (універсальних) потреб, у той час як сам інститут держави перебуває в точці перетину (синтезу) суспільної, політичної, владної сфер, уособлюючи універсалістське призначення політики в суспільстві.

В українському суспільстві, що втомилося від проблем перехідного періоду, постійних суперечок щодо можливості та доцільності імплементації «європейського шляху», потреба в ефективній та інноваційній управлінській діяльності є тим більш значимою, адже дозволяє розв'язати не тільки важливі проблеми сьогодення, але й за допомогою нової моделі спробувати змінити на краще існуючі форми державної і суспільної діяльності, соціальні відносини різноманітних соціальних груп і прошарків – взаємовідносини між державою і громадянським суспільством у цілому. Виходячи з інституційно-організаційного втілення інноваційної управлінської діяльності, а саме – формування інститутів громадянського суспільства, Ю. Шайгородський виокремлює чинники [37, с. 331], серед яких, по-перше: «ментальна» і «суспільна» готовність до сприйняття ідей громадянського

суспільства на теренах нашої країни поки що «ціннісно» не забезпечена. В той час як сам процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався вкрай складно й суперечливо. Прикрість у тому, що цей процес і досі не завершився, понад те, його незавершеність досить вдало використовується певними політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю. По-друге, йдеться про певну парадоксальність, яка простежується в українському суспільстві. З одного боку, воно не має достатнього досвіду функціонування інститутів громадянського суспільства за нових умов, а з другого боку, українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних «інститутів громадянського суспільства» у вигляді всіляких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо. По-третє, йдеться про характер діяльності міжнародних фундацій, що розпочали роботу на території незалежної України. З часом вони дедалі більше набували формальних ознак, поступово перетворюючись у об'єднання досить обмеженого кола громадських організацій. А їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію певних проектів у рамках відповідних «грантів» і не завжди відповідала нагальним суспільним проблемам. На думку Ю. Шайгородського, не сприяло процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних партій використати можливості й авторитет «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Як наслідок, така «взаємодія» має ситуативний характер і, як правило, посилюється напередодні виборів та припиняється одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. І, що є найбільш знаковим для нашого дослідження і на чому слід акцентувати увагу, це те, що дедалі відчутнішою стає тенденція державного «підкорення» інститутів громадянського суспільства. Внаслідок такого процесу інститути громадянського суспільства виконують роль своєрідної легітимації дій органів влади, пропонуючи для цього свої можливості зв'язків із громадськістю. А отже, таким чином «державна машина» легітимізує і підсилює сама себе. Такі міркування фактично сходяться з висновками Я. Паська про особливість соціальної держави, де разом з проявами функціонування інституту держави в сучасній Україні,

вона, по суті, є продовженням радянської версії соціальної держави, функціонування котрої спрямоване на постійну репродукцію самої себе.

Безумовно, сучасні події в Україні позначені нагальною потребою у відтворенні ефективної управлінської мережі, яка створила б нові можливості для імплементації інститутів інноваційного суспільства, мінімізувала б соціальні конфлікти, вплинула б на розв'язання проблем ефективності і справедливості, моралі і права, трансформацію неефективної економіки і подолання усіх викривлених форм вертикальної підлеглості та насильства, несумісних з цивілізованими аналогами європейської правової держави.

Фокус зазначених проблем концентрується навколо гуманізації та олюднення сучасного управління як визначальної ланки, що здатна у своїх найкращих нормативних версіях синтезувати теорію та суспільну практику, стати формою зв'язку теоретичних моделей і практичного їх втілення. Отже, актуалізується потреба в створенні соціального капіталу: системи довіри до управлінської верстви з боку суб'єктів громадянського суспільства, утворенні гуманістичної моделі управління як форми природнього зв'язку між маніфестацією теоретичних моделей та їх інкорпорацією в практичне життя. Як стверджує Ф. Фукуяма: «Соціальний капітал характеризує… довіра, норми та мережа цивілізованої взаємодії в суспільстві... Соціальний капітал сприяє розвиткові кооперації в суспільстві» [38, с. 204]. У цьому контексті важливим є залучення комплексного виміру визнання зв'язку між владою і суспільством, теоретиками і управлінцями-практиками. Так, президент Київської школи економіки П. Шеремета слушно звертає увагу на проблему в сучасному світі – це є проблема зростання [39, с. 16]. Суть її зводиться до двох теорій економічного зростання: екзогенна (зовнішня) та ендогенна (внутрішня). Перша стверджує, що причиною економічного підйому є зовнішні щодо системи фактори, такі як накопичення капіталу та демографічне зростання. Друга пояснює економічне зростання такими факторами, як інвестиції в людину і людський капітал, інновації та знання. Розуміючи, звідки береться зростання, лідери країни, наголошує П. Шеремета, присікали б

будь-які спроби фальсифікації виборів. Тому що така фальсифікація знищує соціальний капітал, а саме – суспільну довіру до країни та її інститутів.

Сучасні глобалізаційні тенденції дедалі інтенсивніше сприяють формуванню нового порядку суспільних взаємин. Глобальна універсалізація дискурсу, який продукує нові цінності, нові потреби, а врешті-решт, і новий тип особистості, ставить під сумнів традиційні уявлення про будь-що. Людині нової епохи зазвичай притаманне скептичне сприйняття усталених норм та ціннісних імперативів. Промовистим свідченням цього може бути стрімка секуляризація сучасної Європи, «…де релігія втратила вплив у суспільному житті настільки, що в Конституції ЄС не знайшлося місця для згадки про те, що „…Європа заснована на християнських цінностях”» [40]. Змістовного переосмислення на континенті зазнає й інститут національної держави. Світова економічна криза, як наслідок глобалізації, змушує об’єднану Європу ширше застосовувати принцип субсидіарності. Задля колективного порятунку євроспільноти управлінські органи Європейського Союзу вимагають в окремих держав поступитися частиною свого суверенітету. В таких умовах вплив і значення кожної окремої держави, яка входить до ЄС, закономірно зменшується. Л. Нагорна стверджує, що «збільшення прозорості державних кордонів стирає грані між внутрішньою і зовнішньою політикою. На фоні добровільного чи вимушеного звуження сфери державного суверенітету відбувається формування елементів світового транснаціонального менеджменту у вигляді глобальної мережі» [41, с. 10].

Таким чином, політологічний аналіз дає підстави констатувати, що фундаментальність та загальносистемність суспільно-політичних перетворень наприкінці 80-х – початку 90-х років на теренах СРСР стали знаковим маркером в історії світового устрою загалом. Внаслідок таких трансформаційних змін Україна постала перед викликами глобалізації як самостійний суб’єкт загальносвітових, а отже, глобалізаційних процесів.

Детально аналізуючи соціотрансформаційні процеси українського суспільства на межі 1980–1990 рр., Ю. Шайгородський вдало застосував поняття, запропоноване П. Сорокіним та Р. Мер-

тоном, «соціального часу» – для позначення часу виконання суспільних функцій. Тобто, коли «суспільний розвиток чітко визначається стартовими умовами «соціального часу» [42, с. 14–15]. Саме в межах цього «соціального часу», на думку Ю. Шайгородського, варто віднаходити відповіді на виклики, що були закладені зміною стратегії цивілізаційного поступу в становленні Української держави, а отже, і пошуку шляхів розв'язання нагальних проблем (передовсім – соціально-економічного характеру) щодо подальшого розвитку країни. З-поміж наведених факторів, які суттєво позначилися на розробці державної стратегії на зорі здобуття Україною незалежності, вчений слушно виокремлює ті, що були пов'язані з суто ціннісними трансформаціями. В комплексі з гострими соціально-економічними проблемами, з одного боку, та кволістю управлінської ланки, кризою державного менеджменту, який через брак досвіду управління не бачив шляхів ефективного подолання ситуації, що склалася, а з другого, зазначені фактори значною мірою зумовили відсутність належної уваги до проблеми розробки повномасштабної стратегії розвитку молодої держави. При цьому Ю. Шайгородський вказує на очевидність виявленої проблеми, яка проявляється в тому, що після руйнування однієї («комуністичної») стратегії мала би бути створена (розроблена) інша. І це, на думку вченого, не просто поточний план «виходу з кризи», *а комплексний, цілісний, світоглядний феномен* (*курсив наш – І. К.*). Услід за Ю. Шайгородським, беручи за основу *якість і закономірність* як основні характеристики «соціального часу», визнаємо, що саме якість і закономірність детермінують заданість майбутнього сьогодення. Уважно замислюючись над суспільно-історичними та політичними процесами, підходимо до усвідомлення фундаментальності порушеної проблеми – еволюції інституту української державності, викликів у його формуванні та функціонуванні. Видатний дослідник життя і творчості М. Грушевського український історик Л. Винар, підкреслюючи безперервність історично-державного процесу, наводить чотири українські державні формації включно з 1991 роком. Ці формації Л. Винар висновує зі схеми М. Грушевського, яка визначала українську середньовічну державу (Київську Русь і Галицько-Волинську державу) як першу

українську державу. Далі вона знайшла своє безпосереднє продовження в козацько-гетьманській державі XVII–XVIII століття – це була друга державна формація. Третя українська державність відродилася у формі Української Народної Республіки в 1917–1918 роках, яка мала виразно демократичний характер. Найновіша – четверта українська державність відродилася в серпні 1991 року, і вона закликає до традицій попередніх українських формацій [43, с. 34]. Характеристика Л. Винаром еволюції української державності через визначення «відродилася» суголосна з твердженням українського історика М. Брайчевського про те, що «українська державність, теоретично втілена в УРСР, а фактично позбавлена усіх реальних прерогатив перед нічим не стримуваним диктатом загальносоюзних відомств,… з усією очевидністю, існувати далі така ситуація не може: продовження і поглиблення національних (а по суті, державних) конфліктів неминуче.

І справді, не можуть зарадити часткові зміни, уточнення, удосконалення чинних політичних та правових настанов. *Потрібний тотальний перегляд наявної системи, по суті, відмова від звичної системи і конструювання нової, майбутньої моделі* (*курсив наш – І. К.*). Іншої альтернативи не бачимо … на цьому шляху – шляху справжнього відродження національної державності – ми зможемо нарешті вийти з тої кризи, до якої занурила нас горезвісна командно-адміністративна система з її гаслом “сильного” Центру» [44, с. 79, 81]. Запропонований підхід М. Брайчевського щодо тотального перегляду наявної системи, а по суті, відмова від звичної (радянської) системи та конструювання нової, майбутньої моделі суголосний з ідеєю Ю. Шайгородського щодо розробки стратегії розвитку української держави, базованої на принципах якості та закономірності, коли після руйнування однієї («комуністичної») стратегії мала би бути створена (розроблена) інша, *своя, суто українська* (*курсив наш – І. К.*). Іншими словами про наповнення ціннісною складовою суспільних трансформацій, які припали на переломний період (третя державна формація – проголошення Української Народної Республіки 1917–1918 рр.) формування української державності, висловився свого часу історик

М. Грушевський, наголошуючи: «Українська держава, той устрій і лад, котрий вона заводить, нам важна і цінна – цінна так, що ми задля охорони її виявили готовність пожертвувати всім, – але цінна як тверда, тривка і певна форма, котра має бути заповнена соціальним і культурним змістом, *відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду* (*курсив наш – І. К.*) … відгороджуємо Україну від старорежимних елементів, які готуються до повороту на старе панування» [45, с. 105.]. Першочергове значення у відстоюванні ідей українського національного відродження М. Грушевський приділяв українській культурі та українській науці – науковцям, які, незважаючи на всі складні умови, настільки виявили свою наукову індивідуальність, що яскраво вписали в історію української науки й культури свої імена. З почуттям особливої пошани М. Грушевський відзначав працю тих «робітників малозвісних і незвісних, котрим тяжкі обставини не дали виявити своєї праці, своєї індивідуальності; котрі працювали псевдонімно і анонімно і пройшли свою путь відомими і звісними тільки записним бібліографам, а ще більше – й їм незвісними. Десятки, сотні й тисячі пройшло їх і лягло на цьому шляху. І цій сірій армії рядових, здебільшого незвісних наукових робітників, наших попередників, ми завдячуємо велику будову української культури, української науки» [46, с. 347]. В цьому контексті М. Грушевський особливо наголошував, що завдяки діяльності великих фундаторів української культури й науки і тим малозвісним і незвісним особистостям не перервалася «золота нитка» українського національного життя, української національної роботи.

«Золота нитка» М. Грушевського сьогодні виступає своєрідним орієнтиром, символом – дороговказом для сучасних українських науковців-суспільствознавців для аналізу суспільно-політичних процесів – джерела постійних змін та викликів, у тому числі ціннісних.

Будь-який сучасний соціум перебуває під всеосяжним впливом інформаційно-комунікативних технологій, які модифікують міжлюдські й міжсуспільні взаємовідносини – колективні й індивідуальні ідентичності. Глобалізація ще раз підтверджує,

що трансформація буття неминуче змінює й саму ідеальну сутність людини – її світогляд, цінності, культуру. З іншого боку, зміна ціннісно-світоглядного виміру людини й суспільств неминуче призводить до змін у реальному соціальному бутті. Таким чином, не лише буття визначає свідомість, але й доволі часто навпаки – свідомість визначає буття.

Перебуваючи в умовах відносності та мінливості ціннісних орієнтирів, дезорієнтованому обивателю значно легше керуватися утилітарними установками. Опинившись у рамках описаної Е. Фроммом морально-етичної дилеми «мати чи бути», такий індивід обирає значно простішу (таку, що не вимагає зайвих зусиль) установку «мати». «Рядові члени суспільства також поглинуті особистими справами і не помічають, що перебуває поза межами їхнього власного вузького світу» [47, с. 23]. В таких умовах індивід стає безвольним й безініціативним реципієнтом нових глобальних і дедалі більш «денаціоналізованих» цінностей. За своїми характеристиками такий індивід нічим не відрізняється від критикованої тим-таки Е. Фроммом особи, яка отримує задоволення від послуху й безвольного підпорядкування загальним цінностям. Е. Фромм та інші представники франкфуртської школи таким чином характеризували пересічного обивателя тоталітарного суспільства зразка XX століття. Нинішнє буття також проходить за жорсткою логікою своєрідного диктатора – глобалізації. Її логіці підвладні усі новітні суспільні процеси, глобалізації підконтрольний і нинішній обиватель. І при диктатурі правителя-деспота, і при всюдисущій глобалізації пересічний індивід однаково віддає їм право на осмислення дійсності й довіряється їм у формуванні своїх інтересів та потреб. Глобальний світ дедалі більше перетворює на умовність національну державу у традиційних її межах, у традиційному її статусі. Це відображається і у сприйнятті національної держави її пересічним громадянином.

На початку XX ст. іспанський дослідник Хосе Ортега-і-Гассет у праці «Безхребетна Іспанія» виступав з критикою інерційного сприйняття національної держави. Сама назва есе артикулює основне пояснення автором суспільних проблем тогочасної Іспанії. На її прикладі Ортега-і-Гассет стверджує, що нація приречена на стагнацію у тому разі, коли спільнота не є

єдиним організмом. З його тверджень робимо висновок – цей організм має бути просякнутий емоційно-раціональними зв'язками. Готовність поступитися своїм заради задоволення потреби інших або відчувати себе частиною національно більшого у формулюваннях Ортеги-і-Гассета звучить як вкрай важливе толерування, що не потребує раціонального пояснення. Йдучи від зворотного, стверджуємо, що іспанський класик акцентує увагу на шкоді соціального партикуляризму, описуючи його як «стан духу, коли ми не вважаємо за потрібне рахуватися з іншими. Коли через надмірне поціновування самих себе, через надмірну погорду до ближнього ми втрачаємо уявлення про свої власні межі й починаємо почуватися геть незалежними. Рахуватися з іншими – означає усвідомлювати якщо не підпорядкованість їм, то принаймні взаємну залежність та координацію. Врешті-решт, нація є великою спільнотою індивідів і груп, що рахуються одні з одними. Це рахування з ближнім не передбачає неодмінної симпатії до нього» [48, с. 161]. Незважаючи на загалом моралізаторське навантаження цього висновку іспанця, в останньому реченні одночасно проглядається прагматичність міркувань автора щодо зразкової нації. Його емпіричні спостереження дозволяють йому стверджувати: «Доки Іспанія мала перед собою великі звершення, а спільне життя на півострові поліпшувалося, національне єднання не зазнавало руйнувань» [48, с. 150]. Ортега-і-Гассет зазначає, що ідея великих звершень породжує національну єдність. Підхід дослідника можна характеризувати як модерністський. Спільні ідея чи дія, як консолідуючий чинник, мають розглядатися за аналогією з концепціями «винайденої традиції» Е. Гоббсбаума чи «уявленої спільноти» Б. Андерсона. У розумінні Ортеги-і-Гассета спільне національне життя, «тільки дія, проект здійснення найближчим часом великих справ здатні зрегулювати, уструктурувати і поєднати колективне тіло» [48, с. 159]. Успішна нація можлива лише за умов спільного руху до єдиної мети.

Як оптимальний приклад державного проекту іспанець розглядає Римську імперію. Він апелює до німецького історика Т. Моммзена. Збагачення імперії, у широкому сенсі цього слова, відбувалося не за рахунок розширення початкового ядра, а

шляхом поєднання багатьох складових, консолідації їхніх самобутностей. Усе це відбувалося в умовах усвідомленого спільного великого проекту – Римської імперії. Аналогічно ж завдяки «римській» метафорі іспанець ще раз переконує, що відсутність спільної ідеї дезінтегрує, а відтак руйнує державу: «Того дня, коли Рим перестав бути прекрасним завтра, Імперія розпалась» [48, с. 145]. Резонність суджень Ортеги-і-Гассета зазнають додаткового підтвердження у словах Д. Донцова. Будучи націоналістом-романтиком, Д. Донцов мимохіть таки виділяє важливість раціонально осмисленого феномену нації, підкреслюючи її субстанціональність, а не абстрактну даність: «України, якої ми прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі. Можемо й повинні опалити цю ідею вогнем фанатичного прив'язання» [49, с. 202].

Національна ідея як продукт свідомого осмислення, колективного творіння чи невпинного інтелектуального удосконалення постає у міркуванні О. Забужко: «Відповідно, філософією національної ідеї ми називаємо всі форми філософської рефлексії над національною ідею – від академічного пуризму логіко-понятійного дискурсу через маргінальні, популяризаторські жанри есеїстики та публіцистики до художньої літератури включно, тобто всі види словесної культури, у яких національна свідомість ставить собі питання смисложиттєві чи, за визначенням того-таки М. Бубера, «реальні», такі, що зачіпають не лише інтелект, а цілу людську істоту, отже, є насущними для буття національної спільноти в усій його ціннісно сприйнятій людиною конкретності» [50, с. 12]. Саме так О. Забужко визначає розгорнуту формулу національної ідеї, що виконує роль інтеграційного чинника для спільноти.

Отже, відсутність спільних національних устремлінь свідчить про кризу усвідомлення національної ідеї, а отже, ставить під сумнів доцільність існування національної спільноти у нинішніх межах. Глобалізація зумовила формування нових наднаціональних адміністративних утворень на кшталт Європейського Союзу. Національна держава дедалі більше втрачала позиції. З одного боку, це постійно змушує національні держави боротися за утримання своїх меж і впливів. З іншого ж – змушує

«недержавні» етноси вдаватися до спроб змінити наявний статус підпорядкованості на роль незалежного суб'єкта.

Дедалі більша номіналізація національної держави як інституту та постійна міжетнічна конфліктність у нинішніх умовах породжує передумови для зародження сепаратизму. С. Савойська стверджує: «Якщо ж консолідуватися не вдається, то таке суспільство приречене на постійні конфлікти сепаратистського характеру, що може призвести до розколу держави» [51, с. 322].

Коли нація й національна держава перестають бути мобілізуючим та інтеграційним чинниками для спільноти, для частини (частин) цієї спільноти виникає потреба в уявленні нової ідентичності, яка оформлюватиметься в нову націю та національну державу. Нова ідентичність покликана віднайти втрачене «прекрасне завтра». Відсутність єднального імпульсу у «девальвованій» національній державі ще більше загострює боротьбу за впливи та ресурси.

Сьогодні Україна є яскравим прикладом збігу несприятливих обставин для реалізації проекту національної держави. Українське суспільство і надалі переживає постколоніальний синдром. Передусім це стосується національної самоідентифікації, свідомої оцінки минулою й спільного розуміння майбутнього. Аналізуючи фактори, що впливатимуть на перспективи розвитку Української держави, одним з перших М. Михальченко визначає чинник усвідомлення себе нацією в історичному контексті: «Пройшло двадцять років незалежності України, але цілісної історії цієї країни немає. Є хронологія історичних фактів, яка свідчить, що Україна ще не обрала свого курсу розвитку і коливається між справжньою незалежністю і статусом сателіта-служника інтересам Росії. І поки що результатів осмислення цієї хронології фактів не бачимо повною мірою ані у політиків, ані у населення» [52, с.52]. Хоч ментальна дезорієнтованість сучасних українців і утверджувалася в радянський період, М. Рябчук цілком влучно зазначає, що її передумови почали формуватися значно раніше: «У Росії східнохристиянська духовна спільнота – Pax Orthodoxa – була одержавлена й політизована, сплавлена в одне ціле з російським імперським організмом. … Трагедія українців як потенційної

нації полягала не в тому, що Росія беззастережно привласнила собі "Русь", а отже, й Україну, як частину своєї історичної спадщини, а в тому, що вона привласнила собі також Pax Orthodoxa, причому не просто привласнила, а беззастережно себе з ним ототожнила. Для модерного народу, яким у XVII–XVIII ст. були українці, з характерним для того часу переважанням церковно-релігійної ідентичності над національною, така підміна мала далекосяжні і досить фатальні наслідки» [53, с. 3].

Світоглядна розбалансованість постійно підживлює політичну напругу. Тотальна соціально-економічна криза зумовлена корумпованістю як правлячої, так і опозиційної політичної еліти. Обидва чинники продукують у пересічних громадян України нігілізм та скепсис. Через це незмінно малим залишається радіус суспільної довіри, яка, за твердженням Ф. Фукуями, є чи не основним критерієм для оцінки перспектив розвитку суспільства [38]. Усе це створює враження про безкінечну кризу в державі, яка не має перспектив для позитивного вирішення. Як наслідок, за даними соціологічного дослідження Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи 56% української молоді віком від 16 до 26 років бажають виїхати за кордон назавжди [54]. Ці результати підтверджуються іншими статистичними даними, які свідчать, що у переважній більшості сучасні емігранти з України – це молодь. Переважаючі «виїзні» настрої серед молодих українців якнайкраще переконують нас у тому, що проект національної держави переживає глибоку кризу. Бажаючи продовжити своє життя за межами України, молодь фактично декларує, що не бачить раціональних підстав для успішної реалізації проекту національної держави.

Досліджуючи та переосмислюючи тенденції суспільно-політичного розвитку людства в дусі теорії локальних цивілізацій, А. Тойнбі зазначав, що суспільство в своєму житті стикається з серією завдань, які воно і вирішує найбільш прийнятним для себе способом. Кожна така проблема – це «Виклик історії». За допомогою цих випробувань члени суспільства все більше і більше диференціюються. Щоразу одні програють, інші успішно знаходять рішення, але невдовзі деякі з рішень виявляються

недосконалими в нових умовах, тоді як інші виявляють життєздатність навіть у змінених обставинах. Випробування настає за випробуванням [55, с. 30].

Слушним є висновок С. Кононенка про те, що «Інститут сучасної національної держави зазнає впливу низки негативних факторів технологічного, економічного, політичного, військово-безпекового, ідеологічного та соціокультурного характеру, однак усі ці чинники не руйнують цей інститут, а лише його видозмінюють …. Водночас така історична зміна є історичним викликом інституційному механізму (тобто закликом до його перебудови), а не самому інституту. У нових міжнародних умовах національна держава зазнає суттєвих змін – змінюється організація влади, легітимуюча система, політико-адміністративна територіальність. Стосовно ж останньої, то цей інститут стає більше інструментом захисту інтересів та ідентичності політичної спільноти, ніж інструментом захисту певної території. Історичний виклик сучасній національній державі є викликом її трьом основним елементам – владі, легітимності, території» [15, с. 600].

Суспільно-політичні перетворення в Україні наприкінці 80-х – початку 90-х років певною мірою також можна характеризувати як своєрідний «Виклик історії», адже радянська система зазнала розпаду внаслідок тотальної делегітимізації, зневіри в цінностях комунізму, кризи радянсько-комуністичного типу індустріалізму. Тогочасні трансформації були фундаментальними та загальносистемними. Вони становили частину історичного процесу занепаду й остаточного падіння комуністичної системи й Радянського Союзу як головного інституційного уособлення цієї системи.

Процеси соціальної трансформації максимально загострюють у суспільстві владне протистояння, яке за умов відсутності контролюючих та стримуючих механізмів (як нормативно-інституційних, так і ціннісних) може призвести до втрати транзитивним соціумом більшості ознак цивілізованості. Саме тому українське суспільство під час виборів Президента 2004 року постало ще перед одним «Викликом історії», коли загальновідомими стали сфальсифіковані результати президентських виборів.

Тодішній хід подій: хвиля протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокори увійшов в історію України під назвою «помаранчева революція».

Перед «Викликом історії» постали і останні події в Україні, пов'язані з призупиненням процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом – Євромайдан у листопаді 2013 року, та протистояння в Україні 18 – 20 лютого 2014 року – Революція Гідності. Під час масових протистоянь між силовиками та євромітингувальниками загинули та постраждали люди.

Як бачимо, процес перебудови політичного устрою, системи, режиму, безумовно, супроводжується і переоцінкою цінностей та кризою моралі. Однак усі ці негативні ефекти можуть бути багаторазово перемноженими міжнародним контекстом, в якому вони виникають.

Варто звернути увагу на ще один важливий момент. Політична конкуренція завжди мотивувала політиків до максимальної мобілізації своїх виборців. Стрижнем електоральної дискусії зазвичай стають найпринциповіші питання суспільних суперечностей. Подекуди вони стосуються конфесійної тематики, морально-етичних принципів або ж суто матеріальних інтересів, наприклад, ставок оподаткування.

В Україні ж головними ідеологічними маркерами є питання, що відображають гострі суспільні суперечності в оцінці історичної спадщини (мовна проблематика, визнання ОУН-УПА, питання Голодомору) та виборі зовнішньополітичного вектора розвитку держави (повернення до Росії або інтеграція з ЄС і НАТО). Зважаючи на демографічні особливості держави, які формувалися за відомих історичних обставин, ставлення до зазначених ідеологічних питань-маркерів різко регіоналізує Україну, географічно розділяючи її на три макрорегіони, у яких ставлення до цих питань помітно відрізняється: Захід, Центр–Північ і Південно-Східна Україна. Означені ідеологічні питання найдискусійніші, їх обговорення чи то у побутових диспутах, чи то на рівні парламентської трибуни завжди викликає найгостріші суперечки. Розуміючи вагоме значення ідеологічних питань-маркерів для більшості виборців, провідні політичні сили постійно беруть їх за основу

своїх виборчих програм та агітаційно-рекламної продукції. Це, в свою чергу, постійно актуалізує соціальну напругу та регіональні ментальні розбіжності.

У випадку України можна відзначити ще один потужний зовнішній чинник, який суттєво впливає на суспільно-політичну напругу й сепаратистські тенденції па Південному Сході держави та у Закарпатті. Йдеться про впливові політичні кола та ЗМІ Росії. Через громадські організації у Криму, Одесі й інших регіонах, УПЦ (МП), електронні й друковані ЗМІ постійно загострюється суспільна дискусія щодо конфесійних питань, оцінки історичних фактів й векторів зовнішньої політики України. За зовнішнього сприяння в Україні здійснюють активну публічну діяльність організації, які декларують відверто реакційні ідеї проросійського ірредентизму. Ці самі структури також надають відкриту допомогу так званим русинським ініціативам у Закарпатті. Це додатково підтверджує їхню деструктивну роль, що передусім полягає у загальній дестабілізації ситуації всередині держави, а також у «підігріванні» будь-яких сепаратистських починань незалежно від регіону й передісторії питання.

Таким чином, якщо стабільності й гомогенності національних держав з тривалою історією державотворення нині здебільшого загрожують глобалізаційні тенденції, які тиснуть на них ззовні, то в Україні ситуація суттєво погіршується ще й додатковими внутрішніми та зовнішніми несприятливими факторами.

Л. Нагорна фактично підтверджує, що «регіональна гетерогенність і різновекторність, яку часто називають ахілесовою п’ятою України, ще багато років буде відчутним фактором впливу не тільки на хід політичних процесів, але й на увесь контекст суспільного життя» [56, с. 169].

Розмірковуючи над тим, що саме цементує національні спільноти, а відтак і держави, Е. Гоббсбаум впровадив до політологічного дискурсу поняття «винайдені традиції». Він чітко акцентував увагу на тому, що «винайдені традиції» не варто ототожнювати зі звичаями. «Мета і характерна риса “традицій”, у тому числі і винайдених, незмінність. Минуле, справжнє чи вигадане, до якого вони апелюють, передбачає певні (зазвичай

формалізовані) дії, такі як повторення» [57, с. 14]. Імперативний характер «винайденої традиції», за Е. Гоббсбаумом, можна розцінювати як певний ідейно-духовний стрижень, що відіграє роль інтеграційного чинника для національних спільнот, а відтак і національних держав. «Винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай зумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим» [57, с. 13]. Виходячи з концепції Е. Гоббсбаума, можна вважати, що імпульсом до створення національної держави, а також запорукою її монолітності можемо вважати набір загальновизнаних цінностей, правил і норм поведінки, що сформовані на раціональній апеляції до спільного минулого. Прагматизм цієї концепції полягає в ідеї використання колективної історичної спадщини для обґрунтування резонності існування національної держави сьогодні та у майбутньому.

Як зазначалося вище, українці аж надто різні у своїх історично-ментальних рефлексіях. Водночас нація має вагомий історичний бекґраунд. І, як наголошує український політолог М. Басараб, «проблема лиш в тому, щоб уніфікувати інтерпретації та оцінки фактів тривалої національної історії» [58, с. 154]. Таким чином, апелюючи до Е. Гоббсбаума, маємо підстави сказати, що Україна не так потребує «винайдення традиції», як вироблення та загального схвалення державницької інтерпретації минувшини. Про це нам наголошував і М. Грушевський, говорячи про «золоту нитку» – з послідовністю і безперервністю в наукових дослідженнях минулого та сучасності. У своїй праці, політичному заповіті «На порозі Нової України» (1919 р.), М. Грушевський досить чітко виписав базові стратегічні орієнтири, наміри, бачення щодо подальших соціотрансформаційних процесів українського суспільства. З огляду на останні політичні події в Україні, пов'язані з певною різновекторністю в зовнішній політиці та відповідними наслідками у внутрішній політиці, звернімося до точки зору М. Грушевського стосовно євроінтеграційного курсу. Чітко обґрунтовуючи питання «кінець московської орієнтації», український суспільствознавець гово-

рить, а надалі ще раз підкреслює, «що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі, так би сказати *випростуватись*, (*курсив наш – І. К.*) як випростовується людина, якій прийшлось довго сидіти в якійсь скуленій позиції, розпростувати своє тіло, щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі … Українське життя в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно, насамперед, "знайти себе". Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко отвертою рукою все, що може бути корисним для нього…оскільки …Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму» [45, с. 241]. Що ж до подальших перспектив «Великої України» в геополітичному становищі, то тут М. Грушевський зазначає: «Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його, покладали голови і покладатимуть їх іще, для того щоб дати щось дійсне цінне своєму народові – і в нім людству взагалі … підстави соціального ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради … клались на те, щоб справді дати підстави Нової України» [45, с. 249].

Тут варто лише додати, що суспільствознавча спадщина М. Грушевського є надаактуальною і відкритою до пізнання та інтерпретації сучасних соціотрансформаційних процесів. Так само як і залишається відкритою для подальшого дослідження визначальна характеристика українського суспільного ладу в XXI ст. під назвою «Нова Україна». Оскільки, як свідчить проведене нами дослідження, залишається чимало підстав вважати, що функціонування інституту держави в четвертій, за Л. Винаром, формі суспільної еволюції, а саме – в Незалежній Україні, є далеко не однозначним, а отже, й не переконливим, що політичні, економічні

і культурні здобутки характеризують українську суспільну організацію як сутнісно «Нова Україна». Понад те, дослідницька філософська рефлексія навколо праці М. Грушевського «На порозі Нової України» все частіше зупиняється на першій частині назви, а саме – «на порозі …». Такі міркування стають суголосними останнім суспільствознавчим твердженням, що Україна вже досить тривалий час перебуває на перехідному етапі суспільного розвитку. Таким чином, для подальших досліджень залишається відкритим питання: чи Україна стоїть на порозі кардинальних змін, чи перебуває на перехідному етапі і як довго такий невизначений стан має тривати? Понад те, з огляду на проведене дослідження дещо принциповою стає й точка відліку зазначених процесів, оскільки дедалі очевиднішим стає факт, що цій суспільствознавчій проблемі далеко не двадцять чотири роки.

Українці – нація з традиціями, що потребують державницького осмислення, однак ми ще далеко не «уявлена спільнота», про яку твердить Б. Андерсон. Стати національним монолітом можуть навіть мультиетнічні спільноти. Зокрема, Б. Андерсон зазначає: «У світі, де національна держава є загальною нормою, все це означає, що нації тепер можуть бути уявленими навіть і без мовної спорідненості – звичайно, не на наївному відчутті nosotros los Americanos, але на підставі загального усвідомлення можливостей, продемонстрованих новітньою історією» [59, с. 169]. Державницький контекст масового осмислення українцями історичної спадщини неодмінно слугуватиме передумовою для утвердження України як «уявленої спільноти». Саме в цьому і слід вбачати підстави для формування новітньої української ідентичності. Драйверами історично-ціннісного дискурсу повинні стати науковці та моральні авторитети. Опосередковуванням мас-медійних інструментів їм належить формувати порядок денний та контекст загальноприйнятого осмислення минулого.

Разом з тим, політичні еліти повинні винести за дужки електоральних дискусій і політичних дебатів теми, що сприяють історично-ціннісній регіоналізації держави. Для моделювання нового виміру національної ідентичності акценти суспільної дискусії необхідно перемістити в інші тематичні площини, наприклад, у площину соціально-економічної проблематики.

Будь-які спроби ментальної мобілізації нації будуть приречені на фіаско без помітних зрушень у соціально-економічному розвитку держави. Суттєві зміни не відбудуться без системного подолання корупції. Саме це явище є фундаментальною передумовою для нинішньої стагнації держави. До структурних змін приведуть лише системні заходи у боротьбі з корупцією, які стосуватимуться усіх без винятку сфер та ієрархій державного управлінського апарату. Головним рушієм таких перетворень може стати лише політична воля вищого керівництва держави.

* * *

Політична незалежність, писав у 1878 році український суспільствознавець Іван Франко [60, с. 82], нічогісінько не важить для людей за внутрішньої соціальної неволі. Яка користь буде нашому народові з того, що наші податки, замість російського або прусського, братиме й марнуватиме уряд, складений із наших власних панів, що дбають, як і російські та прусські, про себе самих, а не про народне добро? Яка нам користь із того, що матимемо власного короля, коли лихварі й капіталісти будуть здирати й визискувати нас по-давньому? Навпаки, доки не дамо народові надії на соціальну реформу, себто на поліпшення матеріального існування, доти він усією масою не стане до змагання за свою й нашу політичну незалежність. Треба забезпечити йому передовсім хліб і всі здобутки його праці, а тоді жодна сила, жоден наїзд не зігне нашого народу в ярмо неволі, не позбавить його незалежності. Іншого способу нема!

Розділ 3.
ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У середовищі науковців та й у засобах масової інформації точаться дискусії щодо витоків, сутності, ролі та перспектив розвитку громадянського суспільства на вітчизняних теренах. Варто зазначити, що увага до цієї проблеми значно посилюється в періоди кардинальних суспільних змін (або ж в умовах загострення потреби в них), коли поглиблюються суперечності суспільно-політичного процесу, викликані порушеннями в системах «людина – суспільство» і «суспільство – держава». Науковці для подолання існуючих суперечностей пропонують нові та модернізують наявні моделі взаємодії складових цих систем всередині та між ними, здійснють пошук ефективних форм та засобів їх зрівноваження. Водночас, як свідчить вітчизняна практика, політики наявні суперечності використовують здебільшого для досягнення власних політичних цілей, прагнучи спрямувати громадську активність на їх легітимацію.

Держава і громадянське суспільство: принципи і суперечності взаємодії

У контексті нашого дослідження методологічно важливим є визначення суб'єкт-суб'єктної й інституційної взаємодії держави і громадянського суспільства. Незважаючи на неоднозначністю уявлень, тлумачень і підходів щодо виникнення і сутності поняття «громадянське суспільство», варто наголосити на тих ключових аспектах, що й вирізняють його серед інших впливових чинників суспільно-політичного розвитку.

Історія розвитку ідей громадянського суспільства походить ще з Античності. Знаходить вона своє відображення у працях Платона, Аристотеля й Цицерона як уявлення про спільноту громадян одного полісу. Таке бачення ототожнювало державу і громадянське суспільство. Натомість, уже в працях Н. Макіавеллі громадянське суспільство протиставляється державі. Останню

«звинувачують» у прагненні домінування, підкорення всіх форм громадянського суспільства.

Д. Локк розглядав громадянське суспільство як форму державності, що має певний соціально-економічний і духовний зміст. У Т. Гоббса громадянське суспільство – це «союз індивідуальностей», у якому його члени набувають високих людських якостей. Ж.-Ж. Руссо називав «громадянським» суспільство, в якому громадяни користуються своїми правами безпосередньо, а не через представницькі інститути. Т. Пейн визначав його як сферу самореалізації приватних інтересів громадян. Г. Гегель визначав громадянське суспільство як систему інститутів і відносин, проміжну ланку між сім'єю та державою. К. Маркс уважав громадянське суспільство сукупністю соціально-економічних відносин [61, с. 5–7].

Італійський мислитель А. Грамші був переконаний, що громадянське суспільство, як і держава, служить панівному класу у зміцненні його влади. Взаємовідносини держави і громадянського суспільства залежать від зрілості останнього: якщо громадянське суспільство розпливчасте і примітивне, то держава є його «зовнішньою формою». І лише в умовах зрілого громадянського суспільства його відносини з державою мають збалансований характер [62].

Неоднозначно тлумачать громадянське суспільство й сучасні суспільствознавці, зокрема – західні дослідники. Французький політолог Д. Кола відстоює погляд на громадянське суспільство як на синонім суспільства «політичного». К. Поппер основною ознакою громадянського суспільства вважає його відкритість, Е. Коен – обмежує сферою соціальних відносин. Американський політолог О. Енкарнасьон трактує громадянське суспільство як сукупність інститутів – систему організацій, створених індивідами для відстоювання своїх інтересів і цінностей. Ця система включає в себе і вільно створені за місцем проживання нечисленні організації громадян й ієрархічно організовані групи – загальнонаціональні спілки, етнічні асоціації тощо [63].

Значного поширення набув запропонований і розвинутий А. де Токвілем підхід до визначення суті й трактування громадянського суспільства як недержавної сфери соціуму. Дослідник виходив з того, що поділ між державою і громадянським суспільством є постійною характеристикою справді демократичного суспільства [64].

У контексті нашої наукової розвідки варто звернути увагу на наявність певних тенденцій щодо самого дослідження проблем громадянського суспільства й пряму залежність рівня наукової уваги від домінуючих (у той чи той час) суспільно-політичних процесів (сутнісно – практичної ваги його інститутів). Адже починаючи з другої половини XIX століття увага науковців до проблем громадянського суспільства і його розвитку значно зменшилася. Відбулося це під впливом промислової революції в європейських країнах, посилення експлуатації найманих працівників та зосередження уваги науковців на вирішенні питань, що стосуються моделювання організації «справедливого суспільства» без експлуатації людини людиною. Дж. Кін справедливо зауважив, що у ті часи європейська суспільно-політична думка здебільшого спиралася на міфічне уявлення про те, що в складних соціальних системах можна встановити порядок, спокій і уникнути конфліктів, якщо відмовитися від прагнення поділу влади на суспільну й політичну [65, с. 106]. Засновники ж і послідовники марксизму взагалі обґрунтовували утопію колективістського комуністичного суспільства, яке прийде на зміну і державі, і громадянському (буржуазному) суспільству. З часом марксистські погляди у більшості країн Західної Європи трансформувалися в ідеї соціал-демократії. А ось у СРСР та країнах повоєнної Східної Європи реалізація ідеї самоврядування призвела до тотального підкорення суспільства. Саме він – тоталітарний режим, як зазначала Х. Арендт, породив абсолютно нові політичні інституції, які зруйнували всі суспільні, юридичні та політичні традиції країн. Цей режим перетворив класи на масу [66, с. 510–516].

І лише наприкінці XX століття на тлі активізації боротьби з авторитарними режимами, зокрема в республіках колишнього СРСР та східноєвропейських країнах, інтерес до громадянського суспільства (і як теоретичного концепту, і як форми практичної діяльності) відновився. Саме в цей час активізувалися у дослідженні різних аспектів громадянського суспільства вітчизняні науковці – М. Михальченко, С. Рябов, А. Колодій, І. Кресіна, В. Горбатенко та ін. Поступово ідея громадянського суспільства стала провідною у сучасному науковому арсеналі як втілення найпривабливішої форми організації співжиття (наукові пошуки

О. Бабкіної, Ю. Левенця, О. Майбороди, О. Чувардинського, Є. Цокура, В. Бебика та ін.). Зазначимо, що з часом ідеї й пропозиції науковців набули певних форм практичної реалізації.

Цей короткий історичний екскурс стосовно актуальності досліджень феномену громадянського суспільства здійснено нами задля того, щоб означити можливі ризики, що постають за сучасних умов. Зокрема, через посилення відповідних загрозливих тенденцій до авторитарності у сусідній з нами країні та й певних негативних проявів у вітчизняній політичній практиці.

Підсумовуючи огляд основних підходів та тенденцій у дослідженні громадянського суспільства (у різні часи й за різних умов), означимо домінуючі його визначення. Переважно поняття «громадянське суспільство» трактувалося, як:

– сукупність громадян (тотожність державі);

– опозиція державі;

– форма державності;

– форма безпосереднього і прямого впливу на державні інститути;

– ланка взаємовідносин з державою;

– сукупність соціально-економічних відносин;

– сфера політичних відносин;

– сфера соціальних відносин тощо.

Разом з тим зауважимо, що будь-які спроби трактування сутності громадянського суспільства повертаються до гегелівського розмежування «громадянського суспільства» і «держави», зокрема, й у частині інституційної складової їх відносин.

Спроби концептуалізації феномену громадянського суспільства дозволяє трактування їх політичною наукою, як: 1) досконалий стан суспільства в цілому, його недержавна частина; 2) сукупність суспільних інститутів; один із суспільних секторів; сфера функціонування громадських об’єднань. Наявність різних підходів до осмислення феномену громадянського суспільства пояснюється наявністю щонайменше двох способів його концептуалізації: 1) як ідеального концепту, за посередництва якого конкретизуються моделі демократичного розвитку; 2) як системи інститутів і процесів, що функціонують за певних суспільно-політичних умов.

Громадянське суспільство – теоретична категорія, що використовується для аналізу й пояснення реальних суспільно-політичних процесів і явищ. Покладаючись на гегелівське визначення громадянського суспільства як системи інститутів і відносин, сфери задоволення інтересів і потреб індивіда й, водночас – позадержавної сфери діяльності, спробуємо окреслити основні якісні його характеристики.

Інститути громадянського суспільства у «формальних» і «неформальних» вимірах

Головними суб'єктами громадянського суспільства є громадяни зі своїми громадянськими правами, а також – неполітичні й недержавні організації цих громадян (асоціації, об'єднання, рухи, інші громадські інститути). Переконливим є твердження про те, що в основі розвинутого громадянського суспільства лежить діяльність інститутів громадянського суспільства.

Водночас, варто зазначити й інше – термін «інститут громадянського суспільства» є настільки поширеним, наскільки й невизначеним. Попри активне використання цього термінологічного словосполучення вітчизняною наукою та засобами масової інформації його визначення не формалізовано. Відсутнє воно й у більшості словників з політології. Навіть академічне видання «Політична енциклопедія» [67] не містить визначення цього поняття. Тобто, протягом тривалого часу поняття «інститут громадянського суспільства» використовується здебільшого інтуїтивно, з навіяння, через ототожнення його з найпоширенішою інституційною формою громадянського суспільства – «громадської організації». Очевидно, такий підхід теж може бути виправданим, але, на нашу думку, сучасний рівень розвитку суспільних наук потребує ґрунтовнішого підходу до визначення понять, що лежать в основі дослідження явищ суспільно-політичних процесів.

У цьому сенсі, дещо парадоксальними видаються спроби унормування діяльності інститутів громадянського суспільства в чинному законодавстві без наукового обґрунтування цього феномену. Донедавна дефініція «інститут громадянського суспільства» не була унормованою в законах і підзаконних актах України,

що, безумовно, породжувало певні проблеми правозастосовної діяльності в контексті інституалізації громадянського суспільства.

Тривалий час законодавчою основою діяльності громадських формувань був Закон України «Про об'єднання громадян», у 1992 році. Безумовно, сам факт прийняття важливого для розвитку громадянського суспільства Закону у перші роки Незалежності заслуговує на позитивну оцінку. Разом з тим, у ньому певною мірою «консервувалися» пануючі стереотипи тогочасся щодо форм і методів діяльності громадських організацій, не враховувалися окремі норми міжнародного права. Свідченням цього є й оцінка Європейським судом Закону України «Про об'єднання громадян» як доволі нечіткого й непрогнозованого щодо його реалізації, як такого, що не забезпечує права, зафіксованого у статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (право на вільне об'єднання громадян)[*].

Лише через 20 років, у 2012-му, законодавець повернувся до проблеми врегулювання окремих аспектів цієї сфери суспільної діяльності, замінивши Закон «Про об'єднання громадян» Законом України «Про громадські об'єднання». Чинний, як і попередній, не містить поняття інститутів громадянського суспільства, але містить (окрім порядку утворення, реєстрації, діяльності та припинення громадських об'єднань) визначення громадського об'єднання як «добровільного об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів». Закон містить також вказівку на принципи утворення й діяльності громадських об'єднань: добровільність; самоврядність; вільний вибір території діяльності; рівність перед законом; відсутність майнового інтересу учасників; прозорість, відкритість та публічність. Розробниками нового Закону частково були враховані зауваження й усунуті певні

[*] 3 квітня 2008 року за результатами розгляду справи № 40269/02 «Корецький та інші проти України» Європейський суд з прав людини визнав державу Україна винною у справі про відмову управління юстиції в м. Києві зареєструвати організацію «Громадянський Комітет за збереження дикої (корінної) природи Березняків» (м. Київ) та такою, що порушила права, зафіксовані у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

недоречності Закону попереднього, але, як свідчить практика, дієвим стимулом процесу інституалізації громадянського суспільства в Україні він не став, оскільки не містить механізмів його розвитку. Не розкриває Закон і сутності громадянського суспільства. Очевидно, відсутність комплексності правового забезпечення цієї сфери життєдіяльності є похідною від поки що недостатнього рівня її дослідження соціальними науками загалом.

Водночас, передусім завдяки чималій увазі з боку засобів масової інформації до стану та проблем розвитку громадянського суспільства, його інститутів, практики взаємодії з державою склалося уявлення про глибоке і всебічне наукове опрацювання проблеми. Насправді ж зазначений напрям наукових пошуків хибує на певну однобокість і потребує суттєвого розширення уявлень про нинішній стан розвитку громадянського суспільства і його перспектив, про інститути цього суспільства та їх нові форми, про адаптацію (уявлень, стану, інститутів) до сучасних реалій, виокремлення й урахування нових аспектів проблеми.

Тенденцію до певної одномірності наукових досліджень громадянського суспільства підтверджують і результати проведеного нами аналізу. Лише протягом останніх п’ятнадцяти років українська політична наука збагатилася результатами близько 50 дисертаційних досліджень, предметом яких був феномен громадянського суспільства або ж пов’язані з ним процеси. Вийшли друком близько 20 монографій, присвячених становленню громадянського суспільства, опубліковано матеріали 14 міжнародних науково-практичних конференцій з проблем його розвитку (*узагальнено нами за* [68]). Зауважимо, що у цьому разі йдеться не про кількісні показники, адже важко стверджувати, що 50 дисертацій та 20 монографій – це багато. Чи, навпаки, що це – мало. Йдеться про неспівмірність суспільних очікувань щодо вагомої, навіть – системотворчої проблеми, з рівнем її наукового розроблення політологічними засобами. Вітчизняні науковці здебільшого зосереджуються на прикладних проблемах феномену громадянського суспільства – передовсім дослідженні місця й ролі його інститутів у контексті політичних процесів. Цьому напряму присвячено 75% усіх дисертаційних досліджень (спеціальність 23.00.02 − політичні інститути та процеси). Лише кожна п’ята

дисертація, предметом дослідження якої є громадянське суспільство, виконана у межах спеціальності 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Ще менше досліджень − у царині політичної культури та ідеології, у контексті міжнародних систем і глобального розвитку. Поза увагою вітчизняних пошукувачів наукових ступенів поки що залишається етнополітологічна та етнодержавознавча складові громадянського суспільства.

Безумовно, основною ознакою згуртованості й спроможності громадянського суспільства є рівень його інституалізації. Саме тому більшість сучасних досліджень фокусується на інституційній складовій функціонування громадянського суспільства. Водночас, на нашу думку, зосередженість на інституційній складовій феномену громадянського суспільства без всебічного теоретичного осмислення проблеми, без її концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін не завжди є плідною з науково-практичного боку. Можливо, саме тому чимало «інституційних» досліджень здійснено у межах домінуючої раніше і, багато в чому, застарілої теоретико-методологічної моделі. Очевидно, що парадигмальні зміни мають торкнутися як теоретичного обґрунтування, так і науково-практичного опрацювання напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин. У цьому сенсі, наукові розвідки у площині сучасних концепцій громадянського суспільства є не лише перспективними, але й вкрай актуальними.

Щоправда, варто зауважити й те, що надії, які були пов’язані з «відродженням» уваги до проблем громадянського суспільства, широке захоплення його ідеями, котрими були позначені й наукові дослідження вітчизняних суспільствознавців на рубежі XX–XXI ст., з часом змінилися песимістичнішими оцінками. Соціальна аномія, правовий нігілізм, корупція й усвідомлення несправедливості соціального порядку, депривація й недовіра до державних і соціальних інститутів похитнули уявлення про перспективи демократичного розвитку. На цьому тлі сприйняття розвитку громадянського суспільства як найважливішої ознаки незворотності демократичних змін багато в чому втрачали свою наукову й практичну привабливість, а уявлення про громадянське суспільство дедалі більше набували характеру декларацій та гасел.

Малоефективні спроби влади «унормувати» діяльність інститутів громадянського суспільства, відсутність ефективної комунікації з громадянами призвели до значного «розпорошення» владних зусиль, метою котрих було прагнення використати інститути громадянського суспільства задля легітимації владних рішень, «прикрасити фасад» демократії. Натомість, складалася і посилювалася тенденція, поряд із «формальними» інститутами громадянського суспільства (які тією чи іншою мірою успішно співпрацювали із владою), – неформальних громадських інститутів, що об'єднували здебільшого протестно налаштовану частину суспільства.

Звернімо увагу й на тривалий час домінуючі й дещо хибні уявлення (зокрема, органів центральної виконавчої влади) про інститути громадянського суспільства як про структури виключно загальнонаціонального масштабу. Навпаки, – це, передусім, сукупність громадян одного регіону чи регіонального (місцевого, навіть місцинного) об'єднання. Ці утворення не лише не входять у структуру держави (хоча й вступають у різноманітні суспільні відносини, в тому числі і з державою), але існують як відносно незалежні суб'єкти, метою яких є задоволення своїх власних (як громадян) потреб та інтересів. У будь-якому разі на практиці громадянське суспільство не досягається індивідуально – лише спільнотою. Спільнотою, яка утворена на добровільних, волонтерських засадах і ґрунтується на відчутті свободи дій у межах цілісної суспільної системи.

Варто визнати – динамічні й, на жаль, трагічні події останнього часу в Україні призвели до кардинальних суспільно-політичних змін, зумовили виникнення складного вузла суперечностей, розв'язання якого є нагальною потребою суспільного розвитку. Перед українством постала нова політична реальність. У цій реальності: повалення авторитарного режиму, що загруз у корупції, користолюбстві, зрадництві, героїзм і розчарування, переконання у правильності обраного шляху й усвідомлення його складності, осягнення «щирості» «партнерських» стосунків і їх справжньої вартості. Серед набутків цього періоду суспільного розвитку – усвідомлення сили громадянського суспільства.

Нові обставини невідворотно свідчать – лише об'єктивна оцінка сучасного стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії, її суспільної легітимізації та досягнення мети. Саме на цьому тлі посилюється увага до проблем громадянського суспільства, його мотиваційно-смислових та інституційних засад.

Залучення ідей громадянського суспільства до вирішення проблем трансформаційних процесів, з одного боку, є об'єктивною потребою, з іншого – породжує чимало суперечностей, зокрема, інституційного характеру, та протиріч, викликаних специфікою сучасного етапу суспільного розвитку. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання пояснюється пильна увага науковців до науково-практичних проблем громадянського суспільства, теоретичного дослідження його основ та пошуку ефективних шляхів практичної реалізації. Спонукальним же мотивом цієї теоретичної і практичної активності є незадоволення існуючим станом речей, динамікою й рівнем державно-політичного розвитку [69].

У цьому контексті зазначимо, що завдання щодо пошуку й реалізації шляхів практичного втілення заходів, спрямованих на вкорінення в суспільстві ідей громадянського суспільства, створення та розбудова відповідних інститутів українською владою завжди декларувалися як необхідна умова подальшого демократичного розвитку. Такий підхід демонстрували й законодавці, й президенти, й українські уряди. Сприяння розвитку громадянського суспільства визначено однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової і соціальної держави у «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р. Урядовим документом передбачено налагодження ефективної взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства на умовах партнерства, взаємної зацікавленості в досягненні цілей, демократизації усіх сфер державного управління і суспільного життя, всебічного забезпечення захисту прав і свобод людини та громадянина [70].

Разом з тим, украй важливим є розуміння того, що за нинішніх умов громадянське суспільство є не самоціллю, а лише формою (на глибоке переконання окремих дослідників – універсальною формою) реального переходу до демократії та реалізації її можливостей. Не випадково усі без винятку моделі переходу до демократії та демократизації суспільства передбачають певний комплекс суспільно-політичних зміни, без яких демократизація як процес і результат – неможлива.

Водночас, варто зауважити, що ці моделі не можуть бути «лінійними». Йдеться про складний період подолання існуючих протиріч шляхом кардинальних суспільних змін, через усвідомлення, засвоєння й практичну реалізацію нових форм громадянської активності, залучення до безпосередньої (різнорівневої) участі в суспільно-політичних процесах для досягнення їх якісно нового стану. «Ступінь „перехідності", – як зауважує М. Михальченко, – визначається рівнем суперечливості суспільних процесів, характером визрівання і розв'язання конфліктів, у тому числі серед суспільних рухів» [71, с. 22]. Вочевидь, динаміка змін у всіх сферах суспільного життя впливає на стан перехідних суспільств і на його переосмислення в масовій свідомості.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення і сув'язнення, щонайменше, двох площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Узагальнюючи теоретичні розвідки, вітчизняні науковці прагнуть створення адекватної моделі реалізації ідей громадянського суспільства на наших теренах. Особливої ж ваги набуває ця проблема в частині її переходу з переважно теоретичної у практичну площину. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства через його інститути. З одного боку, це природно: поняття інститутів громадянського суспільства знайшли своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. Водночас, зауважимо, накопичується й певний (не завжди позитивний) досвід їх втілення (передусім – у частині формування і діяльності інститутів громадянського

суспільства). З іншого боку, виникає небезпека своєрідної «методологічної пастки» – спроба «побудови» моделей громадянського суспільства переважно через його інститути. Очевидним є те, що ці моделі не можуть бути «лінійними» і спрямованими переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів.

За нинішніх умов ціннісних трансформацій ідеться про необхідність вироблення нових суспільних смислів (як цінності, потреби і проективної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягнення). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

Ціннісні детермінанти діяльності інститутів громадянського суспільства

До проблем цінностей і смислів найчастіше звертаються саме в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона, багато в чому, визначає шляхи і результати його розвитку.

Коли мовиться про ціннісні пріоритети – йдеться про перевагу одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально обумовлені, мають характер потреб і спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу із його явищами і процесами. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найбільш важливими для себе і соціуму, інші – мало важливими. Є й такі явища й процеси, якими людина, у «вибудові» власних ціннісних пріоритетів, готова знехтувати – або ж із причини відсутності достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів), їх значимості для власного життя, або ж – через неможливість впливати на них [72]. Крім того, очевидно, що ціннісні пріоритети заможних і малозабезпечених людей відрізнятимуться. Тобто, ціннісні пріоритети формуються під впливом низки факторів і є динамічним, «гнучким» утворенням, що не лише регулює поведінку, але й спрямовує її на досягнення певної мети, унормовує засоби її досягнення. У цьому

сенсі – ціннісні пріоритети є необхідною і важливою складовою процесу конструювання майбутнього, як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

Сукупність цінностей окремої людини утворюють її особистісну ціннісну систему. Сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, але група домінантних цінностей визначає загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку – сув'язна із суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх. Чи є ситуативними ці зміни? Очевидно – ні, оскільки змінився не зміст цінностей, а їх основа – боротьба за незалежність і суверенітет країни, за її майбутнє і майбутнє власне.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій.

У їх структурі «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходить на перший план і визначають підлеглість цінностей особистісного характеру.

Зазначену динаміку змін підтверджують і результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні–серпні 2014 року (вибірка – 1800 осіб – мешканців усіх областей України, окрім АР Крим). Страх нападу на країну зовнішнього ворога об'єднав 62% опитаних, 48% непокоїть загроза розпаду України як держави, 34% – страх виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожен третій опитаний (34%) побоюється масових вуличних заворушень, кожний п'ятий (18%) – встановлення режиму диктатури, зросла кількість тих, хто боїться повернення старих порядків (на 5% – до 13%).

Водночас, порівняно із результатами минулорічного опитування, значно зменшилися страхи перед зростанням цін (з 80% до 64%), невиплатою заробітних плат (із 75% до 60%), загрози безробіття (з

78% до 60%), зростання злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (Табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Відповіді на запитання
«Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться більше всього?»*

Варіанти відповідей	***За результатами опитування***		***Різниця, %***
	2013 р., %	***2014 р.,%***	
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10	62	+ 52
Розпаду України як держави	14	48	+ 34
Міжнаціональних конфліктів	14	34	+ 20
Масових вуличних заворушень	19	33	+ 14
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7	15	+ 8
Холоду в квартирі	18	24	+ 6
Повернення до старих порядків часів застою	8	13	+ 5
Межрелігійних конфліктів	9	13	+ 4
Голоду	30	34	+ 4
Інше	2	4	+ 2
Встановлення диктатури в країні	18	18	0
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД та ін.)	37	18	– 19
Безробіття	78	60	– 18
Зростання цін	80	64	– 16
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75	60	– 15
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	19	10	– 9
Зростання злочинності	49	43	– 6
По-справжньому – нічого не боюся	5	2	– 3
Зупинки підприємств	36	35	– 1

* Складено за [74].

** Здійснено ранжування за показником посилення/послаблення фактора

Тобто, протягом досить нетривалого часу під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо, дещо спрощеною класифікацією Ю. Щербатих [75]) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і водночас – мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в соціальному сенсі, є консолідуючим началом. Цей феномен був відображений С. Гантінгтоном [76] і неодноразово протягом останнього часу знаходив своє подієве втілення, зокрема, у трагедії 11 вересня 2001 року, коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами, які «повернули» США її ідентичність.

Разом з тим, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактора. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значимості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з іншого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що у часи тяжких випробувань «відійшли» на другий план – зростання цін, невиплата заробітних плат, безробіття, соціальне забезпечення, охорона здоров'я тощо. Після випробувань, пов'язаних із трагічними подіями Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій, ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту буде поняття «справедливості».

Мотиваційно-смислові основи інституалізації громадянського суспільства

Аналіз передвиборчих партійних програм [77], програм кандидатів у народні депутати України (зокрема, й парламенту нинішнього позачергового скликання), публічні виступи політиків

засвідчують дещо спрощене уявлення про мотиваційну сферу особистості та її діяльність. Насправді ж, мотиваційно-смисловий фактор є визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної консолідації. Його (цього фактора) недооцінка є не лише змістом передвиборчих гасел, але й політичною практикою, характером і змістом комунікації влади і громадськості.

Виходячи з уявлень про ієрархічну структуру потреб (теорія мотивації А. Маслоу), політичні технологи та політики зосереджуються на обіцянках задоволення основних (фізіологічних, матеріальних) потреб. Безумовно, логіка такого підходу очевидна: як відомо, потреби людини є вихідною спонукою до діяльності. І лише після реалізації основних потреб запити вищих рівнів стають дедалі сильнішим мотиваційним чинником. З одного боку, таке бачення процесів мотивації виправдане, з другого – це перший крок до своєрідної «пастки раціональності». Адже варто враховувати, що так звана «піраміда Маслоу» – є лише формалізованою моделлю потреб як основ мотивів. Американський дослідник змоделював потреби абстрактного індивіда, «вириваючи» його з системи суспільних відносин і розглядаючи їх поза суспільними зв'язками. Значимість же цих зв'язків і їх вплив на соціальні дії суттєві, часто – вирішальні. Цей мотиваційний феномен отримав назву «ефекту Готорна», сутність якого полягає у тому, що соціальні потреби можуть бути набагато важливішими для особи, групи, нації, аніж матеріальні, фінансові потреби. Навіть коли ці потреби вкрай актуальні*.

Отже, численні мотиви індивіда є водночас відображенням потреб різних соціальних груп, співтовариств, до яких він належить. Ця сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають її межі та форми, додають спрямованості й орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних.

У контексті нашого дослідження важливим є усвідомлення того, що смисли і мета − не тотожні поняття. Мета не виникає сама

* Свою назву феномен отримав за результатами дослідження мотивації робітників заводу «Вестерн Електрик Готорн» у американському штаті Іллінойс у роки Великої депресії у США.

собою. Мета − це умотивоване суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Таким чином, смисли − це комплексне явище, яке містить у собі послідовність поєднання щонайменше п'яти елементів:

− потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);

− мотиву (як прагнення задоволення певної потреби);

− мети (як умотивованого уявлення про результат);

− шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);

− результату (як задоволення/незадоволення/часткового задоволення потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їхнього задоволення (незадоволення/часткового задоволення), тобто – результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова − висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються існуючі або ж відшуковуються нові засоби досягнення мети. Таким чином, «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) задоволення.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс або ж – є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення* є конкрети-

* Пропонований нами термін «цілеустановлення» у контексті дослідження смислових основ циклічного комплексу «потреба–мотив–мета–засоби–результат» більшою мірою відповідає його означенню, оскільки поширений і часто-густо використовуваний термін «цілепокладання» вказує на «зовнішній» вплив, характеризується «завершеністю» й об'єктністю стосовно цілі. Коли ж ми маємо на увазі динамічний, сув'язний із потребою і результатом процес, запропонований термін, на нашу думку, повніше відображає його сутність.

зація мети та умов (комплексу умов, у тому числі – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і потребова сфера, і процес цілеустановлення ієрархічні.

Дослідження громадянського суспільства та його взаємодії з владою на сучасному етапі потребують всебічного змістового аналізу й певної переоцінки методологічних підходів. Очевидно, що «конфлікт інтересів» у взаємодії громадянського суспільства і влади відбувається на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення. Адже мотиви влади і суспільні мотиви не завжди збігаються. Для влади «влада» є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

Проілюструємо зазначену тенденцію «конфлікту інтересів» на прикладі інститутів громадянського суспільства.

За логікою суспільного розвитку інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети.

«Владна» ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інститутами, а потім – у використанні інститутів громадянського суспільства для посилення легітимації влади і владних рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інститутів громадянського суспільства, а з другого – використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, створюється ілюзія тотожності суспільних і владних потреб та мотивів їх досягнення.

Зауважимо, що така політика «взаємодії» не завжди є плідною. На тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інститутів громадянського суспільства[*] – рівень довіри до них залишається досить низьким.

---

[*] Наводяться різні дані − від 50 до 83 тисяч (зокрема, [78]). Наукова література і навіть офіційна статистика не мають узгоджених даних щодо кількості організацій громадянського суспільства через розбіжність методик їх обрахування, що застосовують різні державні органи (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України, Держкомстат України), не дозволяє отримати точну інформацію про кількісні показники розвитку громадянського суспільства. Міжнародна ж класифікація неприбуткових організацій ООН (ICNPO) в Україні й досі не застосовується.

За результатами соціологічного моніторингу, що здійснювався Центром Разумкова протягом тринадцяти років, кількість громадян, які повністю довіряли громадським організаціям, коливалася у межах 3-5% (за теоретичної похибки вибірки 2,3%). Недовіру громадським організаціям висловлювали 48,6% населення (показник за останні п'ять років, зведений до середнього значення), при цьому 19,1% − не довіряли повністю [79].

Показовими є й результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2009 році перед Держстатом України прозвітували 19174 громадські організації (що становить приблизно третину від зареєстрованих в Україні). За даними «звітів» цих організацій загальна кількість членів, що входила до них, становила 20 млн 106 тис. громадян, або ж − 43,7% усього населення України [80]. При цьому, як зазначає автор дослідження, за результатами опитування, здійсненого в Україні у тому ж 2009 році Всесвітньою службою Гелапа, менше 3% опитаних українців визнали себе членами будь-яких громадських організацій.

Досить своєрідною є «співпраця» держави з інститутами громадянського суспільства й у питаннях створення сприятливих умов для фінансування їхньої діяльності. Законодавчо до мінімуму обмежені й організаційно ускладнені можливості матеріальної підтримки ІГС з боку вітчизняного бізнесу. Згідно з існуючими нормами навіть благодійна допомога важкохворим обкладається податком на доходи фізичних осіб (докладніше про це: [81]). Декларуючи співпрацю й фінансове сприяння реалізації соціальних проектів, держава на підтримку громадських організацій виділяє кошти в межах 0,05–0,1% бюджету [82]. І справа не лише у розмірах цієї допомоги. Йдеться про непублічність процедури розподілу коштів і про відсутність у відкритих джерелах інформації про їх витрати та про ефективність реалізації проектів громадської ініціативи. Розподіл бюджетних коштів здійснюється рішеннями «конкурсних комісій», створених центральними органами виконавчої влади. З одним із таких рішень − конкурсної комісії Держмолодьспорту України від 25 квітня 2013 р. [83] − нам вдалося ознайомитися і проаналізувати його. Грошові кошти у сумі 5 млн 480 тис. грн, розподілені між приблизно 70 громадськими організаціями. Характерно, що більше половини всіх коштів на реалізацію молодіжних проектів отримали політичні та «припартійні» структури. Серед «лідерів-переможців»

конкурсу − «Молоді регіони» (450 тис. грн, майже 10% усіх коштів, виділених державою на підтримку молодіжних і спортивних організацій), Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (345 тис. грн), Соціалістичний Конгрес Молоді (295 тис. грн), Всеукраїнська піонерська організація ім. В. І. Леніна (285 тис. грн), Українська Народна Молодь (245 тис. грн), Спілка піонерських організацій Києва (СПОК, 240 тис. грн) тощо. Показовим є й той факт, що Державна служба молоді та спорту на всі проекти спортивних організацій виділила кошти, співмірні з витратами на підтримку заходів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

Здійснений аналіз, на жаль, підтверджує наявність негативних проявів у практиці взаємодії влади і громадянського суспільства. На наш погляд, найсуттєвішою, найвідчутнішою і такою, що посилювалася протягом останніх років, є тенденція «підкорення» державою інститутів громадянського суспільства та формалізація їхньої діяльності [84].

Основою ж інституалізації («формальної» і «неформальної») громадянського суспільства є ціннісно-орієнтаційна єдність громадян, специфічні соціальні комунікації й взаємодія (у тому числі і з державою) на принципах добровільної самоорганізації і самоврядності (що є ключовим принципом його (громадянського суспільства) інституалізації. Відсутність реальної взаємодії та ефективної комунікації призводить до проявів позаунормованої владою громадської активності.

Суспільне згуртування і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається масштабністю цілей. Наприклад, «Податковий майдан» 2010 року об'єднав на масові мітинги і протести фізичних осіб-підприємців і представників малого бізнесу в боротьбі проти ухваленого парламентом Податкового кодексу. Соціальні за змістом гасла «майдану» свідчили про мотиви протесту (вони обмежувалися вимогами до Президента України ветування Кодексу). Тобто, індивідуальні потреби та мотиви відображались і поєднувалися з потребами певної соціальної групи (спільноти підприємців) і були зорієнтовані на досягнення певної (у межах інтересів спільноти приватних підприємців) мети. До цього (соціального за змістом, подібного за формою й мотиваційною складовою) можна додати приклади гуртування і масових протестних акцій, пов'язаних з дискримінаційними змінами в системі соціального захисту чорно-

бильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, із впровадженням так званої пенсійної реформи тощо.

Інший приклад об'єднання, іншої спільноти, задля іншої й, у суспільному сенсі, більш масштабної мети. Йдеться про так звану «АнтиТабачну кампанію» – протест частини українських громадських, студентських і молодіжних організацій, депутатів Верховної та місцевих рад, політичних партій, діячів освіти та науки з вимогою звільнення з посади міністра освіти і науки України Дмитра Табачника, як такого, що «неодноразово робив заяви, що принижують честь і гідність українців, ставлять під сумнів територіальну цілісність України і єдність українського народу» [85]. Акція розпочалася у 2010 році і тривала (з різним рівнем інтенсивності) протягом усього часу перебування Д. Табачника на міністерській посаді. З вимогою негайного усунення «україножоба і неосталініста» Д. Табачника з посади міністра звернулася до Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, українського народу громадськість Львівщини [86], з аналогічними вимогами прийняті рішення Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської та інших обласних рад, Сумської, Луцької й інших міських рад, студенти низки університетів («Києво-Могилянської академії», Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, Львівського національного університету ім. Івана Франка та ін.), окремі політичні партії. «Персоніфікований» протест, разом з тим, мав ідеологічне підґрунтя і був спрямований проти людини, «яка самим фактом свого існування принижує нашу гідність і наші вартості» [87].

Наведений приклад об'єднання свідчить про гуртування не лише окремих громадян, але й про об'єднання – студентського та молодіжного сегментів інститутів громадянського суспільства, освітніх інститутів і інститутів органів місцевого самоврядування задля вирішення суспільно значимої загальнонаціональної проблеми. Тобто, йдеться про інший рівень єднання, з іншою метою, іншою мотивацією до дії.

Мотиви суспільно-політичного ґатунку об'єднали значну частину політично активних громадян й довкола ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики». У цьому разі єднання і протистояння були умотивовані політико-ідеологічними цінностями й орієнтаціями, пов'язаними із процесами формування політичної та національної ідентичності.

У контексті нашого дослідження звернімо увагу на цей приклад не лише як на свідчення наявності кризових суспільних явищ у формуванні загальноукраїнської ідентичності, а як на прояв якісно іншого рівня мотивації, – дія якої спрямована на цілу сферу державної політики, якою є гуманітарна. У цьому разі йдеться про мету стратегічного характеру, пов'язану з процесом конструювання суспільно-політичної реальності як такої й образу майбутнього держави.

У цьому сенсі варто зазначити, що (чи не вперше) останні президентські й парламентські вибори пройшли без спекуляцій на «мовних» питаннях. Проблема мовної політики, попри її вплив на процеси консолідації, на тлі сучасних подій відійшла на другий план. Разом з тим, вона залишається гострою, адже, як справедливо зазначає В. Бушанський, «без нормативного визначення мовно-культурної соціалізації в мовно-культурній поведінці домінуватимуть невиправдані очікування й мовне протистояння проявлятиметься в політичному житті» [88, с. 445.].

Нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проективної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягненню). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

Об'єктивно, Україна увійшла в нову фазу суспільного розвитку. Спрямованість і якість цього розвитку значною мірою залежатиме від усвідомлення його мети і ступеня громадянської згуртованості для її досягнення. Сутність, особливості, причини, характеристики та наслідки змін ще необхідно буде осягнути, осмислити, проаналізувати і владі, і суспільству, і суспільствознавцям. Навіть незважаючи на відсутність серйозних суперечностей оціночного й сутнісного характеру щодо витоків і перебігу нинішніх подій, зробити це поки що вкрай складно. Річ у тім, що наукове осмислення, дослідження, опис і пояснення сьогочасних суспільно-політичних перетворень є рефлексивним процесом. Відповідно, ми стикаємося з принциповою теоретико-методологічною проблемою: як може бути піддане рефлексії буття, якщо суб'єкт рефлексії безпосередньо включений до цього буття?

Отже, очевидною є проблема опредметнення сучасних суспільно-політичних подій і перетворень, що ними викликані, добір, апробація й застосування відповідних дослідницьких методів. Особлива складність цієї ситуації зумовлюється й тим, що політична наука є покликаною прогнозувати ймовірні соціальні та політичні процеси. І окреслюючи ці тенденції розвитку, визначаючи пріоритети та конкретизуючи небезпеки, науковці мали б корегувати вектори суспільно розвитку, оскільки саме ці вектори формують ціннісні настановлення і конкретизують уявлення про майбутнє. У цьому сенсі, політична наука покликана не лише пізнавати світ, а й перетворювати його (теза К. Маркса).

Об'єднавчий потенціал суспільно-політичного міфу «громадянського суспільства»

Політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися виключно на засадах раціональності. У реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в «чистому» вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поруч, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що в тому чи тому суспільно-політичному явищі, процесі, в тій чи тій соціальній дії може переважати або раціональна, або ж – ірраціональна складова. У площині реального громадсько-політичного життя провести «вододіл» між раціональним й ірраціональним практично неможливо.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно. Розділити, виокремити їх неможливо. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, коли руйнується раціональність, відроджується міф.

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття. Саме вона – політична практика – свідчить про те, що вплив міфу на масову свідомість посилюється. Поготів – міфотворення стало невід'ємною частиною практично всіх внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – політичної культури та ідеології.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без об'єднавчого та позитивно конотованого національного міфу вкрай

важко реалізувати державницький потенціал. Саме тому в різні періоди порівняно нетривалої історії незалежної України формувалися (змінюючи і водночас посилюючи одна одну) міфологеми «подолання "ізмів"», «української національної ідеї», «відродження», «політичної реформи», «майдану», «команди однодумців», «євроінтеграції», «команди професіоналів», «модернізації», «громадянського суспільства» тощо. На основі старих міфів створюються нові, на основі нових – відтворюються попередні.

У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії, наростання відчуття невпевненості в майбутньому, залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашарування масової свідомості, що сприяє міфологізації суспільно-політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб'єктивне й об'єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому образі, причинно-наслідкові зв'язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття [89].

У повсякденній політичній практиці «присутні», насправді, щонайменше два рівні міфотворення – штучне (політтехнологічне) і масове. Серед основних завдань політичних технологів, по-перше – легітимізація існуючої влади, по-друге – виробництво ціннісно-ідеологічних установок, за допомогою яких формується масова свідомість. Це – складний процес, і не варто ставитися до нього спрощено, сприймаючи масову свідомість виключно як «міфологічну». Будь-яка людина, передусім, керується логікою. Інша справа, що технологи через ідеологію воліють звертатися саме до глибинних пластів психіки. Адже, з огляду на архаїчність походження, вони є чутливішими, дієвішими. Так само як первісні, базові потреби – сильніші, ніж соціальні.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо. Насправді ж міф, зокрема (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) вико-

ристовують для аргументації інші міфи. Очевидно, тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття неможлива без них.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів. Серед новітніх політичних міфів – і міф «громадянського суспільства». Завдяки, передусім, засобам масової інформації та чималої уваги до проявів високих прикладів громадянської активності, висвітлення «несуперечливості» цього конструкту громадянське суспільство набуває ознак несуперечливості й досконалості.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи і людини [90]. Це ще й – синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і, багато в чому, залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої і завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини в ньому як невідокремлюваної єдності. У цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством безпосередньо залежить від рівня її міфологічності. Саме тому будь-яке суспільно-політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості.

Замало створити міф. Важливо надати стійкості його конструкції, інакше його чекає руйнація. Міф має постійно «підживлюватися» практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості і, водночас, гнучкості.

Аналізуючи вплив міфотворчості на процес консолідації, політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування винятково у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунен-

ня суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

Жодне суспільство не може обійтися без міфологізації. І будь-яка комунікація в сучасній ситуації пов'язана з процесами реміфологізації, без чого неможлива будь-яка маніпуляція, де головне – видати уявне за дійсне, штучну ілюзорну конструкцію за реальність. Крім того, міф – це специфічна форма створення і поширення інформації, і використання його можливостей для створення «образу» майбутнього має неабиякий позитивний ефект суспільної консолідації, розбудови громадянського суспільства як форми ефективного суспільного розвитку. Міф поєднує раціональне й ірраціональне знання, він є не лише характерною рисою історичної пам'яті народу, але й підставою сучасних оцінок політичного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами і сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває орієнтаційних ознак.

Використання вже існуючих (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає ефективним засобом досягнення цілей. При цьому він виконує важливу соціальну функцію – створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

У сприйнятті й прийнятті соціально-політичного міфу як підстави суспільних/політичних/соціальних рішень і дій превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу.

Державотворчі процеси і їх спрямованість багато в чому залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного міфу, побудованого на об'єднавчих ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

Політичні інститути та інститути громадянського суспільства у пошуках нових смислів і практик взаємодії

Невідворотно перед суспільством постануть нові виклики, пов'язані із внутрішньополітичними процесами і зовнішньополітичними загрозами, пошуком шляхів загальнонаціональної консолідації, подолання політичного спротиву. Разом з тим, без об'єктивного погляду на суспільно-політичну дійсність, без чіткого усвідомлення образу майбутнього і визначення ефективних шляхів суспільної консолідації, які уможливлять досягнення поставлених цілей, наша держава, наше суспільство і всі ми приречені на нескінченність спроб і помилок. Ту нескінченість, яку А. Камю порівняв із карою Сізіфа і відчуттям абсурду, що не покидає міфічного героя [91, с. 88–91]. В українському ж випадку ця нескінченість – це повторюваність революцій і контрреволюцій, романтичних спроб змінити життя тут і негайно, та, на жаль, кривавих розплат за політичні помилки. Саме тому лише об'єктивна оцінка сучасного суспільного стану, осмислення ціннісних основ його розвитку, сутності протиріч, можливостей і перспектив їх подолання із урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії розвитку та її суспільної легітимізації.

В основі суспільного розвитку суверенної і демократичної країни є внутрішня соціально-політична інтеграція, а її результатом і водночас – засобом суспільного поступу, одним із механізмів зміцнення державного суверенітету та формування сучасної політичної нації – національна консолідація.

Зрештою, революції відбуваються не на Майданах. Революції відбуваються у «головах», – у мисленні, у зміні оціночних суджень, у мотиваціях – через переоцінку цінностей, усвідомлення мети, формування нової системи цінностей, смислів і образів майбутнього.

У цьому сенсі варто розуміти, що 21 листопада 2013 року на столичний Майдан люди не прийшли «робити революцію». То був початок мирної акції з вимогою до влади переглянути рішення, що безпосередньо стосувалося вектора суспільного розвитку. Протестний рух наповнився смислами. Більша частина суспільства прагнула іншої моделі майбутнього, аніж тієї, що пропонувалася правлячим класом.

Прагнення європейської перспективи вивели на майдани десятків міст сотні тисяч громадян країни. Вже 22 листопада мітинги проти призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС відбулися у кількох обласних (Чернівці, Суми, Вінниця, Харків, Донецьк) та районних центрах України. Заходи проходили мирно, виключно з прапорами України та Євросоюзу, без політичної символіки. Громада розраховувала на комунікацію, діалог як інструменти взаємодії із владою, сподівалася бути почутою.

Мирною акція перестала бути 30 листопада, коли влада застосувала інші – силові інструменти. Усвідомлення неспроможності/небажання влади діяти в інтересах суспільства призвели до розуміння необхідності радикальної зміни самої влади разом із інструментами, які вона застосовує для «діалогу» з народом. Події зими 2013–2014 рр., які дістали назву Революції Гідності, були революцією (у сенсі стрімких, радикальних, глибоких якісних змін) смислів.

Певний парадокс полягає у тому, що протестні акції, навіть масові, допоки вони спрямовані лише на зміну (удосконалення) інструментальних складових соціально-політичного управління, можуть свідчити (якщо не про довіру, то) про віру їх (акцій) учасників і їх прихильників у спроможність влади провести ці зміни. («Податковий майдан», акції чорнобильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, протест проти впровадженням «пенсійної реформи» стосувалися, передусім, інструментальних чинників – змін окремих норм податкового законодавства, принципів соціального забезпечення тощо). Протестні акції, насправді, не містять вимог нових смислів, – лише – удосконалення існуючої управлінської системи.

Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього. Уявлення про належне, усвідомлення, з одного боку, цілей соціального розвитку, з іншого – неспроможності/небажання правлячого класу здійснити зміни існуючими засобами породжують радикальні дії, спрямовані на повалення системи. «Революція» – це боротьба зі старими смислами заради нових.

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає не тільки і не стільки розбудову його інституційно-організаційних форм, скільки формування нових смислів, а на їх

основі − розробку і реалізацію широкого комплексу заходів, спрямованих на формування й розвиток публічної сфери і публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-смислових орієнтацій громадян, формування громадянства як такого. Разом із тим, як уже зазначалося, частіше увага науковців, а передусім – практиків, зосереджується саме на інституційно-організаційних формах громадянського суспільства. У цьому контексті важливим і необхідним є визначення чинників, вплив яких і досі «гальмує» процес його становлення в Україні. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

Перше. Зауважимо, що ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самопрояву особистості, колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб − близькі українству. Історія свідчить − характерною рисою української спільноти було прагнення консолідації через систематизацію і унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин. Разом із тим, «ментальна» і «суспільна» готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Тобто, процес суспільної консолідації поки що не набув форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів) як цілеустановок. Безумовно, традиційні цінності за своїм змістом і спрямованістю є «ближчими» до цінностей громадянського суспільства. Разом із тим, процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

Друге. Українське суспільство має чималий досвід функціонування «формальних» інститутів громадянського суспільства радянського (та й не лише радянського) зразка у вигляді всіляких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їхніх потенційних можливостей, відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати

на розв'язання наявних проблем. Водночас, активне використання (підкорення) державою інститутів громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з бездіяльністю інститутів громадського суспільства. Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фундацій, що розпочали роботу на території незалежної України, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проектів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймались як своєрідний «зразок» громадянських інститутів нового типу і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до них, до їхньої спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

Третє. Не сприяло, на наш погляд, процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, «ініціатив» тощо) використати можливості й авторитет «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така «взаємодія», як правило, посилювалася напередодні виборів і припинялася одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології «залучення», й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного «забарвлення».

У цьому контексті зауважимо – трансформація взаємодії політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства ускладнюється наявністю суперечностей, пов'язаних із поєднанням елементів адміністративно-командного та демократичного управління, низьким рівнем соціально-економічного розвитку країни, відсутністю ефективних механізмів захисту прав і свобод громадян, невизначеністю стратегічної моделі суспільно-політичного розвитку, недостатньою сформованістю демократичних цінностей як політичної еліти, так і громадян.

Усвідомлення ж значущості цих і низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів мають стати підгрунтям переосмислення (у тому числі, а можливо, й – передусім, наукового переосмислення) сучасних суспільно-політичних процесів з урахуванням нової політичної реальності.

Події останнього часу довели неефективність і незграбність існуючої донині системи «взаємодії» держави і громадянського суспільства, кволість його інститутів. Адже Майдан (як суспільно-політичне явище) і його перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні «інститути», а активність самих громадян. Понад те, у критичні для країни часи боротьби з військовою агресією і проявами сепаратизму самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державними програмами, досить часто – долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення продуктами харчування, ліками і навіть військовим обладнанням. З'явилися й активно підтримуються нові формати засобів масової інформації й комунікації. Волонтерські «неформальні» організації громадянського суспільства переймаються долями вимушених переселенців та бійців Збройних сил України зазвичай ефективніше, аніж державні органи.

Пошук ефективних шляхів суспільних трансформацій через залучення ідей громадянського суспільства, налагодження взаємодії суспільства і держави, з одного боку, є об'єктивною потребою, з іншого – породжує чимало суперечностей, зокрема, у царині інституалізації цього процесу. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання на сучасному етапі суспільного розвитку пояснюється пильна увага науковців до проблем громадянського суспільства й використання його консолідуючого потенціалу в розвиткові сучасних суспільно-політичних процесів.

Розділ 4.
ВИБОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

За роки незалежності в Україні змінилося кілька виборчих законодавств. Спочатку депутатів усіх рівнів обирали за мажоритарною системою. І треба сказати, що депутатський корпус Верховної Ради перших двох скликань складався з переважно авторитетних політиків, які були обрані за незаперечні особисті заслуги на ниві державотворення. Але вже третя «мажоритарка» привела в український парламент «гладких котів», які очолювали олігархічні клани. Влада була змушена перейти до змішаної пропорційно-мажоритарної системи, що підсилило роль політичних партій та блоків, але водночас дозволило тим же олігархам купувати місця в партійних списках. Наступним етапом був перехід до пропорційної системи,завдяки якій на тлі протестних настроїв населення до влади прийшли помаранчеві сили. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. режим В. Януковича повернувся до змішаної системи, згідно з якою і відбулися вибори 2012 р.

Як бачимо, сили, які на момент виборів перебувають при владі, постійно змінюють законодавство з тим, щоб якомога ширше використати на свою користь політичну кон'юнктуру. Наші політики реально відстоюють лише свої власні інтереси, вузькі групові інтереси партій і фінансових груп. І в цьому не можна знайти хоча б дві відмінності між владою і опозицією. Політичні цілі тих і інших однакові – бути при владі, а не розв'язувати проблеми суспільства. Скоріше навпаки – розв'язувати свої проблеми за рахунок громадян.

Науковому аналізу виборчих систем в Україні присвячено чимало кандидатських та докторських дисертацій [92–98]. Але постійні їхні метаморфози не дають змоги якимось чином узагальнити та адекватно прокоментувати ці процеси.

Світове співтовариство хоча і визнало результати парламентських виборів в Україні (2012 р.), але зафіксувало численні порушення виборчого законодавства й оголосило, що це були найгірші вибори за часи незалежності.

Парламентські вибори 2014 р. проводилися за тим самим законодавством. І хоча до Верховної Ради після Революції Гідності потрапило чимало активістів Майдану та волонтерів, за професійним та інтелектуальним потенціалом нинішня законодавча влада є найслабшою за всю історію українського парламентаризму.

Наслідком цього стало ухвалення нового виборчого закону, за яким відбулися місцеві вибори 25 жовтня 2015 р. Якби політики чесно запропонували суспільству пропорційну систему з відкритими списками, вони б на певний період втратили можливість грати на виборах крапленими картами. Певний дискомфорт, проте, компенсувався б частковим подоланням політичної корупції під час виборів, збільшенням впливу громадян на партії і результати волевиявлення через впровадження персональної преференції, а також новим етапом партійного будівництва через конкуренцію всередині політичних партій. Як свідчить світовий досвід, позитивний результат введення більш чесних і конкурентних систем можна очікувати через один цикл виборів.

Партії парламентської більшості домовилися, що в 2015 р. буде прийнято закон про місцеві і парламентські вибори в новій редакції на основі пропорційної системи з відкритими списками. На жаль, як і в попередні роки, влада не виконала своїх обіцянок. Партіям коаліції і Президенту доводилося одночасно вирішувати два завдання: зберегти обличчя перед Заходом, не відмовляючись відверто від зобов'язань, а також неодмінно виграти наступні вибори. За певних умов ці завдання об'єднати досить складно. Реформа виборчого законодавства позбавляє зони комфорту всіх. Адже антидот на відкриті списки в аптеці не продають. То ж треба було швидко виробляти імунітет на антифальсифікаційні процедури.

Суспільний запит на відкриті списки не був чітко оформлений, але його основою стала ідея альтернативності голосування за кандидатів, запропонованих партією у списку, а також конкуренція між представниками однієї політичної сили. Тобто виборець міг віддати преференцію кандидату, якого партія не номінувала в умовно прохідну частину списку. Кандидати не могли скористатися лише електоральною підтримкою партії або капіталом бренду, а мали б виробляти власний. Адже, як відомо, конкуренція породжує якість. У такому разі партії втрачали повний контроль над результатами голосування, а також значні ресурси. Маючи обґрунтовані

побоювання за власну якість, партії коаліції на введення реальних відкритих списків не пішли.

Парламент політично змушений був прийняти щось на заміну закону Януковича – Портнова – Лавриновича про місцеві вибори, але, щоб зберегти впливи і можливості для фальсифікацій, довелося вигадувати «гібридну» систему (законопроект 2831-3). Зразком для нас, на жаль, стали не успішні західні демократії, а, як це не парадоксально, путінська Росія.

Офіційний авторський колектив, до якого увійшли народні депутати Вадим Денисенко (БПП), Сергій Алексєєв (БПП), Ігор Попов (РПЛ), Юрій Чижмарь (РПЛ) та Олена Ледовських (НФ), вніс законопроект аж четвертим з усіх запропонованих. Спочатку здавалося, що це певна «скромність» провладних авторів. Проте реальне голосування відразу моделювалося за принципом: якщо три перші законопроекти – від ВО «Батьківщина» (2831), депутата Миколи Федоровича (2831-1) та робочої групи на чолі з Олександром Черненком (2831-2) – не пройдуть, депутати будуть змушені прийняти останній варіант.

Підписанти не тільки намагалися переконати суспільство, що цей законопроект є політичною реформою, але й приписали йому німецьке походження. Насправді у ФРН на місцевих виборах використовується півтора десятка виборчих систем іншого формату, а з парламентськими він має дуже мало спільного. У Німеччині депутатів обирають в одномандатних мажоритарних округах і за пропорційними закритими списками. В Україні результати партій, які подолали 5-відсотковий бар'єр і здобули перемогу в одномандатних округах, плюсуються, тоді як в Німеччині первинним є одномандатний округ і тільки потім – список. Якщо кандидат перемагає на виборах самостійно, він отримує гарантований мандат і його викреслюють зі списку партії. Але політична сила, яка набрала, наприклад, 10 відсотків підтримки виборців за списками, повинна одержати і 10 відсотків мандатів за пропорційною і мажоритарною системою сумарно. Партії, таким чином, мотивовані агітувати за свій список і кандидатів в одномандатних округах партій-партнерів. Це сприяє появі фактичних, а не фіктивних коаліцій на етапі виборів, які перетворяться в реальні політичні об'єднання після дня голосування. Ключовою тезою в контексті німецької системи є принцип справедливого розподілу мандатів,

чого не забезпечив у кінцевому підсумку закон про місцеві вибори 2831-3. Репутація успішної економіки й впливового політичного центру Європи мала б настроїти суспільство на позитив щодо нової редакції закону. Натомість депутати прийняли закон, так би мовити, «під російським соусом».

Систему, яка стала основою закону 2831-3, застосовували на виборах депутатів Законодавчих зборів Санкт-Петербурга в 2007–2011 рр. Якщо звернутися до аналітики російських дослідників, то цю систему оцінили так: «Загалом, на думку експертів, нова модель виборів ще більше обмежує можливості участі в політиці громадян та їх об'єднань, створює додаткові труднощі на шляху зростання політичної активності громадян, позбавляючи їх стимулів до участі у політичному житті. Модель, обрана законодавцями Санкт-Петербурга, відображає пануючі настрої й інтереси правлячої еліти, яка прагне максимально зміцнити своє панування й зробити процес виборів у представницькі органи влади максимально керованим і передбачуваним» [99].

Останні вибори у місцеві органи влади стали одними з найскладніших для виборців. Адже раніше треба було голосувати або за конкретного кандидата, або за партію. В жовтні виборцю довелося вирішувати складніше завдання.

Принцип рівності кандидатів і партій у виборчому процесі – один з наріжних міжнародних стандартів, який закріплений у кодексі доцільних практик організації виборів Венеціанської комісії. Учасники кампанії мають одержати еквівалентні стартові можливості для внутрішньовидової боротьби, внаслідок якої, за умови відсутності протизаконного втручання, мандат одержить більш потужний гравець. За новим законом про місцеві вибори переможець визначався на одній спартакіаді, але в різних видах спорту. Нам довелося порівнювати особистий результат суходільного кросмена й, скажімо, результат плавця на довгу дистанцію. Для спорту це – суцільний абсурд, а для українських виборів – саме те, що треба.

У сільських і селищних радах, в які і надалі депутати обиралися за одномандатною мажоритарною системою відносної більшості (один тур), ніяких змін не відбулося. Проте вибори до рад обмеженого районного та міського рівня суттєво трансформувалися. Вибори міських голів мажоритарною системою абсолютної

більшості (два тури) – єдиний пункт попередніх політичних домовленостей, який вдалося виконати для великих міст, незважаючи на корпоративні інтереси окремих партій і гравців.

Система виборів усіх рад, окрім сільських і селищних, є досить екзотичною. В єдиному багатомандатному міському, районному округах тільки партії мали право висувати й реєструвати список кандидатів. Цей список звучав у публічному просторі, але безпосередньо голосувати за нього виборцю не дозволили. Місто, область ділилися на таку кількість територіальних округів, скільки мандатів розігрувалося на виборах. Наприклад, якщо радою великого міста керуватиме 100 депутатів, то в такій громаді формується 97 округів (100-3 округа). Фракція ВО «Батьківщина» зуміла переконати коаліцію у необхідності введення жорсткої, або захищеної, частини списку партії незмінною, незалежно від особистого результату кандидата. Таким чином, малі партії одержали результати виборів за фактично закритими списками. Кількість таких гарантованих місць залежить від розмірів громади. Так що в єдиному багатомандатному окрузі (місто, район, область), де кількість виборців не сягає 50 тисяч, гарантоване місце одержав лише один кандидат, в окрузі з кількістю виборців до 100 тисяч – 2 місця, понад 100 тисяч – 3. Таким чином, російський аналог відтворений стовідсотково. Тому територіальні округи створювалися за кількістю мандатів, що розігрувалися, мінус гарантовані місця.

На кожному з територіальних округів кожна партія могла зареєструвати від 0 до 1 кандидата, який вів кампанію як традиційний мажоритарщик. Він мав агітувати виборців персонально за себе, всіляко сприяти збільшенню явки, а громадяни на руки одержали традиційний для мажоритарки бюлетень: назва партії – ім'я – квадратик для голосування. Якщо політична сила не висувала в територіальному окрузі нікого, то виборець голосував лише за партію. Однак на етапі встановлення результатів кампанія з майже мажоритарної перетворилася в суто пропорційну. Пояснимо це таким прикладом. Якщо партія «А» набирає 20 відсотків голосів виборців з 100 мандатів, що розігруються, то ця політична сила мала б одержати кожний п'ятий мандат у новообраній раді. Але може трапитися, що в рамцях 97 територіальних округів перемогли не 17 (20–3 гарантованих місця), а 25 кандидатів від партії, й саме вони здобули найбільшу підтримку виборців.

Партія «А» у багатомандатному окрузі заробила в цілому 20 місць. Тому територіальна виборча комісія брала всі результати виборів для партії «А», виставляла особистий результат кандидатів від цієї партії в рейтинг від 3-го місця (від захищених), і тоді перші 20 кандидатів одержували мандати на завершальному етапі. Тобто, була збережена пропорція відсотка одержаної електоральної підтримки і кількості мандатів, які одержала партія. Також ЦВК заздалегідь встановила вирівнювальний коефіцієнт, який враховувався під час рейтингування. Оскільки нарізка територіальних округів у межах єдиного багатомандатного була різною за кількістю виборців, то результати голосування в абсолютних цифрах для 30 тис. з 60 тис. територіальних округів без корективів встановлювати неможливо, інакше завжди перемагатиме кандидат, який балотується у більшому окрузі.

Найголовнішим є те, що, незважаючи на принцип рівних умов для кандидатів, підсумки виборів визначалися порівнянням результатів у різноманітних округах, в яких голосували виборці за різних кандидатів, за умов абсолютно відмінної, з точки зору конкурентності і насиченості, політичної боротьби. Це і спонукало нас до порівняння зі світом спорту.

Ще одним наслідком введення нової виборчої системи є перепредставництво і недопредставництво окремих територій. Відповідно, на виборах до районних і обласних рад у деяких округах було обрано декількох депутатів, а в деяких – нікого. Ця норма є порушенням Конституції і принципу загального представництва інтересів територіальних громад.

У ситуації, коли мандат одержав не лідер кампанії в територіальному окрузі, а кандидат від партії «Б», який посів 2-ге, 3-тє, 4-те місце, довіра до результатів виборів була підірвана. Про це свідчить найнижча за всі часи незалежності активність електорату. На виборчі дільниці, за даними ЦВК, прийшло лише 46% виборців [100].

Необхідно враховувати і певну динаміку політичних процесів в Україні. Революції, які відбуваються на одній території з невеликими часовими інтервалами, здійснюються здебільшого не мирними методами. Невизнання держави та її представників з боку громадян призводять до неминучих політичних та економічних наслідків – населення, наприклад, припиняє сплачувати податки, виконувати закони, тобто розриває суспільний договір з державою,

а примус з боку останньої може привести лише до революції або перевороту. І попередні політичні режими в Україні, і нинішній постреволюційний використовували і використовують виборче законодавство як дієвий механізм збереження свого домінування. Сучасні українські можновладці сподіваються, що, перетворивши місцеві вибори 2015 р. у непролазне болото, вони вдало порибалять у каламутній воді й збережуть свій контроль над інституціями місцевого самоврядування. Про цивілізаційні цінності та європейське майбутнє, за які на Майдані віддала своє життя Небесна сотня, на час виборів можна забути.

Жоден з українських виборчих сценаріїв неможливий у державі, в якій панують сталі політичні традиції або щире стремління приєднатися до країн з вищим рівнем розвитку. Виборці делегують свої індивідуальні владні повноваження тим, кого вони обирають, а механізм виборів працює злагоджено, коли базується на рівновідстороненій від усіх політичних сил виборчій системі і логічних правилах організації процесу.

Більшість політичних експертів рекомендують українській владі доопрацювати та ухвалити Верховною Радою України Виборчий кодекс, що відповідає демократичним стандартам і дозволить забезпечити стабільність виборчих норм. Однак це інституційне нововведення потрібно робити узгоджено із діяльністю Конституційної асамблеї, зокрема, у частині проведення реформи місцевого самоврядування.

Запровадити у законодавство про місцеві вибори принцип персоніфікації, реалізацію якого можна забезпечити шляхом:

- застосування системи відкритих списків, преференційного голосування під час голосування за виборчі списки до районних і обласних рад, міських рад (у разі збереження на цьому рівні змішаної системи), що унеможливить обрання осіб, які недостатньо ознайомлені з проблемами цієї територіальної громади;

- використання під час виборів сільських, селищних, міських рад системи багатомандатних округів, що дозволить підвищити рівень довіри до органів самоврядування, персоналізувати їх склад.

З метою підвищення легітимності обраних сільських, селищних та міських голів запровадити систему абсолютної більшості (вибори

в два тури) для міст обласного значення; запровадити норми щодо мінімальної виборчої явки для інших територіальних громад.

Розширити перелік суб'єктів, які можуть висувати кандидатів у депутати та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови, об'єднаннями виборців за територіальною ознакою, громадськими об'єднаннями, коаліціями (блоками) партій; поширити механізм самовисування і на вибори депутатського корпусу міських (районних у містах) рад, міських голів [101].

Система та процедури, передбачені новим Законом України «Про місцеві вибори», фактично проходитимуть апробацію, оскільки наступні вибори з високою імовірністю відбуватимуться вже після ухвалення змін до Конституції України в частині децентралізації.

У той же час новий виборчий закон ухвалювався за скороченою процедурою в умовах складних пошуків компромісного рішення. У зв'язку з цим необхідним є аналіз якості Закону, врахування у ньому досвіду застосування тих чи інших виборчих процедур.

Не виключено також, що у процесі застосування нового виборчого Закону виникне потреба коригування у терміновому режимі окремих його положень.

На сьогодні можна виділити такі основні вади Закону України «Про місцеві вибори», що можуть спричинити негативні ефекти для виборчого процесу:

Нечітко сформульоване у Законі максимальне відхилення у розмірі територіальних виборчих округів, у тому числі одномандатних округів для виборів депутатів сільських та селищних рад. Відповідно, у кожному конкретному випадку складно визначити, наскільки «приблизно» рівними виявляються округи. Невизначеність уможливлює маніпулювання межами одномандатних виборчих округів та довільне тлумачення щодо дотримання виборчого законодавства у процесі їх встановлення.

Не встановлені обмеження щодо загального розміру виборчого фонду партійних організацій та кандидатів (особливо – стосовно власних коштів). Як наслідок, Закон створює преференції для партійних організацій та кандидатів, які пов'язані із промислово-фінансовими групами, оскільки саме вони можуть розраховувати на найбільші фінансові ресурси.

Неоднозначні тенденції у сфері мотивації виборців, які голосуватимуть виходячи з оцінки як політичної партії, так і кандидата у територіальному виборчому округі. Поряд із позитивним ефектом (стимулювання політичних партій до якісного добору кандидатів) система, що передбачає закріплення кандидатів за територіальними виборчими округами, залишає можливості для впливу на вибір громадян шляхом прямого або непрямого підкупу (подібно до того, як це відбувається за мажоритарної системи відносної більшості).

Фактичне блокування прямої конкуренції між кандидатами всередині виборчого списку. Так, відповідно до Закону, виборець, голосуючи за список партії, лише автоматично підтримує єдину кандидатуру з виборчого списку, закріплену партією за конкретним територіальним виборчим округом. На практиці це нівелює будь-які позитивні впливи преференційної системи голосування щодо підвищення впливу виборця на персональний добір складу депутатських фракцій у місцевих радах, а пропонований варіант виборчих списків лише номінально можна вважати відкритим.

Дискримінація партійних організацій міст районного значення: згідно з ч. 3 ст. 36 пріоритетне право на висування виборчих списків до міських рад та кандидатів на посади голів таких міст у разі виникнення суперечностей мають районні партійні організації.

Можливе нерозуміння громадянами процедури встановлення результатів голосування. Так, зокрема, кандидат, який у територіальному окрузі здобув найбільше виборчих преференцій (голосів), може бути не обраним до місцевої ради з огляду на невисокі результати самої політичної партії. Як наслідок, значна частина виборчих округів можуть залишитися без своїх представників (за підрахунками окремих експертів, враховуючи, що партійні організації закріплюватимуть кандидатів не за усіма виборчими округами, їх частка в деяких адміністративно-територіальних одиницях може перевищити 20 %), натомість окремі виборчі округи у відповідних місцевих радах представлятиме більш ніж один кандидат. Особливо актуальною така проблема виявляється під час формування районних та обласних рад, що є органами, які становлять спільні інтереси територіальних громад. За таких умов можливе невизнання великою

кількістю громадян результатів виборів, а отже – недовіра до новообраних місцевих рад.

Незахищеність офіційних спостерігачів. Дільничні виборчі комісії зберігають право видаляти їх із приміщення виборчої дільниці на різних етапах виборчого процесу. При цьому на практиці важко провести чітке розмежування між п. 9 ч. 8 ст. 65, п. 9 ч. 8 ст. 66, що становить право офіційного спостерігача (вжиття необхідних заходів щодо припинення протиправних дій під час голосування та підрахунку голосів), та п. 1 ч. 8 цих же статей, що є підставою для видалення спостерігача з виборчої дільниці (втручання в роботу виборчої комісії, вчинення дій, що порушують хід виборчого процесу).

На головне запитання «Чи стали вибори 25 жовтня кроком уперед для української демократії?» однозначно позитивної відповіді нема. Швидше навпаки: недоліки законодавства та організації виборчого процесу настільки очевидні, що прогресу, порівняно з минулими виборами, ніхто не побачив, навіть провладні політики. Новий закон виявився ускладненим, малозрозумілим, а то й зовсім незрозумілим документом для електорату. Чим, частково, пояснюється низька, порівняно з попередніми місцевими виборами, явка виборців. Держава нічогісінько не зробила, аби роз'яснити людям особливості нового закону про вибори органів місцевого самоврядування. Численні порушення в день голосування (громадська мережа ОПОРА нарахувала їх більше тисячі) і відвертий скандал з провалом виборів у кількох містах на території звільненої Донеччини (в тому числі у півмільйонному Маріуполі) теж не роблять ці вибори демократичнішими за попередні.

Якщо з формально-правового боку справи оцінка виборів виявилася практично одностайно негативною, то політичні наслідки підсумків голосування 25 жовтня оцінюються по-різному.

Найголовнішим негативом люди, котрих умовно можемо назвати «активісти і прихильники Майдану», вважають участь у виборах (і успіхи на них) тих кандидатів і тих політичних партій, які раніше були єдиною Партію регіонів, – головного політичного винуватця тієї надважкої ситуації (насамперед – війни з Росією), в якій опинилася нині Україна. Активісти і

прихильники Майдану вважають, що участь колишніх регіоналів у виборах, а тим більше – їхні успіхи на Півдні і Сході країни (як-от, перемога Кернеса на виборах мера Харкова), стали можливими виключно через те, що чинна влада так нікого й не покарала – ані за масштабне розкрадання країни в часи Януковича, ані за сепаратизм уже після Майдану. Особливо гостре неприйняття викликали незаперечні факти наявності непоодиноких колишніх «регіоналів» у виборчих списках головної провладної політичної сили – «Блоку Петра Порошенка «Солідарність» (хоча такі кандидати траплялися, щоправда, набагато менше, ніж у БПП, і у списках інших партій, що входять до коаліції більшості у Верховній Раді).

Позитивна оцінка виборів ґрунтується на тому факті, що колишнього успіху на Півдні і Сході України, а тим більше – у центральних регіонах, «регіоналам» досягти не вдалося.

Президент Порошенко заявляв, що вибори 25 жовтня мають завершити перезавантаження влади, розпочате після Майдану. На сьогодні озвученої главою держави мети досягнуто лише формально. Так, у місцеві ради прийшли здебільшого нові депутати; колишня цілковита монополія «регіоналів» на Сході і Півдні країни, як мінімум, суттєво порушена. Однак чи буде нова місцева влада принципово кращою, ніж попередня, стане зрозумілим лише за результатами їхньої практичної діяльності, а не за підрахунком, хто з новообраних депутатів чи мерів і скільки саме увійшли в ту чи іншу фракцію в органах місцевого самоврядування, бо «регіонали» бувають не лише колишніми, а й майбутніми [102].

Політичний експерт Олександр Радчук, аналізуючи результати виборів, дійшов таких висновків:

Однією із основних сильних сторін є змагальність нинішніх виборів. Загалом у місцевих виборах взяли участь 132 політичні партії. А у виборчих списках ЦВК зареєструвала більше 200 тисяч кандидатів. Звичайно, місцеві вибори – найбільш масові, адже вони проходили у понад 10 тисячах місцевих радах та у 358 містах обласного та районного значення.

Поява великої кількості регіональних партійних проектів. Дехто з експертів вбачає у цьому розпорошеність партійної

системи та дезорієнтацію виборців, утім, це – позитивний сигнал початку боротьби за вплив на регіональні процеси в кожному конкретному регіоні.

Значно зменшилася кількість прикладів із застосуванням відвертого адміністративного ресурсу з боку влади чи впливових політиків. Так, з бюджетів виділялися гроші на ремонти доріг, підвищення соціальних виплат, найчастіше саме представники провладних партій мали більше доступу до ЗМІ та кращі агітаційні можливості. Проте адмінресурс не став вирішальним фактором під час нинішньої місцевої кампанії.

Схоже, не став під час нинішньої передвиборчої кампанії вирішальним фактором і підкуп виборців. По-перше, громадяни самі вирішили не надто реагувати на підкуп: за соціологічними дослідженнями, які проводили напередодні виборів, майже 74% українців не збиралися продавати свій голос. По-друге, в законодавстві з'явилася норма про посилення кримінальної відповідальності за підкуп. По-третє, в нинішніх політичних реаліях підкуп не гарантує бажаного результату, а, враховуючи масштабність місцевих виборів, є доволі витратним задумом.

Відсутність сплеску реваншистських ідей та серйозного контрреволюційного руху. Жодна партія, в якій представлені колишні представники Партії регіонів і соратники біглого екс-президента Віктора Януковича, так і не спромоглися значно покращити свої електоральні позиції.

До слабких сторін минулих виборів можна зачислити такі:

Високий прохідний партійний бар'єр. Це одна з головних вад нинішнього виборчого закону, який, фактично, викинув за межі політичної участі нові партії, які не мають серйозної фінансової спроможності для швидкої «розкрутки» партійного бренду та власної впізнаваності. Вочевидь, такий прохідний бар'єр, на думку більшості експертів, необхідно зменшити до 3%.

Низька явка та апатія виборців. У політичній науці найбільш вдало описується терміном «абсентеїзм» – тобто, одна з форм свідомого бойкотування виборцями виборів, відмова від участі в них. Це глибока суспільна тенденція, над зміною якої потрібно системно працювати усім політичним інститутам суспільства. Наприклад, у країнах Європи з небажанням участі у виборах

борються системними методами – громадян штрафують або, у окремих випадках, – обмежують у виборчих правах із подальшою неможливістю участі в політичному житті країни, обіймати керівні державні посади вищого рівня.

Утім, варто зазначити, що в цілому в Україні, за даними ЦВК, явка виборців на місцевих виборах становила 46,62%, що лише на 2,2% менше за середню явку на місцевих виборах у 2010 році. Найвищою явка традиційно була у західних областях, тоді як найнижчою у Донецькій (31,65%) та Луганській (35,27%) областях. Результати виборів показали, що якщо європейців вдалося переконати, що у нас реформи відбуваються, то місцеве населення бачить реальну картину – жодних змін немає. По суті, окрім поліції, ми нічого не бачимо. Низька явка зумовлена тим, що в принципі не зрозуміло, кого вибирають. Це фактична проблема – виборець не знає того, за кого голосує.

Високі патерналістські очікування. Українці в більшості своїй досі мріють, що реформи відбудуться самі по собі, тарифи можна зменшити, а зарплати та соцвиплати – збільшити без шкоди Бюджету та поглиблення негативних тенденцій в економіці. Такими очікуваннями в своїй агітаційній роботі успішно користуються партії майже усіх можливих спектрів, що ще раз свідчить про відсутність чітких ідеологічних принципів та програм.

Засилля реклами, досі висока вартість виборчих кампаній, непрозорі джерела фінансування партій. Через відсутність системної партійної роботи із виборцем партії намагаються компенсувати брак популярності за рахунок посиленого фінансування процесу агітації. Українські вибори – досі одні із найдорожчих в Європі, особливо враховуючи загальний економічний стан країни. Втім, є й позитивна тенденція, яку продемонстрували нинішні місцеві вибори: великі витрати зовсім не гарантують гарний результат.

Низька обізнаність громадян із виборчим законодавством, погане розуміння нової виборчої системи, за якою проводилися місцеві вибори–2015. Українці не надто зрозуміли особливості нової виборчої системи. Це сталося як через відсутність масштабної освітньо-пропагандистської кампанії з боку влади після похапцем ухваленого виборчого закону, так і роз'яснювальної роботи серед партій-учасниць виборчого процесу. Що, до речі,

завадило політичним гравцям вчасно та ефективно мобілізувати «свого» виборця.

Слабке політичне позиціонування нових партій. Передусім, це пов'язано із низькою політичною культурою виборців та браком медійних, фінансових, організаційних ресурсів. Утім, такі партії, як «Демальянс», Сила людей, поступово та неухильно набирають електоральної ваги. Особливо це стосується виборів у великих містах, куди з регіонів, як правило, стікається найактивніший прошарок тих громадян, які мають змогу та бажання шукати політичну альтернативу популярним партійним брендам.

Реваншистські настрої. Хоч і без суттєвого прориву, втім колишнім соратникам попереднього режиму екс-президента Віктора Януковича та Партії регіонів вдалося здобути значну прихильність у 6 східних областях України. Те саме можна сказати і про протилежний спектр: виборці підтримали партію «Свобода» саме із реваншистських міркувань. Українці завжди симпатизують «ображеним та обділеним», стають на бік так званої «альтернативи» владі, забуваючи при цьому, що представники тієї ж партії «»Свобода«» одразу після Революції Гідності обіймали впливові посади у виконавчій владі – очолювали Міноборони, Мінагрополітики, Мінекології, Генпрокуратуру, втім, розгубили свій електоральний потенціал уже наприкінці 2014 року, в переддень позачергових парламентських виборів.

Слабкий кадровий резерв партійних структур та відсутність системної партійної роботи. Все це призвело до того, що виборці побачили значну кількість представників колишньої влади, екс-«регіоналів» у списках як нинішніх провладних партій (найбільше у БПП – 76 таких представників у списках до обласних рад), так і у нових партійних проектах – «Наш край», «Відродження», «Аграрна партія».

Місцеві вибори–2015 дають усім політичним гравцям можливість проаналізувати помилки та адекватно оцінити власні сили. Аналіз ресурсних складових у купі із розумінням того, що наразі відбувається у суспільстві (втома від зневіри, бажання активної частини бачити результати реформ, патерналістські настрої разом з реваншистськими тенденціями), можуть, нарешті, стати у пригоді усім нинішнім політичним гравцям. Можливо, саме це дасть змогу

зупинити негативні тенденції до розколу в коаліції та перезававантаження цілей і шляхів їх досягнення у коаліційній угоді. Такий стан справ може вберегти Україну від небезпеки політичної нестабільності в контексті загроз проведення позачергових парламентських виборів.

Необхідність перезавантаження ЦВК. Ситуація із зірваними виборами в Маріуполі чітко продемонструвала необхідність термінової ротації нинішнього складу ЦВК, який уже серйозно засидівся на Печерських пагорбах.

Створення та ухвалення Виборчого кодексу. Це тривалий, але необхідний процес. Вибори мають відбуватися за чіткими уніфікованими нормами, сам процес – бути відпрацьованим до дрібниць. До того ж, Виборчий кодекс дасть змогу спростити розуміння громадянами основних відмінностей тих чи інших виборів, полегшить роботу ДВК, ТВК та ЦВК під час підрахунку голосів.

Необхідність нових сенсів, які б реалізувалися в площині конкуренції ідеології, програм партій. Партії мають створювати та примножувати політичні традиції у руслі певних ідеологічних програм і саме завдяки своїм позиціям та переконанням здобувати прихильність виборців.

Більшість партій досі не навчилися працювати із виборцями, розраховуючи на розкручені бренди та яскраві «картинки». Досі є великою спокуса застосувати примітивні інструменти поширення власної впізнаваності за рахунок роздачі продуктових наборів, комплексу «малих добрих справ», масованого застосування реклами.

Застосування методів прямого та непрямого підкупу виборців. Попри те, що за підкуп виборців передбачена кримінальна відповідальність як для суб'єктів, які його здійснюють, так і для громадян, які на це спокусилися, серйозно зменшити корупційну складову нинішніх місцевих виборів поки що не вдалося.

Девальвація самого інституту виборів. Негативні тенденції у виборчому процесі з боку усіх його учасників впливають на саме розуміння та трансформації поняття «вибір». Зрештою, сам виборчий процес доходить до абсурду, коли перша частина суспільства на вибори йти не хоче, друга – радо купується на нездійсненні

обіцянки, третя – готова продати свій голос за 500 грн. Таким чином, усі переваги демократичних перетворень у суспільстві зводяться нанівець, відкриваючи дорогу до нових соціальних та революційних потрясінь [103].

А ось як прокоментували останні вибори деякі народні депутати.

Голова комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування Сергій Власенко (фракція ВО «Батьківщина»):

«Я занепокоєний тим, що брудна і некоректна виборча кампанія (зокрема, численні факти підкупу виборців) призводять до того, що до відповідних рад обрані депутати дуже низького рівня, що загальмує всі перетворення, які розпочалися у царині децентралізації та у сфері збільшення повноважень місцевих органів влади. Саме ті депутати, які зараз обрані, «знизу» проводитимуть реформи, пов'язані з децентралізацією, саме вони забезпечуватимуть збільшення повноважень місцевих рад та реалізацію цих збільшених повноважень. Численні звернення і заяви, які у геометричній прогресії з'являлися у передостанній тиждень перед виборами, викликають величезне занепокоєння» [104].

Народний депутат України Сергій Євтушок (фракція ВО «Батьківщина»):

«Втрачена довіра населення до влади та високий відсоток бездіяльності уряду стали основними причинами низької явки населення на місцевих виборах. Сьогодні ми спостерігали брудні вибори з низькою явкою населення, які проходили в умовах адміністративного тиску та шаленого підкупу. Ще під час вручення запрошень на вибори люди демонстрували свій супротив та небажання голосувати. Закон про місцеві вибори не виправдав сподівань.

Бюлетені виявилися незручними для виборців, тому нам необхідно працювати над зміною цього закону та переходом до чистої, пропорційної виборчої системи. А ще необхідно боротися з проросійськими політичними силами» [105].

Народний депутат України Ігор Попов (фракція «Радикальної Партії» Олега Ляшка), співавтор Закону «Про місцеві вибори»:

«Місцеві вибори 25 жовтня відкрили шлях до фактичного впровадження децентралізації в Україні. Тепер в нас піде децентралізація, а це вже демократія. Обрані мери будуть працювати оглядаючись не на Київ, який їм делегує якісь повноваження і ділить бюджет, а на своїх виборців, від яких уже отримали свій мандат довіри. Вони сформують більшість у раді і будуть працювати… Децентралізації сприяла й тому, що переважно на місцевих виборах перемогли люди, які в більшості своїй не є представниками президентської партії, вони спираються на підтримку місцевого населення, ми їм новим бюджетним кодексом дали більше коштів. Вони раніше мали на увазі «київську» владу, включаючи Президента і Прем'єра. Від Прем'єра взагалі ж ніхто нікуди не балотувався, тому ніхто й не переміг» [106].

Показово, що перші два депутата, які розкритикували Закон і вибори, належать до фракції ВО «Батьківщина», що приклала всіх зусиль, аби не допустити голосування за дійсно відкритими списками. А «радикал» І. Попов є одним з авторів Закону. Це ще раз говорить про те, що т. зв. політичні партії в Україні не мають жодних ідеологічних засад, які відрізняли б одну від іншої, а є, скоріше, «Товариствами з обмеженою відповідальністю», метою яких є одержання прибутку через зловживання владою. Сама ж влада дедалі більшою мірою перетворюється в єдину успішну бізнес-структуру в Україні, яка гарантує своїм носіям одержання надприбутків.

Прокоментував новий Закон та вибори і голова ЦВК Михайло Охендовський. Він висловив сподівання, що цей закон про місцеві вибори буде застосовано лише єдиний раз, оскільки він абсолютно недолугий і незрозумілий для більшості виборців [107]. А в ефірі програми «Лівий берег з Сонею Кошкіною» 28 жовтня 2015 р. він відкинув обвинувачення в нелегітимності ЦВК через те, що вона набагато перевищила семилітню каденцію, на яку її обирали, й зауважив, що члени ЦВК працюють доти, доки їх не звільнить Верховна Рада. Вибори ж, за його словами, пройшли організовано й без особливих порушень.

Нинішні місцеві вибори не без підстав називають генеральною репетицією наступних парламентських. Примара дострокових виборів до Верховної Ради, схоже, міцно вкоренилася у прогнозах

політологів і політиків. Тому можна спробувати оцінити результати місцевої виборчої кампанії 2015 р. крізь призму можливих розкладів у майбутньому парламенті.

Незважаючи на заяви керівництва президентської партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність» про те, що сили коаліції перемогли на виборах, цифри говорять про протилежне. А саме: за підсумками парламентських виборів 2014 р. партії, які створили коаліцію, набрали на всіх 68,1 відсотка голосів виборців. За підсумками місцевих виборів 2015 р. партії правлячої коаліції набрали сумарно 37,7 відсотка голосів українців. Таким чином, за півтора року рівень довіри населення до влади скоротився майже вдвічі, або більш ніж на 30,4 відсотка. Найбільші рейтингові втрати зазнав «Народний фронт» Прем'єр-міністра А. Яценюка – 22,1 %.

Більш успішним виявився рейтинг президентської партії – він втратив лише 2,4%. Втрати були б більшими, якби не повсюдне і масштабне використання партією адмінресурсу.

Рейтинг «Самопомочі» постраждав набагато більше: впав майже з 11% в 2014 р. до 6,3% у 2015 р., або на 4,7%. «Самопоміч», таким чином, можна признати однією з головних партій-невдах на минулих виборах.

Радикальна Партія Олега Ляшка напередодні виборів встигла перейти в опозицію. Правда, виборці партії не зовсім зрозуміли маневр «радикального вождя». Рейтинг його партії в 2015 р., порівняно з 2014-м, знизився майже на 1% (7,5% до 6,7%).

Збільшила рейтинг лише ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко. За підсумками місцевих виборів вона одержала на 6,3% голосів виборців більше, ніж у 2014 р. (12% проти 6,7% у 2014 р.). Це вдалося завдяки тому, що, перебуваючи в коаліції, ВО «Батьківщина» протягом року завзято критикувала владу, головним чином за комунальні тарифи. Парадокс полягає в тому, що тарифи підняв уряд, за роботу якого політичну відповідальність несе і ВО «Батьківщина» як член коаліції. Партія нині на піку рейтингу, але якщо вона найближчим часом не вийде з коаліції, її популярність може впасти.

Підсумкові результати партій, які не входять до нинішньої правлячої коаліції, мають більш привабливий вигляд. Правда, не настільки, наскільки вони сподівалися. «Опозиційний блок», керів-

ництво якого анонсувало «тріумфальне повернення» до влади, набрав на минулих виборах лише на 2,1% голосів більше (11,5% проти 9,4%, відповідно), ніж на парламентських виборах 2014 р. Таким чином, як ми вже зазначали, реваншу не відбулося.

Рейтинг ВО «Свобода» Олега Тягнибока, порівняно з підсумками останньої парламентської кампанії 2014 р., збільшився майже на 2% (8,6% до 6,7%, відповідно). На думку більшості експертів, це стало можливим завдяки перетіканню до ВО «Свобода» частини електорату «Правого сектору», який не брав участі у виборах, і Радикальної Партії Олега Ляшка. І хоча ВО «Свобода» восени 2015 р. подолала п'ятивідсотковий бар'єр, невідомо, чи зможе вона зберегти цей результат, якщо інші радикальні сили активізують свою розкрутку.

Гідніший результат показав неофіт парламентських перегонів – партія «Укроп» – 7,3% голосів виборців. Такий рейтинг стає зрозумілим, якщо зважати на те, що партія спромоглася зайняти значну частину патріотичної складової, яку втратив «Народний фронт».

Найнеочікуваніший результат показала партія «Відродження», яка набрала, за підсумками виборів, більш як 5,4% голосів від загальної кількості. Партія, яка на виборах 2014 р. здобула лише 0,2% голосів, спромоглася збільшити свій рейтинг 2015 р. в 27 разів. Це вдалося завдяки вдалому позиціюванню партії як конструктивної опозиції, яка, на відміну від проросійського «Опозиційного блоку», не тільки критикує владу, а й пропонує власні варіанти розв'язання проблем. Партія подолала 5-відсотковий бар'єр в цілому по Україні, а її представники увійшли до 40 рад усіх рівнів й одержали понад 1740 мандатів депутатів місцевих рад і мерів [108].

Вище ми вже наводили низку рекомендацій, які, на нашу думку, змогли б вивести виборчі процеси в Україні з нинішнього глухого кута. На закінчення ще кілька зауважень. До наступних виборів у новому Законі, який необхідно приймати на заміну нинішнього, доцільно вводити окремі елементи електронного голосування. На думку експертів, повністю перейти на таку систему ми зможемо не раніше ніж за 5–8 років, але її введення неминуче. Систему електронного голосування вже на наступних виборах доцільно втілювати у пілотних проектах [109].

Нарешті, слід навести бодай якийсь порядок у ситуації з т. зв. «політичними партіями». Нині, окрім рівня популізму і демагогії, вони нічим не відрізняються одна від одної. І демократи, і опозиція, як ми вже зазначали, є скоріше «товариствами з обмеженою відповідальністю», які, проходячи по черзі до влади, шматують на свою користь держбюджет. У класичних демократіях (США, Великобританія) сотні років тому перейшли до двопартійної системи, за якої демократи змінюють республіканців і навпаки. Таке злиття партій за ідеологічним показником має відбутися і у нас, бо утримувати безліч «вождів» лише за те, що в них різні зачіски (коса чи лисина) бідна країна не в змозі.

Інша пропозиція. У німецькому законодавстві, яке регулює безпеку дорожнього руху, функціонує такий інститут, як «ідіотен тест», тобто тест на адекватність. Його мають проходити водії, які систематично порушують ПДР. Тест досить складний і це, певною мірою, спонукає німців дотримуватися правил руху. Якби такий тест ввести у наше виборче законодавство й зобов'язати кандидатів у депутати всіх рівнів разом з іншими документами подавати до виборчих комісій довідку про стан психічного здоров'я, наш депутатський корпус перестав би, нарешті, бути посміховиськом для всього світу, а парламентарі не били б один одному пики й не виносили з трибуни Прем'єр-міністра.

Як ми вже зазначали, парадоксом українського політичного життя є те, що після кожних виборів якісний склад депутатського корпусу погіршується, порівняно з попереднім. Це саме можна сказати і про інститут президентства. Якщо не прийняти найближчим часом адекватний виборчий Кодекс і Закон, який забезпечував би справедливі вибори у владу дійсно кращих представників суспільства, державний апарат приречений на подальшу дегенерацію.

Розділ 5.
ІНСТИТУТИ ВЛАДИ ТА МАС-МЕДІА: МОДЕЛІ ТА МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОДІЇ

Суспільно-політичні комунікації є тією сферою, в якій трансформаційні процеси дуже швидко відбуваються на всіх рівнях функціонування. Інституційні зрушення практично в усьому світі, які характеризують сьогодення як інформаційне суспільство, у свої основі мають зміни саме в комунікативному просторі. Сучасне суспільство та держава фактично є складними формами комунікацій, які відрізняються за параметрами щільності, рівнем доступу до ресурсів та технологій. Разом з процесами глобальних зрушень Україна зіткнулася з фактом подвійної трансформації, коли з різних причин ще не завершився процес становлення міцних державних інститутів, а вже назріла нова трансформація під впливом зовнішньої агресії.

Такі процеси потребують не тільки аналізу, але й швидкого реагування та навіть передбачення певних аспектів, щоб це було ефективним для держави чи суспільства загалом. Тобто дослідники не мають часу на тривалі спостереження, аналіз, систематизацію та концептуалізацію отриманих даних. Сьогодні інформація часто вже стає застарілою на етапі її обробки, що унеможливлює процес афективного та адекватного реагування. Але, зрозуміло, що досліджувати цю сферу вкрай необхідно, навіть у таких умовах.

Тим не менше, тема комунікації влади з засобами масової інформації та комунікації, які дозволяють поширювати зміст політики та впливати на поведінку громадян, не є новою. Політична комунікація як предмет уваги з усією важливістю та актуальністю поставала в усі часи і перед усіма політичним режимами. Авторитарні та тоталітарні режими вибудовували ієрархічні чітко задані моделі політичних комунікацій, на відміну від демократичних моделей з декількома системами індивідуального та колективного вибору. Фасадні демократії також вирішують ці питання, часто змішуючи навіть несумісні моделі та схеми, утворюючи управлінський хаос та систему власної дестабілізації. Тому відносини між і всередині політичних інститутів, а також між державними органами та громадянами завжди були присутні у дискусіях щодо

оптимальних форм державного устрою серед експертів та науковців у всі часи державотворення. ЗМІ та ЗМК є частиною політичних комунікацій, але в умовах світу, що глобалізується, саме через них фактично й здійснюється політика, яка стає такою, коли про неї дізнаються громадяни. Але перш ніж перейти до конкретних моделей взаємодії інститутів влади та засобів масової інформації та комунікації варто у загальних рисах окреслити основні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних комунікацій загалом.

Сьогодні ж питання політичних комунікацій актуальні як ніколи. Як уже вказувалося, справа у тому, що до традиційних питань політичної комунікації додаються питання інформаційної стабільності та безпеки. Мається на увазі постійне зростання інформаційного навантаження політичної системи в умовах фактичного відставання систем захисту та фільтрації інформації. І тому питання наявності різноманітної інформації, яке завжди поставало перед інститутами політичного управління, сьогодні замінюється питанням якості (чи структурування) цієї інформації. Це зумовлює зміщення критеріїв ефективності політичного управління залежно від суб'єктів до наявності доступу до систем обробки та фільтрації інформації. І традиційні відносини влади та громади у такому разі набувають статусу визначних щодо змісту і характеру не тільки політичного режиму, але й фундаменту всієї політичної системи.

Ситуативно актуальність цієї теми зумовлена наявною концептуальною війною, окремі форми якої яскраво проявилися у 2014–2015 роках на тлі зовнішньої агресії. Саме методами концептуальної війни обґрунтовуються події у Криму та на Донбасі. Як зазначав В. Ковалевський [110] у межах оперативного ситуаційного аналізу навесні 2014 року, основа концептуальної війни – це створення положень, які можуть бути по-різному інтерпретовані. Тут варто задіяти підходи з семіотики, в межах якої, за аналогією з триодичною природою знаку, управління інформаційними процесами відбувається в рамках трикутника: «повідомлення – зміст – інтерпретація». Насправді, нічого поганого тут нема. З погляду прагматики та ефективності, так звана «правильна інтерпретація» потрібна для легітимації влади. Критерії цієї «правильності» визначаються стратегією розвитку держави. І це завжди було в

історії становлення багатьох великих держав світу. Водночас, з погляду предмета нашого дослідження, зрозуміння концептуальної війни випливає головна проблема сучасної України, яка потребує розв'язання. В нашій державі відсутня чітка та зрозуміла стратегія розвитку. В свою чергу, інформаційна стратегія залежить від стану в реальній політиці та економіці. Інакше – методи зв'язків з громадськістю (PR), які базуються на події, замінюються пропагандою, яка апріорі є відірваною від реального життя. Це стосується всіх інформаційно-комунікативних сфер, включаючи взаємодію інститутів влади та ЗМІ. Тож, зрозуміло, що розв'язання цих суперечностей дозволить певною мірою уніфікувати інформаційну сферу, але не з погляду його одноманітності, а навпаки, з погляду єдиних та зрозумілих для всіх «правил гри».

Актуальні питання теоретико-методологічних засад політичних комунікації неодноразово висвітлювалися автором у монографії та численних статтях. І, за авторськими спостереженнями, хоча українські науковці зацікавилися проблемами функціонування інформації у суспільстві нещодавно, але вже з'являються досить змістовні наукові та науково-популярні праці з приводу тих чи інших складових інформаційного суспільства. Так, в окремих дослідженнях Ю. Левенця аналізуються символічні підстави політики, особливості функціонування інформаційних процесів і політичного управління у сучасних умовах, питання функціонування ЗМІ та ЗМК. Теоретичні та прикладні моделі політичної комунікації та політико-владної інформаційної взаємодії ретельно досліджуються у роботах В. Ковалевського. Праці Л. Нагорної присвячені специфіці вербальної політичної комунікації і становленню нової політичної дисципліни – політичної лінгвістики. Наявні в українській історіографії й дослідження, присвячені мовним особливостям різних політичних режимів, дискурсивним практикам та особливостям їхнього застосування. Праці українських дослідників Г. Почепцова, В. Королька, Л. Кочубей торкаються питань інформаційної репрезентації, функціонування інформації та образів у суспільно-політичному житті; на проблемах ЗМІ та ЗМК у глобальному зрізі зосереджуються праці О. Зернецької; інформаційна безпека висвітлюється у наукових доробках В. Литвиненка, М. Ожевана; інформаційну політику та інформаційну сферу в

цілому досліджує О. Соснін та інші сучасні українські дослідники. Звичайно, що цей перелік можна продовжувати, оскільки відповідних досліджень дійсно стає багато – захищаються дисертації, з'являються серйозні колективні та індивідуальні монографічні дослідження. Водночас, уже згадані праці свідчать про зростання уваги до цього феномену та підвищення якості відповідних вітчизняних розробок. Наявні дискусії та розвиток відповідних досліджень лише підкреслюють актуальність вивчення комунікативних процесів та важливість їх результатів для аналізу та впорядкування інформаційно-комунікаційних процесів у межах державної політики.

Варто наголосити, що, на відміну від інших основних суспільно-політичних теорій, у питаннях суспільно-політичної комунікації відсутній єдиний, категоріально уніфікований підхід до вивчення інформаційних процесів (зокрема, теорії інформаційних інтеракцій чи вдосконаленої теорії політичної комунікації, теорії панування засобів масової інформації та комунікації тощо). І хоча це можна пояснити методологічним плюралізмом, паралельно певною мірою зберігається й традиційний картезіанський поділ наукових підходів у розробках, присвячених дослідженню комунікації й взаємодії, а також їх політичним та інформаційним аспектам. Евристичне значення таких досліджень останнього часу зменшується, оскільки вони втратили можливість адекватно пояснювати сучасні суспільно-політичні процеси. Замість цього управлінському апарату, з одного боку, та науковим колективам, з іншого, сьогодні доводиться займатися фактично реактивними інструментами та осмисленням, оскільки сучасна теорія значно відстає від наявної політичної практики.

Так чи інакше, комунікації влади з засобами масової інформації та комунікації є різновидом політичної комунікації і не зводяться лише до зв'язків з громадськістю. В межах відповідних теорій можливе виокремлення певних моделей взаємодії: симетричних, асиметричних, ритуальних тощо. Основні підходи до цих процесів репрезентуються чотирма великими науковими напрямами, елементи яких можна знайти в усіх сучасних дослідженнях феноменів політичної комунікації. Це: позитивізм (з усіма його різновидами), біхевіоризм (класичний і постбіхевіоризм),

структуралізм (з деякими обмеженнями й постструктуралізм) та інституціоналізм (а також його неоінституціональна гілка з розумінням інститутів як відносин). У межах останнього розвивається вже окремий, самостійний напрям – системний (який інколи називають ще синергетичним), ще не до кінця апробований у гуманітарних дослідженнях. Розуміння комунікації між владою та громадою, та її інструментальна гілка у вигляді взаємодії влади та ЗМІ, в цих підходах є різним, що визначає й різноманітність відповідних наукових методологій. В умовах наявної політичної невизначеності знання цих підходів є не тільки корисним, але й практично значимим.

Позитивізм та біхевіоризм притаманні більшості досліджень практично до кінця XX століття. Безпосередню увагу до процесів взаємодії влади та громади виявляли представники концепцій соціальної (а згодом й політичної та масової) комунікації (Г. Лассвелл, П. Лазарсфельд, Ю Габермас тощо). Підґрунтям появи таких концепцій стало визнання та обґрунтування декількох аспектів, що стосуються соціальних структур. Перший аспект стосується дискурсивно-семіотичної проблематики. Тут інструментом комунікації виступає мова (як language, однією з форм якої є мова як speech). З цього починаються дослідження мовної комунікації, народжується поняття «мовних ігор», які виступають фундаментом організації дискурсу, у тому числі й політичного. Саме дискурс виявився тією ланкою, що зв'язала категорії комунікації, взаємодії, мови, людину та інтерсуб'єктивність у єдине ціле, виступивши новим ментальним утворенням. Звертання до дискурсів дало змогу відомому теоретику цього напряму Т. ван Дейку визначити когнітивні процеси, що лежать в основі комунікативної взаємодії, основною метою досліджень соціальних наук. За ван Дейком дискурс – це комунікація, інтеракція, яка характеризується «складною єдністю мовної форми, значення та дії» і «не обмежується рамками конкретного мовного висловлювання, тобто межами тексту чи самого діалогу» [111, с. 121–122], звільняючись таким чином від чистих лінгвістично, семантично чи соціально зумовлених параметрів. Це включає у орбіту уваги дослідників не тільки змістовні характеристики інтеракційних практик, але й техніко-процедурні особливості формалізації та

трансляції дискурсів у тому чи іншому просторі. Сьогодні у межах дискурсивних досліджень ретельно розробляються ситуативні підходи з урахуванням контекстуальних характеристик комунікаційних процесів. Поряд зі становленням дискурсології, нині активно вивчаються правила інтеракції, засновані на лінгвістичній трансформаційній граматиці (перш за все дослідження Н. Хомського та сучасні підходи нейро-лінгвістичного програмування). Саме через розвиток таких підходів комунікація, що включає інтеракцію та синтаксис (правила), стала підґрунтям інформаційної теорії психології.

Окремо в межах структуралізму розвивалися дослідження представників структурного функціоналізму. Всередині цього напряму наявна певна дискусія, яка розділяє структуралістів й функціоналістів навіть сьогодні. Вона полягає у визначенні домінантного елементу системи – «структури» у випадку структурного функціоналізму та «функції» у випадку функціонального структуралізму. На думку автора, у політикокомунікативних дослідженнях обидва підходи мають рацію,оскільки в ідеальній (рафінованій) політичній системі, звісно, саме функція має визначати структуру. Але на практиці часто саме наявна структура визначає функції. Тому у нашому випадку жорстко розділяти ці підходи методологічно немає сенсу. Цікавість структурно-функціонального напряму полягає у тому, що комунікативна сфера розглядалася як окрема підсистема суспільства, залежно й у межах якої реалізуються соціальні дії. Відомий представник цього напряму Т. Парсонс зазначав, що, врешті-решт, у суспільнозначимій комунікації соціальна дія стає інтеракцією, яка, в свою чергу, «також стає диференційованою та інтегрованою і такою, що форму є соціальну систему» [112, с. 422]. В межах цього процесу формалізується повний інформаційний цикл функціонування політичної системи з класичною для інтеракцій петлею зворотного зв’язку і відповідними структурами легітимації (когнітивні моделі) політичних дій. Серед основних методологічних досягнень структурного функціоналізму, корисних з погляду нашого дослідження, слід відзначити запропоновану Т. Парсонсом схему чотирьох основних функцій, необхідних для збереження структури соціальної системи – AGIL (абревіатура

від перших літер категорій: *adaptation* – адаптація, *goalattainment* – цілеспрямованість, *integration* – інтеграція, *latent pattern maintenance* – збереження латентної структури, запас внутрішньої міцності), яка і досі достатньо ефективно використовується у комунікативному аналізі соціально-політичних систем. Такий підхід дозволив дослідникам методологічним чином формалізувати та чітко відокремити для спостереження комунікативну сферу політичної системи від інституціональної, нормативної та культурно-ідеологічної. У той же час він не враховував багатомірності політичних явищ, які пронизані комунікативними каналами, де самі явища чи феномени, по суті, часто і є комунікацією. Останні зауваження становлять сьогодні основу відповідних досліджень і поглядів.

З другої половини минулого століття комунікація, симетричною моделлю якої є інтеракція, поступово включається в об'єкт вивчення комплексу соціально-політичних наук, де формалізується в категоріях уже суто політичної комунікації (і в її рамках комунікації масової). Вважається, що початок відповідних досліджень поклала видатна «формула Лассвелла», де він запропонував аналізувати комунікативний акт у питаннях: «Хто повідомляє? Що повідомляє? За яким каналом? Кому? З яким результатом?» [113]. Достатньо проста схема комунікації за наявності петлі зворотного зв'язку (добавленої в модель Лассвелла М. Дефльором) стає схемою реалізації інтеракцій. У спрощеному вигляді цей процес був деталізований Ж.-М. Коттре, який ввів у комунікацію та безпосередню інтеракцію проміжні ланки у вигляді політичних і неполітичних організацій – у вигляді ЗМІ та ЗМК, у процес зворотного зв'язку – у вигляді безпосередніх форм демократії (вибори, референдум).

Ю.Габермас, звертаючись до проміжних ланок, у своїй теорії «комунікативної дії» акцентував увагу на масовій комунікації, засоби якої «створюють технічні посилювачі мовної комунікації» [114, с. 45], розширюючи та посилюючи її можливості та формуючи щільну комунікативну інфраструктуру. Разом з тим, набувала поширення думка, що сучасний розвиток таких комунікаційних систем викликає у масовому суспільстві феномен одномірного мислення, яке «систематично підтримується політиками

й постачальниками масової інформації» [115, с. 136]. Зрештою, це перетворює політику з діяльності щодо задоволення суспільних потреб у діяльність, яка ці потреби формує (іноді на власний розсуд), через що виникає багато загроз для інституціональної системи демократії. Як показав той же Ю. Габермас, комунікація і дискурс, що народжуються у такому взаємозв'язку дій та розуміння, окреслюють простір свободи демократичного суспільства. Комунікативну дію Ю. Габермас визначає саме як символічно опосередковану інтеракцію, яка ґрунтується на інтерсуб'ктивно значимих нормах, що, у свою чергу, структурують поведінкові очікування учасників взаємодії. Такі, певною мірою, ідеалістичні погляди Ю. Габермаса лягли в основу консенсусної та деліберативної моделей демократії.

У межах цих підходів розробляються різноманітні теоретичні моделі комунікації та інтеракцій, особливо щодо сфери зв'язків з громадськістю. Наприклад, Дж. Грюніг і Т. Хант [116] запропонували 4 моделі таких зв'язків, які диференціюються за своєю метою, методами і характером комунікації: паблісіті, модель громадського інформування, двостороння асиметрична модель, двостороння симетрична модель. Крізь призму розуміння комунікації як самореферентної системи найбільш конструктивною та стратегічно адекватною є саме діалогова модель (симетрична), яка поєднує самоспостерігання системи із зовнішнім описом; у той час як паблісіті є, здебільшого, зовнішньою легітимацією; інформування громадськості являє собою самоопис всередині системи для кореляції поведінки цієї громадськості; а в умовах асиметричного зв'язку опис проблем громадськості нівелює або приховує події всередині державно-владної системи. Пізніше ми розглянемо конкретні практичні моделі сучасної української політики, які ґрунтуються саме на вказаних підходах, навіть коли не усвідомлюються тими, хто їх створював, розвиває та підтримує.

Поєднання постіндустріальних концептуально-методологічних підходів до процесів управління з системними підходами до соціальної сфери дали змогу формалізуватися власне системному напряму вивчення інформаційно-владних процесів. Видатним представником цього напряму сьогодні є Н. Луман, який відмічав

важливість інформаційно-комунікативних процесів в управлінській сфері, зокрема, сфері реалізації влади. У постіндустріальному суспільстві ці процеси стають основною формою реалізації влади, яка «посилюється в міру збільшення свободи обох сторін» [117, с. 20] (суб'єктів владних відносин), що забезпечується зростанням обсягів інформації й подальшим зростанням альтернатив поведінки. Така інтерпретація тісно переплітається з підходами, запропонованими синергетикою, за якими для створення структури як єдиного поля чи системи необхідна певна узгодженість інтеракцій всередині комунікаційної структури, що являє собою також корисний методологічний інструмент в аналізі та інтерпретації наявних політико-інтеракційних систем та проблем їхньої оптимізації.

Отже, маємо підсумувати ці напрями, які дали змогу сьогодні інтерпретувати комунікацію як безперервний обмін інформацією між індивідами та структурами на всіх рівнях відносин. У той же час, вона не зводиться лише до процесів обміну і, більше того, – вона становить структуру суспільства і політики як соціальних систем і, таким чином, виявляється у процесах селекції, вибору та мотивації і, відповідно, може бути описана в термінах луманівської теорії генералізованих засобів комунікації. Можливі відхилення від комунікації об'єктивно створюють умови для конфлікту, тому, зрозуміло, всі соціальні системи в межах цієї теорії є споконвічно потенційно конфліктними. Тобто конфлікт є тематизованою відповіддю на відхилення комунікації і може бути вирішений саме комунікативними засобами. Це також дає підстави для пошуку і використання комунікативних засобів для вирішення питань, пов'язаних з дестабілізацією системи, її санацією та оптимізацією. Відповідно, зрозуміло, що засоби масової інформації та комунікації вже не розглядаються більшістю дослідників сьогодення лише як інструменти політики, вони вже самі стають владою, яка в певних аспектах може конкурувати з традиційними владними чи державними інститутами за вплив на свідомість громадян з метою прогнозу їхньої поведінки.

У межах останнього системного напряму, прихильником якого є й автор, виділяються різні комунікаційні системи, в нашому випадку – системи з різними підходами до селекції та

трансляції інформації. Певні обмеження до передачі інформації існують у будь-якій системі, але відрізняються ступенем жорсткості і відповідною інституціональною (комунікаційною) топологією, на підставі чого визначається політичний режим і функціональні особливості реалізації влади в тому чи іншому суспільстві. Оскільки комунікація це і є структура, а також підґрунтя для побудови, функціонування і взаємодії політико-соціальних мереж або ієрархій, то, відповідно, зміни в моделі комунікації спричиняють зміни у моделі навколишнього світу (системи) і, таким чином, зміни у поведінці. Тому в методологічному плані є сенс виділяти також ключові комунікатори, якими можуть виступати як окремі індивіди, групи осіб, так і певні організації та структури. У функціональному плані, таким чином, реалізуються внутрішні функції комунікації. Але для нас цікаві також і її зовнішні функції, що полягають у забезпеченні взаємодії систем з навколишнім середовищем, іншими системами тощо. Закриті і відкриті комунікаційні системи по-різному здійснюють цю функцію, але так чи інакше вона присутня у будь-яких системах і є основою для зовнішніх інтеракцій, а також методів збору, обміну та поширення інформації в інтеракціях із зовнішнім середовищем. Саме засоби масової інформації та комунікації є в межах такого підходу тією структурою, яка бере на себе частину функцій держави (владних інститутів), поступово повністю замикаючи їх на себе. Такий феномен становить фундамент теорій, що говорять про абсолютизацію влади ЗМІ, які нівелюють не тільки традиційні владні інститути, але й повністю замінюють собою владну структуру, впливаючи на людське сприйняття, створюючи певні суб'єктивні реальності для кожної окремої групи людей з певною, не завжди явною, метою.

Отже, на основі запропонованої теоретико-методологічної бази можна визначити наявну комунікаційну структуру суспільства. Класифікація типів та форм політичних комунікацій можлива за різними критеріями, але, так чи інакше, усі вони мають відповідати законам суспільно-політичної комунікації. Останні розрізняються як фундаментальні та ситуативні. Більш широкі групи комунікацій (формальні/ неформальні, безпосередні/опосередковані тощо) з високим ступенем точності

можуть бути зведені (редуковані) до прямих форм політичної взаємодії. Водночас, через їхній здебільшого локальний характер і практичну складність у спостереженні, особливо неформальних комунікацій, дослідження прямих комунікацій часто проводяться лише на їхню співвіднесеність з існуючими процедурами та нормами. Хоча, зрозуміло, що їхня оцінка можлива лише за власними результатами.

Варто підкреслити, що політична комунікація між владою та громадою сьогодні в основному є опосередкованою різними засобами. Тож роль ЗМІ та ЗМК дійсно велика. Специфіка засобів опосередкування комунікацій, які нині мають найбільший вплив і належать до різних підсистем суспільства, полягає у різних можливостях і потенціалах для впливу на владне поле. Домінуючими системами таких засобів у сучасному суспільстві чи його сегменті здебільшого виступають:

- державні інформаційні інститути (заклади освіти, соціальні організації тощо);
- інститути громадянського суспільства;
- політичні організації, партії, рухи;
- засоби масової інформації і комунікації;
- нові медіа (соціальні мережі як окремий тип масових комунікацій).

Серед цих систем саме засоби масової інформації та комунікації в міру своєї специфіки та нинішньої динаміки є активними політичними інститутами, які і складаються у формальну структуру політичних комунікацій у конкретному просторі і часі. В межах запропонованих вище підходів аналіз динаміки і тенденцій ЗМІ може відбуватися за кількома напрямами, головним з яких залишається розуміння засобів масової інформації та комунікації як елементу громадянського суспільства, з одного боку, та інструменту зв'язків з громадськістю (поширення інформації, створення і підтримка символів тощо), з іншого. Крім того, на сучасному етапі розвитку політичних систем у світі, а також в Україні, ЗМІ мають розглядатися як організаційна форма бізнесу, відповідно до чого отримання прибутку від функціонування ЗМІ є однією з головних їхніх характеристик.

Отже, важливість комунікативних досліджень підкріплюється їхніми успішними результатами в соціально-політичних науках, які дозволяють достатньо адекватно описувати та пояснювати дійсність, нові процеси та технології, які доводять власну ефективність на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. Неоінституційні підходи провідних західних політологів, зокрема, запропоновані Н.Луманом, дозволили всі суспільно-політичні процеси і феномени розглянути крізь призму комунікації і зрозуміти їх саме як комунікативні явища. Такі підходи дозволили сформувати нові погляди на суспільство і політику, які сьогодні виявляються більш прогресивними та евристично значимими.

Сьогодні політичні комунікації практично визначають усі інші суспільно-політичні процеси, виступаючи джерелом інформації й інструментом політичної ідентифікації громадян. Дедалі частіше засоби масової інформації та комунікації стають важливим політичним інститутом, що дозволяє говорити про формування медіакратій. В українських умовах, коли політичний клас є замкнутим і фактично незалежним від свого виборця, а комунікація між громадянами і політиками схильна до викривлення і є неефективною, медіакратія набуває загрозливих рис тотального панування ЗМІ, на противагу забезпеченню демократичних процедур. Бажання влади (політиків і чиновників) створити і зберегти вертикальне домінування у суспільстві в умовах розвитку технічних засобів створення і трансляції інформації проявляється у спробах впливу і контролю власників медіаресурсів. Як наслідок, перестають працювати навіть механізми представницької демократії, оскільки комунікація стає односторонньою і вже не може транслювати потреби та інтереси народу до влади, а лише створює і обґрунтовує інтерпретації подій самою владою. Далі ми на цьому зупинимося більш детально.

З іншого боку, саме політичні комунікації виступають сьогодні основним і найбільш ефективним інструментом суспільно-політичних трансформацій і позитивної динаміки політичної системи. Використання цього інструменту залежить від створення відкритого та зрозумілого всім учасникам інформаційного

простору «правил гри», дотримання яких може забезпечуватися економічною доцільністю для власників ЗМІ і політичною зацікавленістю влади і громадян України. Найбільш ефективним був би шлях розробки й імплементації Стратегічного курсу України, під який уже виписувалася відповідна інформаційна стратегія. Однак, якщо тепер з якихось причин це виявляється неможливим, варто було б доопрацювати законодавство в частині функціонування засобів масової інформації та комунікації, особливо включаючи такі питання, як суспільне мовлення, прозорість фінансування тощо.

Представлені наукові підходи і погляди відображають тенденції і основний зміст теоретико-методологічної бази наявних й нині відповідних досліджень. Більш сутнісні характеристики цих підходів з виокремленням власних концептуальних засад і методів досліджень дають уже змогу обрати специфічну методологію для подальших досліджень цих процесів у сучасних умовах технологічного прогресу і особливостей українського соціуму та політики.

На основі запропонованої методології та підходів далі розглянемо окремі особливості ЗМІ та ЗМК, механізм їх формування та специфіку моделей взаємодії інститутів влади з ними. Далі, відповідно, визначимо наявні риси та можливі перспективи цих моделей. Такий підхід дозволить підійти до проблематики ЗМІ та ЗМК більш системно, розглянути їх у динаміці від того, як вони формуються, до тих форм і методів, які дозволяють нівелювати їхній вплив чи, навпаки, його посилити.

Отже, за багатьма науковими поглядами ще XX століття, засоби масової інформації та комунікації є штучними ретрансляторами, виступаючи «фактично передавачем інформації від держави до суспільства і навпаки – від суспільства до держави» [118, с.13–14], завдяки чому є найефективнішим і найпотужнішим інструментом інформаційної роботи в умовах сучасної демократії, інструментом впливу на свідомість громадян. Сьогоднішні ЗМІ представлені як у традиційній (друкованій), так і сучасній (електронній) формах і охоплюють увесь спектр питань і проблемних полів, що виникає у взаємодії влади і громадянина, беруть активну участь у формуванні громадської думки, формалізації зворотного

зв'язку між громадою та владними інститутами, у репрезентації інших форм взаємодії та інститутів влади, політичних партій і громадянського суспільства.

Цікаво, що довіра до засобів масової інформації та комунікації дуже висока, навіть незважаючи на постійні побутові твердження про втому від політики. Наступна діаграма (Рис.1), джерелом якої є дані Центру Разумкова [119], показує рівень довіри до різних соціальних, державних, релігійних інститутів у порівнянні один з одним.

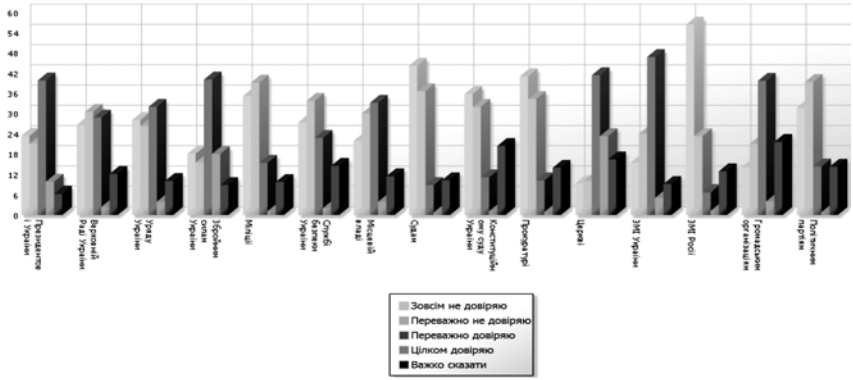

Рис. 1. Довіра до інститутів

Автор спеціально наводить цю діаграму повністю, щоб було видно, наскільки велика довіра в сучасному українському суспільстві до засобів масової інформації та комунікації. В суспільстві існує напруга щодо ситуації, що склалася з територіальною цілісністю, є запит на інформацію, якої стає надто багато і людина в цьому інформаційному хаосі обирає структуру, на яку вона хоче спиратися у своїх думках. Як це не парадоксально звучить, особливо зважаючи на широкі можливості, які є у ЗМІ щодо маніпулювання масовою свідомістю, більше половини пересічних громадян України повністю (51,8%) та переважно (46,7%) довіряють засобам масової інформації та комунікації. В цих умовах влада ЗМІ стає дійсно дуже суттєвою, навіть визначною щодо окремих положень політики держави. І тому до цих процесів має бути підвищена увага, оскільки умовно

«неправильні» чи деструктивні сигнали, що поширюються структурою такого рівня впливу, можуть мати часто негативні та непрогнозовані наслідки.

У цьому контексті особливий інтерес становить те, що з-поміж усіх типів засобів масової інформації та комунікації дотепер найбільш впливовим залишається телебачення. Далі ми ще неодноразово будемо торкатися цих питань, але тут варто зазначити, що за даними дослідження, яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у червні 2015 року, яке в цілому засвідчило певне падіння довіри до ЗМІ [120], 72% дізнається новини з переважно українських телеканалів та Інтернет-ЗМІ (43% тільки дивляться ТВ, 29% також користуються Інтернетом). У той же час, певна критичність або щонайменше бажання мати альтернативну точку зору має місце серед українського споживача новин. Так, 22% регулярно звертається і до українських, і до російських джерел інформації (з них 9% – тільки телеглядачі). Водночас, тільки 6% практично не цікавиться новинами ані з українського, ані з російського телебачення та Інтернету. Таке засилля телебачення прогнозовано, але саме потреба в інформації (а насправді у відчутті володіння певною інформацією) відкрило такі широкі можливості для впливу. Насправді, цей процес давно вже було концептуалізовано у конкретні технологічні інструменти та механізмі, які використовуються у світі задля управління вибором (певної маніпуляції масовою свідомістю). Фундамент цих технологій базується на створенні інформаційного вакууму, певному дефіциті інформації, який, зрештою, перекривається певними, заздалегідь підготовленими для кожної окремої цільової аудиторії повідомленнями. Часто за цими технологіями стоять або певні маркетингові цілі (в економічній площині), або конкретні політики чи політичні структури.

Оскільки останнім часом, з одного боку,політичне лідерство щораз більше персоніфікується, а політичне поле все більше ускладнюється, то політичним елітам і лідерам потрібні ретранслятори їхніх поглядів та підходів. Таким чином, політичні діячі втягуються у взаємини, які управляються самими ЗМІ і через них. Звідси зрозуміло, чому засоби масової інформації та

комунікації займають особливу позицію в типології засобів опосередкування інформаційних інтеракцій. По-перше, вони є класичним інструментом поширення інформації, тобто являють собою ефективне джерело впливу у разі несиметричних інтеракцій. По-друге, вони виступають інформаційним фільтром, певним чином визначаючи інформацію, яка підлягає поширенню. І, нарешті, по-третє, ці засоби можуть самі продукувати нову інформацію, так само поширюючи її на власну аудиторію. У цьому контексті функціонування суспільно-політичної ідеології, як будь-яких інших інформаційно-знакових систем, у сучасних суспільствах найтісніше сполучено з мас-медіа [121, с. 133], які надають широкі інструментальні можливості для створення, підтримки чи нівелювання необхідних ідей, позицій, іміджів тощо. Тобто це потужний механізм, який дозволяє швидко конвертувати економічні чи політичні інтереси, підкріплені відповідним ЗМІ та ЗМК, у конкретні прояви впливу на свідомість громадян задля подальшого управління увагою аудиторії. Кінцевою метою може бути що завгодно – від здобуття влади до отримання доступу до фінансових ресурсів.

Незважаючи на різноманітність основних типів засобів масової інформації та комунікації, вони мають і низку основних системних характеристик. Виходячи з цього, головною функцією мас-медіа є управління «самоспостереженням суспільної системи» (в термінології Н.Лумана) – розділення світу на систему та зовнішній світ, завдяки якому вони здатні конструювати та підтримувати суспільнозначимі символи, створювати навколо них описи та інтерпретації задля самозбереження або руйнації самої суспільно-політичної системи та ідей, на яких вона базується. Крім цієї узагальнюючої функції або всередині неї виділяють ще як мінімум три основні функції:

- спостереження за світом (збір та поширення інформації),
- редагування (відбір і коментування інформації),
- формування суспільної думки і поширення культури.

Усі ці функції дозволяють системам масової інформації та комунікації вбудовуватися у політико-владне поле та відповідним чином структурувати його для одержувачів інформації – суб'єктів тієї чи іншої політики.

Аналізуючи моделі взаємодії інститутів влади та ЗМІ, варто також наголосити, що сучаснаполіархічна демократія (навіть фасадного типу), множина політичних акторів, центрів прийняття рішень, динаміка політичного знання та інформації створили єдині умови, коли політичний контакт між урядом (державними інститутами) і громадянином (тобто виборцем) відбувається переважно саме за допомогою засобів масової інформації та комунікації, які стають найважливішим посередником між ними і завдяки чому отримали не тільки реальну владу, а й несуть пряму відповідальність за функціональну здатність та подальший розвиток демократії шляхом поширення та підтримки відповідних інформаційно-знакових комплексів. Від виконання цієї функції залежить рівень демократії загалом, ступінь розвитку як громадянського суспільства, так і владних інститутів і ментальних моделей та тезаурусів суб'єктів політичного поля.

Такі підходи добре розуміють ті суб'єкти, які сьогодні формують інформаційну політику держави. Управління новинами з метою управління інформаційними потоками – це феномен не тільки інформаційного світу. Раніше від інформації, якою володіли та поширювали ЗМІ, залежали позиції тієї чи іншої компанії на біржі (чи ринку в цілому), що яскраво проявилось у другій половині і до кінця XX століття. Але сьогодні політика ЗМІ впливає не тільки на економіку, але й політику. Причому саме остання стає визначною для всіх інших сфер. За часів президентства В. Януковича (2010–2014 рр.) для легітимації дій влади та з метою розширення електорального ядра правлячої партії інформаційна політика структурувалася за певними меседжами, які продукувалися консультантами провідних державних діячів. Автор неодноразово проводив та доводив до окремих центрів прийняття рішень та на наукових зібраннях власні напрацювання в сфері контент-аналізу інформаційного простору, зокрема, новин. Явний дисбаланс у бік позитивних новин про владні інститути чи окремих персон з другої половини 2010 року і до серпня 2013 р. пояснювався відкритим чи прихованим впливом владних суб'єктів на засоби масової інформації та комунікації. З кінця 2013 і практично до середини 2014 року в інформаційному просторі країни жодної чіткої структури не спостерігалося, що призвели до численних фактів перекручування інформації чи навіть її видумування і

масового поширення. Тобто в цей час ані офіційна українська влада, ані будь-хто з реальних власників найбільш рейтингових ЗМІ та ЗМК не мали жодної генеральної лінії чи комплексної стратегії. Основна модель роботи ЗМІ в цей період була реактивною. Причому, в одних випадках це була реактивна робота на події, що відбуваються, а в інших – певна реакція на більш оперативні та ґрунтовні інформаційно-маніпулятивні дії російських інформаційних суб'єктів, але у глобальному чи українському інформаційному просторі.

Певне структурування інформаційного простору стало набирати обертів з другої половини 2014 р., коли нова українська влада почала налагоджувати діалог (знову-таки явний чи прихований) з різними суб'єктами інформаційного простору. З цього часу і практично весь 2015 рік новини про владних суб'єктів знов виходять на перший план, що говорить про налагодження схем роботи влади з окремими, найбільш рейтинговими ЗМІ. Восени 2015 р. Академія української преси провела дослідження методом контент-аналізу новин прайм-тайму (19.00–23.00) семи провідних українських телеканалів – «Інтера», «1+1», «Україна», СТБ, ICTV, «UA:Перший» та 5 каналу. Дослідники хотіли визначити стан та динаміку політичного змісту новин українських телеканалів у період місцевої виборчої кампанії 2015 р. В цілому було проаналізовано 42 випуски новин центральних каналів у *prime-time*, тобто 810 повідомлень, з яких 636 було про Україну. Період моніторингу – 14–19 вересня 2015. Основними критеріями, обраними авторами для аналізу, були: ступінь збалансованості інтерпретації подій, рейтинг уваги до політичних суб'єктів/оцінки, рейтинг уваги до політичних суб'єктів/оцінки політичних суб'єктів, доступ політиків до новинного ефіру (обсяг синхрону) та типи новинного мовлення.

Як видно з Рис. 5.2, найчастіше згадувана головна тема повідомлень у цей період – внутрішня державна політика, діяльність органів влади – 23% (у вересні 2014 – 15%). 12% – війна на Сході України (у 2014 році – 28%), 10% – соціальна сфера. Помітно, за даними дослідження, зросла частка репортажів про боротьбу з корупцією – 13% як головна і додаткові теми (у 2014 р. – 3%). Найбільша вона на Інтері (19%), каналах Україна та ICTV – по 15%. Події у Києві (44%) та на Сході (27%) у фокусі уваги новин тижня.

Рис. 5.2. Контент-аналіз телеефіру [122].

Головний висновок, який напрошується і був зроблений експертами АУП, що в українських теленовинах дисбаланс на користь влади зберігається: увага до представників правлячої коаліції у чотири рази більша за увагу до опозиції. Зрозуміло, що це частина стратегії використання ресурсів правлячої партії, що пов'язана з місцевою виборчою кампанією. Однак важливим залишається факт розуміння того, що інформація має бути збалансованою. Це корелюється з лозунгами, під якими нинішня правляча партія приходила до влади. На жаль, замість того, щоб розвивати технології збору, обробки та подання інформації, про які вже йшлося, представники влади пішли найбільш простим шляхом, який до них вибудовувала попередня влада, а саме – використання медіаманіпулятивних засобів та методів для формування порядку денного з метою впливу на політичну свідомість громадян.

Як видно, місцеві вибори 2015 року в цілому є здебільшого віртуальними. Тобто основна боротьба за уми виборців відбувається у медіапросторі. Вся інша організаційна та агітаційна робота

є скоріше фоновою. Тобто мінімальна присутність політичних партій чи кандидатів від них на територіях є, але вона не має системного характеру. З одного боку, це пояснюється складною економічною ситуацією в Україні і небажанням окремих політичних суб'єктів вкладати кошти у високоризикові політичні проекти. З іншого, це є проявом достатньо точкового політичного маркетингу, коли кошти вкладаються у проекти, ефективність яких порівняно вища за інші. Як свідчить політична практика, у 2015 році основними проектами такої спрямованості були технології медіавпливу та побудова чи використання готових політичних мереж. Не будемо зупинятися на мережах, оскільки це питання політичного маркетингу, а що стосується медіавпливів, то їхніми можливостями користувалися всі основні політичні суб'єкти, навіть незважаючи на їхню відносну дорожнечу.

Скоріш за все, концепції політичних кампаній основних виборчих суб'єктів не передбачали масових прямих інтеракцій з виборцями. Це не значить, що їх не було. Так, виставлялися намети, роздавалися агітаційні листівки та газети, відбувалися окремі зустрічі кандидатів з виборцями. Більше того, як ми зазначали раніше, однією з найбільш ефективних технологій на місцевому рівні було і залишається використання мереж, які за правильної організації дозволяють в умовах стабільного фінансування гарантувати набирання кандидатом певної кількості голосів виборців. Усе це мало місце, але ці технології не були визначальними. На більш глобальному, державному рівні основні стейкхолдери політичних партій вкладалися саме у методи формування порядку денного через засоби масової інформації та комунікації. У першу чергу, через телевізор. З погляду влади, під час використання цих технологій адміністративний ресурс поєднувався з фінансовим, доступ до якого у провладних суб'єктів більш гарантований. Але інші фінансово-промислові групи також зосереджувалися на медіавпливах, що не дало змогу провладним партіям монополізувати медіапростір напередодні місцевих виборів. Адже всі ці групи мають потужні інформаційні ресурси як на державному рівні, так і на місцевих.

Такий підхід зумовлений також і новим законодавством про місцеві вибори. Не будемо на цьому зупинятися, це питання

більш детально розглянуто в окремому розділі. Окреслимо тільки окремі аналітичні ремарки відносно обрання саме телевізійних технологій для місцевих виборів, оскільки до цього часу на цьому рівні виборчої системи в цілому застосувалися здебільшого технології прямих інтеракцій з представниками місцевої громади. З раціонального погляду, обрання саме масових комунікацій як основного технологічного ресурсу може бути пояснено тим, що фактично за новим законодавством персона виключалася з політичного процесу, оскільки впроваджувалася так звана пропорційна система з відкритими списками. Тобто голосування має відбуватися за партію, а не за конкретну персону. Водночас, передбачалося, що рейтинг партії складає саме імідж та діяльність кожного кандидата в окремо взятому окрузі. Зрозуміло, що чим більший рейтинг партії на території, тим більше кандидатів зайде від неї до складу тієї чи іншої ради, тож і була зроблена цілком адекватна за такого підходу ставка на нарощування рейтингу на загальнодержавному та територіальних рівнях. В окрузі робота могла взагалі не вестися, але рейтинг партії міг бути високим. Це підтверджується і результатами виборів 25 жовтня 2015 року, коли часто складалася ситуація, що в окрузі, де взагалі не було кандидата від партії, її рейтинг був більший, ніж в окрузі, де велася активна передвиборча робота. Це було досить прогнозовано, оскільки схожа ситуація вже відбувалася на муніципальних виборах у Санкт-Петербурзі в Російській Федерації, звідки була взята ця модель, тож логіка вкладання саме у загальнодержавний рейтинг стейкхолдерів чи фінансистів основних політичних партій зрозуміла.

Варто наголосити, що насправді нічого поганого у розвитку зв'язків з громадськістю (PR) влади та ЗМІ немає. Технологія сама по собі є нейтральною, а ось стиль та методи її використання може мати як позитивні, так і негативні наслідки як для правлячого класу, так і для країни в цілому. Головна думка, яку відстоює автор, що спирається на великий обсяг опрацьованих джерел та ретроспективний аналіз, PR не має перетворюватися у пропаганду, різниця між якими відома, як і наслідки такого підходу.

Тут також варто декілька слів сказати про створення спеціального органу, який би відповідав у державі за інформаційну політику.

Ця ідея давно була присутня у журналістських колах, оскільки репрезентувала ідеалістичну модель інформаційної роботи. В часи президентства В.Януковича активно розвивалася єдина інформаційна вертикаль, узгоджувалися окремі смисли та повідомлення, реалізовувався єдиний для всієї вертикалі влади медіа-план. Однак через позиції окремих експертів, що мали певний вплив на представників влади свого часу, окремий орган для цих завдань не створювався, оскільки,окрім ідеалістичної моделі, інших обґрунтовувань його існування немає. Проте, як ми знаємо, такі підходи отримали певні преференції наприкінці 2014 року, коли було створено Міністерство інформаційної політики України. Ефективність роботи цього органу навряд чи може бути оцінена навіть якимись секретними документами – дотепер відсутні фундаментальні та вкрай необхідні документи з виписаними «правилами гри» (ані Концепції, ані Стратегії), інформаційна безпека залишається на вкрай низькому рівні, що не може підняти навіть такий озвучений інструмент від цього Міністерства, як «інформаційні війська», роботи зі встановлення контролю за телеефіром на підконтрольній Україні території Донбасу йдуть вкрай повільно. На думку автора, роботи, які ведуться під егідою Міністерства, в Інтернеті достатньо низької якості. І саме через відсутність якоїсь зрозумілої інформаційної політики у вигляді відкритих, зрозумілих та адекватних інститутів («правил гри»).

Больові точки чи «слабкі місця» в системі взаємодії державних органів та засобів масової інформації та комунікації відомі і вже згадувалися, але є й такі, якими потрібно займатися негайно, оскільки якщо така ситуація збережеться, кількість факторів для прогнозування майбутнього в Україні збільшується, як й управління ним. Так, наприклад, з березня 2014 року на території України були заборонені 14 російських каналів, які були визнані пропагандистськими. Це означає, що вони були вилучені з кабельних мереж. Водночас, вони залишилися доступними для прийому зі супутника та з аналогового ефіру у прикордонних районах. Це серйозна проблема, оскільки за різними соціологічними та телеметричними даними якість російських каналів набагато вища за українські, що робило їх основним джерелом інформації для населення. Сьогодні для багатьох вони й

залишаються єдиним джерелом інформації, якому довіряють. І це зона ризику, якій негайно необхідно приділяти увагу, оскільки за окремими дослідженнями, політичні преференції напряму залежать від якості сигналу телебачення. Згідно з отриманими дослідниками даними за 2014 рік, «російське телебачення вплинуло на підвищення підтримки проросійських кандидатів та політичних партій на 12 відсоткових пунктів та зменшило підтримку прозахідних кандидатів та партій на 8 відсоткових пунктів» [123]. Варто роз'яснити, що підвищення якості сигналу російських каналів на 1 пункт фактично дорівнює підвищенню електоральної підтримки проросійських кандидатів та партій на 2,3% і зменшенню підтримки прозахідних суб'єктів на 1,4%. Зрозуміло, що рівень ймовірності голосування за проросійські суб'єкти зростає на тих територіях, де їм надавали підтримку раніше, і, відповідно, зменшується у тих локаціях, де підтримувалися прозахідні партії та кандидати. На основі отриманих даних дослідники роблять висновки щодо значного впливу російського телебачення на політичний вибір населення на прикордонних територіях, а також щодо того, що російське телебачення поляризує телеглядачів, які більше укріпляють власні проукраїнські чи проросійські позиції. У сучасних умовах це може бути основою громадянського протистояння чи навіть війни. Тобто чітко формується модель, в межах якої подається готова інтерпретація, яка, за думкою авторів, має стати головною у свідомості громадян. Це особливо актуально в межах вказаної концептуальної війни і саме на цьому потрібно зосередитися, якщо представники інститутів влади зацікавлені у подальшому існуванні єдиної Української держави.

Для розуміння місця зв'язків з громадськістю в таких моделях та задля подальшого аналізу важливо наголосити, що інформаційна інтеракція може і не стати політичною інтеракцією, тобто будь-яка подія як така може залишитися простою констатацією і не торкнутися громадської думки. Це один з основних постулатів теорій інформаційного впливу, зміст якого коротко можна сформулювати таким чином – смисл комунікації полягає в тій реакції, яку вона викликає. Саме це потрібно пам'ятати, коли інформаційні структури від влади формують «меседжі» (ключові повідомлення),

що присвячені тим чи іншим подіям. Це найбільш ефективний шлях до розвитку інформаційного впливу, який, у свою чергу, має підпорядковуватися загальній стратегії розвитку держави.

Для того, щоб це відбулося, необхідна обробка символами – створення т.зв. «інтерпретації інтерпретації», а також її подальша трансляція. Найголовніша роль у символізації політичної інформації відводиться сьогодні саме засобам масової інформації та комунікації, система яких, «з одного боку, – простір функціонування ідеології, а з іншого, світ символічних конструкцій мови, аудіо- та відеообразів» [121, с. 123], тобто являє собою багатоступеневу систему опосередкування інтеракцій у політичному полі, що і становить основу відповідних моделей взаємодії. Деталізуючи цей аспект, що позначається на всіх процесуальних особливостях цього типу опосередкованих інформаційних інтеракцій, слід зазначити, що засоби масової інформації ще за початкових умов виявляють дуже небезпечну особливість – вони апелюють до всіх і не до кожного окремо, хоча кожний, за правильної роботи, може почути те, що спрямовано саме до нього. Таким чином переплутуються індивідуальне і колективне сприйняття інформації, часто навіть не ставлячи цього за мету. З іншого боку, ЗМІ використовують і певну спрямованість своїх публікацій – або «маса» (популярно-масові видання), або конкретний споживач чи група (аналітичні, бізнесові). У політичній сфері ця особливість часто використовується для цільового поширення інформації, відповідного її підсилення чи, навпаки, нівелювання, залежно від завдань і характеру цієї інформації.

Як елемент культурного поля, наявні засоби масової інформації та комунікації є класичним інструментом поширення та підтримки культурних традицій, виступаючи на сучасному етапі найважливішим чинником динаміки і розвитку як поля культури, так і поля політики. Тісний взаємозв'язок культури і комунікації загалом проявляється дуже яскраво саме завдяки існуванню та розвитку засобів масової інформації, ставлячи їх у взаємозалежність одних від одних. Сучасна масова культура, що швидко розвивається, співвідноситься із «явищами соціальної інтеграції свідомості через засоби масової інформації» [114, с. 45], тобто як

продукується ними, так і підтримується поширенням відповідних інформаційно-знакових комплексів, впроваджуючи через наявні механізми, перш за все, у колективну свідомість. Саме держава має бути зацікавлена у використанні таких можливостей ЗМІ та ЗМК, оскільки вимальовується модель взаємодії ЗМІ не з конкретними громадянами, групами, громадою тощо, а з різними формами свідомості, наслідком чого є формування нових ментальних моделей учасників інтеракцій, а також і таких важливих елементів, як мова і культура загалом.

Необхідно зазначити, що це вкрай цікава та високопрофесійна робота, яка сьогодні державою практично не ведеться. Окрім згаданих елементів, вона також має диференціюватися не тільки за цільовими групами, але й за регіонами. На Рис. 5.3 відображені дані ще одного соціологічного дослідження, яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології [124] у травні–червні 2015 року.

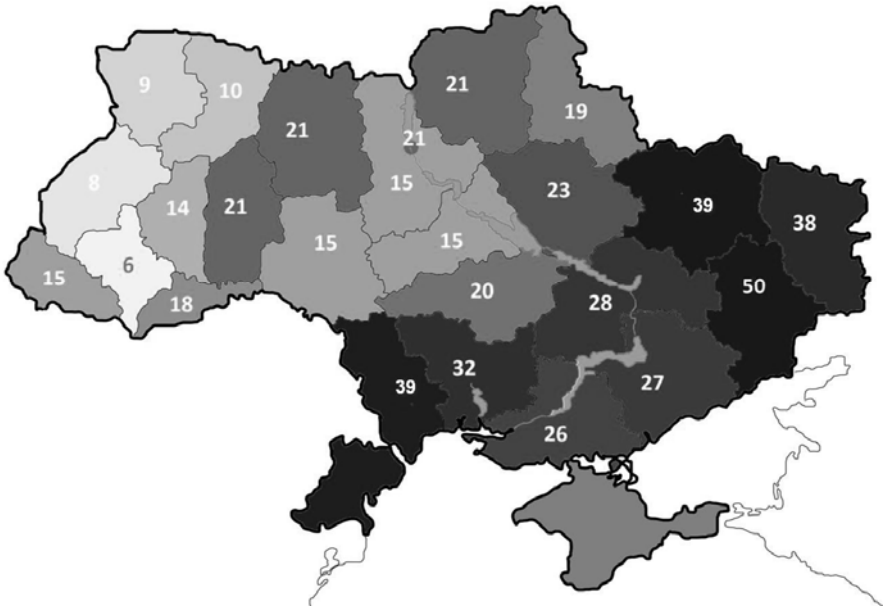

Рис. 5.3. Індекс ефективності російської пропаганди

Це індекс ефективності російської пропаганди у розрізі регіонів України. Такі дані є більш важливими для боротьби з деструктивною антиукраїнською пропагандою, ніж робота всіх українських «ботів» в Інтернеті, тому що відображає реальні загрози, що сьогодні присутні у свідомості наших громадян, які живуть у різних регіонах. Це не гіпотетичні дані, а результати ґрунтовного аналізу, які мають використовуватися державою, вище керівництво якої декларує позиції інтеграції (реінтеграції) України. Цей індекс показує, наскільки свідомість людини сприймає ті чи інші повідомлення, які до неї надходять зі ЗМІ, а також демонструє ті регіони, інформаційна робота української влади в яких є вкрай низькою та неефективною. І якщо ситуація з Донбасом зрозуміла, то, як видно, варто всю увагу ситуативно приділити Харківській та Одеській областям. Це ті області, де зволікати вже не можна, саме для цього і потрібні ситуаційні центри, які оперативно реагуватимуть на виклики, що надходять з цих місць. Це області першого рівня інформаційної небезпеки. Але й варто окрему увагу приділити й областям другого, але не менш небезпечного ешелону – Миколаївській, Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській тощо.

Які дії влади можуть бути ефективними в цій ситуації? По-перше, жодної симетричної відповіді, тільки партизанські методи, оскільки в Україні антецедентно менше ресурсів. По-друге, на основі вказаних чи схожих даних має бути регіональна диференціація. Тобто ключові повідомлення для цих регіонів мають певною мірою відрізнятися один від одного. Це не означає, що вони взагалі будуть різними. Навпаки, тема має бути одна, однак форма донесення в регіонах з високим ступенем сприйняття російської пропаганди має бути слабшою, менш радикальною. Таким чином, разом з суто технічними методами протидії пропаганді дадуть більш суттєвий результат та користь, ніж те, що робиться.

Коли ми говоримо про ефективність моделей роботи зі ЗМІ та ЗМК на сучасному етапі, варто також порушити питання біженців. Воно належить до проблем з відкладеним терміном дії. Сьогодні на науковому рівні його ще мало розглядають, але скоро воно буде вкрай актуальним, якщо не будуть розроблені та імплементовані певні рішення. Справа у тому, що внутрішня міграція супроводжується численними психологічними проблемами, які можуть бути розв'язані шляхом кваліфікованої інформаційної роботи.

Більшість внутрішніх вимушених переселенців сподівалися якнайшвидше повернутися на власні території, однак цей процес розтягується в часі, і вже постає питання інтеграції цих людей у той простір, в якому вони опинилися. Їм потрібна допомога в адаптації та інформаційній підтримці, яка дозволить їм відчути увагу з боку «Великої України», якій вони небайдужі. Але сьогодні як на побутовому рівні, так і на рівні опосередкованому ЗМІ та ЗМК все більше присутні думки не про інтеграцію та пошук спільного, а про пошук відмінностей. Це прямо стосується й, наприклад, питань декомунізації, радикалізації окремих національних ідей тощо. На переконання автора, це важливі питання та дійсно мають вирішуватися, але не такими агресивними методами, що спрямовані на розмежування та сильну диференціацію суспільства. А з погляду політичного управління, який має ґрунтуватися на аналізі зворотного зв'язку, це ще й певна загроза втрати керування ситуацією з боку наявних владних інститутів.

Зворотний зв'язок демонструє сприйняття/несприйняття запропонованих інтерпретацій і запит на нові інтерпретації (саме в цьому аспекті розрізнюється масова поп-культура і культурна індивідуалізація). Зазначений процес притаманний будь-яким суспільствам, де певна множина політичних акторів має у своєму розпорядженні достатньо незалежні від інших засоби масової інформації та комунікації. Через існування таких функціональних і ролевих особливостей ЗМІ вони активно використовуються у двох основних напрямах – як ефективний ретранслятор і поширювач певним чином визначених інтерпретацій, з одного боку, і як творець таких інтерпретацій, з іншого. Саме це зумовлює динаміку статусів ЗМІ від звичайної передачі повідомлень від суб'єкта до множини об'єктів, до створення нової інформації шляхом заміни однієї інтерпретації іншою.

Водночас, вказана спрямованість ЗМІ на почуттєві стимули одержувачів інформації зумовлює зміну характеру самої інформації, що надається. Увага засобів масової інформації та комунікації таким чином зсовується з опису події на приватне життя особистості (іміджу особистості), «з політики як сфери діяльності на подробиці приватного життя її акторів, через що реципієнт (майбутній виборець) отримує зовсім не ту інформацію, яка б зробила його політично освіченим і дала б уявлення щодо державного апарату та уряду» [125, с. 26]. З огляду на це ЗМІ становлять

не основу функціонування та розвитку існуючої загальної культури, у тому числі політичної, а, скоріше, використовуються як інструменти контркультури, спрямованої на дезорганізацію масової свідомості шляхом перевантаження сенсорних каналів сприйняття інформації, формуючи новий культурний шар, часто далекий від процесів усвідомленої участі.

Сформовані таким чином системи ЗМІ та ЗМК щодня «заваблюють нас надлишковою інформацією без конкретного адресата, який міг би використовувати всю цю її багатоманітність та конкретність» [126], реалізуючи функції ефективної поведінки в тих чи інших умовах. Поряд з цим процесом треба визнати той факт, що ЗМІ та ЗМК у сучасному суспільстві є скоріше предметом економічних інвестицій, тобто орієнтовані здебільшого на отримання реальних фінансових прибутків, через що, віддаючи перевагу саме економічним важелям функціонування, спрямовують свою діяльність на зазначений розвиток культури (контркультури) в основному шляхом надання можливостей для зацікавлених осіб у розміщенні реклами. І тут знову яскраво проявляється дедалі більше значення символізації, бо там, «де важливість інформації визначається її рекламними якостями, неминуче зростає розрив між реальним світом та світом, що пропонується ЗМІ» [127, с. 388], адже оформлена у такий спосіб інформація формує споживацькі настрої, які є головним виявом масового суспільства, яке вже саме починає підтримувати розвиток саме таких тенденцій, висуваючи відповідні інформаційні потреби. З політичної точки зору, орієнтація на здобуття економічного прибутку, на розваги як складової поп-культури і відповідні рейтинги елементами зворотного зв'язку – це система, яка диктує, що має піти в ефір, а отже, буде сприйнято споживачами інформації. Особливо це актуально у суспільствах, де умовно перемогла «партія телевізора» [128, с. 11], про що свідчить статистика, наведена вище. Якщо не проводити контрзаходи, то це як замкнене коло, де вказані особливості знову-таки сприяють розвитку суто символічної політики, яка заснована на образах, іміджах політичних акторів і структур, які створюються за фінансової та організаційної підтримки владно-економічної еліти та інших зацікавлених осіб з відповідними ресурсами. Часто вони є лише суто віртуальними структурами.

Зворотний зв'язок реалізується також кількома напрямами, одним з яких є вимір аудиторії мовлення, який розвивався як

частина більшої організаційної форми системи «зі створення більш кваліфікованого механізму зворотного зв'язку з метою узгодження виробництва та поширення, тобто задля створення раціоналізованої системи керованого споживання» [129]. Ця модель передбачає використання інших форм взаємодії, окреслених нами раніше, – опитування громадської думки, визначення комунікаційних центрів – лідерів думок та ін. Окрім цього, для забезпечення зворотного зв'язку використовуються спеціальні інформаційні програми, які дозволяють проводити інтерактивне спілкування в режимі реального часу, але їх не так багато і за наявних обмежень ефіру і його вартості вони не можуть бути визначними.

Якщо ми говоримо про прикладні моделі взаємодії влади та громади через ЗМІ та ЗМК, варто також розглянути, як на це дивиться саме населення, які форми громадяни вважають найбільш ефективними. Так, за даними дослідження, проведеного Центром Разумкова [130], в межах якого оцінювалася ефективність каналів інформування громадян про діяльність місцевої влади, переважна більшість громадян виступають за створення спеціального інформаційного телевізійного каналу, який здійснював би не лише інформування про дії влади і ситуацію в місті, але й надавав змогу висловлення точки зору громадян і громадських організацій. До речі, це і є показник важливості та своєчасності створення суспільного мовлення. Головне, щоб механізми управлінням ним не перетворили його не черговий інструмент впровадження єдиної точки зору.

Згідно з дослідженням, далі за ефективністю йдуть такі елементи, як:

- можливість розміщувати на Інтернет-сайті міської і районної ради скарги і пропозиції, які надходять від громадян, з обов'язковим реагуванням на них органів влади;
- газета або інформаційний бюлетень, які виконували б роль «громадської трибуни», давали б змогу висловлюватися всім, хто стикається з проблемами в місті;
- газети, що видаються або фінансуються міською владою.

Тут присутні газети, швидкість доставки новин в яких занадто повільна у сучасних умовах. Але якщо є запит, тобто є ті групи, які активно користуються цим носієм, то відкидати їх під час відповідного аналізу не можна. Стосовно традиційних друкованих ЗМІ ситуація зі зворотним зв'язком складніша, оскільки їхній

формат не передбачає інтерактивне спілкування, хоча може ефективно використовуватися для поширення інформації з чітко вираженою періодичністю. Формально більшість з друкованих видань мають розділи зворотного зв'язку, але найчастіше, знову-таки, редакція сама визначає, що саме буде представлено в цих рубриках, оскільки відбити всі звернення або хоча б статистику щодо них майже неможливо через наявні об'єктивні обмеження друкованих видань. На жаль, альтернативні форми взаємодії ще не набули значного поширення, хоча все більше звертаються сьогодні до них – по-перше, для отримання інформації, по-друге, для власної репрезентації і, по-третє, саме як для організації інших форм взаємодії. В цьому сенсі інтерактивність Інтернету слугує розвитку демократичних засад через організацію ефективного зворотного зв'язку, але тут проявляється в основному технологічна відсталість, зумовлена здебільшого фінансовими негараздами. Рівень використання Інтернету в Україні вже достатньо великий (за деякими даними [131], у вересні 2015 року 18,3 млн українців виходили у Мережу з власних комп'ютерів, а в середньому понад 50% населення активно використовують Інтернет як джерело інформації) і його поширення є нерівномірним по регіонах з природним домінуванням індустріально розвинутих районів. Водночас, останнім часом Інтернет виступає, перш за все, як джерело інформації для її подальшого використання традиційними ЗМІ, тобто здебільшого для журналістів, які займаються вже селекцією та інтерпретацією такої інформації. Те, що Інтернет ще не набув значного поширення, відбивається також на тому, що ще не всі державні послуги і не так швидко з'являються у мережі і більшість матеріалів має тільки іміджовий характер, але все ж таки простежується позитивна динаміка, згідно з якою держава дедалі активніше просувається в Інтернет. І головними проблемами, на думку багатьох експертів, є питання кваліфікованих кадрів та оновлення технологічного парку з відповідним розширенням можливостей для доступу.

Додатковим питанням на цьому рівні взаємодії є те, як відбивається на процесі комунікації її опосередковування комп'ютером. По-перше, використання цієї форми взаємодії, знову-таки, потребує відповідних знань та навичок, а по-друге, використання цих засобів опосередкування за наявності ефекту оперативності не убезпечує кінцевого користувача від порушень

соціальної комунікації, відповідно до чого може спотворюватися первісна інформація. Проте, як ми вже згадували раніше, технічна мережа, техніка і навіть технологія є по відношенню до комунікації зовсім нейтральними, тобто, дійсно зводячи нанівець існуючі просторові (а отже, і часові) комунікативні обмеження, вона,однак, є тільки ресурсом, який використовується конкретними соціально-політичними акторами відповідно до власних цілей, завдань, політичної волі та моральних якостей.

Загалом можливості, які надає Інтернет, спрощено можна звести до такої схеми: «продаж очікувань та використання інформаційних ресурсів» [132, с. 75] за невеликих фінансових затрат, але певної інформаційно-комунікаційної компетенції. Тобто, держава має використовувати цей інструмент, оскільки він є швидким та порівняно дешевим. З одного боку, використання доступного Інтернету з його можливостями створює підстави до широкого залучення зацікавлених людей і організацій до політичної діяльності, стаючи підґрунтям так званого глобального громадянського суспільства. Але, з іншого, це становить також і приховану небезпеку як Інтернету, так і інших інтерактивних ЗМІ, яка полягає у базових ефектах цих систем, коли на відміну, наприклад, від телеглядача «користувач мережі психологічно впевнений у свободі свого інформаційного вибору, у неможливості маніпулювання його поведінкою з боку інших мережевих суб'єктів» [133, с. 142], оскільки має змогу обирати інформаційні ресурси відповідно до власних знань, переконань та очікувань. Стаючи дедалі активнішим актором культурного, а з ним – і політичного полів, такі системи починають впливати на соціальну диференціацію суспільства (наприклад, політична структура Інтернету відмінна від структури реального політичного поля країни чи регіону через надання більш ліберальних умов доступу до основних ресурсів репрезентації політичних акторів). Водночас використання зазначених систем поряд з традиційними засобами опосередкування інтеракцій дедалі більше підштовхує пересічних користувачів «до переосмислення свого індивідуального і групового досвіду, продукуючи у них нові очікування, змінюючи саму структуру їхніх політично важливих інтересів» [134, с. 8], роблячи ці системи активним суб'єктом інформаційного впливу, водночас надаючи

широкі можливості для приховування авторства, з одного боку, і оперативного поширення інформації, з іншого.

У цьому сенсі, наприклад, поширена думка, що поява і розвиток глобальної інфо-комунікативної інфраструктури, найбільш яскравим виявом якої є мережа Інтернет, створили передумови формування універсального способу управління свідомістю, а відповідно – й поведінкою людей, де саме ця інфраструктура є тією ланкою, що з'єднує між собою інформаційну та психологічну війни, народжуючи новий феномен – концептуальної війни. Багато виявів цього ми можемо бачити у передвиборчих кампаніях багатьох країн. Справа у тому, що Інтернет деідентифікує людину-користувача цієї інформаційної системи, але він так само деідентифікує людину-творця багатьох цих ресурсів, з єдиною поправкою стосовно іміджових ресурсів (відомих брендів), де авторство є обов'язковим елементом підтримання престижу. Питання деідентифікації не так важливе у інтерактивному індивідуальному спілкуванні, де може реалізуватися прагнення людини до втаємничення. Але коли обмін суспільно важливою інформацією відбувається в цьому режимі (новини, важливі коментарі тощо), то саме Інтернет дозволяє залишитися інкогніто, і ця нова ідентичність може дозволити собі, за наявності певних ресурсів, викривлення, перекручення чи навіть постачання зовсім неправдивої інформації. Це є абсолютно об'єктивним процесом, який останнім часом негативізується тим, що сьогодні Інтернет політизується дуже швидкими темпами за наявності тісного зв'язку з реальною політикою (через журналістів, політиків, активних та забезпечених ресурсами громадян тощо). І, таким чином, інформація, народжена в системі Інтернету, може мати великі і важливі наслідки у реальній політиці, що вже знову привертає увагу до моральних якостей людей, які ці ресурси створюють, поширюють та використовують з певною метою.

Слід зазначити, що сьогодні інститути влади все більше представлені в Інтернеті. Це той аспект інформаційної політики держави, який поступово, але все ж таки розвивається. Найближчим часом буде розширений перелік послуг, які надаються через Інтернет. Це дуже правильний шлях, хоча й просувається повільними темпами. Саме такі нескладні та фінансово малозатратні механізми дозволяють зробити інститути влади та їхні дії більш прозорими, відкритими та дійсно орієнтованими на громадян.

Окрім цього, це також достатньо ефективний інструмент у боротьбі із корупцією, оскільки дозволяє відстежувати та контролювати відповідні запити, механізми формування пропозицій, принципи прийняття рішень тощо.

Нарешті, аналізуючи форми і моделі функціонування засобів опосередкування інформаційних інтеракцій, слід зазначити, що згідно з відповідними дослідженнями процесуальні характеристики загального мас-медійного простору України у роки незалежності, особливо у збудливі періоди висвітлення передвиборчих інтеракцій, позначалися певними негативними особливостями, зокрема [135, с. 27]:

- порушенням принципу рівного доступу політичних сил до ЗМІ;
- сортуванням інформації;
- замовчуванням інформації;
- дозуванням інформації;
- домінуванням оціночних суджень у поданій інформації;
- вилученням окремих відомостей із загального контексту або акцентуванням інших (темники);
- відсутністю у повідомленнях різних точок зору;
- незбалансованим поданням інформації щодо одних партій і блоків порівняно з іншими.

Зрозуміло, що у періоди виборів (а в Україні в останні часи вони відбуваються щороку) наявні моделі інтеракцій обтяжуються також і штучними процедурами, що використовуються для забезпечення реалізації комунікаційних очікувань з боку політичних сил, які мають більше ресурсів (адміністративних, фінансових, організаційних тощо). Але, так чи інакше проявившись у політичному полі, вони і надалі мають вплив у спокійні періоди. Розвиток політичних комунікацій і опосередковуючих ланок інформаційної взаємодії з наданням дедалі ширших можливостей для відповідного впливу на громадянина, окремі соціально-політичні структури, громадськість загалом щораз гостріше ставить питання контролю за цими засобами, який може проявлятися як увага з боку громадських організацій, зацікавлених владних інститутів, представників бізнес-груп тощо шляхом отримання відповідних знань і навичок, підвищення рівня загальної політичної культури, розвитку тезаурусу та інформаційної компетенції. Відсутність цілісної системи забезпечення цього процесу зумовлює те, що попри наявність розгалуженої системи полі-

тичних зв'язків комунікація по лінії «центральна влада – регіони – громадськість» залишається слабкою, як і відповідний «зворотний зв'язок влади з громадянами та громадськими організаціями, необхідний для визначення проблем регіонів та залучення громадськості до вироблення політичних рішень» [136, с. 276], через що, як наслідок, страждає уся державна політика як щодо регіонів, так і державного інформаційного забезпечення динаміки політичної системи загалом. Роль і позиції ЗМІ та ЗМК в цьому процесі також потерпають від такого ставлення з боку інститутів влади, які, у підсумку, намагаючись все контролювати, можуть позбутися окремих або навіть усіх владних повноважень.

Якщо підсумовувати, то на основі проведеного аналізу та концептуалізації спостережень можемо охарактеризувати нинішній простір взаємодії влади та ЗМІ і МЗК як поліваріативний з кількома переважаючими моделями. Основними моделями, які мають місце в українській політиці на сучасному етапі, є:

- споглядання (невтручання),
- інформування,
- активного впливу,
- управління інформаційними потоками.

Модель споглядання достатньо об'єктивно залишається найбільш популярною, хоча поступово відходить на другий план. Вона стала головною з моменту розгубленості та інформаційного вакууму, який виник після падіння режиму В.Януковича. Сьогодні вона активно присутня в інформаційному просторі, навіть у ті моменти, коли вкрай необхідно застосувати інші моделі. На першому етапі пояснення цьому лежало в площині наявної інерції, а сьогодні більше на рівні компетенції людей, які сьогодні приймають рішення в цій сфері.

Модель інформування є найбільш нейтральною, але важливою з погляду розвитку демократичних цінностей та цивілізованої правової держави. Саме в межах цієї моделі застосовується тактика надання інформації державними органами. Ця модель чітко регулюється законодавством, але інколи нехтується представниками владних інститутів через власну низьку технічну та технологічну компетентність. Нині вона поступово розвивається і найближчим часом буде використовуватися достатньо стабільно, як свідчать дії влади в цьому напрямі.

Активний вплив застосовується у жорстких умовах необхідності певних дій. В цій моделі головна увага приділяється тому, яку поведінку громадян влада хоче отримати у результаті функціонування комунікативних засобів. Телеологічний характер цієї моделі завдає межі її використання. Найбільша ефективність моделі активного впливу проявляється не тільки в реактивних проектах, але й в проактивних, де важливе переваження певної думки серед якоїсь цільової групи, представників якогось регіону тощо. Інститути влади використовують цю модель в основному за традиційними підходами – взаємодія відбувається приховано, кулуарними способами. Зміст такої комунікації невідомий і може бути оцінений лише за власними наслідками – проявами певної редакторської політики (яскравим прикладом літа 2015 року є різка зміна редакторської політики газети «Вісті» у бік лояльності владі). Цікаво, що саме на цьому рівні можна було досить швидко та безболісно трансформувати модель взаємодії після подій початку 2014 року. Однак з різних причин, які розглядалися вище, це зроблено не було.

Нарешті, управління інформаційними потоками є моделлю найвищого типу, що певною мірою включає в себе особливості інших моделей. Але тут важливими є саме компетенція й професіоналізм людей, які вибудовують відповідні схеми роботи. Технологічні можливості сьогодення дозволяють використовувати цю модель в Україні. Всі основні інформаційні суб'єкти намагаються її використовувати, але виходить це не у всіх. Така модель працює, коли є непомітною. Її основу заклали ще за часів президентства Л.Кучми під час формування основних фінансово-промислових груп. Найбільш технологічно вона почала працювати з кінця 2010 р., але вже у 2013 р. почала знешкоджуватися через дії з безпосереднього втручання й спроби щодо перерозподілу бізнесу. Сьогодні ця модель також використовується, але поки що не дуже професійно, що позначається на багатьох інформаційних посилах та діях саме з боку влади. Використання цієї моделі в подальшому непрогнозоване, оскільки вона є ефективною в сфері інформаційного впливу, що може як пришвидшити розбудову інформаційної демократії, так і допомогти вибудувати режим, за ознаками ближчий до авторитаризму.

Зрозуміло, що є й інші моделі, окремі з яких згадувалися раніше. Ми виділили лише найбільш цікаві з методологічного

погляду. Це ті моделі, які мають місце і активно використовуються у сучасному українському інформаційному просторі. Саме за допомогою цих моделей буде формуватися порядок денний найближчого часу. На погляд автора, якщо представники влади не інституціалізують згадані форми інформаційної роботи та не змінять загальні підходи до формування та реалізації інформаційної політики держави, їхнє політичне майбутнє достатньо сумнівне.

Важливий висновок, який випливає з більшості даних і тез цього розділу, полягає у тому, що інформаційна складова сучасної української політики не може обслуговувати окремі інтереси владних суб'єктів і мати лише реактивний характер. Сьогоднішні помилки влади у питаннях взаємодії з засобами масової інформації та комунікації суттєво впливають на майбутнє як політичного класу, так і країни загалом. Найбільший вплив серед основних засобів масової інформації сьогодні має телебачення, незважаючи на стрімкий розвиток альтернативних джерел інформації. І це підтверджують постійні опитування громадської думки, а також, опосередковано, результати роботи окремих елементів пропаганди. Об'єктивно це найпотужніший та найефективніший канал поширення інформації й управління інформаційними потоками. Його невикористання може пояснюватися лише економічними складовими, але це перекривається його ефективністю – показниками охоплення та реагування аудиторії.

Отже, так чи інакше, сьогодні медіа-впливи – це, у першу чергу, телевізійні впливи. Саме тому важливо відновити контроль за ними на Сході. Поки цього не буде – не варто очікувати якоїсь міфічної реінтеграції Донбасу чи відновлення України у попередніх кордонах. Важливо пропускати через цей та інші засоби масової інформації та комунікації смисли, які мають сприяти інтеграції, а не створювати додаткові простори семантичного протистояння. Саме тому влада має бути зацікавлена в розвитку тих моделей взаємодії зі ЗМІ та ЗМК, які довели свою ефективність та результативність і є сьогодні доступними для використання. Відповідальність за обрання та методи використання цих моделей повністю лежить на представниках владних інститутів. Від їхніх дій залежатиме, яким шляхом і у яких межах розвиватиметься Україна найближчі роки і що, власне, чекає саму владну еліту.

Розділ 6.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Висхідна методологічна теза, на яку ми спираємося в нашому аналізі еволюції та трансформації силових структур в Україні (до яких належать, передусім, армія, структури МВС та Служби безпеки) полягає в тому, що напрям такої трансформації безпосередньо залежить від *типу* владного режиму, який надбудовується над суспільством, та уявлень про безпеку, які формуються в рамках такого режиму. Ця теза здається нібито очевидною та навіть банальною, але вона нерозривно пов'язана зі *системними передумовами* нашого підходу, який ми намагатимемося відстоювати в цьому дослідженні. Не вдаючись до подробиць цього підходу, наведемо лише робоче визначення національної безпеки в річищі даної теорії систем, яке полягає у наступному: *«Безпекою» для будь-якої Системи можна вважати такий набір параметрів та такий режим їх взаємодії, за умов якого вона здатна відтворювати свої власні операції та забезпечувати своє функціонування як Системи».*

Наведене визначення є справедливим не тільки для технічних чи біологічних систем, але й для систем соціальних і, передусім, для цілісних державно-політичних та соціальних організмів. І очевидним є те, що кожна система має свій набір зазначених параметрів, у той час як конкретні інститути, відповідальні за стан безпеки (передусім, силові структури) лише відтворюють та «замикають» ті об'єктиві операції, завдяки яким система відтворює сама себе. Очевидним є також і те, що неможливо зрозуміти еволюції інститутів безпеки, якщо не розуміти напрям еволюції тієї системи, в рамках якої вони функціонують.

Яким чином можна визначити специфіку такої країни, як «Україна»? В яку систему координат (що характеризують українське суспільство та тенденції формування політичного режиму) ми можемо її помістити? З точки зору часового виміру, таке суспільство зазвичай називають «постсоціалістичним» або «пострадянським». (У 90-ті роки був поширений термін «посткомуністичний», але такий термін є більшою мірою метафорою, оскільки «комунізм»

як ідеальний утопічний лад ніколи не був та і не міг бути відбудований. Тому цей термін вживається – причому часто у західному науковому середовищі – як синонім автократії або тоталітарного режиму, що побудований на ***комуністичній ідеології***). Але недолік такого розуміння полягає у тому, що це визначення є абсолютно неінформативним, оскільки нічого не говорить про конкретні характеристики такого типу суспільства.

З погляду «транзитології», такий тип суспільства є ***перехідним*** від тоталітарного суспільства до демократії, від планової економіки – до економіки ринкової. Але і тут сам концепт «перехідності» є дуже близьким до всіх визначень за допомогою слова «пост», оскільки в обох випадках говориться про те, що деякий етап завершився, а новий ще не почався і тому має місце ситуація якогось часового проміжку. За аналогією з марксизмом (з яким «транзитологія», як це не дивно, має багато спільних рис) тут використовується метафора «родимих плям» старого, які дивовижним чином поєднуються з елементами нового, створюючи деякий «гібридний тип» суспільства.

Частково така концепція має право на існування, але в ній, на наш погляд, криється типова помилка ліберального історичного прогресизму (що і споріднює його з марксизмом), яка полягає у передумові про еволюцію суспільних систем у вимірі історичного Прогресу, де вищою точкою виступає ринок та ліберальна демократія. Чверть століття, які пройшли після краху СРСР та розвитку пострадянських держав, переконливо показали, що ці країни не вийшли ані на рівень істинних ринкових механізмів, ані на стандарти правової держави як ідеалу лібералізму.

Тому з транзитологами можна погодитися лише в першій частині їх тверджень про те, що ці суспільства є дійсно перехідними, але перехідними не від тоталітаризму до демократії, а від тоталітаризму до історичної модифікації авторитарної моделі. У випадку з Україною, не відбулося переходу від колонії Російської імперії до повноцінної національної держави західного типу, яка органічно включає в себе і ринковий тип економіки, і певні правові механізми забезпечення функціонування суспільних комунікацій (у тому числі економічних), і певний тип національної ідентичності. Натомість виникло суспільство, яке виступало як різновид авторитаризму. Якими були ці різновиди, ми зараз детально аналізувати не будемо,

оскільки такий аналіз може занадто переобтяжити наше дослідження та відволікти від його основної лінії.

Зазначимо лише те, що такі типи державного устрою виступають однією з основних загроз національній безпеці країни, оскільки очільники таких режимів приділяють більше уваги формуванню загонів внутрішніх військ (які захищають їх від населення та акцій протесту), ніж турботі про Збройні сили, основна функція яких є виконання завдань оборони від зовнішнього агресора. Це наша перша теза та передумова подальшого аналізу трансформації силових структур у річищі національної безпеки України. Друга теза та друга передумова полягає в тому, що основним зовнішньополітичним чинником, який виступав основною загрозою для національної безпеки України, була Російська Федерація, і цю загрозу прогледіли та проґавили як українські експерти-аналітики, так і діючі політики.

Але всі ці загрозливі тенденції (які виникли у період правління В. Ющенка) не знайшли свого повного та адекватного осмислення в науковій літературі та офіційних документах. Більш повно зазначені тенденції, які виявили себе в той період, уже в повному обсязі можна узагальнити таким чином. У внутрішньому аспекті політичного життя Росії ці тенденції характеризувалися прийняттям формули «національної ідентичності» і «державницької ідеології», яка була послідовною антитезою «Заходу». У світлі цієї тенденції саме слово «ліберал» стало лайливим, синонімом «агента ворожого Заходу» і «ворога національного відродження Росії» (термін «ліберал-пораженец», вжитий Кирилом Фроловим, був глибоко показовим для цієї тенденції). Характерно, що тодішнє українське керівництво було міцно вписане в цей більш глобальний антизахідний проект, у якому терміни «помаранчевий», «ліберальний», «прозахідний» сприймалися як синоніми.

У цьому контексті поширення терміна «націонал-оранжизм» як лайливого ідеологічного ярлика також було глибоко симптоматичним. Фактична безальтернативність зазначеної форми національної ідентичності, його спрощений характер дозволяли вже тоді цьому різновиду націонал-патріотизму характеру масової ідеології, дозволяло припустити, що посилення його експансії перед виборами–2008 матиме прикмети ідеологічної істерії.

У зовнішньополітичному аспекті радикалізація виявляла себе у відході керівництва РФ від демократичної риторики і сценарію зближення із Заходом, переходу до розмови з позиції сили і стратегії на «цивілізаційне» розмежування з ним, власне кажучи, до протистояння з Заходом. Навіть в офіційних заявах дедалі частіше звучали тези про НАТО і США як потенційних ворогів Росії, у пропагандистській риториці були наявні тенденції до повернення до епохи «холодної війни» і «конспірологічної параної», що вже тоді було основою для «загальнонаціональної мобілізації».

В аспекті геополітичному, тобто у відносинах РФ із державами «близького зарубіжжя», наслідком проаналізованих вище «комплексних змін» і симптомів радикалізації виступало ідеологічне виправдання домінування «силового сценарію», що раціоналізувалося під виглядом установлення «економічного, ринкового прагматизму».

У контексті сказаного докорінно змінювався зміст концепту «проросійський», застосованого до еліт «близького зарубіжжя». Якщо ще в порівняно недалекому минулому (кінець 90-х років) ця характеристика означала установку на різні форми союзницьких відносин з Росією (торговельне і культурне партнерство, співробітництво у військовій сфері, взаємна підтримка в геополітичних проектах), то всередині «нульових» цей концепт означав повне ототожнення власних національних інтересів з інтересами Росії і заміни існуючих форм незалежної державності на відверто *маріонеткові режими.*

У світлі перерахованих трьох аспектів *радикалізації* російської національної і геополітичної ідентичності намічалося продовження сталої тенденції в українсько-російських відносинах, за якої Україна позиціонувалася аналогічно Грузії (тобто як держава, де діє «антиросійський режим») і як форпост, який необхідно відвоювати в «Заходу» у його віртуальній війні проти Росії. Можна було передбачити, що буде поглиблюватися стратегія на дезавуювання «помаранчевого проекту» і продовження ідеологічного протиборства з «помаранчевою ідеєю» (та ідеєю Майдану), оскільки такий тип ідеологічної боротьби вже перетворився у форму внутрішньополітичної мобілізації і формування сучасної російської національної ідентичності.

Одночасно можна констатувати, що дезавуювання «помаранчевого проекту» в російському публічному просторі спричинило загальну «делегітимізацію» українського проекту як такого, тобто як проекту, що спирався на постулат незалежної, суверенної держави. У російських мас-медіа і далі мусувалися тези, які через десять років стали ідеологічною основою для військового вторгнення: а) Україна не є «державотворюючою нацією» і не може, за визначенням, відбутися як самостійна держава («лютневі тези В. Суркова), б) «українці взагалі не є самостійною нацією», а винятково ідеологічним «штучним» продуктом, що має антиросійську спрямованість. До цієї тези примикала і теза про «розділену націю», яка тісно пов'язана з попередніми положеннями і яка стала, фактично, безальтернативною в публічному просторі РФ (до числа прихильників цієї ідеологеми належали М.Колеров, С.Марков, В.Сурков і сам президент РФ В.Путін), в) Україна не має повного суверенітету над своєю територією». (Цю небезпечну тезу можно знайти у В.Третьякова та у виступах Путіна, де вже тоді йшлося про Крим і так звану «Новоросію»).

г) «Обґрунтування» можливості безпосереднього втручання у внутрішні справи України. Ця можливість випливала з усіх перерахованих аспектів російського ідеологічного міфу про Україну, однак стратегія на «жорсткий курс» щодо держав «близького зарубіжжя» не тільки підсилювала фактор суто «кількісного» нарощування подібного втручання, але й обумовлювала появу нових його форм і технологій.

Наведені нами зміни в ідеологічному аспекті позиціонування Росії могли б навести на думку, що вона намагається радикально змінювати свою стратегію і в практичній площині, тобто в сфері зовнішньополітичної стратегії, яка набувала все більш конфронтаційного характеру. І ця зміна спонукала Росію на реформу в галузі Збройних сил. У чому полягав напрям зазначеної реформи?

Якщо відійти від ідеологічного аспекту і взяти до увагу суто структурний та технічний аспекти, то основним поштовхом для цих реформ було усвідомлення низької боєздатності російської армії, основне завдання полягало у виконанні функції інструменту «зовнішньої експансії». Отже, російська влада середини «нульових» років зрозуміла, що таку функцію – звичну для армій

імперського типу – вона виконувати не в змозі, та здебільшого проявом такої низької ефективності були численні невдачі протягом двох Чеченських війн, за своєю природою війн імперсько-колоніальних.

Саме в цих війнах виявилася слабка ефективність чисельної переваги, оскільки невеликі за кількістю загони чеченців завдавали значних втрат російській армії. Саме тому напрями військової реформи вів до скорочення чисельності армії та, як пишуть автори Доповіді в Інституті стратегічних досліджень [137], «відмови від чисельно громіздких Збройних сил мобілізаційного типу». Автори цієї Доповіді вважали, що «сумний досвід попереднього реформування українського війська та його загрозливий теперішній стан гранично звужують діапазон можливих помилок». І тому вони закликали в цій ситуації орієнтуватися на досвід Росії, як приклад «успішно апробованих на практиці рішень». Однак навіть такі професійні аналітики не змогли передбачити, що саме ця модернізована армія і стане основною загрозою для України.

Росія там називається «сусідньою країною» з єдиним генезисом армії та схожими проблемами: низька боєздатність, незадовільний стан основних ОВТ і вітчизняного оборонно-промислового комплексу (ОПК), дисбаланс оборонного бюджету (не на користь інноваційного розвитку) і кадрового складу тощо. Автори фіксують факт, що Росії вдалося переломити підходи і стереотипи, що формувалися десятиліттями, підвищити ефективність прийнятих рішень і почати «реалізовувати безпрецедентні програми розвитку ОВТ (озброєнь та військової техніки) і модернізації ОПК. Вони посилаються на російського експерта О. Єлєнського та на його думку про те, що «російська армія за останні роки змінилася радикально [138], і на те, що цей факт визнало і нове військове керівництво України [139]. Однак жодної думки про загрозу національній безпеці України з цього приводу експерти не висловили!

Знову ж таки повертаємося до сутності військової реформи в Росії, армія якої на початку процесу реформування мала такі самі проблеми, що і армія України. У 2000 році «величезну стурбованість» з цього приводу висловлював президент Путін, у 2009 році аналогічний висновок повторив тодішній міністр оборони, оскільки ще у 2008 році російська армія була «уламком

радянської армії» з вкрай низькою боєздатністю, недостатньою мобільністю, не було жодної частини, здатної «негайно виконувати бойові завдання».

Не вдаючись до суто технічних аспектів інфраструктурного плану з реформування Збройних сил РФ, зазначимо, що російська військова кампанія 2008 року в Грузії привернула серйозну увагу російської влади до реальної модернізації російської армії. (Як ми вже говорили, українські «безпекознавці», як і випадку з посиленням військової риторики в російському офіційному істеблішменті та російських ЗМІ, і після агресії РФ на територію Грузії прогляділи ризик для воєнної безпеки України та жодних висновків зроблено не було).

Однак, починаючи з наступного року, російська військова реформа «стартанула». Факти говорять про те, що у 2009 р. тодішній президент РФ Д. Медведєв затвердив «Основи стратегічного планування в РФ з додатком у вигляді Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року та Воєнної доктрини Російської Федерації» (прийнята у 2010 році). В цих документах було поставлене завдання «докорінної реорганізації армії», яке ми можемо кваліфікувати як різновид мобілізаційної технології. («Мобілізаційний» характер заходів був помічений навіть у російських теоретиків того періоду, осмислення якого знайшло свою ілюстрацію в назві статті О. Гольца «Секретна реформа. Реорганізація Збройних сил проводиться як військова операція – в глибокій таємниці від тих, хто виявися її об'єктом» [140]. Навряд чи автор здогадувався про об'єкт воєнних операцій, проти якого готує російське керівництво у короткостроковій перспективі).

Стосовно сформульованої нами мобілізаційної домінанти у зміні воєнної політики РФ, то як основне завдання була сформульована необхідність «переведення всіх з'єднань і військових частин у категорію постійної готовності, їх стовідсоткова укомплектованість за штатами воєнного часу» (підкреслено нами, щоб акцентувати установку російського керівництва на ведення активних бойових дій, а мобілізаційна компонента чітко виявляє себе у переведенні масштабу «мирного часу» в рамки часу «воєнного». Цю політику можна чітко визначити як стратегію *мілітаризації*, яка виявилася абсолютно непоміченою в офіційних документах та розробках українських учених).

Якими виявилися результати грандіозних планів з модернізації російської армії? Вже на початку 2010 р. президент РФ Д. Медведєв оголосив, що одне з завдань військової реформи – приведення чисельності армії до мільйона осіб – виконане. Вважалися виконаними і ті завдання, які ми охарактеризували як «мобілізаційні технології», а саме – приведення до стану «повної бойової готовності». Експерти аналізованої нами Доповіді наводять такі цифри для показників цього стану: норматив підйому за тривогою становив одну годину. А тодішній міністр оборони, виступаючи перед президентом РФ на телекамери, стверджував, що рівень боєздатності російської армії зріс втричі [141]. Хоча на чому базувався цей висновок, ми точно сказати не можемо, і цілком можливо, що ця цифра була завищеною. Але незаперечним є те, що російська армія зробила рішучий крок уперед для реалізації майбутньої експансіоністської політики в «близькому зарубіжжі». Крім того, в тому ж році завершився етап формування військ повітряно-космічної оборони.

Після обрання нового «старого» президента РФ В. Путіна останній сформулював так звані пріоритетні завдання воєнної політики, однак вони мали занадто абстрактний характер та були більш схожі на гасла, ніж на реальні проекти оборонного планування. Наприклад, він закликав «дивитися за горизонт та оцінювати характер загроз на 30–50 років уперед». Ще менш конкретними виявилися завдання створення «розумної» системи стратегічного планування (тому що не були сформульовані критерії того, що можна вважати «розумним»).

Однак вітчизняний експертний висновок 2013 року полягав у тому, що «Росія прийняла і реалізовує безпрецедентні програми розвитку ЗС і модернізації ОПК» і що їй вдалося «переломити сформовані десятиліттями підходи і стереотипи та у найкоротший термін зібрати у деградуючій армії боєздатні з'єднання». Серед причин такого успіху (незважаючи на певні проблеми) аналітики вважать орієнтацію на реальне фінансування. Однак вони не враховують поступову зміну ідеології Росії, її відхід від єльцинського лібералізму та загравання з Заходом та перехід до політики конфронтації зі США, НАТО та «Заходом» як цивілізаційним утворенням.

У внутрішньополітичному аспекті такий перехід означав побудову авторитарної держави з досить відчутними елементами тоталітаризму. В плані геополітичному зміна курсу виявила себе в ідеологемі «багатополярності», яка приховано (а іноді і не зовсім приховано) містила претензії Росії стати одним з ключових гравців на «світовій шахівниці». Постанова такого завдання й спричинила безпрецедентну мобілізаційну кампанію не тільки в армії, але й в усьому російському суспільстві, а суто технічні аспекти модернізації ЗС Росії виступали практично лише інструментами цієї мобілізаційної установки, яка залишалася поза увагою українських експертів.

А для того, щоб довести цю, загалом самоочевидну, річ, достатньо проаналізувати ті програмно-цільові зміни, що сталися у російському військовому будівництві та «оборонному плануванні», яке в реальності виявилося «наступальним плануванням», що й підтвердили дії РФ в Україні протягом 2014 – 2015 років. Для цього проаналізуємо ключові документи, які тією чи іншою мірою висвітлюють зазначену тенденцію.

Розглянемо Воєнну доктрину РФ 2010 року, тобто періоду, з яким пов'язується якісний стрибок у реорганізації та модернізації Збройних сил цієї країни. В розділі «Воєнні небезпеки та воєнні загрози Російській Федерації» пункт 7 (де формулюються найбільш загальні ідеологічні основи воєнної політики) наголошується: «Світовий розвиток на сучасному етапі характеризується послабленням ідеологічної конфронтації, зниженням рівня економічного, політичного та воєнного впливу одних держав (групи держав) та союзів і зростанням впливу інших держав, що мають претензію на всеохоплююче домінування, багатополярністю та глобалізацією різноманітних процесів» [142].

Замислимося над сутністю цього положення. На перший погляд, у ньому немає нічого такого, що б вказувало на експансіоністські тенденції, та в цілому цей пункт нібито дихає духом миролюбства, про що говорить словосполучення «послаблення ідеологічної конфронтації». Однак якщо придивитися до цього пункту більш уважно, то акцентуація «багатополярності» поряд з тезою про послаблення деяких держав або «групи держав» досить прозоро натякає на те, що такою державою є, передусім, США та

весь «Захід» (з блоком НАТО). Стосовно «зростання впливу інших держав», то, скоріш за все, йдеться саме про Росію, яка хотіла не просто стати розвиненою країною в економічному та військовому плані, але країною, яка має «претензію на домінування».

Констатуючи цю базову ідеологему в дусі «розрядки», Воєнна доктрина вказує на те, що за деякими напрямами небезпеки для Росії посилилися. В чому ж вбачають розробники цієї доктрини це посилення? Цікавим та показовим є наступне формулювання чи не найголовнішої з «небезпек» для Росії: «Намагання наділити силовий потенціал Північноатлантичного договору (НАТО) глобальними функціями, що реалізуються в порушення норм міжнародного права, наблизити воєнну інфраструктуру країн-членів НАТО до кордонів РФ, у тому числі шляхом розширення блоку».

Не коментуючи дещо кумедне акцентування принципів міжнародного права в перспективі агресії Росії в Грузії у 2008 році та її подальших аналогічних дій в Україні, можемо стверджувати, що це положення має суто *ідеологічне* забарвлення, оскільки термін «глобальні функції» є абсолютно неконкретним, тобто таким, якому можна надати будь-якого змісту, залежно від мінливого контексту. Ідеологічність (та прихований мобілізаційний характер) цього пункту полягає ще в тому, що в реальності ніякого розширення НАТО в перспективі його «наближення до кордонів РФ» не передбачалося. Подальші події чітко показали, що очільники цієї структури не мали наміру загострювати відносини з РФ і тому вкрай обережно ставилися до проблем цього «розширення».

Наприклад, російсько-грузинський військовий конфлікт не спонукав НАТО до пришвидшення вступу Грузії до Альянсу. Блок задовільнився загальними деклараціями про найближчу перспективу такого вступу, але розмиті критерії дозволяли НАТО відтягувати цей вступ якомога довше, щоб не дратувати Росію. Аналогічна ситуація мала місце і з Україною, за допомогою якої блок не мав намірів «розширюватися» до кордонів з РФ. Тим не менш, Росія акцентувала таке розширення (яке вже нібито здійснилося) та погрожувала відповідними заходами. Цей факт вказує на ідеологічний та мобілізаційний характер цього положення, щоб виправдати воєнні приготування самої Росії.

Серед інших небезпек виділялися традиційні загрози у вигляді територіальних претензій до РФ, розповсюдження зброї масового ураження, розміщення нових систем ПРО тощо. Особливий інтерес становлять пункти (а їх декілька) про різні форми «порушення договорів» з ігноруванням норм міжнародного права та Уставу ООН, що також викликає кумедний ефект. І там також є декілька пунктів про небезпеку «дестабілізації» ситуації і/або про «застосування військової сили» в державах, що сусідять з РФ. (У контексті цих положень останній Майдан міг сприйматися саме як «застосування сили» або як «дестабілізація» ситуації за допомогою інших держав і тому повинен був викликати негайні дії у відповідь).

Що принципово нового було додано у Воєнній доктрині 2014 року, тобто тоді, коли вже відбулася анексія Криму та повним ходом розкручувалася війна на Сході Україні? Знову ж таки кумедне враження справляють радикальні зміни в рубриці «Воєнні небезпеки та воєнні загрози РФ», тому що найперший програмний пункт містить твердження, яке *повністю* спростовує аналогічне положення 2010 року. Воно має такий вигляд: «Світовий розвиток на сучасному етапі характеризується посиленням глобальної конкуренції, напруженості в різних галузях міждержавної та міжрегіональної взаємодії, суперництва ціннісних орієнтирів та моделей розвитку, нестійкістю процесів економічного та політичного розвитку на глобальному та регіональному рівнях на тлі загального ускладнення міжнародних відносин. Відбувається поетапний перерозподіл впливу на користь нових центрів економічного та політичного тяжіння» [143].

Які висновки ми можемо зробити з порівняльного аналізу двох Воєнних доктрин РФ – Доктрини 2014 року та Доктрини 2015 року? По-перше, очевидним є те, що остання Доктрина фактично фіксує відверто мілітарну основу російської політики, легітимізує її відверто експансіоністську стратегію та перші результати цієї стратегії. Наприклад, якщо дотримуватися цієї стратегії, то невизнання Криму російською територією може кваліфікуватися як територіальні претензії та потенційно викликати відповідні дії, в тому числі воєнного характеру. Крім того, в світлі цієї доктрини показовими видаються погрози за боку Росії таким країнам, як Швеція, яка через агресивну політику РФ на світовій арені поста-

вила питання про зміну свого нейтрального, позаблокового статусу та намагалася оговорити можливість свого вступу до НАТО. Очевидно, що для Росії це означає «розширення НАТО» і може також викликати вкрай бурхливу та неадекватну реакцію.

Але якщо уважно придивитися, то побачимо, що основні положення Доктрини 2010 року містять експансіоністський потенціал, що називається, *імпліцитно*. Наш попередній аналіз висловлювань російських політиків та аналітиків стосовно США, НАТО та «Заходу» в цілому говорить про те, що вони і тоді розглядалися як потенційні суперники, а при цьому модернізація російської армії була «заточена» на потенційну експансію та агресію. Просто про це намагалися мовчати та не розголошувати цю стратегією раніше, ніж треба. А в Доктрині 2015 року «таємне стало явним».

Так, у коментарях, які наводилися у телерадіокомпанії «Звезда» 30 грудня 2014 року (передача «Нові загрози та ядерна відповідь: що змінилося у Воєнній доктрині Росії»), російський воєнний експерт В. Літовкін зазначив: «У Воєнній доктрині 2010 року НАТО згадується як організація, з якою Росія може співробітничати для «зміцнення системи колективної безпеки». В новому документі слова про подібне співробітництво немає. З тексту нової Доктрини випливає, що Північноатлантичний альянс – головний геополітичний противник. Також ніде не згадується США».

У цій же передачі наводяться пропагандистські «обґрунтування» зміни у Воєнній доктрині, які ми узагальнили за допомогою концепту «проективної ідентифікації». Серед причин фігурують такі «загрози», як розширення НАТО на Схід, поява баз ПРО в Польщі та Румунії та виникнення «кольорових революцій» на пострадянському просторі. В уяві розробників документа розширення НАТО та «кольорові революції» фактично зливаються в одну «загрозу», оскільки згідно з психопатологічною логікою цієї уяви одне передбачає інше: НАТО фінансує «державні перевороти», а нова влада хоче вступити до НАТО.

І абсолютно в дусі проаналізованих вище психопатологічних механізмів нова редакція Воєнної доктрини характеризується як «реакція у відповідь» на події, що відбулися. У російському (та світовому суспільстві) точилися дискусії стосовно застосування

ядерної зброї в новій Воєнній доктрині. Була вкинута інформація про те, що можливе введення положення про *превентивне* застосування ядерної зброї силами РФ, однак цей пункт в остаточний варіант Доктрини не увійшов. Замість нього було введене положення про те, що ядерна зброя може застосовуватися у відповідь на застосування неядерної зброї проти Російської Федерації, якщо воно «загрожує існуванню Росії як держави».

У реальності це положення є вкрай суперечливим, оскільки надає, по суті, безмежні можливості для ядерного удару «у відповідь». Дійсно, будь-яке застосування «звичайної» зброї проти військ РФ може кваліфікуватися як загроза її існуванню та може викликати «ядерну відповідь». Очевидно, що це положення введене як засторога країнам НАТО не застосовувати жодної зброї проти Росії та уникати військового зіткнення. Певною мірою цей меседж адресований їм та виступає як інструмент їх шантажу такою асиметричною відповіддю.

Крім акцентуації ядерних сил як сил стратегічного стримування, показовим у новій Доктрині виступає пункт про роль високоточної зброї. Аналітики відзначають, що цей пункт з'явився у російських стратегічних документах такого рівня вперше. Показовим є те, що Росія такої зброї позбавлена, однак зазначене акцентування виступає як раціоналізація нових витрат на модернізацію російської армії, які, порівняно з вищенаведеними даними, значно зростають.

У контексті викладеного ми знову повернемося до українських реалій, оскільки, повторюємо, вся українська воєнна аналітика виявилася не в змозі прогнозувати такий очевидний перехід Росії до агресивної зовнішньої політики, перехід, який примусив її відмовитися від її ж улюбленого концепту «багатополярного світу» та переходу до моделі фактичної *біполярності* не тільки з військовим забезпеченням цієї стратегії, але й з відповідним її ідеологічним забезпеченням.

Інакше кажучи, відповідно до теоретичних положень, які ми обґрунтували на початку нашого дослідження, «Росія» – це суто імперське утворення, яке за визначенням не могло стати національною державою в етнічному та цивілізаційному планах (імперські традиції минулого). І також, відповідно до нашого положення,

армія імперії може формуватися лише в річищі стратегії *зовнішньої експансії* (в той час як національна держава зорієнтована переважно на *оборону* від такої експансії). І саме за цією логікою відбувалася модернізація російської армії, яка і була створена для виконання згаданої експансіоністської стратегії.

І. Трансформація силових структур України в контексті загроз її національній безпеці. З самої назви цього параграфа випливає, що наш аналіз трансформацій силових структур в Україні в контексті проблем її національної безпеки ми спрямуємо в річище двох основних загроз – внутрішньої загрози (формування авторитарного режиму) та загрози зовнішньої (воєнна експансія з боку Російської Федерації). Однак оскільки ми щойно завершили аналіз реформування російської армії в світлі зміни її зовнішньополітичної доктрини, то наш аналіз трансформації силових структур в Україні ми почнемо саме з трансформації української армії.

1) Українська Армія: минуле та сучасність. На перший погляд, важливість армії у гарантуванні національної безпеки є настільки очевидною, що наукове дослідження на цю тему може лише слугувати підтвердженням цієї висхідної та самоочевидної тези. Тим не менш, драматичні події в історії України за минулий рік показали, чим може обернутися нехтування цією проблемою. Понад те, такі події, як анексія Криму та збройний конфлікт на Сході Україні, продемонстрували не тільки сумні результати цілеспрямованого руйнування Збройних сил України, але й плачевні наслідки відсутності концепції формування армії в контексті стратегії будівництва держави та творення нації. На превеликий жаль, в Україні не було й адекватної концепції довгострокового націобудівництва, місце якого займали тимчасові гасла про «євроінтеграцію» тощо.

І, на наше глибоке переконання, для того, щоб вдало провести військові реформи та сформувати дійсно сучасну українську армію, необхідно провести серйозну методологічну ревізію підходів стосовно сутності та еволюції феномену «армії» в контексті її взаємозв'язку з іншими політичними інститутами держави.

І тут ми знову опиняємося перед питанням про місце армії в державі згаданого типу. Ми беремо на себе сміливість дати визначення армії в зазначеному контексті: *«Армія в національній*

державі є основним інструментом забезпечення принципу суверенітету, його гарантом». Незважаючи на простоту цього визначення, ми можемо зафіксувати важливі наслідки в розумінні її функцій, які ми можемо узагальнити таким чином:

А) У національних державах армія зорієнтована переважно не на принцип територіальної експансії (як в імперії), а на *захист* територіальних меж держави (або, простіше кажучи, кордонів).

Б) Функція цього захисту полягає у гарантуванні «безпеки», яка за умов національної держави отримує назву «національна безпека». Останній концепт також нерозривно пов'язаний з принципом суверенітету, збереження якого показується як фундаментальний «національних інтерес». Таким чином, *уперше в історії* розуміння армії невіддільне від таких понять, як Нація, Суверенітет, Національний інтерес та Національна безпека.

В) Важливо зафіксувати ще один момент нового образу армії в державах національного типу – її перетворення з більш-менш технічного інструменту реалізації Влади в *політичний інститут,* який поряд з іншими політичними інститутами контролюється сувереном (Народом-Нацією). (Політична основа армії добре видна на прикладі суто «політичного» визначення природи війни, даного Клаузевіцем та яке стало класичним і хрестоматійним).

Г) Соціальна основа армії національної держави полягає у її комплектації виключно громадянами (представниками «нації») країни, у мінімізації в ній наявності іноземців та практичного скасування «інституту найманців». Армія стає «народною» в тому сенсі, що її кістяк складається в основному з селян (як найбільш масової верстви населення та носіїв «народного духу»).

Нарешті, необхідно назвати ще один пункт стосовно ролі армії, який є унікальним порівняно з попередніми типами армій. Армія є не тільки інститутом гарантування «національної безпеки», але й інструментом формування *національної ідентичності.* Причому йдеться не просто про те, що армія використовується у поверхово пропагандистських цілях задля виховання патріотизму, а зазначена функція є набагато глибшою – Нація створюється, за словами сучасного французького політолога Е. Балібара, завдяки наявності «мережі апаратів та повсякденних практик. [144, с. 109]. Про які «апарати» мовиться у висловлю-

ванні Е. Балібара? Один з цих апаратів є школа, яку вчений називає «народним інструментом» формування національної ідентичності, який задає мовні параметри спільноти (в імперіях, як зазначає Балібар, народи жили майже в паралельних світах, чиї мови не пересікалися) та первинні ідеологічні параметри національної ідентичності або «національної ідеології». Вчений не називає армію другим інструментом вироблення Homo Nationalis, але інший видатний соціальний мислитель сучасності І. Валерстайн (до речі, співавтор Балібара у цитованій роботі) у своїй фундаментальній роботі «Аналіз світових систем та ситуація у сучасному світі» акцентує роль армії поряд з системою освіти у процесі формування Нації.

Зокрема, він надає чітку формулу «націотворчої» функції армії: «Великими інститутами, що об'єднують народ, була система освіти та збройні сили, насамперед у країнах серцевини. Початкова освіта стала обов'язковою, в багатьох з них обов'язковою стала і військова підготовка. Школа і армія вчили мові, громадянському обов'язку та національній лояльності [145, с. 175–176] (*підкреслено нами*).

А. Провал військового будівництва в Україні та його наслідки для сьогодення. Як відомо, Україна здобула незалежність у 1991 році, вийшла зі складу імперії та фактично взяла курс на розбудову національної держави. За 25 років вчені-політологи, аналітики, журналісти та політики з різних ракурсів відзначали, що зробити це поки що не вдалося. Зараз ми не будемо аналізувати весь спектр причин цієї невдачі, зазначимо лише, що основною її прикметою виступає відсутність спільноти, яку можна ототожнити з «українською нацією». Провал військового будівництва тісно пов'язаний з відсутністю патріотично налаштованої національної спільноти, і важко сказати, що є причиною, а що наслідком. Перед цим ми акцентували, що в рамках національної держави армія, з одного боку, є наслідком уже сформованої нації, а з іншого – виступає інструментом її формування. І тому відмова від раціональної та виваженої воєнної політики означала фактичну відмову від стратегії «національного будівництва», яке було замінене риторикою.

Цікава деталь, яка при цьому є вельми показовою: був узятий абсолютно хибний курс на те, що захист українських кордонів

передовіряється зовнішнім агентам (Будапештський меморандум). Потім був закріплений позаблоковий статус на тлі деградації власної армії та уявлень про те, що Україні ніхто не загрожує – всі ці фактори не тільки призвели до втрати суверенітету України над частиною своїх територій, але й практично вивели армію з-поміж інститутів, яким належить вирішальна роль у формуванні нової національної спільноти.

Як виконувалася зазначена установка на розвал української армії? Ці деградаційні процеси були виявлені раніше, ніж трапився Майдан, і тому аналітиці, яка їх зафіксувала, можна довіряти. Наприклад, у 2013 році (підкреслюємо, до подій Революції Гідності) в Інституті стратегічних досліджень була зроблена аналітична доповідь «Проблеми і напрями розвитку Збройних сил України в сучасних умовах», був даний серйозний всебічний аналіз кризи у Збройних силах України [137], причому прогноз цієї доповіді був украй песимістичний.

Такий прогноз базувався на тому висновку, що Державна програма розвитку ЗС України закінчилася у 2011 році та була, за словами аналітиків, «провалена» і минулі роки стали періодом «подальшої деградації українського війська». Причину такого стану вони вбачали у тому, що «документи концептуального рівня» (Стратегія національної безпеки, Воєнна доктрина) не знайшли логічного продовження у вигляді чинної Концепції реформування і розвитку Збройних сил, а також у Програмі реформування і розвитку ЗС та Програмі розвитку озброєнь і військової техніки (ОВТ). Висновок авторів доповіді полягав у тому, що внаслідок цих процесів (зокрема того, що Стратегічний оборонний бюлетень (СОБ) втратив функції керівного документа) Збройні сили України з 2012 року «перебувають поза рамками системи оборонного планування» або в «режимі ручного управління».

Звідки виникла така занедбаність розвитком армії, ця злочинна бездіяльність? З доповіді випливає, що подібна воєнна політика була наслідком недостовірної оцінки ситуації та хибної аналітики, згідно з якою збройна агресія та війна (локальна або регіональна) проти України у середньостроковій перспективі видавалася настільки малоймовірною, що майже неможлива. Єдине, що розглядалося як гіпотетична можливість, були загрози прикордонних конфліктів.

Відволікаючись від самої доповіді, наведемо приклад ігнорування можливостей участі українських Збройних сил у різних формах військових конфліктів (не говорячи вже про повномасштабну війну). Йдеться про фундаментальне дослідження відомих спеціалістів у сфері національної безпеки В. Горбуліна та А. Качинського «Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України» [146], яка вийшла у 2007 році. В цьому дослідженні показовим для нашої теми є розділ 8 з назвою «Концепція стратегічних ризиків як наукова основа поліпшення ефективності управління національною безпекою».

Цей розділ перенасичений спеціалізованим математичним апаратом дослідження, який справляє ефект серйозного наукового обґрунтування проблеми. Однак у відповіді про характер ризиків, які дістали назву «стратегічних», військового аспекту взагалі немає! В розділі багато говориться про регіональну безпеку, про екологічні та техногенні катастрофи, але, повторюємо, жодного слова про стратегічні виклики участі України в різних формах збройних конфліктів (на території СНД та поза цією територією).

Український політикум не зміг проаналізувати всі загрози, які надходили від Росії, і надалі розглядав її як «стратегічного партнера» та гаранта її цілісності та суверенітету згідно з Будапештським меморандумом. Як ми вже зазначали, в теоретичних розробках того часу з проблеми національної безпеки ризики та небезпеки з боку Росії також серйозно не прорабатывались. Одним з винятків зі згаданого правила були роботи О. Бодрука, послідовного «західника» та прихильника інтеграції України в євроатлантичні структури, передусім, у НАТО.

І в своїй книжці «Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти» (2001 рік) [147], він дуже обережно та дипломатично вказував на можливість загроз у військово-політичній сфері, що можуть надходити від Росії. Передусім, це загроза втягування України у військові союзи, створення яких було інспіроване Росією як альтернативи НАТО. (Йдеться про Ташкентський договір та створення військового блоку ОДКБ). Паралельно з цією загрозою дослідник заявляв про небезпеку перетворення СНД на структуру, близьку до ОБСЄ, де російський гегемонізм був би самоочевидною перспективою.

Стосовно самих військових загроз Україні з боку Росії О. Бодрук виділяв такі можливі напрями: а) перетворення України на буферну зону між Європою та Євразією з перспективою її трансформації в полігон для з'ясування відносин між цими цивілізаційними утвореннями (на жаль, ця потенційна загроза перетворилася на реальність, і сучасні російські ідеологи розглядають військовий конфлікт на Донбасі як конфлікт між Росією та Заходом; б) можливість використання України як «ядерного заручника» Росії (глибоке положення, яке також частково справдилося); в) загроза «російського експансіонізму», яка на той час могла розглядатися як «потенційна», але можливість перетворення якої на «реальну» була у прямій залежності від згортання демократичних процесів у цій країні. Остання теза могла теж інтерпретуватися як певне пророцтво, яке повністю справдилося [147, с. 74].

Повторюємо, робота Бодрука була написана у 2001 році, і тоді тенденції перетворення Росії на цілком авторитарну державу з експансіоністською стратегією у зовнішній політиці ще не були настільки очевидними, як у середині «нульових». Саме на цей період припадає масштабна реформа російської армії, яка не була серйозно проаналізованою як загроза для України та не стала поштовхом для національної мобілізації та військового будівництва армії української. А тепер повернемося до суто «технічних аспектів» формування української армії та до причин невдачі спроб її реформування та модернізації. Як ми вже зазначали, в Україні дивилися на реформи російської армії не як армії потенційного загарбника, а як на взірець для запозичень цінного досвіду дружньої держави. Повторюємо, що планувальників модернізації української армії нічому не навчив не тільки розмах реформи російської армії, не тільки агресивні висловлювання російських ідеологів на адресу Заходу та України в середині «нульових», але й російська агресія в суверенну Грузію у 2008 році. Ніхто з українських можновладців та військових не проаналізував слова тодішнього польського президента Леха Качинського (пізніше, на думку деяких експертів, убитого російськими спецслужбами за його антиросійську позицію) на мітингу у Тбілісі про те, що наступною жертвою російської експансії буде Україна. І реформа української армії буксувала і надалі.

Для розуміння прихованої сутності такої ідеологічної та стратегічної націленості у воєнній політиці (яка в світлі сьогоднішньої ретроспективи російської військової агресії може розглядатися як спецоперація РФ стосовно України) важливо мати на увазі, що розроблений раніше Стратегічний оборонний бюлетень (який планувався бути втіленим у життя до 2025 року) орієнтувався на, потенційно, приєднання України до блоку НАТО, в той час як за часів президентства Януковича офіційний курс держави радикально змінився в бік позаблоковості (як відомо, закон про позаблоковий статус України був прийнятий 2 липня 2010 року, тобто практично зразу ж після обрання В. Януковича на посаду Президента України).

Найвпливовіші експерти того часу висловилися вкрай негативно стосовно ухваленого Закону «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», який зняв з порядку денного питання інтеграції до НАТО і закріпив позаблоковий статус України. На їхню думку, ухвала цього закону свідчила про відмову Києва реформувати і модернізувати Збройні сили та підвищувати обороноздатність держави (Центр дослідження миру та конверсії). Такі аналітики, як Михайло Гончар та Віктор Чумак, вважали, що ухвалення цього закону підвищить рівень загроз і ризиків для національної безпеки країни як ззовні, так і зсередини, акцентуючи, що «недієздатна армія – гарний подарунок «п'ятій колоні», тобто тим політичним силам в Україні та поза її межами, які виступають проти суверенітету Української держави та зазіхають на її територіальну цілісність» [148].

З ними був згоден фахівець з військових питань Григорій Перепелиця, переконуючи, що позаблоковий статус України «розв'язує руки» агресивній політиці Росії, посилює її вплив на формування систем регіональної та європейської безпеки. Не варто сподіватися, що відмова України від можливості вступити до НАТО змінить політику Кремля стосовно Української держави. Водночас, позаблоковість є «гальмом» для співпраці України з НАТО, вважає Перепелиця: «Говорити, що позаблоковий статус буде сприяти військово-технічному співробітництву з НАТО – це не знати механізмів і правил, які встановлені альянсом у сфері військово-технічної кооперації. Тому що НАТО цю кооперацію розвиває перш за все серед своїх союзників, тобто серед країн альянсу. Адже

кооперація підганяється під принцип колективної оборони, озброєння мають бути сумісними» [148].

«Майбутнє – за співпрацею України і НАТО», – такий був висновок експерта. Події весни 2014 року, анексія Криму і війна на Сході України, яку розв'язала Росія, підтвердили далекоглядний прогноз українських аналітиків.

Були й інші думки, які озвучував, наприклад, посол України при НАТО Ігор Долгов. Він вважав, що закріплення позаблокового статусу України «зменшує напруженість» у стосунках між альянсом та Росією, дозволяє стабілізувати регіональну та європейську безпеку. І, водночас, дозволить Україні тісніше співпрацювати із країнами-сусідами – як членами альянсу, так і членами Організації договору колективної безпеки СНД. Зокрема, Долгов зазначав: «Практичне партнерство між Україною і НАТО – наше майбутнє. У цьому році, уже після виборів Президента, Україна значно розширила свою взаємодію з альянсом. Отже, від лозунгів і від закликів щодо набуття членства України у НАТО ми перейшли до практики. Такий формат співробітництва на сьогодні є оптимальним як для України, так і для НАТО, так і для ситуації в європейській безпеці у цілому» [148].

Подальші події розвитку ситуації в сфері національної безпеки України продемонстрували всю помилковість та хибність розрахунків такого типу, де відбулася підміна реальної глибокої аналітики простими пропагандистськими гаслами. Приклади таких гасел чітко простежуються у повідомленні Долгова про те, що «Київ і Брюссель погодили спільні акції у рамках Хартії «Партнерства задля миру», та Щорічного плану співпраці. За словами дипломата, на порядку денному для України залишається проблема офіційного визнання гарантій її безпеки з боку міжнародного співтовариства. (Останній пункт є також вельми цікавим, оскільки такого визнання Україна так і не дочекалася).

Другою причиною зменшення ролі Стратегічного оборонного бюлетеня як засадничого стратегічного документа автори доповіді вбачали у слабкій фінансовій базі, «яка дісталась Україні після фінансово-економічної кризи та якої було явно недостатньо для фінансування тогочасних оборонних потреб». Така відсутність реальних фінансових орієнтирів мала своїм наслідком те,

що автори доповіді назвали синдромом «інтуїтивного» – бездоказового планування, що склався в Міністерстві оборони.

Зокрема, вони наводять приклади повної неузгодженості запланованих показників, що говорить або за непрофесіоналізм експертів, або навіть за свідоме руйнування військової інфраструктури України. (Ці неузгодженості стосуються суперечливих даних про чисельність військ, про нереалістичну структуру оборонного бюджету тощо). Крім того, величезна проблема полягала в концептуальній невизначеності цілей та завдань української армії, у визнанні та трактуванні викликів і загроз воєнної безпеки, відсутності спрямованості короткострокового оборонного планування (в ситуації прикордонного конфлікту).

Дещо анекдотичними на сьогодні видаються оцінки реальних можливостей ЗС України, які різняться до повністю протилежних характеристик. Наприклад, один з керівників Генштабу стверджував, що чисельність українських військ є «найменшою в Європі», в той час як його спадкоємець на цій посаді, навпаки, декларував, що така чисельність є найбільшою. Отже, наявні абсолютно дуті цифри, що говорили за відсутність аналітики реального стану речей в українській армії.

Ще одним серйозним показником деградації ЗС України було невиконання Державної програми в оборонній сфері (виконана на 50 відсотків). Нова Програма 2011 року (що визнала стан в ЗС як незадовільний), розроблена за стандартами НАТО, передбачала врахування допущених помилок, але вона також виявилася провальною внаслідок технічної непридатності старого озброєння та відсутності коштів на закупівлю озброєння нового, модернізованого. Це не могло не призвести до падіння боєздатності української армії та зниження рівня її загальної підготовки.

Отже, такі експерти, як В. Горовенко та В. Тютюнник, вбачали такі причини провального стану та негативної динаміки процесів у ЗС: 1) обмежене фінансове забезпечення (близько 75% від передбаченої суми); 2) низька якість оборонного планування і волюнтаризм керівництва МО, які виявилися у непогодженості поставлених цілей і необхідних на те заходів з економічними можливостями держави, сумнівному оперативно-стратегічному обґрунтуванні заходів тощо; 3) дефіцит уваги з боку керівництва

держави; 4) безвідповідальність на всіх рівнях: від прийняття рішень до їх виконання і контролю [149, с. 8].

Крім зазначених прорахунків організаційно-технічного характеру, величезні вади мала система управління ЗСУ (які було продемонстровано в ситуації війни на Донбасі). Намагання експертного середовища виправити ситуацію та саботаж цієї спроби з боку тодішнього вищого військового керівництва України є вельми показовими, тобто такими, які підсилюють підозри у навмисному розвалюванні української армії з боку північного сусіда. Не вдаючись до подробиць вузькоспеціального характеру виправлення ситуації в сфері управління військами (зокрема, до аналізу проекту розділення органів оперативно-стратегічного та адміністративного управління), зазначимо, що основна стратегія плану полягала у модернізації (з урахуванням європейського досвіду) управління різними видами військ, яке значно відставало від вимог часу.

Починаючи з 2005 року почалася «структурна перебудова» управління ЗСУ. Зокрема, був створений новий орган такого управління, підготовлені відповідні кадри для ефективної роботи цього органу (близько 200 офіцерів), виділені кошти у розмірі в 170 мільйонів грн для створення Єдиної автоматизованої СУ ЗС. Нова структура показала себе з позитивного боку у 2007 році під час командно-штабних тренувань і навчань. У 2012 році вона мала перебрати на себе всю повноту функцій та відповідних завдань. Однак, як зазначають експерти, така «філософія управління» не вписувалася у світогляд нового міністра оборони (вони не називають його прізвища, але ми можемо здогадатися, що це був Михайло Єжель (проти якого ГПУ відкрила близько 50 карних справ у серпні 2014 року за руйнування тилового забезпечення української армії. (Хоча і наступні міністри оборони України, такі як М. Саламатін та П. Лебедєв, російські громадяни в минулому, також можуть бути звинувачені у систематичному розвалі української армії).

І вся новостворена інфраструктура була за рішенням цього міністра оборони розформована. На папері залишилася й ідея переформатування штабів як одиниць адміністративного управління, відповідно до досвіду європейських країн та Росії. (Тоді мало

хто міг прогнозувати, що з досвідом останньої Україні доведеться стикнутися не на вченнях, а в реальних боях).

Крім зазначеної проблеми Україна у своєму військовому будівництві не вирішила такого завдання, як модернізація видової структури Збройних сил. Як зазначають сучасні західні експерти (зокрема, Джеймс Шерр), «у країні державна політика, програми і офіційні декларації часто мають незначний вплив на реалії життя» [150], а в українській ситуації, коли кожний новий міністр привносив свою концепцію взаємодії видів військ, на об'єднання (чи, навпаки роз'єднання) ВПС і сил ППО – з відповідними витратами коштів, часу тощо, – такі дії не можна вважати невинними.

У ті часи була розроблена концепція трансформування штабів як осередків управління «міжвидовими угрупованнями військ» шляхом їх інтеграції у Генеральний штаб, який мав набути статусу об'єднаного органу стратегічного командування, а штаби видів ЗС при цьому (на відміну від передбачених ДП) «звільняються від адміністративних і господарських функцій». Однак самі автори цієї ідеї зазначали, що вона потребує фундаментальних досліджень, великих коштів та значного проміжку часу, внаслідок чого і цей проект залишився нереалізованим.

Ще одним провалом стратегії будування української армії виявилися прорахунки у сфері оборонного планування в Міністерстві оборони, які набули системного характеру. В узагальненні проведеного аналізу слід зазначити, що його результати, надані в професійному ракурсі, у черговий раз підтвердили неспроможність сформованої в МО системи оборонного планування. Остаточний висновок, який було зроблено експертами, полягає у тому, що українська армія залишається уламком військової машини колишнього СРСР, що не відповідає ані реальним, ані потенційним загрозам, ані економічним можливостям держави.

Є один висновок, який, на жаль, повністю підтвердився подальшими подіями. Він полягає у тому, що стан Збройних сил оцінювався як глибоко кризовий і такий, що потребує рішучого і динамічного реформування, оскільки система оборони була незадовільною за головним критерієм її оцінки – рівнем готовності військ (сил) до виконання покладених на них завдань. Виникає

питання, на основі яких показників робився такий висновок? Якщо провести підсумок чинників кризового стану української армії, то їх експерти різних напрямів (у тому числі й західні) називали такими: 1) зайва структура і чисельність ЗС, обтяжливість їх для економіки держави; 2) досягнення критичного рівня технічного стану основних ОВТ і неприйнятні тенденції його зниження; 3) низька бойова готовність військових формувань; 4) незбалансованість структури оборонного бюджету, за якої левова частка витрачається на утримання особового складу; 5) відсутність реалістичної програми реформування, відсутність належного обґрунтування необхідного бойового потенціалу армії і його базового компонента – структури основних озброєнь, пріоритетів її розвитку, чисельності особового складу та, як наслідок, низька якість розроблювальних програмних документів, волюнтаризм у їх коригуванні та виконанні; 6) дисбаланс, що сформувався у співвідношенні чисельності бойових частин і частин забезпечення, кадрового складу; 7) дефіцит уваги до неї вищого політичного керівництва держави, що безпосередньо проявилося у низькій ефективності системи державного управління (СДУ) і наданні МО та іншим силовим структурам карт-бланш у вирішенні питань відомчого реформування; 8) відсутність належного контролю оборонного відомства, насамперед незалежними інститутами громадянського суспільства (цивільного контролю); 9) чинники фінансових порушень і корупції в оборонному відомстві; 10) відсутність твердої політичної волі і послідовності політики воєнно-політичного керівництва держави.

У контексті сказаного показовим є те, що навіть тодішній Президент України В. Янукович вельми критично оцінював стан справ у ЗСУ, вказуючи на її деградацію, даремно витрачені ресурси та непрофесійні дії тих, «хто звик до пустих гасел» [151]. Аналогічна оцінка звучала і на парламентських слуханнях (23.05.2012 р.) «Стан і перспективи Воєнної організації й сектору безпеки України», де відзначалася лише умовна готовність ЗСУ до виконання покладених на них Конституцією завдань та нездатність держави забезпечувати їх ефективне функціонування в рамках наявної структури і чисельності, масштабна корупція та свавілля в оборонній сфері.

Різким був виступ нового керівника Генштабу України В. Замани (обійняв цю посаду на початку 2012 року), який визнавав критичний стан в українській армії. Зокрема, він говорив: «Не можна не погодитися із загальновідомими критичними і надкритичними висновками та зауваженнями переважно більшої частини політиків, учених, експертів і журналістів, які займаються дослідженням і аналізом стану вітчизняної армії» [152, с. 33]. Крім критики, він представив і позитивний план реформ в українській армії, сутність якої полягала у «оптимізації» (або скороченні) її чисельності, у опорі на реальні можливості держави та «ефективний ресурсний менеджмент».

У чому полягала проблема інфраструктурних змін у ЗСУ? Як стверджували експерти, зв'язок з колишньою радянською армією спричинював інерцію установки на розгортання великомасштабних війн з тривалим мобілізаційним розгортанням та «масштабним ресурсним забезпеченням», тоді як, згідно з думками тодішніх експертів, завданням часу була готовність до швидкого та ефективного реагування на виклики, що записані у Воєнній доктрині. Стосовно суто інфраструктурних характеристик у негативному плані можна сказати, що вони полягали у «диспропорції процентного співвідношення старших і молодших офіцерів, де частка перших доходила до 51%». (Згідно зі статистичними даними, у таких країнах, як, наприклад, Росія і Польща, вона становить близько 35%).

Наслідком такої суто структурної диспропорції є некомплект первинних офіцерських посад, відсутність відповідного рівня бойової підготовки та професіоналізму, що зумовило падіння рівня боєздатності ЗСУ в цілому. Був ще один важливий аспект, наслідки якого ми бачимо і в ситуації сьогодення. Йдеться про гіпертрофовану бюрократизацію у вигляді переваги «органів управління» над, власне, бойовими частинами. (Деякі з тодішніх експертів зазначали, що перекіс у бік чисельності органів управління і забезпечення досяг 57% і майже вдвічі перевищив розумні норми). В контексті сказаного необхідно зазначити, що ця «традиція» вкрай негативно виявила себе в ситуації військового протистояння на Донбасі, де величезна кількість бюрократичних інстанцій частогусто заважала військовим оперативно виконувати бойові завдання, що змінювалися у швидкоплинній оперативній обстановці.

Величезною інфраструктурною проблемою було позацільове використання коштів, через що понад 80 відсотків оборонного бюджету банально проїдалося та «нормативні потреби» армії не задовольнялися. Внаслідок цього складалася хибна ситуація наявності фактично «паперових» ЗС, які, згідно зі звітами, становили одну з найбільших армій у Європі, а за всіма іншими параметрами вони на порядок поступалися арміям сусідніх держав.

Згадані проблеми поставили українську армію перед нагальною потребою реформ, які, однак, наштовхувалися на значні труднощі під час свого виконання. По-перше, реформа мала бути *радикальною* та полягати у відмові від чисельної армії мобілізаційного типу. Однак такий проект таїв у собі і великі ризики, оскільки загрозливий стан ЗСУ значно звужував діапазон можливих помилок. (Одна з них – це руйнування старої системи за відсутності нових структур, що взагалі могло довести українську армію до «нульового стану» або суцільно її зруйнувати). Частково це і відбулося напередодні російської агресії, коли ЗСУ України довелося створювати буквально з нуля.

ІІ. Трансформація української армії в ситуації військового протистояння з Росією. Згідно зі статистичними даними на початку військового конфлікту з Росією із 128-тисячної армії у Верховного головнокомандувача було близько 5 000 умовно боєготових солдатів. Місцева міліція в Криму та південно-східних регіонах вдалася до саботажу розпоряджень центральної влади. Також відомо, що регіональні підрозділи СБУ, «Беркуту» з перших днів окупації активно діяли проти України, більше половини особового складу частин, дислокованих у Криму, перейшла на бік РФ [153].

Наслідками такого стану у ЗСУ стали людські та територіальні втрати України у цьому збройному конфлікті. Так, ще наприкінці 2014 року ці втрати від початку конфлікту становили, за офіційними оцінками, понад 5 000 загиблих, у тому числі 298 іноземних громадян на борту МН17, майже 11 тис. поранених, сотні тисяч вимушених переселенців, окупація 5% території, мільярдні матеріальні збитки, падіння ВВП на 8%. А за період так званого «перемир'я» з 6 вересня по 12 грудня загинуло щонайменше 1 357 осіб. За даними, що наводилися на слуханнях у парламентському

комітеті з питань охорони здоров'я 24 грудня 2014 р., станом на 19 грудня, за час проведення АТО, загинуло 1275 військовослужбовців ЗС, 2 885 – отримали поранення, 1 667 – пропали безвісти. (УНІАН, 24 грудня 2014 р.). Згідно зі статистичними даними на початку року загинуло ще 420 військовослужбовців (в основному в Донецькому аеропорту та у Дебальцево).

Ці втрати можна вважати наслідками низки системних проблем в українській армії, які вважаємо за потрібне узагальнити таким чином:

(**а) Стратегічний прорахунок влади у визначенні природи конфлікту та стратегії його вирішення.** Однією з головних причин зазначеного прорахунку виявилася, на думку вітчизняних експертів, «неготовність України протидіяти інструментарію "гібридної" агресії Росії ("війна чужими руками", "зелені чоловічки" за спинами мирного населення), офіційні категоричні заперечення участі російських військових у конфлікті, дезінформація і дезорієнтація світового співтовариства дозволили Кремлю до певного часу володіти ініціативою» [154].

З одного боку, за цих умов рішення про антитерористичну операцію (АТО) на територіях, захоплених сепаратистами, було логічним кроком, але, з іншого, коли, як зазначають автори Звіту Центру ім. Разумкова, масштаби бойових дій набули ознак локального збройного конфлікту й дедалі очевиднішим стало пряме військове втручання з боку Росії (застосування важкої артилерії з території РФ, перехід кордону підрозділами Збройних сил РФ), керівництво держави не наважилось оголосити воєнний стан. Таким чином, «гібридна війна» отримала не менш «гібридну відповідь» з усіма очевидними наслідками.

(б) Слабка готовність вищого керівництва ЗСУ для виконання оперативних завдань. Про це, зокрема, пише український військовий теоретик Руснак, який стверджує: «Генеральний штаб ЗСУ виявився недостатньо готовим до надійного контролю над ситуацією та ефективного управління військами, залученими до розв'язання кризи на Сході України в рамках антитерористичної операції (АТО). Координація дій військових підрозділів та підрозділів Національної гвардії України, Державної прикордонної служби та Служби безпеки України була недостатньою, що призвело до великих людських і територіальних втрат» [155].

До наведеного можна додати приклади щодо Донецького аеропорту та Дебальцевого, де людські втрати стали наслідками нескоординованості дій військового керівництва з відводу військ та їх належного прикриття. Крім організаційно-технічних недоліків, поганої координації взаємодії різних військових підрозділів в ЗСУ, вагомим каталізатором такого стану виступила хибна стратегія влади у військовому конфлікті, а саме – продовження бойових дій у рамках АТО, що внесло, згідно з думкою експертів, «додаткові складнощі у процес застосування силових структур (ЗС, МВС, СБУ), координації дій, загального управління операцією і створило численні проблеми правового характеру (невизнання Росії стороною конфлікту на міжнародному рівні, забезпечення прав військовополонених, визначення статусу захоплених територій тощо)» [154].

При цьому автори зазначають, що за таких умов ключовими факторами порятунку країни стали нестандартні рішення окремих високопосадових осіб, самоорганізація українського суспільства, ініціативні дії патріотично налаштованих командирів і широка міжнародна підтримка. І з цим можна повністю погодитися. Однак, резюмуючи події останніх місяців, слід додати, що наступ влади на добровольчі об'єднання, спроба їх розформування та судове переслідування багатьох добровольчих об'єднань (Правий Сектор, «Айдар», «Торнадо», «Слобожанщина») свідчить про посилення авторитарної тенденції у самовизначенні нової влади.

Аналогічні відомості про спроби обмежити діяльність волонтерського руху (про що багато говориться в українських ЗМІ) лише підтверджують наявність цієї загрозливої тенденції та того факту, що нова українська влада знову наступає на «граблі Януковича».

(в) Низький рівень бойової підготовки особового складу військових підрозділів. У згаданій статті Руснака причина цього стану речей вбачається в тому, що вагому частку сил, котрі брали безпосередню участь в АТО, становили недостатньо навчені добровольчі підрозділи.

(г) Слабка логістика. Цитований нами Руснак зазначає, що логістика взагалі виявилася «найслабкішою ланкою» управління ЗСУ. Причинами цього, на його думку, є: а) складні й заплутані

адміністративні процедури, непридатні для застосування у швидкоплинних оперативних умовах, б) недоліки матеріального забезпечення бойових підрозділів, які значною мірою компенсувалися самовідданою працею численних патріотів-волонтерів. Як відомо, останні взяли на себе велику частку закупівель і доставки безпосередньо на бойові позиції витратних матеріалів, обладнання й навіть зброї та боєприпасів. Автор, зокрема, зазначає, що волонтери ініціювали також відновлення деяких зразків озброєння та військової техніки, не покладаючись на державні установи.

Крім цитованого автора, роль волонтерського руху високо оцінювалася українською громадськістю та ЗМІ. Серед експертного середовища їхня роль відзначається, наприклад, у вже згаданому Звіті Інституту соціальних досліджень ім. Разумкова за 2014 рік, де акцентується, що «особливо слід відзначити роль громадських рухів волонтерів, які на ранніх етапах конфлікту великою мірою взяли на себе функції держави» [154].

Крім констатації цього загальновідомого факту, в Звіті зазначається, що подальші відносини між державою і численними патріотичними рухами виявили обмежену здатність і готовність влади налагодити ефективну взаємодію з недержавним сектором безпеки як частиною громадянського суспільства. Показовим прикладом стала неспроможність влади оперативно легалізувати добровольчі батальйони.

У яких напрямах відбувається зараз реформа Збройних сил України, сказати досить важко внаслідок певної невизначеності результатів та напрямів. Стосовно останніх можна зазначити, що вони великою мірою формулюються в дусі попередніх декларацій та часто недиференційованих положень на кшталт «відповідність до стандартів НАТО», «покращити», «поглибити», «досягти ефективності».

Як і в попередніх реформаторських проектах, говориться про необхідність відмовлення від «екстенсивного шляху реформування (нарощування кількісних параметрів сил оборони) на користь інтенсивного (збільшення бойових та оперативних спроможностей сил оборони» [155], на «підвищення рівня бойової та оперативної підготовки військ (сил) з одночасним радикальним оновленням

системи управління ними якісних характеристик озброєння та військової техніки, зокрема, принципово нових зразків, розроблених на основі сучасних технологій». Сперечатися зі сказаним важко, але слід зазначити, що у висловлених вимогах криється більше гасел, ніж технологічних рекомендацій, а вірніше, таких рекомендацій немає взагалі.

2) Еволюція української міліції в контексті формування авторитарного режиму. Аналізуючи провальні стратегії у модернізації української армії, ми на деякий час відсторонилися від проблеми впливу авторитарних тенденцій на проаналізовані деструктивні процеси. Тобто, від того факту, який ми акцентували, розглядаючи режими «авторитарного автаркізму». І коли після 2010 року режим Януковича став стрімко скочуватися до відверто авторитарного, стратегія руйнування армії як *інструменту забезпечення національного суверенітету* стала фактично неприхованою. В цьому контексті армія була непотрібна Президенту, який мріяв про створення системи владних відносин, близьких до Білорусі. Наприклад, відомий факт, що Янукович хотів скоротити чисельність Збройних сил України до 80 тисяч осіб, вважаючи цю кількість достатньою для реалізації вкрай мінімізованих в уяві тодішніх очільників української влади функцій захисту українських кордонів.

Звідки випливала така злочинна халатність? Логіка такого мислення була досить проста та прозора: «Україна не має зовнішніх ворогів. Вона перебуває під патронатом держав Будапештського меморандуму, які гарантують її суверенітет. Для виконання ж інших функцій армії, які, наприклад, передбачені «національною державою» (передусім, йдеться про функції виховні), то вони анулюються за непотрібністю. Ще раз повторюємо, що перенесення відповідальності за збереження суверенітету України на зовнішніх суб'єктів дозволило Януковичу зосередитися на цілком інших функціях, притаманних авторитарним державам.

Дещо спрощено ці функції описує А. Циганко у свої статті, присвяченій сутності авторитаризму, його відмінності від тоталітаризму, з одного боку, та демократичних держав, з іншого: «Армія, поліція, органи безпеки застосовуються для розчавлення опозиційних сил, що виступають проти режиму. Армія стає основною опорою влади. Величезний, у деяких країнах навіть вирішальний

вплив у політичній сфері мають позаконстиутційні органи, в яких головна роль належить військовим» [156].

Чи можна повністю погодитися з думкою автора про вирішальну роль армії? Великою мірою, він має рацію, хоча остання характеристика значущості «позаконституційних органів» може бути віднесена вже до більш «розвиненої форми» авторитарних автаркій – форми військових диктатур, або хунт. Стосовно ж більш помірних форм авторитаризму, то не тільки армія є основною опорою влади, але й, передусім, ті силові структури, основне завдання яких «заточене» під виконання суто *каральних функцій.* А це, передусім, *каральна поліція* (або міліція в більш звичних для нас термінах), *політична каральна поліція* (образи якої відомі нам з нашого нещодавнього тоталітарного минулого – НКВС/КДБ, гестапо, румунська «Секурітата» тощо).

Безсумнівно, армія в таких режимах також переключається на зазначені каральні функції, але ці функції не є сутнісними для неї як для інституту національної держави. Та якщо, нагадуємо, в цих державах основна роль армії полягає у *забезпеченні національного суверенітету,* то в державах авторитарного типу ця роль полягає у *забезпеченні суверенітету Володаря (одноосібного або певної групи)* абсолютно в гоббсівському сенсі слова. (Нагадаймо, що для англійського мислителя абсолютним суверенітетом володів не Народ, а Володар, якого Гоббс і називав Сувереном. І в цьому контексті усе його бачення держави полягало у гіпостазуванні *каральної функції* (що і зумовлювало аналогію Держави з чудовиськом на ім'я «Левіафан») – яку потім такий мислитель, як Макс Вебер, більш м'яко та політкоректно називав *монополією на насильство.* А образ суверенітету Гоббс розумів також дуже чітко, як *Право Меча.* Саме тому зазначені аналогії між концепцією англійського мислителя та сучасними політичними авторитарними практиками і дозволяють нам розглядати їх за допомогою концепту «Нового Левіафану»).

Але якщо армія у помірковано авторитарних режимах могла виконувати каральні функції лише час від часу, маючи хоча б формально цілком інші обов'язки, то основною функцією «міліції» було «забезпечення порядку», але в тій парадигмі, в якій цей «порядок» бачила Влада.

У контексті сказаного заслоговує на увагу розгляд такого скандального феномену в історії української державності, як підрозділ спеціального призначення «Беркут», який отримав цю назву після радянського ОМОНу. Цей феномен є показовим тим, що якщо силовики «звичайної» міліції були зорієнтовані на «поліфункціональність», тобто на забезпечення порядку в дещо нейтральному сенсі слова, то специфіка підрозділу «Беркут» полягала в застосуванні граничного *насильства,* яке невід'ємне від каральних функцій. (Якщо розуміти Владу саме в цих карально-насильницких функціях, то доречно згадати відомий вислів героя роману Дж. Оруела О'Брайєна: «Влада – це чобіт, що топче чиєсь обличчя»).

Як відомо, «Беркут» (як і його попередник ОМОН) був створений на початку 90-х років для боротьби з організованою злочинністю, від якої потерпало тодішнє українське суспільство. Відома його участь у спецопераціях з нейтралізації відомих банд та авторитетів того часу (наприклад, банди Авдишева). Але ця діяльність також не була специфічною для новоствореної структури, оскільки такими самими діями займався і підрозділ УБОП «Сокіл» і спецпідрозділ «Альфа» СБУ тощо. В рамках цієї початкової недиференційованості викристалізувалася основна функція підрозділу – розгін акцій протесту з застосуванням брутальних насильницьких методів, метою яких була, передусім, функція залякування.

Близькі за часом події, коли протестні акції безжально розганялися, примусили забути, що така практика починалася ще у 90-ті роки, коли у Краснодоні Луганської області був по-звірячому розігнаний мітинг шахтарів, які вимагали виплати заборгованості з заробітної плати. Це сталося у квітні 1998 року, і вже тоді була відпрацьована модель придушення таких масових акцій, де ексцес насильства виступав як один з основних методів. Тоді постраждало понад 50 шахтарів, які зазнали серйозних пошкоджень. Свідки цієї кривавої події розповідали, як «працювали» дубинками новітні каральні батальйони, відпрацьовуючи почерк, який буде застосований у масовому порядку пізніше.

Коли до влади прийшов В. Янукович та кількість масових акцій протесту з відверто політичними вимогами почала збільшу-

ватися в рази, то спецпризначення «Беркут» почали готувати для вузької «спеціалізації» – їх «фішкою» став саме розгін масових акцій протесту. Ще у 2011 році в опозиційних ЗМІ (зокрема, на сайті ЦЕНЗОР.НЕТ) почали з'являтися дані про тренування бійців цього відділення щотижня саме для виконання цього завдання. На той час випадає і «канонізація» типової форми спецназівця цієї спеціалізації – величезні щити для захисту від натовпу та спеціальні дубинки для виконання «атакуючих» дій та заподіяння серйозних тілесних ушкоджень.

Тоді виник досить гучний скандал, коли громадськість дізналася про те, що українську каральну структуру тренували спеціалісти з розгону демонстрацій з Німеччини. Однак офіційні пояснення таким діям та таким тренуванням зводилися до того, що напередодні чемпіонату Європи з футболу (який проходив в Україні) було необхідно дбати про безпеку та порядок. Для цього було потрібно вміти протистояти масовим виступам та бійкам фанів-уболівальників. Незважаючи на такі «пояснення», українська громадськість аргументувала свою занепокоєність тим, що на чемпіонат приїхала досить забезпечена публіка, яка несхильна до насильницьких дій, і тому підготовка до нібито наведення порядку під час ЧМ – це лише «прикриття» підготовки до розгону масових акцій, які в той час уже починали набирати силу.

Ці тривожні очікування виявилися зовсім небезпідставними, оскільки після чемпіонату Україною дійсно прокотилися численні акції, які були жорстко придушені та розігнані. Перша з них – це так званий «Мовний Майдан» (липень 2012 року), тобто низка акцій, які пройшли в багатьох містах України з приводу прийняття «мовного» Закону Ківалова-Колесніченка. В Києві ця акція проходила біля Українського дому на Європейській площі. (Численні приклади масового насильства з боку спецназівців були наведені в багатьох ЗМІ того часу).

Другою акцією, з якою також були пов'язані відповідні насильницькі дії, була акція «Вставай, Україно!», яка була започаткована в середині травня 2013 року опозиційними політичними партіями (передусім, ВО «Свобода» та ВО «Батьківщина», до яких потім долучилася і політична партія «Удар (Український Демократичний Альянс за Реформи Віталія Кличка)») та пройшла багатьма

містами країни у вигляді багатотисячних демонстрацій. В процесі зіткнень між демонстрантами та міліцією (в яких також було зафіксовано величезну кількість насильницьких дій, у тому числі в регіонах) чітко сформувався феномен «тітушків», або людей «спортивної статури», метою яких було скоєння нападів на протестувальників. (Гучний скандал зі спортсменом Вадимом Тітушко, який вчинив напад на журналістів, і дав ім'я цілому соціальному явищу). Фактично вони дублювали дії «Беркуту», нічим від них не відрізняючись. Різниця полягала лише у відсутності «пізнавальних знаків» та чіткої інституційної структури. Деяким чином «тітушки» були чимось середнім між народною дружиною часів СРСР, як допоміжної до міліції, та кримінальною бандою, яка отримувала гроші за насильницькі дії щодо протестувальників. Зручність таких угруповань для тодішньої влади полягала в тому, що на них можна було перекласти відповідальність за «брудну роботу» та видати такі дії як прояв «народного обурення» проти дій «екстремістів» та «націонал-фашистів». (А саме так називали тоді всіх, хто виступав проти діючої влади).

Ми навели всім відомі факти, але проблема полягає у їх осмисленні. Нелегальний статус таких напівмілітарних утворень, як «тітушки», є типовим для авторитарних режимів, але абсолютно відсутній у країнах з відверто тоталітарними режимами. (Наприклад, його важко уявити в такій країні, як СРСР, в якій «монополією на насильство» володіли лише спеціальні каральні підрозділи. Хоча і там спостерігався певний ситуативний союз між владою та бандитами в місцях ув'язнення проти осіб, заарештованих за «політичними статтями». Відомо, що зеки допомагали контролювати «політичних» та дисидентів, про що багато написано в творах О. Солженіцина та В. Шаламова. Але хоча в обох випадках цей союз базувався на глибинно однаковій – кримінальній – природі влади, однак все ж таки за радянських умов він набував істотно інших характеристик, ніж феномен «тітушок», які фігурували, скоріш, як бойовики-найманці, ніж ідейні однодумці).

Спорідненість «тітушок» та «Беркуту» часів Януковича полягала у їх не повністю легалізованій основі. Певним чином, «міліціянти» спеціального призначення, на відміну від інших підрозділів МВС, також не були повністю легалізовані з чіткими

обов'язками та правилами поведінки. Що ми маємо на увазі? Передусім те, що вони не були занесені до конкретної інституції, постійно змінюючи свою інституційну «дислокацію». Так, спочатку «Беркут» числився як особистий *резерв* міністра внутрішніх справ, потім був переведений у відділ з боротьби з організованою злочинністю, а після цього – у відділ охорони громадської безпеки МВС. Однак, як зазначали багато експертів опозиційного ґатунку (передусім, Г. Москаль), у процесі своєї легалізації «Беркут» не пройшов офіційного реєстрування та необхідних процедур для такої реєстрації через Мін'юст, залишаючись у «тіні» своєї інституційної невизначеності та «плаваючої» інституційної ідентичності.

Який висновок випливає з цієї тези? Перш за все, той, що це мілітарне утворення залишалось у підпорядкуванні у регіонального керівництва, перебуваючи у статусі когось на кшталт «опричників», готових за будь-якої команди виконати, практично, будь-який наказ, як це було в ситуації придушення акції шахтарів у 1998 році в Краснодоні. (В той час «замовником» цієї каральної операції, як говорять дані ЗМІ, був відомий олігарх, який і був винним за невиплату зарплат. Його підтримало місцеве керівництво міліції). Здебільшого ці утворення, здатні виконати будь-який наказ, напівлегально підпорядковувалися Главі держави. У відповідь на зазначену критику у жовтні 2013 року був виданий наказ, який остаточно «легалізував» стан цього підрозділу.

Саме наведений присмак «незаконності» та «беззаконня» і споріднював «Беркут» та криміналізовані утворення на кшталт харківського «Оплоту» чи швидкоплинних загонів, яким надано узагальнююче ім'я «тітушки». Ці структури добре вписувалися в кримінальну основу державності часів В. Януковича, яку тогочасні публіцисти називали «хунтою» або «Ордою», а відверто не правова форма застосування таких структур отримувала в тодішньому опозиційному політичному дискурсі назву «злочинні накази». Незважаючи на певну пейоративність такого визначення, воно фіксувало реальну репресивну природу дій влади проти населення та тенденцію до формування відвертої диктатури.

Треба зазначити, що такі каральні утворення аж ніяк не виступають винаходом авторитарного режиму української влади.

Як ми вже зазначали, аналогічні (напівофіційні – напівлегальні) утворення супроводжували всі різновиди автократичних режимів. Держави Латинської Америки могли навести цілу низку подібних загонів, яким дали узагальнююче ім'я «ескадронів смерті», базуючись на прикладі Бразилії. Саме там були створені нелегальні озброєні частини, завдання яких полягало у знищенні керівників мафії, проти якої боротися суто «законними» методами було просто неможливо.

Але після перемоги в цій війні зазначені «ескадрони» почали «спеціалізуватися на знищенні безпритульних дітей, проблему яких держава також не в змозі була вирішити. «Ескадрони смерті» є типовим прикладом позаправового насильства та насильства «по той бік закону та законності». Повторюємо, їх аналоги мали місце у всіх країнах Латинської Америки – в Аргентині, Сальвадорі, Гватемалі. Їхня діяльність була спрямована здебільшого проти противників режимів, опозиційних та профспілкових діячів. Методи їхнього роботи мало чим відрізнялися один від одного: вбивства, викрадання, побиття, залякування. (Практично увесь цей спектр аналогічної «діяльності» ми могли побачити на Майдані 2013–2014 рр., але про це трохи пізніше).

Особливо цікавим прикладом таких «легально-нелегальних» утворень можуть служити відомі «тонтон-макути». Так називали особисту гвардію гаїтянського диктатора Ф. Дювал'є, яка була створена після спроби військового перевороту в країні. Їх особливістю було те, що «каральні» загони (чисельність – близько 20 000 тисяч) не підкорялися нікому з офіційних силових структур (передусім, військових), були за своєю суттю «добровольчими» (!), а їх безпосереднім керівником був сам гаїтянський диктатор. Ці загони стали відомими завдяки особливому ексцесу насильства. Крім простого знищення людей (а за час останнього періоду правління Дювал'є було знищено близько 60 тисяч осіб), вони вдавалися до страшних тортур, відчуваючи свою абсолютну безкарність.

Аналізуючи такі феномени, сучасний словенський психоаналітик та соціальний мислитель С. Жижек узагальнив їх соціальний статус як представників «непристойного зворотного боку Закону», який передбачає елемент насильства, але цей «елемент» може зрости у прогресії та перетворитися на ніким не

контрольований ексцес (прояви якого ми вже могли бачити на прикладі) [157]. Його здійснення перетворюється на певну психопатологічну оргію, на свято непристойності, більш розширене тлумачення якого надано в монографії А. Маклакова та О. Шевченка «Непристойні насолоди» [158].

Фіксуючи зв'язок між появою «каральних загонів» зазначеного виду та авторитарним устроєм держави, можна сміливо стверджувати: їх поява означає те, що влада взяла курс на формування авторитарного режиму. Повертаючись до українських реалій, ще раз підкреслимо, що позаправовий статус утворень такого штибу споріднює їх не тільки з воєнізованими кримінальними утвореннями, але й з особистими озброєними «гвардіями» місцевих князьків. Дійсно, неодноразово зазначалося, що кожен з так званих олігархів має своє особисте «військо», що дозволило багатьом аналітикам та вченим проводити паралелі між сучасною автократією та феодальним суспільством.

Але така особливість притаманна не тільки найбільш впливовим фігурам українського олігархату, але й усім представникам квазіфеодальної ієрархії, які мають свої охоронні фірми, що можуть виконувати найбрудніші завдання та виступати в ролі каральних структур. (Безсумнівно, їх неможливо порівнювати з латиноамериканськими «ескадронами смерті» за масштабами насильства, але *структурно* вони є дуже схожими). Якщо ж брати вищий ешелон влади, передусім, Президентів, то специфіка українського авторитаризму полягала в тому, що не тільки одіозний «Беркут», але й більш звичні міліцейські структури були фактично на службі у верховного правителя та були готові виконати будь-яке доручення позаправовим методом.

Так, за часів правління Л. Кучми почалися репресії проти опозиційних політиків та журналіства, кульмінацією яких виявилося вбивство Георгія Ґонгадзе, здійснене генералом Пукачем абсолютно бандитським, кримінальним способом. Ця історія продемонструвала, що найвище міліцейське керівництво та відповідні структури є нічим іншим, як приховані «ескадрони смерті», готові діяти, обминаючи закон. Що ж стосується такої структури, як уже згаданий «Беркут», то його порівняння з класичними «ескадронами смерті» стало абсолютно правомірним під час Майдану-2, а саме –

після сумнозвісного побиття мітингуючих студентів на майдані Незалежності 20 листопада 2013 року. Абсолютно невиправдана жорстокість та вже згаданий «ексцес насильства» щодо мітингувальників виступили прологом для подальшої ескалації цього насильства у вигляді викрадень, тортур, свідомого каліцтва людей (які попадали до лікарень), поодиноких розстрілів (випадки Нігояна та Жизневського), які потім завершилися розстрілом «Небесної Сотні».

У репресивних діях проти протестувальників, крім «Беркуту», брали участь інші різновиди міліцейських формувань, а також загони озброєних «тітушок», чиї дії визначалися граничною жорстокістю та ескалацією насильства.

Завершуючи наш аналіз феномену суто каральних підрозділів МВС України того часу, нам важливо не просто вдаватися до публіцистичних осудів, але осмислити певну ***модель*** розуміння та функціонування органів внутрішніх справ в авторитарних державах певного типу, де «Беркут» виступав його сутнісною ознакою. Однак хоча «беркутизація» української міліції відбувалася шаленими темпами, було б помилкою вважати, що тільки вона визначала діяльність міліцейських структур.

До певного часу у вигляді відвертої трансформації владних відносин в Україні у авторитарний режим спостерігалися спроби реформувань цієї структури відповідно до декларацій про «європейський вибір». Для того, щоб показати, що українська правоохоронна система не була останньою серед постсоціалістичних країн і не могла вважатися ідеальною моделлю для каральних структур, пошлемося на дослідження російських учених 2009 року, які провели порівняльний аналіз місця силових структур у країнах СНД та Східної Європи [159]. Зокрема, вони наводять такі показники цього порівняльного аналізу:

А) По лінії витрат на силові структури у відсотках до рівня ВВП:

Росія – 2, 48; Україна – 2,20; Білорусь – 2,04; Грузія – 3,81.

Хоча сам по собі цей показник мало що говорить про природу того режиму, в рамках якого формуються правоохоронні органи (оскільки багато що залежить від рівня цього ВВП та завдань, що ставляться перед цими органами). Виходячи з того, що у демократичних країнах має місце порівняно невелика частка ВВП на душу населення поряд з високими витратами на навчання та

утримання силовиків, Україна перебуває десь посередині між Білоруссю (з радянською системою низьких витрат на «людський фактор» та заміна їх командними і мобілізаційними технологіями) та Грузією, де цей показник демонструє усвідомлення значущості та серйозності підходу для розв'язання зазначеної проблеми.

Б) По лінії середньої чисельності силовиків на 100 тисяч населення:

Росія – 975; Україна – 574; Білорусь – 1441; Грузія – 575; Литва – 746;

Латвія – 860.

Як бачимо, наведені цифри також мало що можуть сказати, оскільки цей показник – як і попередній – залежить від кореляцій з іншими показниками. Отже, Україна знов посідає середнє місце в цій ієрархічній таблиці, наближуючись до Грузії. Той факт, що Росія посідає першу сходинку в цій чисельності, мало що говорить, оскільки маленькі Литва та Латвія фактично до неї наближаються.

В) По лінії рівня витрат на одного силовика в доларах США.

Росія – 28 000; Україна – 17 000; Білорусь – 6 331.

Як бачимо, знов Україна перебуває десь посередині між Росію (з досить високим рівнем затрат на силові структури) та відверто авторитарною Білоруссю, де силовики виступають як дешева робоча сила. Для порівняльного аналізу цікаво навести факт того, що в Латвії ці витрати становлять 77 414, це свідчить, що в цій країні головним є кваліфікація силовика.

Г) По лінії якості бізнес-середовища (у відсотках):

Росія – 1,97; Україна – 2,06; Білорусь – 1,00; Грузія – 2,66; Литва – 3, 60.

Латвія – 3, 57; Польща – 3,22; Угорщина – 3, 69.

Наведені дані говорять, що навіть за цим критерієм Україна періоду 2008 року не була прикладом країни з найгіршим бізнес-кліматом (хоча всередині країни цей клімат багато критикувався). Порівняно з авторитарною Білоруссю та напівавторитарною Росією Україна займала досить усталену позицію з достатньо сприятливим бізнес-середовщием, не набагато поступаючись Грузії. Хоча наведені дані демонструють її суттєве відставання від більшості країн Балтії та Східної Європи.

Д) По лінії індексу «верховенства права»:

Росія – 1,58; Україна – 1,79; Білорусь – 1,40; Молдова – 1,90; Грузія – 2,02;

Естонія – 3, 50.

Аналіз згідно з критерієм «верховенства права» демонструє, що Україна в той час не була такою авторитарною країною, як Білорусь та, навіть, Росія. Той факт, що зверху в наведеній правовій ієрархії знаходяться такі країни, як Молдова, Грузія та Естонія, говорить, що в період президентства В. Ющенка, тобто після «помаранчевої революції«, Україна ще зберігала певні демократичні орієнтації та не була повністю авторитарною державою, але була такою, що мала лише тенденції до перетворення у державу «авторитарної автаркії». І те, що зазначені показники були наведені російськими вченими (яких навряд чи можна запідозрити у лояльності до проукраїнської позиції), свідчить про об'єктивний аналіз наведених матеріалів.

Певний час в Україні анонсувалися реформи в галузі силових структур, щоб зробити їх більш «європейськими». Але ці реформи призвели лише до збільшення бюрократичних структур та відомств. Як відомо, першою спробою таких реформ стала Концепція розвитку системи МВС, що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 456 від 24 квітня 1996 року, ініціатором якої виступив тодішній міністр МВС України скандально відомий Ю.Кравченко. При цьому, досить парадоксальним було те, що в тексті Концепції були задіяні абсолютно інноваційні для тогочасної Української держави напрями стратегії зазначеного реформування. В європейському стилі були використані принципи «верховенства законів», «деполітизація», «зв'язок з громадськістю», «професіоналізм та компетентність», «взаємодія з правоохоронними органами інших країн». (Про напрями цієї реформи написано в статті О. Мартиненка [160]). Також абсолютно незвично для того часу (і досить усталено для нашого сприйняття) звучала ідеологема «децентралізації».

Як вказує згаданий нами автор, внаслідок політико-правових особливостей того періоду (якими вони були неважко здогадатися) проект цієї Концепції не виносився на суспільне обговорення, і взагалі до його розробки не допускалися представники громадянського суспільства. Показовим було і те, що сам термін «права

людини» згадувався в документі лише двічі, хоча декларувалося, що принцип діяльності органів внутрішніх справ спирався на ідею «захисту життя, здоров'я, прав та свобод людини».

Ми не будемо зараз детально аналізувати, які зміни передбачалися в документі, а зазначимо лише те, що ця Концепція реалізована не була, а навпаки, всупереч їй була сформована податкова міліція за особистою вказівкою Л. Кучми. (Аналізувати факт виведення з системи МВС витверезників та їх передачу органам охорони здоров'я, як результат запланової «реформи», ми не будемо).

Другою спробою законодавчого закріплення трансформації системи МВС став Указ В. Ющенка, тодішнього Президента України, № 245/2008 «Про міри з реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України від 20 березня 2008 р. Однак, знову ж таки, представники громадянського суспільства до цього проекту долучені не були і за звичаєм «робота комісії будувалася за вузьковідомчим принципом».

Тим не менш, експерти визнавали той факт, що розглянутий проект 2009 року був одним із найбільш ґрунтовних для того часу та «видавався достатньо сучасним» завдяки внеску роботи правозахисних та суспільних організацій (які аналізували роботу західної поліції. Однак, як і можна було очікувати, робота Комісії була припинена після приходу до влади В. Януковича. Як відомо, останній висунув вимогу завершити роботу над Концепцією до 13 квітня 2013 року, але перед цим, нібито завершенням роботи, В. Янукович проголосив, що ця реформа переноситься на 2015 рік. При цьому у суспільстві активно тривали розмови про необхідність реформи в системі МВС під егідою «захисту прав та свобод» людини.

Показово те, що це завершення припадає на пік «беркутизації» реальної стратегії трансформації силового відомства, яка мала місце під димовою завісою слів про «права людини», «європейський вибір» тощо. Прикладом цього може слугувати круглий стіл на тему «Захист прав і свобод людини як пріоритет у діяльності органів внутрішніх справ у контексті реформування правоохоронної системи України», який відбувся у Національному інституті стратегічних досліджень при Президентові України 25 квітня 2013 р., під час якого, зокрема, було констатовано, що на сьогодні, безумовно, є запит суспільства на реформування системи Міністерства внутрішніх справ.

Досить кумедно та навіть цинічно звучали мантри про «права людини» в ситуації, коли тортури, побиття та навіть вбивства людей у міліцейських дільницях стали набувати масового характеру. Резонансна історія із вбивством студента Індило (травень 2010 року) була тільки вершиною айсберга страшенних порушень саме в сфері прав людини, які в численних проектах реформування органів МВС декларувалися як священні та непорушні. Коли у квітні 2013 року Янукович наказав перенести зазначене реформування, то дуже скоро вибухнули масові протести у Врадіївці. Тоді розгнівані мешканці ледве не рознесли дільницю, вимагаючи арешту міліціонера-насильника Дрижака. Ці протести не вщухали майже два місяці, і їх можна було вважати репетицією Майдану. Після Врадіївки до початку Майдану, де було на повну силу продемонстровано «реформи» в системі МВС, залишалося трохи більше, ніж три місяці.

Зазначені резонансі події з участю працівників міліції, як надкорумпованої структури, спричинили вкрай негативне ставлення населення до цієї структури та дуже низький рівень довіри до неї, що чітко показали соціологічні дослідження того часу. Так, за даними Інституту соціології Національної академії наук України, які були розміщені на сайті «Високий замок», тільки 3–5 % населення у 2013 р. тоді повністю довіряли міліції. Ще 8 % українців «переважно довіряли» міліції. При цьому, відповідаючи на запитання: «Чи вистачає порядку в суспільстві?», 73 % опитаних дали негативну відповідь. У свою чергу, за даними Соціологічної групи «Рейтинг» станом на 1 грудня 2012 року серед правоохоронних органів найбільше заслуговувала на довіру Служба безпеки України (16 % – цілком заслуговує на довіру, 25 % – не зовсім заслуговує і 26 % – зовсім не заслуговує). Близько 12 % опитаних вважали, що цілком заслуговує на довіру прокуратура, майже стільки ж, близько 10 %, вважаюли, що цілком заслуговує на довіру міліція, податкова та митниця. Міліції в цілому довіряли більше ніж ДАІ. На думку опитаних, найменше заслуговували на довіру в Україні суди (лише 8 % – цілком заслуговує на довіру, 34 % – не зовсім заслуговує і 43 % – зовсім не заслуговує) [161].

(Для порівняння ми можемо навести дані соціологічного опитування про рейтинги довіри у розвинених країн Заходу, яке

провела міжнародна організація. Результати опитування щодо ставлення до міліції були гірші, порівняно з аналогічним опитуванням, яке міжнародна організація «Глобальний звіт про довіру» провела у 25 країнах світу. Під час цього опитування встановили, що у Німеччині поліції повністю довіряє 81 % громадян. Це найвищий рівень довіри до державних інституцій у цій країні. У Польщі, Італії та Росії опитування показало, що правоохоронним структурам довіряють 55–58 % населення [160]).

Враховуючи занепокоєність людей безкарністю дій співробітників органів МВС того часу, члени депутатського корпусу протягом рокового для режиму Януковича 2013 року намагалися запропонувати законодавче забезпечення реформ у цій інституції. Прикладом цих спроб можуть служити такі законопроекти: Проект Закону України «Про місцеву поліцію», поданий народним депутатом А. Матвієнком (4-та сесія VI скликання, № 4199 від 13 березня 2009 року); Проект Закону України «Про поліцію», поданий народними депутатами України В. Грицаком та В. Коновалюком (10-та сесія VI скликання, № 10688 від 3 липня 2012 року); Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про міліцію» (щодо діяльності підрозділів міліції особливого призначення)», поданий народним депутатом України Г. Москалем (2-га сесія VII скликання, № 2111 від 28 січня 2013 року); Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про міліцію» (щодо виборності керівників міліції)», поданий народними депутатами України В. Кличком, В. Пинзеником, В. Ковальчуком (2-га сесія VII скликання, № 2163 від 1 лютого 2013 року). Проекти законів, що стосуються реформування МВС України, подані під час різних сесій VI скликання Верховної Ради України, не були нею схвалені.

Завершуючи порівняльний аналіз процесів інституційної трансформації таких інститутів силових структур, як Збройні сили України, та силових структур, підпорядкованих МВС України (міліція), від 1991 до 2013 року, ми можемо дійти висновку, що деградаційні процеси в українській армії були не тільки наслідком непрофесійних дій вищого керівництва в сфері військового планування, не тільки відсутністю стратегічного врахування ризиків та небезпек, які йшли від імперських амбіцій Російської Федерації (що завершилися відкритою воєнною агресією в Україну). Зазна-

чена деградація була спричинена більш глибинними процесами в пострадянській країні. Спочатку ці процеси мали вигляд *консервації,* а потім і активної *реставрації* радянських адміністративних моделей керування країною. Пізніше ці моделі змінилися на більш жорсткі моделі авторитаризму з тяжінням до потенційної диктатури, яким ми дали назву «авторитарні автаркії» білоруського типу. На відміну від повноцінної та класичної «національної держави» країни автаркістського типу занепокоєні не стільки захистом державного суверенітету, скільки збереженням свого власного суверенітету або владного режиму («території влади»).

Саме тому в ієрархії пріоритетів армія (як основний захисник суверенітету та гарант національної безпеки) поступається місцем силовим структурам та спецслужбам. Короткий період президенства В.Януковича не встиг повністю «узурпувати» структури Служби безпеки України, яка тільки наприкінці цього правління почала виявляти риси схожості з колишнім радянським КДБ. (Наприклад, був відновлений інститут розшуку або слідкування за настроями, для чого до деяких установ були приставлені представники цієї структури). Було очевидно, що за умов продовження таких практик СБУ поступово перетворилася б на типову *каральну таємну поліцію.* Однак закритість інформації стосовно цієї структури не дозволила нам детально розглянути її як інструмент побудови авторитарного режиму в Україні.

Відносна відкритість міліції дала змогу нам хоча б стисло продемонструвати роль цього (явного) підрозділу *каральної поліції* у становленні такого режиму. Ми зупинилися на феномені «беркутизації» цього інституту, хоча цей феномен не зводиться тільки до діяльності спецпідрозділу «Беркут». «Беркутизація» (якщо під нею розуміти безкарне насильство, корумпованість та близькість у цих методах до кримінальних утворень) охопила практично всі ланки міліції, зробила її «державою в державі», абсолютно «незалежної» від громадянського суспільства та непідвладну будь-якому громадському контролю.

Показником такої функції органів внутрішніх справ можуть служити прості цифри, які демонструють кількісне співвідношення між українською армією та міліцією наприкінці правління В. Януковича. Ці дані показують, що чисельність МВС України перевищила чисельність Збройних сил України. Нагадаймо, що

згідно із Законом України «Про чисельність Збройних сил України на 2012 рік» від 20 вересня 2011 року № 3442-VI станом на 31 грудня 2012 року чисельність Збройних сил України становила 184 000 осіб, у тому числі 139 000 військовослужбовців [160]. Як відомо, Янукович вважав і цю кількість занадто великою. Він мав намір зменшити її приблизно до 85 тисяч осіб.

Щодо чисельності кадрів МВС, то ми маємо такі цифри: збільшення їх кількості з 192 355 осіб у 1991 році до 261 000 осіб у 2013 р. Експерти оцінюють такі показники так, що на початку 2014 року на 100 тысяч населення України припадало 450 атестованих співробітників, що виконували свою функцію з застосуванням табельної зброї та спецзасобів. Цей показник, на їхню думку, у 1,5 раза перевищував середньоєвропейський показник (300 поліцейських на 100 тисяч населення) та вдвічі перевищував чисельність, передбачувану рекомендаціями ООН (222 поліцейських на 100 тисяч населення).

З 2013 по 2014 рік чисельність «Беркуту» з 3000 осіб зросла до 4000 спецпризначенців. Було очевидно, що влада готувалася захищати себе кривавим та брутальним способом. Але, незважаючи на ці приготування, їй це не вдалося. Режим Януковича був повалений. Після агресії Росії в Україну повністю змінилися пріоритети та завдання, які стоять перед українським суспільством. Навіть за рік, який минув з початку агресії, українська армія суттєво змінилася, відбулися також певні реформи в структурі МВС (наприклад, поява такої структури, як «поліція»).

Ця структура тільки почала свою роботу і тому важко підбивати підсумки її діяльності. Перші враження від діяльності цієї нової структури були повні захоплення та надій: якийсь поліцейський (він же кандидат наук) полагодив світлофор, інші затримали учасників бійки на Оболоні та вступили у конфлікт із міліцією, яка відмовилася складати протокол. Був випадок, коли представники нової структури вигнали аферистів-колекторів тощо. Однак досить швидко почала поступати інформація іншого типу, яка примусила згадати звичну для нас поведінку співробітників МВС, причому деякі епізоди були зняті на відео та поширені інтернетом.

Наприклад, на одному з них було зафіксоване затримання «бомжа» похилого віку з палочкою у руках на Хрещатику. Це затримання із застосуванням спецзасобів могло бути кваліфіковане

як типовий випадок перевищення (причому значне) повноважень. Другий скандальний епізод стосується затримання чоловіка (також «бомжа») на вокзалі. Відео цього затримання демонструє, як чотири полісмени за допомогою спецзасобів (наручники, палиці) б'ють слабку та немічну людини, яка тримає у руках ложку. Нарешті, третій епізод, який можна згадати в зазначеному контексті, полягає в аналогічному затриманні таксиста за неправильне паркування, який також має всі ознаки брутального перевищення повноважень.

Для того, щоб довести неправомірність дій нової силової структури, достатньо звернутися до Закону України «Про національну поліцію» [162], зокрема, до статті 32, де розглядаються основи застосування засобів примусу, які можна звести до трьох пунктів: а) превентивність (тобто застосування примусу тільки після попередження про необхідність припинення протиправних дій), б) винятковість (тобто застосування цих засобів після вичерпання всіх інших можливостей), в) пропорційність (застосування найбільш м'якого засобу та переходу до більш жорсткої міри після вичерпання можливостей попередньої).

У контексті наведених пунктів цікавим є роз'яснення принципу «винятковості» щодо того, чого *неможливо* робити, тобто того, що поліції робити заборонено. Цитуємо дослівно ці положення:

«1) застосовувати захід примусу до моменту вчинення особою протиправного діяння, замаху на його вчинення;

2) застосовувати захід примусу до жінки з явними ознаками вагітності, особи віком до 14 років, особи похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності, крім випадків вчинення ними групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей, у тому числі поліцейських, або збройного нападу чи збройного опору, а також у невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням поліцією життя людей, у тому числі поліцейських». (Підкреслено нами. – *Авт*.).

З наведеного очевидно те, що в трьох згаданих ситуаціях затримання всі ці пункти були грубо порушені. Але проблема полягає не у фіксації локальних випадків непрофесіоналізму полісменів, у виявленні подальших тенденцій еволюції новоствореної структури в контексті формування авторитарного режиму в

Україні. Враховуючи високі зарплати співробітників поліції (порівняно з зарплатами працівників міліції) та досить високий ступінь фізичної підготовки (також порівняно з міліціонерами), вони будуть «відпрацьовувати» свої навички залежно від наказів керівництва, в тому числі в суто каральних операціях, дублюючи за нагоди функції «Беркуту».

Саме тому за умов зазначених тенденцій можна прогнозувати сценарій «беркутизації» поліції, тільки чисельність потенційних «беркутів» буде набагато більшою. (Згідно з даними міністра внутрішніх справ А. Авакова чисельність цієї «синтетичної» структури становитиме 150 тисяч осіб). Перетворення міліції в поліцію буде сприяти «мобілізації» підрозділів та їх перетворенню на слухняні гвинтики.

На завершення нашого розгляду можливої участі поліції у репресивних акціях проти опозиції або громадянських активістів згадаймо проект створення загону спецпризначення «Корд», який за формою повинен копіювати західні утворення аналогічної функції (які складаються з професіоналів найвищого класу) на кшталт загонів «SWAT». Але за умов відсутності належного правового поля, яке б регламентувало діяльність таких загонів, це утворення можна розглядати як потенційний, удосконалений «Беркут». Як повідомляли очільники МВС, до «Корду», крім нових кваліфікованих спеціалістів, увійдуть і «найкращі працівники «Беркуту», що говорить про відсутність відповідної люстрації серед силових структур зазначеного типу. І ще один красномовний показник: чисельність «Корду» має становити 5 000 осіб, що на одну тисячу перевищує найбільшу чисельність «Беркуту» з початку його заснування.

І ще один – досить невтішний – висновок, який ми можемо зробити після нашого аналізу, полягає в тому, що така увага до реформування загонів МВС (на тлі досить слабкого реформування армії, яке відстає від вимого часу та ситуації протистояння з агресором) свідчить лише про зміцнення авторитарної тенденції у функціонуванні режиму нового типу.

На основі чого робиться зазначений висновок? На основі певних дій співробітників міліції за останні півтора року (тобто за час нової влади), які за фактом перевищення повноважень нагадували дії часів Януковича. Перші «ластівки» відновлення звичних практик виявили

себе ще під час розгону мітингів перед концертами Ані Лорак в Одесі (4 серпня 2014 року) та в Києві (26 – 27 листопада 2014 року).

Тоді зафіксували багато травмованих учасників зазначених виступів, і один міліціонер був відправлений у відставку за надмірну жорстокість. Однак якщо розгін тих демонстрацій можна було виправдати як захисна міра проти дій так званих «радикалів», то брутальні дії міліції під час розгону Фінансового Майдану, майже через рік після згаданих подій, уже повністю співмірні з аналогічними розгонами часів Януковича за кількістю людей, які звернулися по допомогу лікарів. Окремі випадки таких дій були зафіксовані і під час подій біля Верховної Ради 31 серпня 2015 року, наприклад, зламана рука Богдана Тицьківа (відомого українського патріота та громадського активіста, звинуваченого у заворушеннях біля ВР) виступає наочним прикладом репресивних практик, запозичених з попередніх часів.

Таким чином, наш прогноз з приводу участі співробітників МВС у ролі каральних загонів у потенційних ситуаціях масових акцій протесту є цілком виправданим.

3) Основні інститути національної безпеки України та їх еволюція.

А. РНБОУ: здобутки та прорахунки. За великим рахунком, інститут, аналогічний сучасній РНБОУ не може бути зарахованим тільки до силових структур, оскільки, з одного боку, його функції є ширшими, ніж ті, які покладені на силовий блок виконавчої влади, а по-друге, такий інститут не є суто владним, а виступає ще й як центр експертного аналізу інформації. Інакше кажучи, його статус не є чітко визначеним, а має дещо «плаваючий» характер, великою мірою залежний від політичної кон'юнктури. Причому така зміна пріоритетів притаманна не тільки країнам «перехідного» типу, але й розвиненим державам заходу, таким, приміром, як США. Так, наприклад, сучасні аналітики еволюції цієї структури у Сполучених Штатах зазначають, що в деякий період (зокрема, під час президентства Г. Трумена) Рада Національної Безпеки мала жорсткий, бюрократичний характер та могла бути порівняною з різновидом владного інституту. Але потім поступово її функції почали змінюватися в бік «експертного консультування» президента США, який залишався єдиним центром прийняття рішень. (Така трансформація

відбулася в той період, коли державним секретарем країни був Г. Кіссінджер, який і сприяв закріпленню саме зазначеної функції).

Для сучасного етапу характерні такі функції РНБ Сполучених Штатів: а) виступати оперативним органом для координації дій різних відомств, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з національної безпекою країни; б) виступати в ролі «мозкового центру» для президента; в) виступати центром аналізу військового бюджету, систем озброєння, військових програм тощо.

Ми навели приклад Сполучених Штатів як преамбулу для розуміння того напряму, в якому еволюціонувала ця структура в державі, яка щойно здобула незалежність, оскільки на цьому прикладі наявні основні функції цього інституту, які не виходять за межі дорадчо-консультативних. Тобто ця структура не має права безпосередньо приймати рішення та виступати в ролі ще однієї силової гілки виконавчої влади.

В Україні – в ситуації формування інститутів нової держави – зазначені функції також були основні, але фундаментальна невизначеність цього органу в принципі (чиї функції коливалися між дублюванням органів виконавчої влади та діяльністю чергового – хоча і вельми важливого – аналітичного центру) давала також можливість для функціонального «маневру». Як відомо, спочатку була створена Рада оборони (Указ № 1658 – XII, 11.10.91), яка на той час планувалася як державний орган саме *керівництва* питаннями оборони та безпеки. В цей колегіальний орган входили Президент (Голова Ради), спікер Верховної Ради, Прем'єр-міністр, міністр іноземних справ, міністр внутрішніх справ, голова СБУ тощо.

Тобто перелік членів зазначеного органу говорить, що він не був *окремою структурою* в рамках виконавчої влади, а складався з очільників цієї влади та силових структур на кшталт СБУ. Паралельно з цією структурою була створена Рада національної безпеки України (Указ № 117, 03.07.92), але не як керівний орган, а як орган суто «консультативно-дорадчий», тобто аналогічний такому органу, як, наприклад, Рада Національної Безпеки США. Дещо пізніше, а саме Указом № 95 від 23 серпня 1994 року Рада національної безпеки України набула інших характеристик, зокрема, була представлена як «колегіальний орган при Президентові України», який здійснює «організаційно-координаційну діяльність у галузі національної безпеки».

Яким чином можна охарактеризувати поняття «організаційно-координуюча діяльність» у контексті функціонування інших владних інститутів? Чи можна вважати зазначену діяльність як уже діяльність *управлінську* (тобто таку, в рамках якої приймаються рішення), чи все ж таки така координація виступає різновидом «консультацій та порад»? Ми не можемо чітко відповісти на це питання, а можемо лише ще раз констатувати «плаваючу» та недиференційовану сутність цього інституту, її деяку, але істотну невизначеність.

Як відомо, після прийняття Конституції України у 1996 році відбувається «злиття» Ради оборони та Ради національної безпеки. На світ виходить новий інститут зі звичною назвою – Рада національної безпеки і оборони України (законодавча база якого була сформована в Законі від 05.03.98 «Про Ради національної безпеки і оборони України»). Внаслідок зазначеного злиття відбулося і дещо еклектичне поєднання «консультативної» та «координаційної» функцій, однак повної ясності таке поєднання не внесло. Теза про «консультативно-координаційну діяльність» була настільки невизначеною, що давала певний люфт Президентам України – які були керівниками РНБОУ – для подальших експериментів з цією структурою залежно від своїх уподобань.

Такі експерименти були закладені в ситуацію боротьби гілок влади, авторитарних тенденцій у цій владі (про які ми багато говорили вище), що були неможливі без централізації влади та побудови сумнозвісної «вертикалі», яка замикалася на фігурі Президента. І саме невизначеність інституту РНБОУ давала змогу при нагоді використати його як додатковий інструмент впливу та посилення зазначеної «вертикалі», що в реальності означає потенціальну можливість посилення влади самого Президента. Оскільки ми не ознайомлені з науковими розробками цієї проблеми в спеціальній літературі, тому в нашому аналізі можемо послатися лише на матеріали сучасної публіцистики, які узагальнюють спостереження над еволюцією РНБОУ в згаданій якості.

Наприклад, у статті Макса Побокіна «Метаморфози РНБОУ. Чому Порошенко зробив ставку на Турчинова»? [163] дається стислий, але репрезентативний перелік трансформацій, через які пройшов орган РНБОУ піж час зазначених експериментів аж до

призначення О. Турчинова його секретарем та зміни його повноважень (про що ми поговоримо трохи пізніше). Виходячи з цього аналізу, можна сформулювати певну закономірність: «Скажіть мені, яким Президент бачить РНБОУ, і можна сказати, який проект політичного режиму він відстоює».

Так, наприклад, за часів президенства Л. Кучми та в період перебування на посаді секретаря РНБОУ В. Горбуліна цей орган почав поступово перетворюватися як серйозний центр впливу на прийняття рішень. В його рамках було створено потужні аналітичні центри – Інститут стратегічних досліджень та Інститут проблем міжнародної безпеки (який виник унаслідок трансформації Інституту українсько-російських відносин). Однак факти демонструють, що значущість цієї структури постійно змінювалася від потенційного інструменту посилення президентської влади до банальної синекури для «збитих льотчиків», тобто для політиків у статусі «почесного заслання» або другорядних фігур на політичному небосхилі.

Унаслідок деградації цього органу за часів «пізнього Кучми» та В. Ющенка його керівниками стали абсолютно випадкові люди, які не мали жодного відношення до системи національної безпеки – наприклад, олігарх В. Гайдук, А. Кінах, скандально відома особа з медичною освітою Р. Богатирьова тощо. В цей період РНБОУ перетворюється на малоефективний для завдань національної безпеки орган, на суто бюрократичну структуру, що, по суті, обслуговує саму себе та виробляє «папери», тобто аналітичні матеріали, які існують у власному просторі звітів та ніяк не впливають на виробництво політичних рішень. Така деградація органу пояснюється відсутністю автократичних амбіцій у В. Ющенка і внаслідок цього використання РНБОУ як «площадки для перемовин» між різними угрупованнями політичних еліт [163].

На відміну від В. Ющенка, проект побудови «авторитарної автаркії», який просував його спадкоємець Віктор Янукович, призвів і до зміни функцій РНБОУ. З приходом Андрія Клюєва на посаду секретаря організації ця структура перетворилася на один з інструментів побудови такого типу режиму. Аналітики, зокрема, зазначають, що однією з функцій РНБОУ того періоду була функція «передвиборчого штабу Партії Регіонів».

В історичній ретроспективі цікавими видаються зміни в закон про РНБОУ, які були внесені Верховною Радою 26 грудня 2014 року. Безсумнівний зсув в еволюції цього органу, який був зафіксований цим законом, полягав у тому, що внаслідок зазначеного акту РНБОУ вперше в історії України офіційно з суто а) консультативно-дорадчої або б) координаційної структури став органом, який *приймає рішення*. Причому ці рішення стають *обов'язковими* для всіх гілок виконавчої влади. Таке розширення повноважень РНБО було сприйнято неоднозначно навіть серед представників пропрезидентської фракції (наприклад, свої побоювання висловив депутати від БПП та журналісти М. Найєм і С. Лещенко). Тому цей закон було проголосовано тільки у другому читанні.

Чим були викликані такі побоювання? Передусім тим, що РНБОУ (орган, який безпосередньо керується Президентом) стає *над* усією вертикаллю виконавчої влади, що автоматично посилює не тільки повноваження органу, але й повноваження самого Президента.

Про які тенденції свідчать такі законодавчі зміни та які попередні висновки ми можемо зробити стосовно такої трансформації? По-перше, очевидно, що таке законодавче рішення було продиктоване як паліатив відсутності введення воєнного стану в ситуації війни на Донбасі. Інакше кажучи, в ситуації такої відсутності РНБОУ частково взяла на себе функції ДКО (Державного комітету оборони), тобто органу, який було створено відразу ж після вторгнення Німеччини в СРСР у 1941 році. По-друге, а законі не було сказано, що він має тимчасовий характер (наприклад, буде діяти в ситуації військового протистояння на Донбасі), а навпаки, зазначається, що його завданням буде боротьба з корупцією, різними формами злочинності тощо. Тобто, розширення повноважень РНБОУ передбачається тепер постійно діючим та таким, що не має обмежень у часі.

Таке розширення без часових обмежень повноважень РНБОУ фактично означає консервацію в країні ситуації прихованого «надзвичайного стану», який може бути за нагоди реалізований. У цілому така трансформація добре вписується в логіку побудови різновиду автократичного режиму, яка зараз відбувається в країні.

Як ми вже зазначали, таке законодавче нововведення посилює президентську «вертикаль влади» та надає Президенту можливості опиратися на цей орган (а з ним – і на весь силовий блок та всю виконавчу гілку влади) в ситуації посилення боротьби з опозиціонерами або масовими заворушеннями, до яких може призвести незадоволення політикою влади.

Б. Від КДБ до СБУ. І в зворотному напрямі? На перший погляд, різниця між Комітетом державної безпеки, серед функцій якого чільне місце належало функції *каральній* (або функції *каральної поліції*) та спецслужбами демократичних країн світу, які ми вважаємо за взірець «цивілізованості», є очевидною, однак її не так просто сформулювати на концептуальному рівні. Певною підказкою може слугувати зв'язок (хоча він і не є абсолютним) між розумінням сутності національної безпеки та органом, який, умовно кажучи, є відповідальним за досягнення такого стану суспільства, який може кваліфікуватися як «безпека».

Як відомо, радянський КДБ спирався на поняття «державної безпеки», яке могло бути розшифроване як система державних заходів з захисту радянського суспільного та державного ладу, державної незалежності, територіальної недоторканності, військової та економічної моці, науково-технічного потенціалу та інших державних інтересів СРСР від розвідувально-підривної діяльності зовнішніх та внутрішніх ворогів.

Ми підкреслили ті ключові слова, які вказують на те, як розумілася «безпека» в рамках радянської ідеології. По-перше, привертає увагу слово «лад», яке є синонімом певної системи соціально-економічних відносин та політичного *режиму*, який корелює з цією системою. Якщо говорити дуже стисло, то цей режим зводиться до примату *Держави* над *Суспільством*, до тотального «одержавлення» всього суспільного життя та контролю над усіма його проявами, включаючи сферу приватного життя. Другий важливий аспект такого режиму полягає в закріпленні ситуації *надзвичайного стану* та *війни* як фону всього суспільного життя, та концепт *ворогів* («зовнішніх» і «внутрішніх») виступає природним корелятом цього стану і відповідних мобілізаційних технологій.

У рамках таких технологій робота структури «державної безпеки» полягає фактично в універсалізації функцій *контррозвідки*, яка стосовно своїх громадян стає таємною та каральною поліцією, котра виявляє «ворогів». Коло таких ворогів може розширюватися майже до масштабів усього суспільства та захоплювати всі верстви населення, коли в зазначену категорією могла попасти будь-яка людина (як це було за часів сталінського терору), або звужуватися до «інакше мислячих» брежнєвського періоду, пошуком та «нейтралізацією» (у вигляді вбивств, ув'язнень, поміщення у «психушки», вислання за рубіж тощо), яким активно займався Комітет державної безпеки.

Безсумнівно, діяльність Комітету не обмежувалася тільки такою розширеною контррозвідувальною діяльністю, а охоплювала всі функції, які покладені на спецслужби будь-якої країни, а саме: розвідка, охорона державних осіб, охорона важливих об'єктів, економічна безпека. Однак виділена «контррозвідувальна функція» (в розширеному вигляді) була основною, та формула «надзвичайний стан – мобілізаційні технології – пошук та нейтралізація ворогів» може вважатися як квінтесенція сутності подібних структур.

На наш погляд, наведені характеристики виступають чи не єдиною відмінністю між спецслужбами західних країн та спецслужбами тоталітарних режимів, хоча в деякі періоди західні спецслужби майже впритул підходили до діяльності в стилі КДБ. Наприклад, діяльність американського ФБР, яке займалося контррозвідкою, інколи набувала політичного забарвлення. Так, у першій половині XX сторіччя в США набирала сили інформаційна кампанія «Червоні загрози», викликана появою Радянського Союзу та загрозою поширення комуністичної ідеології. Боротьба з цією ідеологією і була тією «політизацією», про яку ми щойно говорили та яка була націлена на збереження «капіталістичного ладу» від комуністичної загрози.

Цим прикладом ми хочемо сказати, що установка на охорону суспільного та політичного ладу як завдання для спецслужб є не тільки прерогативою тоталітарної держави, а репресії проти противників «американського способу життя», хоча і не набули рівня більшовицького терору, однак були системними та жорсткими.

Причому така структура, як ФБР, брала в заходах проти мігрантів, соціалістів, прихильників комуністичного ладу (всі ці категорії абсолютно в сучасному стилі дістали назву «радикалів») вельми активну участь. Зазначені репресії у вигляді висилки радикальних елементів за кордон, «чисток у держапараті (під час яких співробітників перевіряли на «лояльність») супроводжували історію США протягом усієї першої половини XX сторіччя. Наприклад, у 1918 році була створена Комісія Овермана, яка активно боролася з тими, хто співчував комуністичній ідеї, у 1940 році після так званого «Акту Сміта» була проведена масова чистка серед держслужбовців на предмет лояльності/нелояльності до існуючого ладу. Нарешті, у 1950 – 1954 роках у США набирали сили масові репресії проти співчуваючих комунізму, які не обмежувалися тільки чисткою серед американської інтелігенції (під яку попали такі видатні діячі науки та культури, як А. Ейнштейн, Ч. Чаплін, А. Мілер, Е. Бернстайн), але й дійшли і до фізичного знищення противників режиму (йдеться про «справу подружжя Розенбергів»). І у всіх зазначених процесах активну участь брало ФБР, яке в цій діяльності мало чим відрізнялося від радянського НКВС/КДБ [164].

Ми дещо відволіклися та навели приклади діяльності відомої американської спецслужби, аби показати, наскільки важко відрізнити принципи діяльності спецслужб в авторитарних суспільствах та суспільствах з розвиненою демократією. А це, в свою чергу, важливо для того, щоб зрозуміти, в який бік трансформувався КДБ (коли змінив назву на СБУ) та в який бік еволюціонувала вже й новостворена структура. Отже, ми тепер можемо повернутися до українських реалій. І тут з самого початку можна зазначити, що згадана трансформація (та її законодавче закріплення) відбувалася в ситуації певного паралелізму з аналогічними процесами у Російській Федерації. Це не означає, що потім функції споріднених структур були однаковими (враховуючи факт набуття Україною незалежності, функції СБУ за визначенням стали іншими, ніж функції ФСБ як спадкоємиці КДБ у рамках функціонування деякого квазіімперського цілого).

Так, у період Горбачова та проекту «перебудови» була здійснена і реформа радянського КДБ, що знайшло відображення в

Законі від 16.05.91 року «Про органи державної безпеки». На перший погляд, цей Закон мало чим відрізнявся від законотворчих актів про органи безпеки радянського минулого, хоча в сфері політичного дискурсу відбулося певне зміщення акцентів.

З одного боку, зберігся термін «державна безпека», який передбачав певну спадкоємність зі згаданим минулим. З іншого боку, радянський лад (або «суспільний та державний лад») дістав назву «конституційного ладу», і ця зміна говорила про спробу перейти на мову демократичних суспільств. На чому базується цей висновок? По-перше, за рік до ухвалення цього Закону (а саме – 15 березня 1990 року) змінилася Конституція СРСР у тому напрямі, що з неї зникла одіозна стаття 6 Конституції 1977 року про КПРС як керівну силу радянського суспільства та його політичне ядро. А це означало, що відбулася трансформація радянського режиму, який неможливий без однопартійної системи, що виступає основою всієї тоталітарної суспільної інфраструктури. І, передусім, зазначена трансформація означала кінець пануванню однієї єдиної абсолютно правильної ідеології.

Якими б очевидними та навіть банальними не здавалися наведені характеристики, однак вони пояснюють ті зміни, які відбулися в законотворчому забезпеченні функціонування спецслужб. Однак термін «конституційний лад» (замість звичного для того часу терміна «радянський лад») говорив за те, що цей лад є новим і що віднині в ньому мають місце елементи західної політичної культури. Внаслідок такої – нібито непомітної! – зміни з Закону зникають поняття «зовнішніх» та «внутрішніх ворогів», які мають не тільки політичне, але й суто ідеологічне забарвлення.

Замість цього існує розмите формулювання «протиправні намагання», що знімає аспект «ідеологічного протистояння», пошуку ідеологічних противників і взагалі «переслідування за політичними мотивами». Інакше кажучи, на органи державної безпеки починають накладатися обов'язки, близькі до аналогічних органів західних країн: розвідка та контррозвідка, охорона об'єктів та державних осіб тощо. І відповідно до цієї нової стратегії М. Горбачов видає 03.12.91 Указ «Про реорганізацію органів державної безпеки», в якому проголошується припинення функціонування КДБ як надоргану, який об'єднує різні спецслужби в одне

ціле, а замість цього «спецслужби» позиціонуються у множині, як це і робиться у західних країнах: контррозвідка (ФСБ), розвідка (СВР), радіоелектронна розвідка (ФАПСИ), охорона державних осіб (ФСО та СБП), охорона особливо важливих об'єктів (ГУСП).

У цей самий час дуже схожі процеси з реорганізації відбувалися і в Україні, яка, як відомо, у 1992 році здобула незалежність. Уже у березні 1992 року виходить Закон «Про Службу безпеки України», і на цю службу покладають обов'язки, досить близькі до тих, які сформульовані в російських законах, виданих лише декілька місяців тому. Це такі обов'язки: захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу.

На запитання «Від кого захищати»? відповідь є такою: від іноземних спецслужб, «підривних зазіхань з боку певних організацій та осіб», які мають наміри «зміни конституційного ладу насильницьким шляхом». Таким чином, ми бачимо, що домінантною діяльністю виступає «контррозвідувальна діяльність», близька до американської ФБР або російської ФСБ, де сфера діяльності в основному була націлена на економічну безпеку, боротьбу з тероризмом та організованою злочинністю.

При цьому цікавим є те, що деякий надорган, аналогічний радянському КДБ, залишається незмінним у структурному плані, лише змінюючи назву та функції. При цьому він є безпосередньо підпорядкованим Президенту України, що також є дуже показовим у тому плані, що це таїть можливість для нього перетворитися в інструмент боротьби за владу (як і у випадку з РНБОУ, про що йшлося трохи вище).

Для порівняння зазначимо, що безпосередньо Президенту країни головний орган безпеки підпорядкований в Росії (йдеться про ФСБ, яка є просто службою контррозвідки, але й *інтегральним органом*, що повністю успадкував функції КДБ). У Сполучених Штатах, приміром, діє більш складна форма підпорядкування ФБР вищій виконавчій владі: безпосередньо цей орган підпорядковується Розвідувальному співтовариству як «дорадчому органу» при президентові США (цей орган складається з «інституту радників»). Отже, зазначена ситуація унеможливлює перетворення ФБР в інструмент боротьби за владу, яка у

такій країні, як США, де закони чітко регламентують форми реалізації владних повноважень, взагалі неможлива в нашому розумінні слова.

Як ми вже зазначали, структурно ФСБ та СБУ були схожі, відрізняючись базовими завданнями та функціями: в Росії цей орган був націлений відразу на захоплення «місць у владі» (і ФСБ з самого початку стала потужним гравцем на цьому полі), в той час як СБУ, «заточена» на завдання закріплення державного суверенітету України, таким гравцем не була та виконувала лише допоміжні функції. Стосовно Росії необхідно зазначити, що спроба прозахідного реформування ФСБ дуже швидко провалилася. М. Горбачовим на посаду голови російських спецслужб призначив Вадима Бакатіна. Зараз ми не будемо аналізувати діяльність В. Бакатіна, який сформулював своє кредо як «боротьбу з «чекізмом» та якого сучасні діячі російських спецслужб звинувачують у свідомому розвалі КДБ СРСР, замість «реформування».

Для нас зараз важливо те, що в Росії «чекізм» дуже швидко відроджувався та новостворена структура ФСБ (перетворившись на закриту та секретну організацію) стала тим потужним гравцем на політичному полі РФ, про що ми щойно згадували. Стосовно ж СБУ, то можна сказати, що у 90-ті роки ця служба займалося тим, що було записано у законі – боротьбою з кримінальними угрупованнями, тероризмом, захистом важливих об'єктів та операцій. Велику роль у цій діяльності відіграв спецпідрозділ «Альфа», основними завданнями якого в ті роки були: операція «Щит України»у 1991 – 1992 рр., суть якої полягала у доставленні нової гривні, надрукованої у Канаді, недопущенні відділення Криму у 1995 році за часів президентства Мєшкова, численних спецопераціях з захоплення кримінальних «авторитетів», викритті складів з вогнепальної зброї та запобіганні численним терактам. (У середині «нульових» ця діяльність збагатилася боротьбою з піратством у водах поблизу кордонів з Сомалі).

Незважаючи на те, що у 90-ті роки на чолі СБУ стояли колишні працівники КДБ СРСР, ця структура не стала осередком відродження «чекізму» як певного світогляду стосовно владних відносин. На відміну від Росії (де таємні спецслужби перетворилися не просто на інструмент захоплення влади чи інструмент

підтримки тих чи інших сил, а на «саму владу»), в Україні, як ми вже говорили, вони продовжували виконувати суто *технічні функції* та не перетворилися на самостійного суб'єкта владних відносин. Подібна несамостійність та підпорядкованість СБУ іншим президентським структурам виявилася в тому, що з середині 2000-х років на її чолі стали з'являтися люди, які за своєю освітою та попередньою діяльністю не мали відношення ані до збройних сил, ані до служби в колишньому КДБ. (Йдеться про політика О. Турчинова, дипломата В. Наливайченка, бізнесмена-міліардера В. Хорошковського).

Ці призначення говорять про процеси певного занепаду цієї структури, про період її неповної функціональної визначеності, стагнацію та навіть про деяку деградацію. В період президентства В. Януковича СБУ поступово перетворюється на звичну для нас політичну поліцію, причому ближчу за своєю функціональною націленістю до радянського КДБ (який був знаряддям «політики партії»), ніж до російського ФСБ (яка грає в свою гру та представник якої В. Путін є президентом РФ). Так відновилася практика «політичного розшуку» та виявлення настроїв і світогляду людей за допомогою «смотрящих» від СБУ. Ця практика полягала у тому, що певна категорія службовців виявляла за допомогою «приватних бесід» лояльних або нелояльних до авторитарного режиму, створення якого набирало обертів. Можна лише здогадуватися, що за цих умов відновилася і практики доносів, але будь-якого підтвердження це припущення не має.

Ще одна важлива деталь, яка також не була озвучено публічна і відома автору лише з так званої «інсайдерської» інформації. Вона полягала в тому, що СБУ фактично *відмовилася* від своєї безпосередньої контррозвідувальної функції, передусім щодо Росії. Зокрема, за словами офіцера СБУ, у відомство поступив наказ про зняття *нагляду* за українськими громадянами, які щільно співробітничали з російськими спецслужбами, а то і просто були агентами ФСБ. Уже після Майдану з'ясувалося, наскільки російська агентура пробилася в надра української Служби безпеки, вкрай негативні наслідки чого виявилися під час українсько-російського збройного конфлікту. Масове викриття російської агентури свідчить про те, що наведена вище інформація офіцера СБУ є повністю правдивою.

Про що говорить цей факт і ця тенденція, яка набула системного характеру? Безсумнівно, тут можна твердити не тільки про недбалість вищого керівництва країни або про відверте запроданство деяких представників вищих ешелонів української влади (хоча і про це також). З нашого погляду та враховуючи логіку процесів формування авторитарного режиму за часів Януковича, зазначений факт свідчить, що відбувалася *зміна функцій* зазначеного органу, його перетворення на суто каральний інструмент та дублювання в цій функції призначення спецпідрозділів МВС. Таке перетворення стало особливо відчутним після обіймання посади Голови СБУ Олександром Якименком, який пробув на цьому посту цілий рік (з січня 2013 року до 24 лютого 2014 року).

Діяльність СБУ під час Євромайдану чітко демонструє її відверту каральну націленість та повну підпорядкованість наказам Президента (які мали антиконституційний та, як прийнято говорити, «злочинний характер»). Це виявилося в участі спецпідрозділу «Альфа» у штурмі Будинку профспілок, внаслідок чого будівля повністю згоріла та багато людей загинуло. Лунали звинувачення в участі цього підрозділу і в розстрілі «Небесної Сотні», хоча ці звинувачення не знайшли свого остаточного підтвердження. Проте такі епізоди могли б бути розглянуті як поодинокі. Проголошена 19 лютого 2014 року О. Якименком по всій країні «Антитерористична операція», в рамках якої «терористами» вважали всіх учасників акцій протесту, говорить про системний та стратегічний зсув у діяльності СБУ, яка фактично повернулася до практики КДБ.

Про які тенденції в еволюції цього органу можна говорити після перемоги Революції Гідності та півтора року президентства П. Порошенка? Певною мірою можна сказати, що СБУ все ще переживає перехідний період від «кадебізації» часів Януковича до не зовсім визначених функцій. З одного боку, після перемоги Майдану та приходу В. Наливайченка на посаду Голови СБУ ця структура повернулася до своїх конституційних обов'язків, необхідність виконання яких загострювалася «специфікою моменту»: війною на Сході, спалахом корупції та контрабанди, небезпекою актів тероризму з боку бойовиків. І саме цим ця структура займалася залежно від її можливостей та політичної волі. В ЗМІ

наводяться багато свідчень того, як був знайдений склад зброї, були захоплені терористи, виявлені ті чи інші випадки контрабанди та за допомогою слідчих цієї структури відкриті кримінальні справи проти корупціонерів різного рівня.

Певні питання викликало звільнення В. Наливайченка, дипломата та «ліберала-західника», у червні 2015 року та його заміна на Василя Грицака, який є повністю «людиною Порошенка». У ЗМІ мусувалася точка зору, що причиною такого звільнення стали гучні заяви, які викривали корупційні схеми виведення в офшори мільярдних коштів, у які були замішані вищі посадовці та робітники Генпрокуратури.

У який бік еволюціонуватиме ця структура, сказати достеменно неможливо, оскільки вона є найбільш утаємничена з усіх силових структур. Однак той факт, що чинний Президент (як і майже всі його попередники) підпорядковує всі силові структури, розставляючи «свої» кадри, дозволяє припускати можливість рекадебізації СБУ, яка мала місце і за часів Януковича. Однією з загрозливих прикмет такої тенденції виступає, наприклад гучний скандал з побиттям співробітниками СБУ журналістів програми «Схеми», які робили відеозйомку елітних автомобілів вищого керівництва цієї структури.

Незважаючи на демонстрацію журналістського посвідчення, двоє співробітників СБУ пошкодили камеру, відвели журналіста до під'їзду, де побили та вимагали зізнання у щпіонажі. Ці дії не знайшли відповідної реакції як вищого керівництва СБУ, так і з боку вищого керівництва країни. Багато питань викликає і арешт Г. Корбана, в якому брали участь 500 бійців «Альфи», з його подальшим викраденням біля Чернігівського суду. Такі дії вже дозволяють припускати вихід на перший план саме «каральної функції» СБУ та її перетворення на звичну для авторитарних режимів «політичну поліцію».

* * *

Підбиваючи підсумки еволюції та трансформації силових структур в Україні за період від початку Незалежності до сьогодення, вважаємо за необхідне зробити такі висновки:

1) За цей період в Україні – як у типовій пострадянській країні – вибудовувалися різні версії авторитарних режимів, які

пройшли шлях від «конкурентного авторитаризму» часів Л. Кучми до відверто криміналізованого різновиду «авторитарної автаркії» часів В. Януковича.

2) Незважаючи на декларації про остаточну відмову від інтеграції з Росією та «євразійської ідентичності», про остаточний «європейський вибір» та поступове входження в євроатлантичні структури (ЄС та НАТО), в Україні продовжуються практики попередніх часів, які уособлюються у таких характеристиках:

А) поглиблення тотальної корупції та імітативні заходи борьби з цим злом. Одним з найбільш показових прикладів корупції виступає такий силовий орган, як прокуратура та суди, які можуть розглядатися як осередки корумпованості. (У нашому розділі не розглядали трансформації цих інститутів, оскільки вони не можуть бути ототожнені з силовими структурами, які належать до виконавчої гілки влади, в той час як суди та прокуратора утворюють судову гілку влади, яка потребує свого детального розгляду);

Б) гальмування процесів люстрації в широкому сенсі слова, повернення до влади тих структур та людей, проти яких і була спрямована Революція Гідності;

В) на особливу увагу заслуговує гальмування процесу покарання винних у розстрілі «Небесної Сотні» та навіть повернення працівників і командирів «Беркуту», які брали участь у масових вбивствах, до виконання службових обов'язків;

3) наявність тенденції до формування нового типу авторитарного режиму, більш витонченого та креативного, порівнянно з патріархальним та «топорним» режимом В. Януковича, на що вказують такі явища:

А) посилення цензури у друкованих та інтернет-ЗМІ, яке є набагато глибшим, ніж цензура часів В. Януковича. Яскравим прикладом цієї тенденції можуть бути спроби закриття програми (за своєю основою досить стриманою та помірною) С. Шустера «Свобода слова», тиск на певні телевізійні канали, посилення інтернет-цензури тощо;

Б) початок системних репресій проти опозиції до влади, передусім, це стосується добровольчих загонів («Торнадо», «Слобожанщина»), партій, які отримали назву «радикальних» (Правий Сектор, ВО «Свобода»). Нещодавнє знищення бійця «Торнадо» за

назвиськом «Дьякон», системне судове переслідування «свободівців» з різними формами запобіжних заходів, включаючи арешт і тюремне ув'язнення. Приклад з Юрієм Сиротюком, «майданівцем» та героєм АТО, автором терміна «Революція Гідності», є більш ніж показовим;

В) прес цих репресій торкнувся і опозиційних депутатів, виявом чого є арешт Мосійчука, здійснений з повним порушенням необхідних процедур. Заява про можливість подальших арештів з боку Генпрокуратури та підготовка спрощення регламентних норм для зняття депутатської недоторканності, озвучена спікером В. Гройсманом та Президентом П. Порошенком, свідчать про посилення тиску на непокірних представників депутатського корпусу. Порушення регламенту під час затримання Мосійчука та згода більшості депутатів на його арешт за умов подання сумнівних доказів говорить про загрозливу тенденцію *руйнування правового поля* в сучасній Україні та формування благодатного середовища для подальшого поглиблення авторитарних тенденцій.

Усе зазначене говорить про те, що після перемоги Майдану та за камуфляжем гасел про «європейський вибір» поступово відбулася не тільки реставрація характеристик режимів минулого, але й навіть ескалація створення авторитарного режиму більш гнучкого типу, ніж «авторитарна автаркія» режиму Януковича, але не менш загрозливого для подальшого входження України в європейський простір. У світлі цієї тенденції ми і намагалися розглянути трансформацію силових структур в Україні на сучасному етапі як органічне продовження негативних «традицій», що накопичилися за чверть століття української незалежності.

Розділ 7.
ВОЛОНТЕРСТВО ЯК НОВА ФОРМА ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

Одна з найбільш обговорюваних і запитуваних в українській науці і громадському секторі протягом останніх кількох років тема – розвиток громадянського суспільства і державна політика сприяння цьому процесу. Виходять у світ сотні публікацій: від статей у наукових часописах і засобах масової інформації до збірників матеріалів круглих столів, різноманітних методичних рекомендацій, індивідуальних та колективних монографій, кандидатських і докторських дисертацій. Однією з основних проваджуваних у науковий та суспільний простір думок є теза про розвиток громадянського суспільства за допомогою держави і, відповідно, питання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Серед найпроблемніших питань виділяються такі: правове регулювання утворення та діяльності інститутів громадянського суспільства та його вдосконалення (відповідно до європейських стандартів), політико-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні, сучасні тенденції громадянської активності та самоорганізації, забезпечення умов для участі громадськості у формуванні та реалізації політики та здійснення громадського контролю за діяльністю органів влади, особливості демократизації взаємовідносин держави і суспільства у незалежній Україні, політичні аспекти взаємодії держави і суспільства, функціональна спроможність держави та її інституцій та багато інших проблемних питань [165–167]. Фактично у полі зору науковців та експертів перебували переважно теоретичні питання, які мають доволі незначний вплив власне на сам громадянський сектор та його розвиток у контексті реалізації громадянських прав та свобод пересічного українця. Усталена до подій 2013 р. патерналістська матриця стосунків громадянина і держави в Україні мінімізовувала ефект, суспільну вагу і загалом практичне значення цих теоретичних розробок, особливо, якщо взяти до уваги той факт, що Українська держава протягом понад двадцяти років розвитку своєї незалежності значною мірою само-

усунулася і від участі і співпраці з ГС, і загалом від широкого суспільного діалогу з громадськістю.

За визначенням деяких фахівців, 2013 р., коли були запроваджені європейські стандарти законодавства для неурядових організацій, став роком «позитивної еволюції, що дала свої результати»: еволюції відносин влади і держави; еволюції умов, у яких існувало громадянське суспільство в Україні [168].

Звісно, громадянське суспільство в Україні за останню чверть століття переживало певні етапи свого становлення і розвитку. Функціонувала Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові Україні, приймалася Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, ухвалювались і частково працювали обласні програми сприяння розвитку громадянського суспільства, приймалися нові закони – про громадські об'єднання, благодійництво та благодійні організації. Але всі ці позитивні зрушення мало торкалися основ розвитку громадянського суспільства – наявності у населення активної життєвої позиції, активних форм політичної участі, високого рівня довіри до інститутів громадянського суспільства тощо. Іншими словами, із тріади «громадянин / суспільство / держава» була, по суті, вилучена найголовніша її складова – «людина=громадянин». Як свідчить аналіз відповідної наукової літератури, до 2013 р. науковці та експерти активно впроваджували в науковий обіг ідеї щодо необхідності пошуку шляхів модернізації взаємовідносин у форматі «громадянин / суспільство / держава», впровадження консенсусно-компромісних відносин між тогочасною українською державою і суспільством, досліджували основні сценарії взаємин та новітні форми налагодження діалогу між державою і суспільством.

Однак, попри наявні серйозні вітчизняні наукові розробки, підхід до розв'язання проблем розвитку громадянського суспільства в нашій країні з точки зору підвищення та/або вдосконалення ефективності участі держави у цьому процесі виявив свою низьку ефективність. Як довели події української протестної зими 2013–2014 рр., перехід процесу розвитку ГС на якісно новий вищий рівень відбувається не завдяки участі держави у цьому процесі, не за допомогою держави, а значною мірою всупереч їй. Саме зимове протистояння суспільства і держави, яку уособлював чинний на

той момент політичний режим, стало каталізатором швидкого виникнення і поширення явищ, характерні риси яких є ознаками появи системно нових реалій в українському соціумі.

А отже, на передній план вийшов науковий аналіз проблеми переформатування громадянського суспільства в сучасній Україні загалом і політики держави щодо нього зокрема. А саме – дослідження перспектив партнерської моделі взаємодії між державою і суспільством, ролі громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності, змін у політичній свідомості та самоідентифікації українців. Постановка всіх цих та багатьох інших важливих питань свідчить не лише про зміни у наукових підходах до вивчення питання розвитку громадянського суспільства в Україні, а про якісні системні зміни у самому середовищі громадянського суспільства, до появи яких спричинилося повернення до структури «громадянин / суспільство / держава» її найголовнішої складової – людини, особистості, громадянина.

Факти та рівень самоорганізації населення, які мали місце від самого початку протистояння на Майдані, та процеси, що почали масово та активно відбуватися в середовищі громадянського суспільства, науковці та експерти почали ідентифікувати переважно як *народження громадянського суспільства* в сучасній Україні, а також – як *народження української політичної нації*. Попри те, що сам цей термін – *народження української політичної нації* – почав активно вживатися вітчизняними політологами та науковцями понад десять років тому (у тому числі задля характеристики подій періоду «помаранчевої революції»), явища, що виникають сьогодні в середовищі українського громадського суспільства, дають більше підстав на підтвердження цієї думки.

А отже, наукове дослідження проблеми виникнення, становлення і поширення нових громадянських практик у сьогочасній Україні є важливим і актуальним завданням. Якісні зміни, що відбуваються в середовищі громадянського суспільства, потребують всебічного й комплексного аналізу. Новітні реалії суспільного буття українців, що поширилися територією всієї країни, спричинили створення системно нових інститутів громадянського суспільства, серед яких у першу чергу виокремлюються новостворені громадські об'єднання, благодійні фонди та організації, різні органи самоорганізації

населення. На початку свого створення вони мали приватний характер – не залежали ані від органів державної влади, ані від органів місцевого самоврядування, відрізнялися принципами самоврядності й добровільності – їх ініціаторами були громадяни, які і визначали цілі і способи своєї діяльності. У контексті окресленої назви дослідження інтерес становлять волонтерські практики українців, активна суспільна підтримка населенням українських збройних сил і загалом української армії, впровадження в український соціум нових норм суспільної відповідальності – значною мірою саме завдяки активістам та лідерам волонтерського руху, високий рівень ефективності вітчизняних волонтерів, їх мобільність, уміння оперативно реагувати на ситуативні запити і потреби. Українське волонтерство – тема, надзвичайно поширена у суспільній площині. Написані, без перебільшення, тисячі журналістських публікацій в електронних і друкованих засобах масової інформації, сам термін «волонтер», пройшовши апробацію часом і результатами в суспільстві, активно використовується і в середовищі пересічних громадян, і на рівні вищих та місцевих органів державної влади. Попри широкий суспільний резонанс явища, науковий аналіз теми лише розпочинається. Вже на стадії редагування цього розділу на сайті Національного інституту стратегічних досліджень з'явилася аналітична доповідь «Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики» (К.: НІСД, 2015. – 36 с.), у якій розглянуто зарубіжний досвід волонтерської діяльності та охарактеризовано сучасне становище українського волонтерства в умовах зовнішньої агресії. Ця аналітична доповідь у площині українських соціо- та гуманітарних наук стала чи не першою спробою на фаховому рівні осягнути реалії нового явища. Власне, і пропоноване автором дослідження також можна вважати спробою початкового аналізу та узагальнення новітніх громадянських практик, їх форм, методів, варіантів розмаїття і напрямів роботи. Тема невичерпна у своїй актуальності, адже кожного дня додаються все нові й нові факти і дані.

Без перебільшення, можна також ставити питання про залучення українців до світового волонтерського руху як його важливої і результативної складової, здебільшого з огляду на набуті волонтерами (а відтак і соціально активною частиною

суспільства) навички, вміння і особливо – вражаючі результати діяльності, особливо якщо взяти до уваги умови українського сьогодення, насамперед зовнішню військову агресію, стан українських силових структур, складну економічну ситуацію та зубожіння населення.

Український волонтерський рух – тема неоднозначна і подекуди суперечлива. Він породжує і беззаперечно позитивні, і певні негативні явища. Серед останніх у першу чергу зазначимо зловживання волонтерським статусом (особливо при неодноразово зафіксованих спробах незаконним чином вивезти зброю з території проведення антитерористичної операції), непрозора бухгалтерія (що переважно мало місце протягом першого року війни), збір коштів на підтримку армії псевдоволонтерами, таємний перепродаж волонтерської військової допомоги і непоодинокі факти її зникнення, привласнення (особливо дороговартісної) під час демобілізації, відмови військового керівництва брати на облік надані волонтерами прилади та спецзасоби, зафіксовані факти неналежного (і, зокрема, байдужого) ставлення окремих бійців до привезеної волонтерами допомоги, розкриття у публічно викладених звітах та фотографіях місць розташування окремих військових частин та підрозділів, наявної військової техніки, облич бійців тощо. Певна частина цих негативних явищ була характерною для початкового періоду ведення бойових дій і згодом мінімізувалася, інші з'явилися пізніше.

Окрема проблема у дослідженні волонтерського руху перебуває у площині законодавства і має також кілька різних напрямів. Один з них – законодавче забезпечення діяльності волонтерських фондів та благодійних організацій. Значна частина їх працює фактично напівлегально – чи, на думку авторів аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики», навіть нелегально. За останні півтора року урядом робилися певні спроби впорядкувати деякі питання, зокрема, обіг коштів у волонтерському середовищі (у першу чергу – готівку), що викликало неоднозначну, а подекуди – відверто негативну реакцію волонтерських активістів. Але окрім цієї, існують також й інші проблеми в законодавчій площині, одна з яких – надання волонтерам статусу учасника бойових дій. На нашу думку, всі ці та

багато інших юридичних питань мають стати предметом окремого ґрунтовного аналізу й дослідження, тому в запропонованій розвідці не порушуються.

У зв'язку з цим зауважимо, що об'єктом дослідження автора статті у першу чергу стали загальнопоширені напрями, форми і методи волонтерської діяльності, шляхи і способи збору коштів без обов'язкової прив'язки громадських організацій та благодійних фондів до певних політичних діячів. Конкретні волонтерські благодійні організації наводяться лише в певних випадках – наприклад, у контексті дослідження етапів становлення волонтерського руху, і не досліджуються окремо.

Поза рамками наукового аналізу залишилося, у тому числі, й – назвемо його так – «політичне олігархічне волонтерство», створення та діяльність гуманітарних та благодійних фондів українських олігархів Р. Ахметова, І. Коломойського та Г. Корбана тощо. Ця тема має свою специфіку, про що свідчить, серед іншого, й арешт 31.10.2015 р. Г. Корбана та публічні звинувачення на його адресу у привласненні, розтраті майна, розкраданні коштів приватного благодійного «Фонду оборони країни». Такі звинувачення, безперечно, не сприяють підвищенню рівня суспільної довіри до інституту волонтерства, але, висловимо припущення, не завдадуть серйозної шкоди репутації волонтерського руху загалом.

Новітні громадянські практики українців досить швидко й органічно увійшли в реалії українського повсякдення і викликали серйозні суспільні зміни і в сприйнятті волонтерства як явища, і в контексті особистого залучення до виконання волонтерських обов'язків, і щодо визнання великого значення волонтерського руху в розвитку суспільних процесів як важливої складової громадянського суспільства. Але ці явища взаємопов'язані – з одного боку, діяльність українських волонтерів є прямим свідченням трансформаційних системних змін, що відбуваються в середовищі громадянського суспільства, і безпосереднім наслідком таких змін. А з іншого – публічністю своєї діяльності, веденням постійного соціального діалогу із громадою, ефективністю надання волонтерських послуг активісти уже, своєю чергою, самі безпосередньо впливають на українське суспільство, закріплюючи в його самосвідомості принципи відповідальності, важливості активної

особистої участі в трансформаційних змінах, що відбуваються у суспільстві, і, тим самим, – у процесах становлення української політичної нації.

І сприяли цьому саме протестні акції зими 2013–2014 рр. Ужиті владою жорсткі репресивні заходи щодо розгону студентського Євромайдану, після яких Києвом пройшов «марш мільйонів», стали саме тим чинником, який «запустив» процес повернення українського громадянина обличчям до держави і тогочасної влади. Мається на увазі не лише організація актів масової громадянської непокори, а й швидке виникнення унікального суспільного руху допомоги, підтримки і єдності. Практично одночасно з самоорганізацією Майдану* почав формуватися рух – умовно назвемо їх – «небайдужих громадян», чітко визначеною метою діяльності яких, окрім особистої участі в масових акціях протесту, була безпосередня різнобічна підтримка київського Майдану найнеобхіднішими і найпотрібнішими засобами – їжею, водою, ліками, засобами гігієни, захисту, теплими речами, грошима тощо. У першу чергу йдеться про киян, які миттєво організували такі команди підтримки, збираючись у швидкі мобільні групи. Ця вербальна формула – «небайдужі громадяни» – згодом набула властивого і характерного саме для неї символічного значення і змісту, швидко поширившись у суспільному просторі.

Подальший перебіг протестних акцій, періодичні загострення ситуації (особливо пов'язані з постійно поширеною інформацією про штурм Майдану), загалом атмосфера всепроникаючої напруженості і тривожності значно загострили питання згуртованості, логічно вивівши його на граничний рівень – рівень існування і виживання спочатку Майдану, а відтак – і всієї країни. Логічно, що паралельно з загальним розвитком ситуації в центрі української столиці відбувалася і подальша трансформація таких команд друзів, родичів та однодумців у своєрідні «братства» з чітко визначеним «полем відповідальності» і значно розширеним переліком функцій та обов'язків. Зв'язки, які в швидкому темпі встановлювалися і напрацьовувалися за перші тижні-місяці і в кризових

* Термін «Майдан» у тексті вживається в комплексному значенні як сукупність усіх подій, що мали місце в період осені – зими 2014 р. На думку автора розділу, термін «Революція Гідності» не є достатньою мірою релевантним.

ситуаціях, пройшли перевірку надійності, переросли в тривалу співпрацю. Подальші події, що згодом розгорнулися на території Автономної Республіки Крим, поява на території суверенної України озброєних «ввічливих зелених чоловічків», захоплення кримських летовищ, блокування місць розташування частин української армії тощо моментально актуалізувало питання стану українських збройних сил, їх боєздатності та оснащення. Відповідно, одними з перших на заклик про допомогу українській армії відгукнулися саме «небайдужі громадяни».

Утім, виявляється цікавий факт: участь у сьогоднішньому волонтерському русі, сьогоднішнє активне волонтерство не обов'язково є наслідком активної участі в масових протестних акціях осені–зими 2014 р. Так, певна частина теперішніх активних волонтерів і благодійних організацій пережили період – образно кажучи – свого «громадянського становлення» саме під час майданних подій. Їх подальша активна волонтерська позиція – безпосереднє продовження участі в протестних акціях, її наступний етап. Отже, у цьому контексті доречно говорити про волонтерство, джерелом виникнення якого є активна громадянська (у тому числі й протестна) позиція активістів.

Для прикладу одного з таких братств можна привести Ф.О.Н.Д. (Фонд Оперативної Національної Допомоги) Діани Макарової, днем народження безпосередньо якого засновниця фонду вважає «кривавий День Соборності» на вул. Грушевського в Києві, коли з'явилися перші загиблі [169], хоча поширеною є інформація, що Діана разом з близькими та друзями надавала допомогу сотням самооборони Майдану з перших днів Євромайдану [170].

Аналогічним чином з допомоги протестувальникам на Майдані позиціонує створення своєї організації «Крылья Феникса» ще один відомий волонтер Юрій Бірюков, який зазначив, що, вирішивши допомагати українській армії після Євромайдану, «просто переключився з одного завдання на інше» [171]. Принагідно зауважимо, що станом на 28 квітня 2014 р. організація, за його словами, уже зібрала понад 2 млн гривень [172]. Станом на 07.10.2015 р. на сайті організації вказана зібрана сума в розмірі 60 000 000 [173]. 13 серпня 2014 р. указом Президента України Ю. Бірюков призначений радником Президента [174]. Це призначення, попри всю його неоднозначність і різне сприйняття

суспільством і, зокрема, волонтерською спільнотою, стало одним із перших випадків залучення волонтерів до системи вищих органів державної влади в Україні.

Подібним чином пояснює свою волонтерську армійську діяльність ще один відомий волонтер – харківський активіст Роман Донік: «Практически все, кто сейчас волонтёрит, – это люди активные на Майдане или около Майдана. Я четко понимаю, что сегодняшняя война – это продолжение революции. То, что происходит сейчас, – это то же, что было на Майдане: та же борьба за независимость» [175].

Пост Р. Доніка, розміщений у соціальній мережі Фейсбук 5 липня 2015 р., детально характеризує ситуацію в Харкові навесні 2014 р. Представивши фейсбучній спільноті отриману ним грамоту-подяку, автор кількома словами так конкретизує тогочасну ситуацію в Харкові та суспільні настрої групи знайомих «небайдужих харків'ян» після так званого кримського референдуму: «Это подяка за весну прошлого года. Она по большому счету ко мне не имеет практически никакого отношения. Тогда не было ни волонтерской, ни тем более группы. Были только Харьковчане, которые не хотели больше видеть над ОДА триколор. Все мы с трудом понимали, что происходит сейчас, и совсем не понимали, что будет завтра. «Ягуар» – это наши первенцы, это первые подшефные на востоке после крымского перешейка. Они спали на картонках и ходили в дырявых берцах, в которых отстояли майдан. Я никогда не забуду слова «Ромчик, не переживай, мы ж спецназ, мы ж не сдадимся». И мы не переживали. Мы просто тогда делали то, что должны были делать.

Спасибо всем Небайдужим Харків'янам» [176].

Подальший розвиток суспільного руху підтримки вітчизняної армії переважно пов'язується з початком окупації Криму та подальшим проведенням на Сході України антитерористичної операції. Втім, такий погляд видається не зовсім коректним, оскільки існують певні дані, що дозволяють відтермінувати поширену дату його подальшого розвитку (в загальноукраїнській перспективі) на більш ранній час.

Зокрема, є підстави саме під таким кутом зору розглядати події, що розгорталися орієнтовно з 20-х чисел лютого у Харкові.

Так, 18 березня 2014 р. на харківському сайті «glavnoe.ua» з'являється публікація під назвою «Как жители Харькова помогают украинским военным» [177], у якій, зокрема, зазначалося: «Харьковчане активно помогают военнослужащим, которые уже третью неделю пребывают в полной боевой готовности и не выходят за пределы воинских частей. На днях в соцсетях стартовала акция по сбору аккумуляторов, шин и дизтоплива (см. инфографику), которая, по словам организаторов, поможет укрепить украинскую армию. "У нас есть знакомые в воинских частях области, которые рассказали, что необходимо и в каком количестве. Уже откликнулось много людей. То, что закупят, мы отвезем военнослужащим, которые примут эти вещи на баланс части. А для отчета сделаем фотографии", – обещает активистка Татьяна Бедняк».

За тиждень-два до того у місцевій публічній площині на сполох забили дружини харківських бійців та офіцерів, чоловіки яких гостро відчували нестачу продуктів харчування: «Как рассказала «Сегодня» жена офицера воинской части, которая находится за пос. Рогань, в конце прошлой недели военнослужащие были вынуждены ограничиваться лишь завтраком и обедом, ведь запасы продовольствия были практически на исходе… Харьковчане отреагировали мгновенно: уже на следующий день в часть привезли пять мешков картошки, десятки упаковок с крупами, сто банок тушенки, ящик мыла и несколько раций. "На тысячу гривен я купил гречки и консервов – получилось около 300 килограммов. Военнослужащие сказали, что им этого хватит на неделю", – рассказывает бизнесмен Олег Котляр. Не остались равнодушными и супруги харьковских милиционеров. "Я с маленьким ребенком и моя подруга, которая находится в положении, заполнили автомобиль мясом, макаронами, упаковками чая, печенья, бутылками подсолнечного масла и поехали в часть. Военные стояли, потупив взгляд от того, что вынуждены просить. Но мы понимаем, что ребята – заложники ситуации", – рассказывает Яна Кайдалова» [177]. Загалом же, протягом досить короткого періоду часу харків'янам тоді вдалося зібрати близько 200 тис. грн Серед найзапитаніших потреб кінця лютого – початку березня 2014 р. для харківських військових, окрім харчування та одягу, були: акумулятори, колеса, шини, радіостанції для патрулів, дизельне паливо та бензин.

Знайомі харків'яни у приватних розмовах з автором цього тексту так образно охарактеризували початок своєї волонтерської діяльності: «Пока другие области спали, Харьков начал бегать вдоль границы с бутербродами и термосами с горячим чаем еще в конце февраля» (приватний архів автора. – *О.М.*).

Але сама допомога харків'ян армії почалася значно раніше дати публікації статті «Как харьковчане помогают украинской армии», оскільки тема про збір коштів та речей для хлопців за кілька днів до того вже набула широкої популярності на знаменитому «Харьковфоруме». Так, уже 17.03.2014 р. харків'яни «розбиралися» на форумі, чому закрили «вчорашню» тему, де були виписані і потреби солдат, і контакти активістів, і вже навіть були представлені звіти про поїздки «до границы» [178]. Тема називається «Реальная помощь военным», і в ній міститься дуже багато детальної інформації. Окрему увагу звертає на себе фраза «Давайте защитим наш город вместе!». Але найбільше заслуговує на увагу рівень самоорганізації громади Харкова – міста з досить сильно і чітко вираженою на той момент проросійською орієнтацією.

Наступна організація, почин діяльності якої припадає на початок весняного періоду, часу подій у Криму, – одне з найвідоміших українських волонтерських об'єднань «Народний тил», один із засновників та керівників якої – Георгій Тука – призначений у липні 2015 р. губернатором Луганської обласної військово-цивільної адміністрації. Сам факт призначення відомого волонтера на таку відповідальну посаду можна також розглядати в контексті змін, що відбуваються в площині переформатування українського суспільства. У процесі подальшої діяльності відбулася реструктуризація об'єднання з виділенням окремих підрозділів з чітко визначеною спеціалізацією і напрямом роботи: «Медицина Народного тилу», «Колеса Народного тилу», «Крила Народного тилу» та деякими іншими.

Трохи пізніше – у травні 2014 р. – організовується волонтерський проект «Повернись живим», також орієнтований на забезпечення потреб армії (координатор проекту – Віталій Дейнега). Йдеться, зокрема, про всі підрозділи Збройних сил України, Нацгвардії, підрозділи спецпризначення МВС та СБУ, прикордонні війська, добровольчі батальйони. Через рік, у травні 2015 р., було

офіційно засновано Благодійну організацію «Міжнародний благодійний фонд «Повернись живим» [179]. На той момент група забезпечила військовослужбовців різними приладами та спорядженням на суму понад 51,5 млн грн: «Ми вибираємо військових, які виконують найскладніші завдання і знаходяться в зоні максимального ризику (на даний момент: позиції під Щастям, Станицею Луганською, Артемівськом, Горлівкою, Донецьком, Авдіївкою, Волновахою, Маріуполем), працюємо з тими, кому наші тепловізори врятують життя вже в найближчу ніч» [179].

Основні напрями діяльності організації: прилади тепловізійного та нічного бачення, ремонт техніки; обладнання реанімобілів та польових госпіталів; військові освітні програми – забезпечення снайперів після курсів професійної підготовки.

Отже, можна виділити наступний період розвитку українського волонтерського руху (якщо за його початок брати масові акції протесту): кінець зими – початок весни, особливо після так званого кримського референдуму. У той період питання фактичної відсутності достатнього забезпечення армії найелементарнішими речами (одяг, екіпірування, харчування тощо) вивело діяльність активістів за межі допомоги суто «своїм хлопцям-знайомим».

Загалом же, зимово-весняний період розвитку волонтерства виокремлює надзвичайно цікаве з наукової точки зору дослідження цього питання в регіональному зрізі. Саме аналіз регіональних особливостей зародження і формування місцевих осередків активістів і, відповідно, місцевих волонтерських організацій виводить на передні позиції питання формування, назвемо його так, «патріотичного волонтерства». У першу чергу йдеться про області, які через кілька місяців стануть прикордонними зонами воєнного конфлікту – Харківську, Дніпропетровську та Запорізьку. Для цих областей події весни 2014 р. стали відправною точкою вибуху національного пробудження та патріотизму.

У цьому плані виділяється ще одна цікава тема – вибір об’єкта допомоги. Скажімо, якщо для ФОНДу Діани Макарової першими і головними підопічними були добровольчі батальйони, сформовані з колишніх сотень самооборони Майдану, то, наприклад, для харківських волонтерів – загони спецназу «Ягуар», «Беркут», ставлення до яких після розстрілу Небесної сотні на Майдані в

Києві в націонал-орієнтованій частині суспільства мало чітко виражене негативне забарвлення.

Наступним умовним періодом становлення волонтерського руху можна вважати літо 2014 р., коли, за висловлюваннями тих же волонтерів, «стало зрозуміло, що війна скоро не закінчиться». Як приклад наведемо волонтерську групу «Добровоз», до організації якої спричинився ще один відомий волонтер – О. Мочанов. Девіз групи: «Добро робите ви – ми тільки возимо». На офіційному сайті організації група представляє себе таким чином:

«Волонтерская группа «Добровоз» основана летом 2014. Делаем доставки нашим десантникам, разведчикам, гвардейцам, пограничникам, медикам в районы Славянска, Дебальцево, Беловодска. В группе порядка 30 человек. Есть долгосрочное сотрудничество с благотворительными организациями в Европе, Америке, ОАЭ и Новой Зеландии. Чаще всего на блок-постах нас зовут «волонтеры, везущие гуманитарку». Поэтому наш проект – гуманитарный волонтерский проект. С горизонтальной моделью: все рядовые. Каждый на своем месте. Каждый с мечтой о будущей процветающей Украине – стране героев, стране волонтеров, стране силы и правды» [180]. Волонтери допомагають медикаментами, екіпіруванням, засобами захисту, спеціальним обладнанням – тепловізорами та ПНБ, продуктами харчування та побуту.

У цьому контексті виділяється один момент, пов'язаний із забезпеченням військових теплими речами. Вже в липні 2014 р. деякі київські (за особистими спостереженнями автора статті – *О.М.*) та харківські (теж за приватними даними автора статті – *О.М.*) волонтери активно «запасалися» зимовими теплими речами для бійців, прогнозуючи однозначне продовження воєнних дій як мінімум до весни 2015 р. До речі, ця проблема – достатнього забезпечення воїнів теплими зимовими речами – не втратила своєї актуальності і напередодні другої зими воєнної кампанії, про що свідчать постійні звіти волонтерів у соціальних мережах. Для прикладу можна згадати одеського волонтера Наталію Пранжу, чиї пости у соціальній мережі Фейсбук станом на кінець жовтня – початок листопада та й навіть на першу декаду грудня 2015 р. постійно містять, окрім постійних подяк і звітів, дані щодо кількості отриманих светрів, назви бригад їхніх майбутніх власників, а також прохання у допомозі щодо

придбання наступних партій теплих речей. Аналогічним чином збором теплих речей станом на першу декаду грудня 2015 р. займаються і фонди Романа Доніка, Діани Макарової та інші.

Подальший розвиток волонтерського руху, почастішання випадків, пов'язаних зі збором коштів під девізом допомоги українській армії, різного виду шахрайств логічно актуалізували питання координації зусиль, створення єдиної бази даних волонтерських організацій. Таким центром став сайт «4army.com.ua», засновники якого головною метою визначили наступне: «Наша головна мета – **зібрати базу перевірених волонтерів та максимально поширити інформацію про них** (виділено на сайті – *О.М.*). Це допоможе залучити більше коштів для оперативної допомоги нашій армії, добровольцям та всім тим, хто так чи інакше постраждав від бойових дій на Донбасі… Немає ніякої таємниці в тому, що величезна державна машина, при всій своїй потужності, менш ефективна, ніж сотня волонтерів, які за кілька місяців зробили те, що чиновники не змогли за 20 років. Тому підтримка волонтерів і допомога їм – надважливе завдання для всіх нас. **Чим більше людей дізнається про існування волонтерів і чимось допоможе, тим ближче та легше стане наша перемога**».

Можна припустити, що сайт створений восени 2014 р., оскільки найдавніші новини, представлені на ньому, датовані початком грудня 2014 р. Особливо цікавим факт його створення видається в контексті виділеної фрази «перевірені волонтери», оскільки вже на той момент були зафіксовані непоодинокі випадки фінансового зловживання волонтерським статусом з боку окремих волонтерів. Принагідно зауважимо, що, за особистими спостереженнями автора розділу, вже в липні 2014 р. у волонтерському середовищі існував і активно використовувався термін «прикормлені волонтери», але цей термін має відношення до зовсім іншої теми, яка публічно не обговорюється і загалом перебуває, образно кажучи, «за лаштунками фактів» – теми прихованої співпраці окремих волонтерів з владними структурами. З певним застереженням можна висунути припущення, що бурхливі масштаби розвитку волонтерського руху навесні – початку літа 2014 р. і, відповідно, позиціонування його лідерів на перших ролях у площині суспільного діалогу і загалом вплив на соціально активну частину суспільства (особливо в контексті постмайданних суспільних настроїв навесні 2014 р.) актуа-

лізували питання їх контролю з боку відповідних владних органів і структур, особливо у контексті співпраці.

Сайт «4army.com.ua» має логічну впорядковану структуру і подає інформацію за окремо виділеними напрямами волонтерської діяльності (медична допомога, військова допомога, допомога біженцям, пошук зниклих безвісти), «перевіреними» волонтерськими організаціями (станом на 10.10.2015 р. їх було представлено 30). На сайті 6 розділів, один з яких – «Оголошення» – пряме посилання на ще один волонтерський проект задля координації зусиль, часу і грошей – «Волонтерську дошку оголошень» [181].

Однією з характерних особливостей українського армійського волонтерства є його національно-патріотична спрямованість. Воно також не пов'язане з волонтерською діяльністю у традиційному її варіанті як невід'ємної частини Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, у них мало спільного. Скажімо, Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» на своїй головній сторінці станом на 12.08.2015 р. останньою новиною виводить організаційну зустріч з батьками неповнолітніх засуджених, яка відбулася 13 листопада 2012 р. [182]. На офіційну сторінку ця новина потрапила 15.01.2015 р. У рубриці «новини» останньою є інформація про участь ВГЦ «Волонтер» у традиційній акції КМЦСССДМ «Юнь Києва», яка відбулася в Центральному парку культури та відпочинку «Маріїнський» 27.09.2014 р. [183].

Товариство Червоного Хреста України на своїй офіційній сторінці в рубриці «Мандат та місія» визначає себе «всеукраїнською добровільною громадською гуманітарною організацією» [184]. Саме ця гуманітарна спрямованість класичних волонтерських практик, на нашу думку, суперечить існуючим в Україні певним волонтерським ініціативам у контексті комплексної допомоги Збройним силам України, Національній гвардії, добровольчим батальйонам тощо. Варто виділити і наступний момент. Світові гуманітарні практики під волонтерською діяльністю традиційно розуміють безоплатну участь добровольців у вирішенні конкретних завдань, яка не потребує (окрім ситуацій допомоги у випадках стихійного лиха, катастроф тощо) максимально можливого повного відриву від основної роботи активіста. Натомість український сучасний варіант волонтерства у вияві певної частини його представників уже другий рік поспіль фактично існує у форматі «24/7» (24 години на добу 7 днів на тиждень),

вимагаючи повного залучення до волонтерської роботи. Скажімо, саме такі принципи роботи описують у соціальних мережах та виголошують в інтерв'ю деякі відомі активісти. Наприклад, мова може йти про діяльність так званого «волонтерського десанту» у Міністерстві оборони України, ФОНДу Діани Макарової та багатьох інших діячів, для яких волонтерська активність стала і основним місцем роботи, і основним видом діяльності, і професією, і способом життя, і, не в останню чергу, – способом самореалізації особистості.

У цьому контексті актуалізується ще одне питання – мотиваційно-смислової складової участі в активній волонтерській діяльності. Питання складне і важливе, його дослідження фактично вимагає залучення представників різних наукових дисциплін, у першу чергу психології (різних спеціальностей), педагогіки, політології та інших, проведення ґрунтовних досліджень – у тому числі соціологічних, глибокого комплексного фахового аналізу загалом. У питанні мотиваційної складової можна виділити кілька рівнів – рівень відкритих публічних декларацій і прихований глибинний рівень самореалізації особистісних потреб та інтересів, реалізації власної запитаності і важливості в загальнодержавному контексті, важливості особистої участі людини в епохальних (без перебільшення) подіях державного значення, захисті суверенітету країни тощо. І якщо публічні декларації реально певним чином систематизувати й узагальнити, то глибинні мотиви участі без відповідних фахових досліджень визначити проблематично. Можна лише припустити (хоча це й видаватиметься певним чином ідеалістично), що всебічна й повна віддача себе волонтерському руху в сучасних українських реаліях і за таких його насиченості, навантаження і тривалості не в останню чергу потребує наявності і в суспільстві, і серед його окремих представників високих гуманістичних ідеалів і, зокрема, альтруїзму.

Варіанти участі українських громадян у розв'язанні проблем забезпечення та якісного озброєння армії, загалом українські волонтерські ініціативи відрізняються великим розмаїттям способів і методів і збору коштів, і напрямів допомоги. На жаль, обсяги розділу не дозволяють повною мірою представити та проаналізувати усі зібрані автором за півтора року матеріали, тому зупинимося лише на кількох напрямах роботи, а щодо інших – обмежимося прикладами.

Напрями роботи:

- військовий (який, у свою чергу, також розділяється на кілька різних напрямів): допомога конкретним військовим частинам у зоні проведення АТО, закупівля та передача у зону проведення АТО автомобілів, у т.ч. – й закупівля за кордоном, плетіння маскувальних сіток та кікімор, пошиття обмундирування, солдатських черевиків, спідньої білизни, балаклав, тактичних рукавиць, розгрузок, виготовлення і купівля бронежилетів; сприяння в отриманні бойових преміальних та посвідчень учасника бойових дій; бронювання військової техніки, переобладнання подарованих автомобілів під потреби армії. До того ж, перед зимовими періодами різко актуалізується виготовлення засобів для обігріву наметів та приміщень – зокрема, маленьких компактних буржуйок (їх виготовляють навіть хлопчики-школярі на уроках праці) тощо;

- діяльність так званої «картографічної сотні» – створення волонтерами сучасних мап для військових, на меті – повне оновлення застарілого картографічного забезпечення ЗСУ у співпраці з військовими картографами, купівля і доставка високовартісного електронного обладнання для забезпечення швидкості і точності відкриття артилерійських обстрілів;

- високотехнологічний: розробка програмістами-волонтерами для ВСУ спеціального софту, який не лише скорочує час для здійснення пострілу, але й збільшує точність попадання – так звана система для артилеристів ГІС «АРТА». Зазначимо, що практично йдеться про унікальний інноваційний волонтерський проект, створений групою підприємців, який спеціалізується на високотехнологічних системах наведення артилерійських систем і розвідки (включаючи безпілотні літаючі апарати) та екіпіровці для солдатів. Також фахівці надають високоточну картографічну інформацію, створюють та постачають у зону АТО засоби забезпечення геопросторовими даними артилерійських, танкових та розвідувальних підрозділів [185].

- медичний та реабілітаційний (забезпечення бійців персональними аптечками з якісними препаратами, зокрема, кровоспинними, допомога пораненим, збір коштів на реабілітацію поранених та важкопоранених бійців-учасників АТО), проектування та виготовлення «народних польових лазаретів», ремонт військових госпіталів

(наприклад, у Дніпропетровську та Києві), проведення безкоштовних курсів англійської мови для солдат-інвалідів,

- ремонтне волонтерство (ремонтні роботи з відновлення військової техніки, у т.ч. важкої – літаків, танків, машин, бронетранспортерів, кораблів);

- «Чорний тюльпан»: передача тіл загиблих на вимогу бойовиків саме волонтерам як представникам української сторони, участь у пошукових роботах безвісти зниклих військовослужбовців (прикордонників, бійців-учасників АТО тощо) у місцях проведення боїв – адже лише волонтерам бойовики дозволяють це робити,

- меморіальний напрям – вшанування пам'яті військових, які загинули на Сході України. Волонтери встановлюють меморіальні дошки загиблим у зоні АТО воїнам (зокрема, на школах) та облаштовують куточки слави на їхню честь; волонтерами створена «Книги пам'яті полеглих за Україну»;

- забезпечення військовослужбовців якісним харчуванням – поширена по всій Україні так звана «кулінарна сотня», що було особливо актуальним у перший рік ведення бойових дій, але залишається запитаним і сьогодні, на другому році війни. Українські господині мають власні винаходи – зокрема, розробка рецептур і виготовлення порційних наборів суміші висушених у домашніх умовах овочів задля швидкого приготування перших страв – супів та борщу, а також каші. Також важливою складовою у волонтерській кулінарній допомозі уже другий рік поспіль (хоча і в дещо менших масштабах та обсягах) є передача на фронт різних «смаколиків» – переважно під цим терміном розуміються солодкі домашні вироби з тіста;

- переселенський напрям (створення центрів допомоги, центрів адаптації, допомога із придбання та пошуку житла і роботи, збір гуманітарної допомоги для переселенців (харчі, збіжжя, одяг, речі, предмети домашнього вжитку), соціальна адаптація внутрішньопереміщених осіб, організація безкоштовних курсів для дітей-переселенців, які мали (йдеться про 2015 р.) складати іспити зовнішнього незалежного оцінювання (зокрема, організовані викладачами та волонтерами Дніпропетровська), проведення і організація курсів української мови у Дніпропетровську для дітей-переселенців. Особливо важливим у цьому напрямі є створення волонтерами електронної бази даних переселенців;

- збір та привезення гуманітарної допомоги цивільному населенню, яке проживає на території проведення АТО;

- вивезення цивільного населення із фронтової та прифронтової зони (наприклад, Дебальцеве, а також інших гарячих точок);

- залучення волонтерів до виконання державних функцій (наприклад, контроль і супроводження всіх процесів розмитнення канадської гуманітарної допомоги в Одеському порту; «волонтерський десант» у Міністерстві оборони України, боротьба з корупцією, призначення Г. Туки на посаду голови Луганської обласної військово-цивільної адміністрації та ряд інших фактів).

Однозначно – наведені вище дані лише окреслюють загальні напрями волонтерської роботи, вони не є повними і остаточними. У свою чергу, кожен з напрямів має власні інваріанти діяльності, шляхи реалізації максимально повного задоволення армійських і фронтових потреб, а також допомоги пораненим, переселенцям та іншим вразливим соціальним групам.

Збір коштів для благодійної допомоги здійснюється через проведення:

- благодійних продуктових ярмарків,

- благодійних волонтерських ярмарків: зокрема, організованого 3.05.2015 р. однією з найбільших волонтерських організацій – «Народний тил», під час якого демонструвалися машини з окремого напряму роботи «Колеса Народного тилу» та БПЛА, проводилося спілкування з волонтерами, продавалися календарі та інша сувенірна продукція, відбулися телемости з передовою, фотовиставка з зони АТО, а також виступи майданних бардів). Видавець та волонтер В. Карпенко ініціював комплексний інформаційний проект «Український простір» (передача літератури для звільнених від терористів районів Донбасу та нашим бійцям у зоні АТО), який супроводжувався проведенням благодійної книжкової виставки-ярмарку (зокрема, відбулася 15–16.11.2014 р., взяло участь 40 видавництв та майстрів);

- різних спортивних та мистецьких акцій,

- різноманітних аукціонів (наприклад, організація зборів коштів на тепловізори через аукціон побачень (під девізом «АТО закінчиться і я тебе поцілую»), онлайн аукціони з продажу прикрас, біжутерії та предметів домашнього інтер'єру у стилі hand made, постійного благодійного аукціону «Свій за свого» тощо.

У 2014 р. найгострішими проблемами української армії та загалом силовиків у зоні проведення АТО були відсутність одягу та взуття, засобів захисту та спецзасобів, засобів гігієни, ліків, незадовільне харчування. Втім, уже наприкінці 2014 р. українські волонтери вийшли на вищий рівень допомоги та оснащення армії, почавши проектувати та виготовляти БПЛА, спецтехніку, розробляючи системи – зокрема, інноваційну технологічну систему артилерійського ведення вогню АРТА, винаходячи новітні методи виготовлення маскувальних сіток – не способом плетіння тощо.

Зупинимося детальніше на кількох напрямах роботи волонтерів.

Медичне волонтерство – окремий напрям у волонтерській діяльності, коли зусилля, допомога і підтримка громадських об'єднань та волонтерських груп чітко орієнтовані на госпіталі та лікарні, де перебувають поранені військовослужбовці. Також до цього виду активності можна віднести медичну допомогу в зоні проведення антитерористичної операції, облаштування польових медичних госпіталів, стоматологічних кабінетів «на колесах», придбання реанімобілів тощо.

Види і способи такої допомоги не такі різнорідні, але і тут можна виділити різні напрями. Створені і функціонують благодійні організації, орієнтовані суто на професійну медичну допомогу пораненим. Як приклад наведемо благодійну організацію «Біотех-реабілітація поранених/Biotech-rehabilitation of injured people» – український соціальний проект для поранених в АТО (лікування травм кісток). «Біотех-реабілітація» працює спільно з медичною компанією ilaya, яка застосовує інноваційні сучасні технології. Суть лікування – подолання наслідків поранень у бійців та підготовка місць травм для відновлення клітин за допомогою клітинних технологій. Клініка приймає на лікування поранених, навіть із задавненими травмами, які не лікуються традиційними методами. Меценати і благодійники перераховують кошти. Суми переказів різні – від 50 грн до 90800 грн, уся ця інформація оприлюднюється як на офіційній веб-сторінці організації, так і в соціальних мережах.

Організатор благодійного проекту «Біотех-реабілітація поранених» – засновник та генеральний директор компанії ilaya О. Шершньов. Партнери проекту – медична компанія ilaya (виконання операцій з використанням клітинних технологій), портал

narodniy.org.ua (залучення коштів для фінансування операцій), об'єднання матерів та дружин військовослужбовців «Оберіг» (збір інформації про поранених, які потребують допомоги в рамках проекту) [186]. У рамках проекту допомога надається усім постраждалим на війні – і військовим, і мирним мешканцям із зони бойових дій (які становлять меншість). Якщо людина бажає отримати таку допомогу, вона заповнює онлайн-анкету, лікарі медичного центру ilaya визначають доцільність проведення реабілітації саме за допомогою ilaya.regeneration. У разі позитивного рішення лікарів організатори збирають необхідні кошти і проводять лікування у цьому медичному центрі. До того ж, клініка надає бійцям спеціальні знижки – навіть у 48,15%.

Унікальність проекту полягає саме у застосуванні інноваційних сучасних технологій та біотехнологій – відновлення кісток та шкіри відбувається за допомогою введення клітинно-тканинного трансплантату, що значно посилює ефективність лікування та дозволяє пораненим уникнути ампутацій та інвалідності. Таку технологію застосовують лише кілька компаній у світі, серед яких і українська ilaya. Клініка приймає на лікування поранених з дефектами кінцівок: плечової, стегнової, кісток передпліччя, гомілки та стопи [187].

На 08.09.2015 загальна кількість пацієнтів клініки становила 33 людини, розпочато лікування 29, призупинено – 1. Кілька бійців від лікування відмовилися. Загальна потрібна сума – 7 855 971 грн, з якої зібрано 85% – 6 692 076 грн [188]. 3534 людини зробили грошовий внесок.

На 08.09.2015 р. на офіційній сторінці проекту розміщена інформація про збір коштів для 4 поранених, серед них – Олександра, переселенка з зони АТО. Загалом українці перераховують значні кошти на цей проект. Скажімо, для лікування пораненого в Іловайську Олега (Черкаська обл., 47 років, дефект стегнової кістки – 14 см) потрібна була одна з найбільших у рамках проекту сум – 346 107 грн. 121 людина переказала кошти, і вся необхідна сума була зібрана. Реабілітація пораненого під Маріуполем іншого бійця – також Олега (Черкаси, 24 роки, вогнепальна травма великогомілкової кістки) – потребувала однієї з найменших сум, 94 004 грн, яку покрили перекази коштів від 243 осіб.

Але медичне волонтерство не обмежується лише збором коштів на дорогу реабілітацію в медичній клініці ilaya. Так зване реабілітаційне волонтерство має інші форми і види поширення. Одна з них – відкриття волонтерами та меценатами реабілітаційних безкоштовних центрів для поранених. Як приклад можна навести створення волонтерського реабілітаційного центру в Луцьку, інформація про який 1 вересня 2015 р. стрімко поширилася через соціальну мережу ФБ. Проживання в тримісних номерах і триразове харчування оплачує місцевий меценат В. Янковий, сам центр розташований у готелі профспілок. Спеціалізація луцького центру – виліковування воїнів від болі будь-якої локалізації і характеру, ліквідація спазмів, порізів, наслідків контузій, проблеми з ходінням і т.п. Організатори окремо просили поширити цю інформацію серед командирів бойових частин, у засобах масової інформації, через звернення до матерів і дружин військовослужбовців, приватних осіб, установ тощо [189]. Організацією прийому і розміщення воїнів займаються також волонтери.

У цьому контексті наведемо також і факти піклування про поранених, які перебувають у госпіталях. Догляд за бійцями в госпіталях – окремий напрям медичного волонтерства, що охоплює, у першу чергу, забезпечення госпіталів та конкретних поранених бійців призначеними лікарями необхідними ліками та препаратами, моральну і психологічну підтримку воїнів, обов'язкові відвідини, піклування, привітання зі святами тощо. Часто такі волонтери виступають у ролі психологів та психотерапевтів, допомагаючи хлопцям із проблемами з соціальною адаптацією. Підтримка бійців має унікальні форми і проявляється найрізноманітнішими способами. Один з них, для прикладу – виготовлення лялькових ангелів-охоронців, які розповсюджуються безпосередньо серед поранених. Так, координатор кидає прохання у соціальну мережу (наприклад, потрібна лляна тканина та мереживо, за можливості порізані квадратами 10*10 см), і воно поширюється далі через підписки і партнерів: «Друзі, нам знову треба створити нових ангеликів-охоронців для наших поранених бійців у госпіталях, щоб вони пам'ятали і відчували нашу любов і підтримку!!!! Хто має лляну тканину або кружевце і може подарувати (за мож-

ливості можете порізати квадратами 10*10 см, +/-) і заности в офіс «ПораненіSOS», м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 4» [190]. Такі практики більшою мірою поширені в Західній Україні, коли виготовляються ляльки-оберіги, ангели-охоронці, браслети-амулети – плетені чи шиті власноруч, і розповсюджуються серед поранених в госпіталях, лікарнях, а також серед мобілізованих новобранців та добровольців.

До медичного напряму волонтерської діяльності є сенс віднести ще один вид допомоги – виготовлення польових лазаретів. При цьому мова йде про допомогу виготовленим або придбаним медичним обладнанням і для зони проведення бойових дій, і навіть для навчальних полігонів, де бійці проходять бойове злагодження. Для прикладу наведемо випадок, описаний користувачем ФБ під ніком Kastor Fedor 5 липня 2015 р. Під час поїздки на Широколанівський полігон він побував у старому, так званому медичному пункті морських піхотинців, роль якого виконував армійський брезентовий намет УСБ-56 (уніфікований санітарно-барачний зразка 1956 р.). Командування та медичний персонал підрозділу звернулися з проханням про допомогу у придбанні сучасного намету, який би відповідав усім медичним вимогам. Були обговорені всі побажання і вимоги до необхідної конструкції, і протягом місяця завдяки «Всеукраїнському центру волонтерів People's Project, українському народу» у морських піхотинців з'явився народний польовий лазарет [191].

Ще одна велика потреба фронту – спеціальні машини швидкої допомоги реанімобілі, наявність яких значно підвищує шанси врятувати життя поранених. Нестача такого спеціалізованого медичного високоякісного обладнання у зв'язку з його високою вартістю є загальною проблемою українського війська, а швидка зношуваність машин в умовах їх роботи в зоні ведення бойових дій із застосуванням важкого озброєння ставить цю проблему вкрай гостро. Відповідно, передачу благодійниками та волонтерами в зону АТО реанімобілів можна виділити як окремий напрям волонтерської діяльності. Принагідно зауважимо, що ці події набувають великого суспільного резонансу і стають топовими новинами в засобах масової інформації.

Груз–200.

Офіційні втрати України в цій війні приховуються за скупими рядками повідомлень прес-центру Генштабу та поодинокими даними, що зрідка оприлюднюються. Як і в багатьох інших питаннях, до вирішення підключилися волонтери та громадські активісти. За підтримки Національного військово-історичного музею України та громадсько-правового тижневика «Іменем Закону» 22 липня 2014 р. створена «Книга пам'яті полеглих за Україну», в якій станом на 24.08.2015 р. опрацьовано 2560 прізвищ, станом на 07.11.2015 р. – 2680.

Засновник та редактор книги Максим Попов зазначає, що книга, на жаль, не є офіційним джерелом підтвердження втрат, а лише книгою пам'яті, в якій трапляються помилки [192]. До цієї книги, за проханнями родичів, не внесено прізвища безвісти зниклих, а отже, сукупна кількість втрат може бути вищою. За одними з останніх офіційних даних, з початку антитерористичної операції, тобто з середини квітня 2014 р. по 02.03.2015 р., загинув 1541 військовослужбовець, а загалом на Сході України, згідно з доповіддю місії ООН з моніторингу ситуації з прав людини в Україні, всього від початку АТО на Сході загинуло понад 6000 людей [193]. 28 липня 2015 з'явилася інша офіційна цифра, яку оприлюднив начальник Управління цивільно-військового співробітництва ЗСУ полковник Олексій Ноздрачов – 2300 загиблих [194]. Утім, 24.08.2015 р. під час урочистої промови з нагоди найвищого державного свята – Дня Незалежності – Президент України П. Порошенко оприлюднив іншу цифру – близько 2100 загиблих.

Перші ж втрати стали для українців справжнім шоком. Суспільство, якому понад двадцять років прищеплювалася міфологема заледве чи не єдиної на пострадянському просторі країни, на території якої не проливається кров і не відбуваються бойові дії, вкрай болісно переживало процес державницького і громадянського переосмислення. Ще не забувся і не вгамувався жах від розстрілу «Небесної сотні», як їй на зміну прийшла «Небесна ескадрилья»[*]. На борту військово-транспортного літака

[*] Саме під такою назвою в історію війни увійшли члени екіпажа та десантники 25-ї окремої Дніпропетровської повітряно-десантної бригади, що летіли на збитому 14.06.2014 р. терористами ІЛ-76

Іл-76 25-ї військово-транспортної авіаційної бригади Повітряних сил Збройних сил України, збитого терористами під час посадки в аеропорту «Луганськ», перебувало 40 десантників 25-ї окремої Дніпропетровської повітрянодесантної бригади і 9 членів екіпажу. Усі вони загинули.

На той момент загибель усіх військових, що перебували на борту літака, стала найбільшою втратою ЗСУ за весь період незалежності нашої держави. А попереду буде Іловайський котел, Савур-могила, бої за Донецький аеропорт, Дебальцеве, Широкіно, Піски…

Роботи з пошуку, ексгумації та вивезення тіл українських військовослужбовців, загиблих у зоні АТО, – один з окремих напрямів роботи українських волонтерів. Цю роботу проводить пошукова група Місія «Евакуація-200» («Чорний тюльпан»), робота якої стартувала 3 вересня 2014 р. До її складу входили представники ГО «Пошук-Захід» спільно з Всеукраїнською громадською організацією «Союз Народна Пам'ять», за підтримки і під керівництвом Міністерства оборони України, в рамках проекту цивільно-військового співробітництва спільно з Національним військово-історичним музеєм України [195]. До 06.11.2014 р. волонтери працювали над пошуком та ексгумацією останків українських військовослужбовців у районах біля Дебальцевого, під Іловайськом, Шахтарськом і Савур-Могилою. На 15.09.2015 р., за словами голови правління ВГО «Союз Народна Пам'ять» Я. Жилкіна, пошуком займається близько півсотні волонтерів [196].

* * *

Обов'язкова складова роботи волонтера – сувора звітність. Волонтери самі на своїх сторінках у ФБ характеризують її як «скучну, але обов'язкову звітність». Озвучується як конкретна сума, зібрана в рамках певного проекту, так і окремі підвиди робіт, на які волонтери збирали кошти.

Наприклад, активістка Ольга Гальченко у своїй стрічці у соціальній мережі ФБ 1 липня оприлюднює інформацію щодо завершення збору коштів на реанімобіль для мобільного шпиталю ім. Пирогова в рамках проведеного благодійного українсько-білоруського концерту. Концерт мав назву «Від Сябра до брата» і

відбувся 4 червня в київському клубі «Атлас». У ньому взяли участь гурти з України – «Гайдамаки» та «Роллікс» і з Білорусі – «Trubetskoy» і «Дай дарогу». Організували концерт дівчата-волонтерки, що вже більше року допомагали в оснащенні Першого добровольчого мобільного госпіталю ім. Пирогова. Залучивши до співпраці друзів-музикантів, вони утворили об'єднання «Музичні волонтери» і планують продовжити організацію подібних акцій з залученням музикантів та відомих людей.

Ольга Гальченко у своєму пості конкретизує шляхи отримання коштів:

- продаж білетів, артисти і клуб всю виручку передали волонтерам,
- проведення аукціону,
- збір коштів в бокси, які активісти носили по всьому залу,
- грошові пожертви від людей, які не змогли прийти, але захотіли долучитися матеріально.

На аукціоні були продані прапор України, підписаний захисниками Донецького аеропорту, – за 280 євро та футболка від гравців збірної України з футболу – за 100 доларів [197].

У результаті було зібрано 4000 доларів, що, за словами активісток, «перевищило всі їхні найсміливіші очікування». Залишилася друга частина шаленого проекту – доставка та оформлення реанімобіля. Цей проект набув розголосу в інформаційному полі не лише України, а й Білорусі. Зокрема, 15.04.2015 р. інформація з'явилась на сайті «Нашої ніви», де, серед іншого, зазначалося: «Машина уже доставлена в город Артемовск Донецкой области. Она будет обслуживать Первый добровольный госпиталь имени Пирогова. Стоимость ее 5500 евро. Правда, собрать столько средств, чтобы полностью оборудовать машину всем необходимым для настоящего реанимобиля, не удалось. Это сделают уже сами украинцы.... Вместе с машиной из Гомеля в Чернигов отправили помощь, которую собрали жители Минска и Гомеля в рамках гуманитарной инициативы «Беларусь-АТО», для беженцев с оккупированных территорий Донбасса и для семей раненых и убитых бойцов Украинской армии» [198].

Загалом же, за даними соціологічних досліджень, станом на 2014 р. 32,5% українців, відповідаючи на запитання «Чи дово-

дилося вам особисто надавати благодійну допомогу військовим та населенню, які потерпають від військових конфліктів у Донецькій та Луганській областях?», зазначили, що протягом травня-вересня вже переказали свої кошти на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції, а 9% взяли участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх до волонтерів. Особисто допомагають вимушеним переселенцям речами та грошима 7% громадян, а от волонтерством, себто безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх у гарячі точки, займаються 3% українців. Про це свідчать дані соцопитування, проведеного спільно Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» і КМІС з 12 по 21 вересня 2014 року [199].

На окрему увагу заслуговує вияснення суми, перерахованої українцями на потреби армії. Така інформація, зі зрозумілих причин, з'являється в інформаційному просторі не часто. У соціальних мережах та на власних сайтах деяких організацій оприлюднюються певні дані, однак загальна сума зібраних коштів таким чином не може бути вирахована. На початку лютого 2015 р. Віталій Дейнега оцінив загальну суму зібраних коштів приблизно в 1 млрд грн [200].

Питання хоча б приблизної оцінки кількості перерахованих українцями коштів на допомогу армії власне через волонтерські організації цікаво, з наукової точки, порівняти з «телефонним» проектом Міністерства оборони «565», пов'язаним з перерахуванням 5 грн через телефонний дзвінок або смс-повідомлення, особливо в контексті порівняння динаміки переказів. Так, 07.10.2015 р. на офіційному веб-сайті Міністерства оборони України після тривалого мовчання з'явилися дані щодо суми, зібраної в рамках акції Міністерства оборони «Підтримай українську армію». Йдеться про майже 160 млн гривень, з яких у 2015 р. поступило більше 6501000 грн [201]. Така незначна сума переказів за 2015 р., на нашу думку, – і свідчення, і вияв суспільної недовіри, особливо якщо згадати інформаційний скандал 2014 р., пов'язаний із використанням зібраних коштів, коли Міністерство оборони України фактично не змогло дати чітку відповідь, на що вони були витрачені. Можна

також висловити припущення, що падіння динаміки переказів і загалом переведених населенням коштів на рахунки МО України, яке почало спостерігатися з кінця весни – початку літа 2014 р., безпосередньо пов'язане зі значним збільшенням обсягів переказів волонтерам, особливо на тлі недовіри населення до вищих державних органів. Таким чином громадські об'єднання та благодійні фонди, що займаються волонтерською діяльністю, стали гідною альтернативою чинним владним органам – особливо з огляду на їх менеджерську ефективність і результативність.

Аналіз громадянської активності різних соціальних груп, залучених до активної волонтерської діяльності, дозволяє зробити певні висновки. Волонтерська активність українців має загальнодержавний характер, поширена на всій території України. До неї залучені представники найрізноманітніших соціальних груп. Гуртування в організації відбувається на підставі різних об'єднавчих чинників: дружні стосунки, спільна соціальна класова належність, професійна належність тощо. Різнорідність цих соціальних груп (підприємці, митці, футбольні фанати тощо), які, до того ж, відіграють різну роль у процесі суспільного та економічного розвитку країни, можна вважати додатковим аргументом для підтвердження тези про масштабний і загальний характер трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві. Зокрема, можна стверджувати, що події останніх двох неповних років змусили значну частину українського суспільства перейти поріг національної і політичної громадянської байдужості. Фактично можна говорити також і про кардинальні зміни в патерналістській матриці політичної культури українців. А залучення до волонтерської діяльності дітей (навіть молодшого шкільного віку – зокрема, маються на увазі загальноукраїнські проекти «Напиши листа солдату», «Намалюй малюнок солдату», а також плетіння школярами маскувальних сіток, влаштування благодійних ярмарків з власноруч виготовленими поробками та домашнім печивом і, відповідно, збір коштів з подальшою їх передачею волонтерам або закупівлею продуктів власними силами) є дуже сильним стимулом для формування в молодому поколінні майбутніх громадян активної і відповідальної продержавницької позиції.

Термін «волонтер» досить швидко почав створювати навколо себе власне символічне поле, вийшовши далеко за межі суто військової допомоги в усіх її різноманітних проявах, формах і видах і поширюючись на інші сфери життєдіяльності соціуму. Можна стверджувати, що він стає своєрідним маркером, позначаючи як активну позицію його користувачів, так і зміни, знову ж таки, в патерналістській моделі політичної культури українців. Для прикладу наведемо факт започаткування українськими акторами, митцями та режисерами об'єднання для створення кіно- та телепродукції власним коштом, який отримав назву «Кіноволонтери». Мета створення проекту – безоплатне залучення до знімального процесу відомих акторів, сценаристів та режисерів. О. Мірошниченко, один із засновників, так пояснив виникнення ідеї: «Ми правомірно прибираємо з ефіру російський телепродукт, але не маємо жодної заміни для нього. З іншого боку, згортаються спільні проекти з Росією. Отже, і якихось перспектив (у тому числі й фінансових) українські митці не мають. Усі покладаються на державну підтримку, нові закони та якесь нове міфічне фінансування. Це, в принципі, непогано, але давайте будемо реалістами» [202]. Новина датована 15 вересня 2014 р. – від початку активного становлення волонтерського руху минуло півроку.

Загалом, на підставі опрацьованих даних, аналізу новин на волонтерську тематику, які постійно з'являються в інформаційному просторі України, можна говорити про своєрідну «чутливість» української нації до надання допомоги, про згуртованість задля такої допомоги, внутрішню готовність її надати. У цьому контексті доречно згадати традиційний для українців звичай «толоки», який можна розглядати як своєрідне підґрунтя для такого швидкого виникнення і поширення волонтерського руху. Його основна ідея – гуртування задля надання безоплатної допомоги. Різниця полягає лише в тому, що толока була разовою допомогою, а український волонтерський рух триває вже майже два роки.

Не буде великим перебільшенням стверджувати, що розпочаті в українському суспільстві два роки тому процеси трансформаційних змін, наслідком яких є народження української політичної нації, мають велику перспективу. Перед цією нацією постали

вкрай складні виклики, пов'язані не лише із захистом державності в умовах потужної військової агресії, посиленням обороноздатності та сили власної армії, а й не менш болісними і складними іншими питаннями, особливо – в площині суспільних відносин, подальшого суспільного розвитку. В цих питаннях закладена довгострокова перспектива, вони не можуть бути вирішені «тут і одразу», потребують не лише зусиль громадськості, а й участі держави із залученням найширшого кола фахівців-експертів, прийняття комплексних рішень, які знайдуть свій вияв у розробці й прийнятті державних програм, проектів, доктрин, стратегій, напрямів роботи.

Волонтерство – один із дієвих механізмів налагодження міцних, у прямому смислі слова, перевірених кров'ю горизонтальних зв'язків у суспільстві між армією і громадянами з активною життєвою позицією. Такі терміни як «підопічні», «шефство», «побратими» та ряд інших характеризують рівень їхніх взаємовідносин. Війна, що триває на Сході Україні, для волонтерів має чітку персоніфікацію – це конкретні бійці конкретних підрозділів, їх обличчя, імена, позивні. Неодноразово волонтери (і не лише жінки) у своїх постах пишуть про «особистий рахунок», який вони пред'являють цій війні, – хлопці, замовлення яких вони не встигли виконати.

З тим рівнем залучення населення до волонтерства, який існує в Україні, цілком може бути пов'язана в майбутньому проблема соціальної та посттравматичної адаптації волонтерів, особливо «польових» або «фронтових» – тих, які вже майже два роки їздять на передову, повернення їх до мирного життя. Вони переживають різні психологічні розлади, з'являються проблеми в особистому житті, підвищується рівень агресії та нетерпимості. Зараз, на другому році війни, значно почастішали випадки публічних зізнань волонтерів у своїй втомі, іншими словами – діяльність українських волонтерів має всі ознаки професійного вигорання.

Український волонтерський рух – унікальний досвід, здобутий нашим суспільством під час захисту держави у цій неоголошеній війні на Сході України. Те зростання рівня громадянської свідомості, згуртованості, єдності та взаємодії, що зародилося під час спільної участі у протестних акціях 2013 – 2014 рр. і згодом

трансформувалося у потужний волонтерський рух, аналогів якому у світі важко віднайти, є свідченням народження української політичної нації. Процес, який у розвинених країнах тривав як мінімум десятиріччями, в Україні в умовах спільного протистояння російсько-терористичній агресії зайняв лише кілька років.

З іншого боку, цей унікальний український досвід є надбанням різних прошарків населення і фактично стає основою для формування спільного пласту новітньої колективної пам'яті українців – політично- і державоорієнтованого. Високий рівень суспільної та політичної значущості дій волонтерів, залучення до волонтерського руху громадян різного віку (від школярів молодших класів до пенсіонерів та загалом людей літнього віку) і соціальної належності (митці, спортивні фанати ультрас, представники шоу-бізнесу, бізнесмени тощо), високий кредит соціальної довіри суспільства відомим на всю країну представникам волонтерського руху цілком може стати підґрунтям для появи нового класу українських суспільно-громадських, а згодом, що потенційно можливо, – і політичних діячів. Одна з основних функцій, яку виконують сьогодні волонтери, лежить саме у площині політичної взаємодії держави і суспільства, адже, на думку багатьох експертів, саме волонтери змусили владу розпочати соціальний діалог із суспільством.

Як відомо, однією з головних проблем взаємодії громадянського суспільства з органами державної влади в Україні донедавна було (і залишається дотепер) питання дефіциту довіри. Сьогодні волонтери – соціальна група з найвищим рейтингом довіри населення, що також виводить її роль і значення на перші позиції у питанні політичної запитаності. Термін «волонтер» досить швидко став трендом української політичної моди – і ось напередодні виборів восени 2015 р. і тих, що пройдуть Україною навесні 2016, а також чергових виборів до Верховної Ради України восени 2015 р. цілком можна очікувати використання волонтерської тематики як маніпуляційної технології у боротьбі за голоси виборців. Скажімо, станом на серпень 2015 р. свої сили у боротьбі на київських виборах 25 жовтня пробувала громадська організація «Поруч», яка позиціонує себе як «спільнота волонтерів, які об'єдналися з метою реалізації благочинних

проектів» [203]. ГО «Поруч» видає також «Інформаційну брошуру про волонтерство в Україні». Так, у № 3 за серпень 2015 р. у ній розміщена укладена волонтерами ГО «Поруч» база центрів фізичної реабілітації поранених військовослужбовців, вітання з нагоди призначення волонтера Г. Туки на посаду голови Луганської обласної військово-цивільної адміністрації та звернення громадської організації «Поруч» з нагоди місцевих виборів у жовтні 2015 р. На рекламному буклеті активно пропагувалася думка про необхідність волонтерам «йти у владу» і, відповідно, життєву необхідність голосувати за них як «чи не єдину "кровоносну систему" виживання нашої держави». На сторінках своїх інформаційних матеріалів «Поруч» не надає жодної інформації про своїх лідерів – волонтерів, натомість активно розміщає на сторінках брошури логотип організації. Наведені прізвища – Ю. Бірюкова, Н. Стельмах, Т. Ричкової (так званого «волонтерського десанту» в Міністерстві оборони України – *О.М.*) та Г. Туки при відсутності імен власних активістів дозволяють висунути припущення про банальне прикривання волонтерською темою і фактичне зловживання нею.

На міських виборах до Київради, що відбулися 25.10.2015 р., волонтерську тематику активно використовувала також і політична партія «Самопоміч» під слоганом «Стань волонтером!», який розміщувався і на бігбордах на вулицях, і присутній на сайті організації. До того ж, партія впроваджувала в суспільний простір і термін «політичний волонтер». У Харкові на місцевих виборах 2015 р. пробувала себе створена у вересні 2015 р. «Волонтерська партія України», яка позиціонує себе як політична сила, спрямована на розвиток демократичного руху, посилення волонтерських позицій, що протистоїть основним партіям у Харкові [204].

Серед загального переліку важливих функцій, виконання яких взяли на себе волонтери, окремо виділимо функцію під умовною назвою інформаційно-пропагандистська. Фактично волонтери заповнюють інформаційну і загалом комунікаційну порожнечу, яка існує у форматі стосунків «влада / громадянин», особливо у випадку, коли влада значною мірою самоусунулася з комунікаційного поля. Попит громадян України на інформацію,

особливо воєнного характеру, потреба в інформуванні щодо ситуації в зоні воєнних дій значно сильніші і глибші, аніж ті сухі офіційні дані, які можна отримати з офіційних брифінгів, випусків новин у телевізійних, друкованих та електронних засобах масової інформації. Де-факто волонтери виступають джерелом інформації з високим рейтингом довіри, особливо якщо йдеться про гарячі новини із зони проведення антитерористичної операції. Навіть більше – новини волонтерів про ситуацію на фронті стають джерелом інформації і масово поширюються в друкованих та електронних засобах масової інформації. І мова не лише про бої, а особливо – про втрати, смерті і поранення наших бійців. Для прикладу наведемо ситуацію, яка мала місце 29 червня 2015 р. Волонтер Р. Донік на своїх сторінках у ФБ і твітері пише: «Чтоб упредить волну истерики – в районе ДАП, на фугасе подорвалась машина 93 ОМБр. Все трое живы. Бронированный «гелик» принял взрыв на себя» [205]. Інформація була розміщена о 13.12, і через кілька годин розійшлася десятками сайтів та електронних ЗМІ, включаючи також «Харьков-форум», краматорський форум, форум «справжньої української правди «http://ukrpravda.net/index.php» тощо.

Волонтери озвучують усі найпроблемніші і найболісніші питання в будь-якій сфері життєдіяльності українського соціуму: це і робота «волонтерського десанту» в МО (яку Президент України П. Порошенко в урочистій промові з нагоди Дня Незалежності 24.08.2015 назвав «справжньою управлінською революцією»), і ситуація з корупцією на блокпостах – включаючи «вартість» пропуску фур, і зловживання та злочини місцевої влади (у цьому контексті доречно згадати тур Г. Туки Україною ще до призначення його на посаду голови Луганської обласної військово-цивільної адміністрації, а також розбурханий волонтерами «бурштиновий скандал» у лісах Житомирщини та Рівненщини), і випадки крадіжок та перепродажу військової амуніції та спецзасобів, якість харчування солдатів (зокрема, у центрі «Десна») та багато інших. Серед них, не в останню чергу, – питання моральної відповідальності за передані бійцям предмети, особливо дорогі, байдужість до волонтерської допомоги та споживацьке ставлення до речей, небажання командування брати на облік передані речі тощо. Тут

додамо, що одним із обов'язкових звітніх документів, які публікуються на офіційних веб-сайтах та сторінках волонтерів та волонтерських організацій, є офіційні документи з печатками про прийом-передачу обладнання та спецзасобів (тепловізорів, ПНБ тощо). Особливо гострою ця тема стала на другому році війни, коли значно зменшився обсяг коштів і фінансових переказів від населення на рахунки волонтерських організацій і, відповідно, загострилося питання довіри і відповідальності самих волонтерів перед громадянами – своїми головними і основними спонсорами.

Однією з головних рис українського волонтерства є його висока мобільність, оперативність, зразково вибудована логістика. На окрему увагу заслуговує кмітливість волонтерів – розмаїття способів, видів, форм волонтерської активності, варіантів отримання коштів. Перелік засобів, до яких вдаються волонтери, на нашу думку, свідчить про високий рівень креативності української нації, її підприємницьку кмітливість та господарність – риси, які були незатребувані державою протягом майже ста років і проявили себе лише в умовах кризи – військової і державної. За загальними оціночними даними, волонтерських груп в Україні – сотні, якщо не тисячі. Але в будь-якому разі – це тимчасовий вихід із ситуації, що склалася із забезпеченням української армії, адже громадські організації не повинні виконувати і підміняти собою функції держави. І рівень питань, які вирішували волонтери 2015 р., кардинально відрізняється від запитів і проблем 2014 р. Волонтери розробляють і тестують сучасні польові укріплення для української армії, відновлюють важку військову техніку, літаки та кораблі, займаються розробкою високотехнологічних проектів, які кардинально впливають на перебіг боїв та військових операцій.

Сьогодні волонтери – у фокусі уваги суспільства. У стрічках новин, у різноманітного формату випуску програмах на телеканалах, у соціальних мережах і органах державної влади. В Міністерстві оборони України, в реабілітаційних центрах і на передовій. Нагороджені орденами, офіційними грамотами та подяками. В полоні, загиблі і поранені. І в списках політичних партій.

Цей, навіть обмежений обсягами розділу і досить побіжний аналіз волонтерських громадських практик свідчить: український волонтерський рух, що розвинувся в умовах воєнного проти-

стояння, – унікальне надбання української нації, аналогів якому у світі немає. На його основі Україна може запропонувати світу масштабні проекти-презентації прикладів моментальної самоорганізації населення, що спричинило початок глибинних процесів трансформації громадянського суспільства. Серед них: приклади організації волонтерської роботи в умовах ведення бойових дій під ризиком втрати державності і незалежності, різні напрями і види її діяльності, фактично – український фандрайзинг, утворення нових практик політичної участі та активності і, нарешті, – конкуренція, яку складають лідери волонтерського руху і загалом діяльність волонтерських організацій державним органам.

Одне з найскладніших питань, яке неодмінно постає під час дослідження волонтерської тематики – усвідомлення нереальності всебічного й всеохоплюючого її вивчення. Різноманітні види і напрями діяльності, способи і форми збирання коштів та підвищення громадянської відповідальності населення, регіональні волонтерські осередки, залучення волонтерів до активної співпраці з державними органами – всі ці та багато інших питань можуть стати темами окремих досліджень. Відомі організації, які потрапили у вивірений часом перелік «перевірених волонтерів», є лише вершиною загальноукраїнського волонтерського руху. Його основу становлять «небайдужі громадяни», які вже два роки поспіль перераховують кошти на підтримку української армії. Ці громадяни належать до різних професій та соціальних груп, відповідно, мають різні системи ціннісних координат, володіють різними фінансовими можливостями та ресурсами, але можуть бути охарактеризовані одним спільним словом – «небайдужі». Це слово стрімко входить в обіг в український інформаційний простір, стаючи синонімом активної, відповідальної життєвої позиції. Термін «небайдужий» стає маркером, який додатково підтверджує зміни у матриці політичної культури і моделі політичної поведінки українців.

Розділ 8.
ПОЛІТИЧНИЙ МАРКЕТИНГ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ

Лібералізація соціально-економічних і політичних відносин кінця 80-х років минулого століття призвела до масштабних спроб втілення різноманітних західних концепцій у суспільне життя СРСР, що розпадався. В Україні ці спроби набули додаткового натхненного поштовху зі здобуттям країною незалежності, а з часом – із прагненням приєднання до здобутків і цінностей західної цивілізації. Однією з таких концепцій і практик став маркетинг і, зокрема, одна з його дисциплінарних і галузевих версій – політичний маркетинг.

Місце і роль маркетингу в системі соціально-політичних інститутів України на початку 90-х років визначалися, зокрема і насамперед, сприйняттям громадською і науковою думкою його нібито беззаперечного наукового характеру, що надавало маркетингу інструментальний потенціал і суспільну довіру. Втім, постулат про строгу науковість маркетингу до цього часу не набув однозначного тлумачення ані за кордоном, ані, ще меншою мірою, в Україні.

Проблема статусу маркетингу як наукової теорії на початку нашого століття піддається сумніву на Заході навіть в економічній сфері, де маркетинг зародився. Дж.К.Левінсон, один із засновників популярної у першої чверті XXI ст. концепції так званого партизанського маркетингу, говорить про те, що «маркетинг – це лише штучно створений термін для позначення продажу, а продаж – це термін, який вигаданий для позначення мистецтва переконувати» [206, с. 25]. Переважна більшість українських авторів, що досліджують різні аспекти політичного маркетингу, ніби за замовчуванням спираються на класичну теорію маркетингу. Поза їх увагою залишаються концептуальна криза і спроби ґрунтовного переосмислення маркетингу, які відбуваються останніми десятиліттями в науковому просторі США – саме там, звідки маркетинг має походження, в Великобританії та в інших країнах. Назви книг на кшталт «Кінець маркетингу, яким ми його знаємо» С. Займана, «Захід маркетингу» Ш.Келлі, навіть «Кінець менеджменту» К. Клока і Дж. Голдсміта, здавалося б, повинні

насторожувати: чи не поєднується сучасна українська політична наука з теорією, певний життєвий цикл якої вже закінчився? Зрозуміло, згадані автори дещо хитрують, як то професійно притаманне маркетологам, приваблюючи увагу до назв. Натомість у своїх роботах вони пишуть, що насправді нібито і відповідно є маркетинг, якого ми не знаємо, захід передує новому світанку, а на зміну класичному менеджменту йде нова організаційна демократія. Проте це не знімає проблеми визначення, наскільки і в якому вигляді класична маркетингова теорія і практика можуть бути корисними для української політології і, відповідно, функціонування політичних інститутів.

Професор У. Бюргерс, клієнтами якого були Nokia, Kodak, Sony, IBM, Motorola, GE, BASF, Elecrolux, Lenovo та інші глобальні компанії, у своїй книзі зі симптоматичною назвою «Одкровення маркетингу: розвінчуючи міфи» задається питанням: «Чи розбираємося ми насправді в маркетингу?». Відповідь наступна: «Працюючи із багатьма компаніями, я часто дивуюся, як багато менеджерів з маркетингу мають лише туманне уявлення про те, що вони насправді повинні робити. Їм щастить, оскільки їх генеральні директори також не знають цього» [207, с. 7]. В цьому контексті актуальним виявляється питання про те, чим тоді займається більшість українських маркетологів – як у теорії, так і в практичній діяльності, і з яким саме маркетингом взаємодіє українська політична наука.

У чому ж полягають ознаки і причини кризи класичної маркетингової теорії? На це вказував ще наприкінці 90-х років Серхіо Займан у своєму бестселері «Кінець маркетингу, яким ми його знаємо»: у відчуженні класичного маркетингу від потреб практики і від решти бізнес-процесів на підприємстві. А на суто науковому рівні формулювання проблеми та шляхи її розв'язання запропонували Р. Шоу і Д. Меррік у своїй фундаментальній праці «Прибутковий маркетинг: Чи окуповується ваш маркетинг?», яку навіть основоположник класичного маркетингу Ф. Котлер назвав знаковою. На думку американських професорів, «робота, яку виконують маркетологи, описується по-різному: як професія, мистецтво, наука, лиховісний інструмент масового переконання і недоладне розтринькування грошей. Термін «маркетинг» у засобах масової

інформації часто використовується в ганебному сенсі, а представників маркетингу часто називають лицемірними, аморальними… В основі більшості успішних історій про маркетинг лежать теорії з ганджами, сумнівна методологія і ситуації, коли бажане сприймається за дійсне. Успіх у маркетингу – це крутійство, в тому сенсі, що у багатьох випадках маркетинг не показаний основним рушійним чинником успіху в бізнесі. Існує серйозна небезпека побачити те, в що інші вірять. Такі чинники, як амбіційність, підозріння, прагнення до слави, навіть жадібність, стрес і відчай, не включаються до звітів про можливості маркетингу та його досягнення. Маркетологи надмірно довіряють деяким історіям успіху і бажають, щоб вони були аргументом доказу. Історії успіху в маркетингу – це приклад своєрідного захисту, ілюзорний шлях…» [208, с. 39–40]. Причини занепаду й стагнації маркетингової практики американські дослідники бачать, зокрема, у відсутності методик та алгоритмів визначення ефективності маркетингових зусиль: за їх підрахунками навіть найтитульованіші автори університетських підручників з маркетингу, батьки-засновники класичного маркетингу Ф. Котлер, Д. Аакер, М. МакДональд у своїх працях присвятили проблемам планування маркетингових ресурсів та ефективності їх використання не більше 0,3–1,7% від загального обсягу сторінок. Таким чином, рятування репутації маркетингу перебуває насамперед у площині пошуку переконливих раціональних механізмів і методик розрахунку та доведення його ефективності і, окремо зауважимо, – результативності.

На початок XXI століття припадає апогей популярності маркетингу в Україні і навіть моди на професію маркетолога. Як гриби ростуть – створюються кафедри маркетингу ВНЗ (за підрахунками автора у 2009 році на випуск бакалаврів, спеціалістів і магістрів за спеціальністю «Міжнародний маркетинг і реклама» було ліцензовано 102 кафедри маркетингу). Тисячі молодих людей отримали і отримуватимуть відповідні дипломи, проте у бізнесі, починаючи з кризи 2008–2009 рр. – і до сьогодення формується тотальний сумнів у практичній корисності маркетингу, щонайменш у тій його формі, яку ми вивчаємо, знаємо й здійснюємо. Тобто, продукування тисяч майбутніх розчарованих фахівців і, найгірше, безробітних або працюючих

не за спеціальністю – є прикрим негативним наслідком захоплення міфом про маркетинг як панацею негараздів і наукову основу успіхів у бізнесі.

До того ж, в Україні спроби теоретичного розвитку і впровадження маркетингу у практику були значною мірою приречені через наступні причини.

Популярність маркетингу на Заході за більш ніж півстоліття його розвитку призвела до виникнення численних «шкіл», «концепцій» і «теорій», які поступово накопичувалися в академічному середовищі і відчужувалися від соціально-економічної практики. Поширена думка про те, що переважно саме ця «піна» вторглася в освітянський і науковий простір України, збільшуючи симулятивну складову інтелектуального забезпечення підприємницької діяльності. Одним з небагатьох, але категоричних прихильників цієї позиції є О. Реп'єв, який вважає, що в академічному маркетингу відсутнє наукове мислення, наукова строгість і наукова чесність, натомість гра в науку в маркетингу набула настільки загрозливих розмірів, що для неї навіть придумали назву – SONK (Scientification of Non-Knowledge), що означає «надання ознак науковості НЕ–знанню». На думку О. Реп'єва, схоластика, чи то пак казуїстика і буквоїдство, паралізували маркетинг, перетворивши більшу його частину в псевдомаркетинг, чому, зокрема, сприяв кадровий склад викладачів маркетингу у пострадянському просторі у кінці XX – першому десятилітті XXI ст. Більшою частиною це – колишні фахівці з наукового комунізму і політичної економії капіталізму і соціалізму, «які звикли вчити неіснуючим речам».

Отже, схоластичні форма і зміст маркетингу, який викладачі, підприємці і ентузіасти на хвилі його популярності і моди на нього намагалися інтегрувати в практику підприємницької діяльності, стали першою запорукою його подальшого фіаско в Україні.

Наступний чинник полягає в тому, що в західному світі протягом десятиліть маркетинг формувався як теорія, яка певним чином відображала реальність, і втілювався зворотно у практику в умовах зрілого ринкового середовища і демократичного суспільства. Натомість за усі роки незалежності Україна була і залишається країною з олігархічною, монополізованою

економікою, що суперечить ринковим відносинам як одній з умов впровадження маркетингових концептів і технологій. Так само корупція, безпрецедентне поширення контрабанди і контрафактної продукції нівелює можливості вільної конкуренції як основи маркетингової діяльності.

Про незрілість і неготовність українського середовища до сприйняття маркетингу свідчать такі факти. Представники так званої політичної і бюрократичної еліти в умовах дисфункції політичних інститутів отримували надприбутки, а Україна наполегливо провалювала реформи, лишаючись на периферії цивілізованого ринку. Наша країна в 2015 році посідала 93-тє місце в світі (з 186) за простотою ведення бізнесу (World Bank Doing Business), 74-те місце (з 143) у рейтингу конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index), 141-ше (з 173) у рейтингу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index), 162-ге місце в світі (з 178) в індексі економічної свободи, 88-ме місце в світі (з 97) в індексі дотримання прав власності.

Інститут менеджменту в Лозанні опублікував результати глобального дослідження конкурентоспроможності країн світу – здатності національної економіки створювати і підтримувати середовище, в якому виникає конкурентоспроможний бізнес. У 2015 році світовим лідером за конкурентоспроможністю (як, власне, і в минулому) стали США. Головні переваги американської економіки, на думку укладачів рейтингу, полягають в економічній стійкості, ефективному ринку праці та домінуванні в галузі технологій та інфраструктури. Слідом за США в рейтингу розташувалися Швейцарія, Сінгапур, Гонконг, Швеція, Німеччина, Канада, Об'єднані Арабські Емірати, Данія і Норвегія. Україна, як і в 2013-му, посіла 49-те місце з 60. На останньому – 60-му місці – влаштувалася Венесуела.

Наскільки результативним може бути застосування маркетингових технологій у бізнесі у Венесуелі – питання риторичне, втім очевидно, що в умовах України маркетинг знайшов не найкращий ґрунт для свого посіву. Рівень життя більшості українців був і залишається на дуже низькому рівні, а структура споживання більшості громадян зосереджена на найдоступніших продуктах харчування і ліках. Тобто відсоток тих споживачів, які можуть

бути суб'єктами вільного вибору товарів і послуг, відповідно, об'єктом впливу маркетингових технологій, є, порівняно із західним суспільством, дуже низьким.

За умов відсутності реальних реформ в економіці, що є наслідком дисфункціональності політичного режиму, органи виконавчої влади, що є одним з центральних елементів політичної системи суспільства, замість сприяння формуванню маркетингового середовища, перетворюються на статистів, які фіксують власні невдачі.

Близько 1% населення країни не залежать ані від встановленого державою споживчого кошика, ані від діяльності або бездіяльності політичних інститутів – саме цей прошарок є споживачем, на який теоретично можуть бути спрямовані і сфокусовані маркетингові зусилля. Втім, витрати на масові маркетингові заходи, насамперед рекламу, видаються марними, як і наступні спроби поглиблення маркетингової методології або вдосконалення маркетингових технологій. При цьому політичні інститути законодавчої і виконавчої влади, замість формування ринкового середовища, по суті, заморожують факт неможливості або суттєвого обмеження можливостей застосування маркетингу в українській реальності. Не випадково під час економічних криз 1998, 2008–2009, 2014–2015 років в українському бізнесі спостерігалося суттєве зниження попиту саме на послуги маркетологів: їм просто не було чим займатися.

Аналогічна ситуація склалася в Україні на політичному просторі з маркетингом, відповідно, політичним. Один з провідних українських фахівців з політичного маркетингу Е. Золотухін намагається довести, що «сучасна українська політика має ринковий вимір», визначає її як систему, «у межах якої з застосуванням новітніх технологій відбувається виробництво політичного товару (політичних партій, проектів і їх іміджу), виведення його на політичний ринок та купівля громадянами країни у виборчий і міжвиборчий періоди» [209]. На аналогічних методологічних засадах будує свої дослідження переважна більшість фахівців з політичного маркетингу.

Утім, чи можна говорити про реальність політичного ринку в Україні? У 2015 році країна посідала 125-те місце у світі (з 176)

за індексом свободи преси, у 2014 р. – 91-ше місце (зі 166) за індексом демократії (Democracy Index), 98-ме місце (зі 194) за індексом політичних прав, 88-ме місце (зі 194) за рейтингом громадянських свобод. Диспозиція «виробник політичного продукту» (політичні лідери, партії, громадські об'єднання) – «споживач» (електорат і народ загалом) в Україні поступилася дикому ринку і свавіллю, де в межах певного прошарку так званої політичної і бюрократичної еліти відбувається купівля–продаж місць у парламенті, посад, голосів, інформаційного простору, рішень судів і т.ін. Проблема не в кількості партій в Україні (у вересні 2015 р. – 274, наприклад, у Великобританії їх зареєстровано 450), а в їх сутності і функціях, відповідності поняттю, як сказав би Г.Гегель. Політичні партії в Україні – це клуби за інтересами певних фінансово-олігархічних груп, тимчасові утворення, виокремлені від потреб пересічних громадян. Якщо говорити про маркетинг цього простору, то це буде не політичний маркетинг, оскільки там немає політики, а кримінальний маркетинг, інструментами якого є рейдерство, маніпуляції, фальсифікації і т.д. Коментуючи конфлікт між пропрезидентськими силами і колишнім губернатором Дніпропетровської області І.Коломойським, який спостерігався протягом 2015 року, О. Голубоцький писав: «Олігархи менше заробляти не хочуть, тому будуть купувати партії, депутатів, просувати своїх. Це вже звичайні схеми, які існували багато років. Зараз те, що відбувається, можна позначити так: патріотичні послуги Коломойського просто стали занадто дорогими для держави» [210]. Термінологія, застосована політологом в цьому висловленні, зовсім не є метафоричною. В цивілізованому світі політика тісно пов'язана з бізнесом, але ці відносини регулюються законодавством (виборче законодавство, лобіювання, фінансування політичних партій, прозорість власництва ЗМІ, контроль з боку громадянського суспільства) і не перетворюються на анклав, відчужений від решти суспільства. Тому там спостерігається існування маркетингу комерційного і маркетингу політичного. В нашій країні, де політика перетворилася на бізнес, а бізнес є підконтрольним політикам, будь-який маркетинг виявляється безсилим, а подекуди й шкідливим.

Професор Єльського університету, дослідник історії Східної Європи ХХ століття Тімоті Снайдер у лекції «Україна, Росія і ключові ознаки громадянського суспільства», яка відбулася у 2015 р. у Празі в Карловому університеті, звернув увагу на те, що «Метою революції на Майдані було повалити режим олігархічного плюралізму і вибудувати правову державу та громадянське суспільство, модель яких для українців уособлює Євросоюз. Саме погляди на ці питання стали наріжним каменем російсько–української кризи, що переросла у війну. Режиму Путіна не потрібна правова держава і громадянське суспільство, що базується на довірі, самоідентифікації та партнерському зв'язку особи і держави. Саме тому він намагається знищити цю небезпечну для себе українську народну ініціативу, застосовуючи заборонені правила війни (військові без опізнавальних знаків) та політичний маркетинг (зомбуюча теза: українці – бандерівці і фашисти, поширення неправдивої інформації), пропагуючи сепаратизм та екстремізм. Хоча політичний маркетинг видумали в США, Росія найуспішніше у світі його використовує, завдяки чому має прихильників як в середині держави, так і за кордоном» [211]. Тобто, як сокира може бути знаряддям вбивства або творення, так і політичний маркетинг за умов дефіциту демократичних атрибутів режиму і політичної довіри перетворюється із засобу розбудови партнерських відносин на інструмент знищення культури.

Ще одна причина, яка запрограмувала невдачі маркетингової теорії в Україні, лежить у суб'єктній площині: хто мав або намагався взяти маркетинг на озброєння і на кого, на яку суспільну свідомість він мав бути спрямований.

Ефективне застосування маркетингових технологій потребує від власників і керівництва підприємств (а не тільки новоспечених маркетологів) певного рівня економічної і бізнес–культури, якщо говорити про маркетинг як філософію бізнесу – відповідної світоглядної парадигми і типу підприємницького мислення. Звичайно, очікувати цього від першого покоління підприємців – колишніх радянських, партійних і кримінальних авторитетів – було б зайвим. Так само можна говорити про недостатню політичну, економічну культуру і навіть не згадувати про її маркетингову складову щодо

більшості представників владного бомонду, політична біографія яких сягає якщо не радянських часів, то перших скликань Верховної Ради і кримінального свавілля середини 90-х рр.

В українській політології проблематика якісних характеристик політичного лідера переважно зводиться до іміджевих складових. У такій площині сучасний маркетинг дійсно може суттєво допомогти, оскільки проблеми формування іміджу в останні десятиліття плідно розв'язувалися саме в маркетинговій теорії і практиці, зокрема, в теорії брендингу. Головним чином у цих дослідженнях йдеться не про завдання висвітлення реальних рис політичного лідера, а про створення і поширення його штучно створеного образу. Натомість суспільні потреби полягають не в ілюзорній інформації, що поширюється за допомогою маніпулятивних технологій (згадаємо імідж В.Ющенка під час і після «помаранчевої революції», або, відповідно, образ П. Порошенка часів Революції Гідності і наступне суспільне протверезення і розчарування, двократна втрата рейтингу протягом року каденції), а в наявності реальних лідерів, критеріях оцінки їх здатності впливати на зміни в суспільстві. Якщо політичний маркетинг трактується як сучасна концепція здійснення і оптимізації політичної діяльності, напрошується висновок про те, що політичні лідери – депутати різних рівнів, керівники органів виконавчої влади, очільники політичних партій, їх помічники і керівники виборчих штабів – повинні володіти цією теорією або, щонайменш, мати про неї певне уявлення. Втім, на думку О. Реп'єва, досвід показує, що у сфері управління часто-густо найвдаліші рішення приймаються людьми, які не мають уявлення про маркетинг. Догматизм і схоластика маркетингової теорії не допомагають, а заважають менеджерам, які повинні мати не зашорене, проте маркетингове мислення: «Сумніватися, аналізувати і перевіряти! Академічні маркетингові тексти забиті такою кількістю неправильних і суперечливих теорій, вигадок і фантазій, що практичний маркетолог повинен бути надто обережним» [212]. Передумовами маркетингового мислення О. Реп'єв вбачає творчі здібності, нестандартність мислення, схильність до логіки і аналізу, спостережливість, уяву, пом'якшену мудрістю, інтуїцію,

винахідливість і здоровий глузд: «Маркетинговий розум, швидше за все, передбачає вміння враховувати і погоджувати між собою масу обставин, тонко відчувати нюанси, не попадатися в пастку схем, долати «замиленість» погляду, бачити плюси і мінуси в кожному рішенні і в кожній ситуації» [212]. Очевидно, що наведений портрет нагадує багато історичних постатей минулої і сучасної політики, які не тільки гадки не мали про маркетинг, але й не доручали своїм командам розробку й втілення особливих ресурсомістких програм зі створення їх іміджу як першочергове завдання. Втім, у сучасних умовах технологізації політичного життя наведені вимоги маркетингу до особистих якостей лідера, стилю його мислення є дуже актуальними.

Паралельно дефіциту передумов маркетингового мислення бізнесменів і політиків вимогам маркетингової теорії не відповідала культура споживання пересічного українця, його психологічні реакції на ринок, що зароджується, на рекламний і маніпулятивний тиск. Під час спроб маркетингу ствердитися на українських теренах споживацька психологія перебувала на рівні зародження, тобто ментальність споживача не відповідала і значною мірою не відповідає викликам ринку. Саме цим пояснюється відсутність масової реакції і не надто жвава, неорганізована реакція громадських об'єднань на безлад, що коїться у царині стандартизації харчової продукції, контролю якості споживання, карно-маніпулятивних технологій у рекламі. Те саме стосується і політичної культури громадян, яка стала предметом кількох десятків дисертацій в Україні, проте електорат досі вперто не хоче визнати навіть просту тезу про те, що відповідальність за керівництво і долю країни несе народ, який обрав владу. Так звані «помаранчева революція» і особливо Революція Гідності лише поклали початок формуванню національної ідентичності, визначили певну, причому меншу частину суспільства як політично зрілу, виявили народження нових за якістю політичних суб'єктів – лідерів, громадських об'єднань, але навіть не призвели до їх об'єднання в нову за якістю і помітну в політичному житті партію. Тому значною мірою не відбулося започаткування і становлення політичного ринку, який нібито успішно вивчається політичним маркетингом.

У своїх надзвичайно ґрунтовних і системних роботах з історії політичного маркетингу на Заході Н. Лікарчук, коли логіка викладання підводить до українських реалій, із сумом констатує, що українські політичні інститути до сьогодні не розробили і не втілили механізмів формування політичної довіри, яка є однією з головних передумов цивілізаційної трансформації нашого суспільства. Н. Лікарчук пов'язує становлення політичного ринку із мірою зрілості політичних інститутів і громадянського суспільства і наводить слова М. Томаса: «Соціальна ринкова парадигма висуває на перший план такі фактори: по-перше, ринкові інституції не є формами спонтанного порядку, адже це артефакти людства, плоди юридичної майстерності й політичного втручання... По-друге – ринкові інститути повинні бути доповнені іншими інститутами й формами суспільної політики... По-третє, ринки, які не витримують навантаження національної культури, яка лежить в їх основі, не будуть ані законними, ані стабільними» [213].

Українські автори часто-густо наголошують на відносно молодому віці політичного маркетингу і необхідності досліджень у напрямі поглиблення і систематизації його методологічної основи. Якщо звернути прискіпливу увагу на монографії В. Бебика, Н. Лікарчук, Н. Недяк, В. Полторак, С. Шубіна, які присвячені саме цьому питанню і стали хрестоматійними, можна переконатися, що вони значно випередили українську політичну реальність. Подальші кроки в цьому напрямі мають ризики перетворити політичний маркетинг на відірвану від реальності схоластику, як це вже раніше сталося з класичним комерційним маркетингом. Натомість негайною потребою у найближчі роки є популяризація, інституалізація і апробація принципів і інструментів політичного маркетингу на соціально-етичних засадах у царині створення суттєво оновлених політичних інститутів і громадського суспільства загалому. Ідея політичної довіри, концепція соціально відповідального, соціально-етичного і партнерського маркетингу вже знайшли своє гідне місце в теорії, втім, актуалізується проблема втілення цієї теорії у практичне життя, пошуків науково обґрунтованих містків, інструментів, технологій, алгоритмів, моделей, які б дозволили імплементувати парадигму і принципи сучасного маркетингу в політичне життя.

Незважаючи на перешкоди, з якими зіткнувся західний маркетинг на українських економічних і політичних фронтах, за два десятиліття він встиг інституалізуватися: маркетинг за своєю сутністю є концепцією і стратегією якщо не агресивною, то переважно наступальною. Зачепившись за край валового внутрішнього продукту, він почав подекуди неусвідомлену, але наполегливу боротьбу за самовиживання.

Крім своїх традиційних іпостасей у вигляді наукової (або білянаукової) теорії, мистецтва, діяльності, філософії бізнесу, маркетинг на Заході для багатьох людей і організацій виявився сферою самореалізації і, головне, джерелом матеріальних доходів. За останнє десятиліття Україну відвідали всесвітньо відомі маркетологи (так звані гуру) Томас Гед, Філіп Котлер, Ицхак Адізес та інші. Важко говорити про внесок їх візитів у розвиток маркетингової культури українців, але відвідання одноденного семінару коштувало українському маркетологу від п'ятсот до тисячі доларів. Відповідно, українська реальність продукувала свою вітчизняну плеяду маркетологів-заробітчан. Більшість західних методик і технологій з вищезазначених причин на українському ринку не працювала, але слугувала самоствердженню частини вітчизняних спеціалістів та їх непоганим заробіткам, а також так званим відкатам – значною мірою за рахунок непотрібних і коштовних забав з маркетинговими бюджетами підприємств і політичних суб'єктів.

Отже, в Україні на початок XXI ст. сформувалася певна інфраструктура маркетингового ринку і середовища маркетингу як соціального інституту, до основних елементів якої віднесемо такі:

- декілька тисяч підприємств рекламно-маркетингової галузі, серед яких рекламні агентства (від спеціалізованих до агентств повного циклу і мережевих – представництв міжнародних лідерів ринку), дослідницькі і консалтингові маркетингові компанії, виробничі підприємства (конструкції зовнішньої реклами, поліграфія, рекламно-сувенірна продукція і т.ін.);
- у 2009 році – періоду розквіту маркетингу в Україні – нараховувалося 59 випускаючих кафедр маркетингу вищих навчальних закладів державної форми власності і 43 кафедри закладів інших форм власності, що здійснювали підготовку бакалаврів (частина з них – також спеціалістів і магістрів) зі спеціальності «Маркетинг»;

крім того – 5 і 4 кафедри, відповідно, що здійснювали підготовку фахівців за спеціальністю «Реклама і зв'язки з громадськістю»; безпосереднім наслідком цієї діяльності є, зокрема, тисячі друкованих аркушів підручників, посібників, монографій, науково-популярних і навчально-методичних видань;

- професійні громадські організації, зокрема, Українська асоціація маркетингу, Всеукраїнська рекламна коаліція, Спілка рекламістів України, Українська Асоціація Директ Маркетингу, Асоціація зовнішньої реклами України, Виставкова федерація України, Агентство індустріального маркетингу, Міжнародна Асоціація Маркетингових Ініціатив, Українська асоціація імпортерів і виробників рекламно-сувенірної продукції та інші;
- професійні періодичні видання, серед яких «Маркетинг в Україні» (УАМ), «Стратегии» (Вид-во «Максимум»), «Новый маркетинг» і «Управление компанией» (Вид-во «Веб-Стандарт»), «Маркетинг и реклама» і «Маркетинговые исследования в Украине» (Вид-во «Студцентр»), «Отдел маркетинга», «PR-менеджер», «Наружка», «Ukrainian Media Review» та інші – загальним тиражем понад 30 тис. примірників; утім, навіть непереможний і неперевершений маркетинг не врятував своїх пропагандистів від банкрутства: більшість з цих видань на сьогодні припинили своє існування;
- десятки спеціалізованих Інтернет-сайтів, присвячених різним аспектам маркетингу, реклами і PR;
- державні, громадські та муніципальні органи, що формують правове поле і здійснюють контроль маркетингової, зокрема, рекламної діяльності, а саме: підкомітет Верховної Ради з реклами, Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі (ліквідована у 2015 році), структурні підрозділи міських держадміністрацій (в Києві – Головне управління з питань реклами), 27 територіальних Управлінь у справах захисту прав споживачів, органи, уповноважені видавати дозволи на розміщення об'єктів зовнішньої реклами (в столиці це комунальне підприємство «КП Київреклама») та інші;
- механізми захисту і оприлюднення результатів десятків на рік кандидатських і докторських дисертацій з маркетингу, як правило, за напрямом «Економіка і підприємництво»; детальніше про кількість і напрями цих досліджень викладено в статті автора [214].

- поки що недостатнє, але таке, що розвивається і сформоване, правове поле маркетингової, зокрема, рекламної діяльності;
- елементи «самопросування» маркетингу, серед яких, передусім, щорічна виставка реклами, маркетингу і мас-медіа «REX»; конкурс і Міжнародна конференція з рекламно-маркетингових комунікацій Effie Awards Ukraine; Міжнародна премія у сфері маркетингових послуг «Золотой PRO-пеллер», Національний фестиваль соціальної реклами та інші.

Характерно, що названі інфраструктурні компоненти українського маркетингу як соціального інституту залишаються в цілому поза політикою. Суб'єкти політичної діяльності лише спорадично звертаються до операторів маркетингового ринку щодо дрібних або окремих послуг, наприклад, виробництва сувенірної символіки, розробки оригінал-макетів, друку поліграфічної продукції, закупівлі носіїв зовнішньої реклами. Розробка стратегії, довгострокового бренда, комплексу інтегрованих комунікацій, медіапланування – ці завдання політики і політичні сили переважно вважають цариною, в якій вони в змозі впоратися без допомоги маркетингу.

Водночас на відміну від комерційного маркетингу політичний маркетинг в Україні не встиг поки що інституалізуватися. Аналіз Інтернет-контенту надає калейдоскопічну, спорадичну картину без ознак системи. Свого часу в Міжрегіональній академії управління персоналом, Університеті економіки та права «КРОК» були розроблені навчально-методичні комплекси з дисципліни «Політичний маркетинг». Можливо, такі комплекси існують у провідних державних ВНЗ, проте вони не є, на відміну від згаданих, публічними. Відповідне одне-єдине питання про політичний маркетинг передбачено в Програмі кандидатського іспиту зі спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси (політичні науки). В Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна політичному маркетингу присвячено лише одна з 13 тем курсу «Прикладна політологія», причому знову ж таки в контексті виборчих технологій. Наприкінці 2014 в м. Рівному на базі Національного університету водного господарства та природокористування відбулася конференція «Політичний маркетинг

у виборчих кампаніях 2014–2015». Посібники і підручники з політології, як правило, містять відповідну главу скоріше як данину вимогам до сучасної ерудиції, ніж як методологічну основу політичної практики. Навчально-практичний сайт Всеукраїнської асоціації політичних наук базується на сторінці у facebook. Приватні навчальні заклади на кшталт курсів або студій – Школа політичного консалтингу та PR, Master of Political Management School – навіть не мають на меті оголошення політичного маркетингу в статусі методологічної основи виборчих технологій, які є основним предметом вивчення.

На телеканалах України у різноманітних ток-шоу і в рамках жанру інтерв'ю на зразок «думка експерта» сформувався деякий пул фахівців-коментаторів, а десятки політологів, політтехнологів, експертів, багато з яких називають себе керівниками центрів, інститутів з гучними біляполітичними назвами і відсутністю навіть сайтів в Інтернеті, – жодним чином не організовані, не мають спільної мети і стратегії щодо практичної трансформації української політичної культури на засадах маркетингового концепту політичної довіри.

Є. Юрченко, аналізуючи світовий досвід і українську практику політичного консультування, робить невтішний висновок: «В Україні досі жоден з політиків – серед діючих чи колишніх – не створив організації, яка б пропонувала послуги з політичного консалтингу, обмежуючись наданням індивідуальних консультацій. Також досить популярним серед політиків є створення різноманітних кишенькових аналітичних центрів, невідомих широкому загалу, що займаються обслуговуванням конкретного політика або ж політичної сили, легітимуючи деякі зі своїх позицій як голос представників «третього сектору» громадських організацій. Зазначені тенденції свідчать про недорозвиненість українського ринку політичних послуг» [215]. Причина наведеного стану політичного маркетингу в Україні вбачається очевидною: на нього не має реального соціального запиту. Політичні інститути і політичні лідери не мають потреби в розробці довгострокових стратегій і механізмів їх втілення, оскільки діюча політична система визначає сенс і напрями їх діяльності, виходячи з кон'юнктурних політичних міркувань і рамок, які обмежуються бізнес-інтересами олігархів.

Разом із тим, в Україні спостерігається дивовижна прірва між здобутками маркетингу і політичною практикою, передусім – у сфері реклами:

- величезний рекламний тиск на споживача не відповідає його результативності; ефективність окремих кампаній і акцій не розраховується, а їх сенс є terra incognita як для авторів, так і для споживачів; від однієї передвиборчої кампанії до наступної протягом чверті століття експерти фіксують одні й ті ж самі недоліки, що суперечять не тільки принципам маркетингу, але й здоровому глуздові. Яскравим прикладом є передвиборча кампанія партії «Рух за реформи» на чолі з С.Думчевим, на яку на місцевих виборах у 2015 року, за даними ЗМІ, було витрачено 100 мільйонів гривень, і в результаті було здобуто 1,5% голосів виборців, тобто кожен здобутий голос, за термінологією маркетингу, коштував 30000 гривень;
- у цілому кількість випускників середніх шкіл дорівнює обсягу ліцензованих місць у вищих навчальних закладах, тому середній початковий рівень підготовки студентів, зокрема, майбутніх маркетологів, дуже низький; більшість випускників за спеціальністю «маркетинг» не працює за фахом: їхня кваліфікація не відповідає вимогам ринку, а сам ринок праці не може поглинути їх кількість;
- система підготовки викладацьких кадрів, здобуття наукових ступенів і звань провокує валове виробництво компільованих видань і дисертацій і потребує радикального реформування; в Україні захищено близько сотні дисертацій з різних аспектів політичного маркетингу, втім питання їх апробації, втілення результатів у діяльність політичних інститутів викликає питання як щодо ефективності діючої системи, так і щодо корисності змісту більшості досліджень;
- як більшість власників і топ-менеджерів бізнесу, так і переважна більшість політиків страждають на маркетингову короткозорість (Marketing Myopia – Theodore Lewitt, 1960), спрямування на одержання тимчасових позитивних ефектів, намагання зосереджувати увагу на реалізації товарів (в політичній діяльності – політичного продукту), а не на задоволенні попиту населення і розширенні сфери впливу на ринку, тобто

маркетингова культура сучасного покоління власників бізнесу і політиків є низькою; непотизм і корупція призвели до знецінення культури, девальвації поняття політичної еліти і поглиблення репутаційних ризиків представників так званих еліт;

- взагалі маркетингу де-факто на багатьох підприємствах, у виборчих штабах, політрадах партій надається вторинне значення, свідченням чому, зокрема, було масове скорочення саме маркетологів на початку економічних криз. З іншого боку, однією з причин цього явища є, у свою чергу, неспроможність маркетологів і маркетингу довести свою результативність;
- спостерігається відчуження маркетингової інфраструктури від економічної і політичної практики, її самовідтворювання та ідейне і фінансове самозадоволення.

Загалом можна зробити висновок про те, що мода на здобуття маркетингової освіти, віра у всемогутність маркетингу як концепції й інструменту, «таємничість» та «елітарність» маркетингової діяльності пройшли в Україні апогей життєвого циклу свого функціонування.

Історія політичного маркетингу в Україні розвивалася паралельним курсом з маркетингом підприємницьким і з аналогічними симптомами «дитячої хвороби».

На Заході спроби поєднання маркетингу і політичної науки привели, по-перше, до появи великої кількості публікацій і розробок, по-друге, до визнання науковцями і практиками політичного маркетингу як певного цілісного політологічного напряму, по-третє, до свідомих спроб застосування його теоретичної парадигми у політичній діяльності. З 2002 р. видавництвом Haworth Press Inc., США, щоквартально видається The Journal of Political Marketing, у Великобританії створено Асоціацію дослідників політичного маркетингу, проводяться міжнародні конференції з політичного маркетингу.

В Україні жоден з вищеназваних українських журналів маркетингового напряму за час свого існування не публікував спеціалізованих статей з політичного маркетингу. Дисертації з політичного маркетингу захищалися за спеціальностями з політології, державного управління, навіть з юридичних і філологічних наук і майже ніколи – в галузі економіки. Тобто методологічна

основа маркетингової теорії не визнавала політику як об'єкт свого застосування, а поняття політичного ринку залишалося для неї не більш як метафорою. Серед маркетингових дисертаційних досліджень за економічними спеціальностями можна знайти роботи з різних сфер – банківської, ЗЕД, харчових продуктів і навіть ринку озброєнь, але майже ніколи – з політичного ринку. Інакше кажучи, не маркетинг йшов до політології, а політологія намагалася знайти певну користь у маркетингу.

Таким чином, спроби створення в українських умовах нового наукового напряму – політичного маркетингу – і відповідне спирання у політичній діяльності на принципи класичної маркетингової концепції видаються, щонайменше, дуже ризикованими. Показово, що фахівці, які займаються політичними технологіями на замовлення політиків і політичних партій, називають себе політтехнологами, політичними експертами, політологами, політичними аналітиками, оглядачами і коментаторами, проте аж ніяк не політичними маркетологами й взагалі у своїх виступах і публікаціях не використовують поняття політичного маркетингу.

З іншого боку, за півроку у межах маркетингової теорії і практики напрацьовано багато нового й корисного матеріалу щодо «мистецтва переконання», і було б необачно відмовлятися від його застосування у політичній теорії і діяльності. В. Королько під час круглого столу «Політичні інститути України: проблеми трансформації» (Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, травень 2013 р.) запропонував відмежуватися від терміна Public Relations, з яким у суспільстві асоціюються омана, ошукування й маніпулювання суспільною свідомістю, і застосовувати поняття комунікацій і зв'язків з громадськістю, коли йдеться про інформаційну і комунікативну функцію у діяльності політичних інститутів. Звісно, йдеться не просто про зміну вивіски, але саме про інші цілі і зміст цієї діяльності та їх відображення в теорії: формування політичної культури, обізнаності, громадянського консенсусу і т. ін. Можливо, така пропозиція заслуговує на увагу: в межах політології як наукової теорії і суміжно з нею існують наукові теорії, напрями і концепції, які виправдали своє право на існування і плідно розвиваються. І у цих царинах цілком можливо вико-

ристовувати конструктивні ідеї, розроблені у маркетингу. Сукупність так званих маркетингових концепцій, алгоритмів, матриць, методів є скоріше технологіями, ніж науковою теорією як такою, причому такими, що не є єдино можливими, безальтернативними, тому вони можуть знайти своє застосування і розвиток в теорії політичних комунікацій, зв'язків з громадськістю, соціології, соціальній і політичній психології, політології загалом.

Звернемо увагу на інструментарій, технології, прийоми, методи й алгоритми маркетингового впливу на споживача («мистецтво продажів»), що розроблені та пройшли апробацію в зарубіжній та вітчизняній бізнес-практиці. Безвідносно до тієї чи іншої філософської парадигми маркетингових концепцій останніх десятиріч, мільярдів часто марно витрачених грошей у цьому напрямі здавалося б маркетинг може пишатися своїми здобутками і бути корисним для політичної практики. Дійсно, політтехнологи для взаємопорозуміння і злагоди між своїми замовниками і виборцями використовують інструменти (рекламу, PR тощо), які набули майже досконалого аналізу і розвитку саме в теорії і практиці маркетингових комунікацій. До того ж, саме ці елементи маркетингу в певному розумінні беруть свій початок з давнини не меншої, ніж політика.

На жаль, на прикладі українського політичного життя важко спостерігати якусь користь від цієї асиміляції. Політична реклама, й не тільки передвиборча, викликає в інтернет-блогах, на форумах і в соціальних мережах гомеричний регіт маркетологів-практиків. Й справа не стільки в ревнощах до рекламного бюджету чи то величезного фронту творчої праці, скільки образа за ідею та саму репутацію маркетингу. Український політикум у плануванні та організації комунікацій здебільшого нехтує і здобутками теорії маркетингових комунікацій, і досвідом вітчизняних та закордонних маркетологів. Мова навіть не йде про ефективність використання ідей та алгоритмів маркетингу: проблема полягає у майже відсутності такого використання в українській політичній практиці. Наслідком цього є не тільки незадовільна результативність політтехнологій, але й негативна зворотна реакція споживачів – виборців і громадянського суспільства в цілому. Пересічному українцю важко зрозуміти мету

витрачання на політичну рекламу величезної кількості ресурсів і сенс діяльності політтехнологів. Тому споживач політичних продуктів доходить простого висновку: його ошукують. Більш освічені люди називають спроби «пошуків згоди і взаєморозуміння» (мета або сутність зв'яків з громадськістю, тобто PR-діяльність за більшості визначень) маніпуляцією громадською свідомістю. А оскільки це відбувається, зокрема, і на грошовому ринку – шахрайством у складі злочинного угруповання політиків, олігархів, партій і політтехнологів.

За окреслених вище причин і обставин взаємодія політичного маркетингу і політичних інститутів сучасного українського суспільства значно обмежується головним чином використанням комунікаційної складової маркетингового комплексу, причому, не найкращим чином.

Інститут президентства в Україні перебуває в стані становлення і перманентної кризи. Зусилля українських Президентів не могли повною мірою концентруватися на їх конституційних функціях, оскільки відволікалися на процес утримання влади, а тому – на укріплення президентської владної вертикалі, реконструкцію балансу гілок влади, боротьбу з опозиційними інститутами виконавчої влади і політичними супротивниками. Натомість такі категорії політичного маркетингу, як стратегія і позиціонування, значною мірою залишалися на узбіччі президентських програм і практичної діяльності.

Німецький військовий теоретик, стратег і історик Карл фон Клаузевиць стверджував, що стратегія вмирає з початком битви, а Білл Гейтс на своєму терені підтвердив цю думку: стратегія є чи не найбільшою комерційною таємницею підприємства. У політиці, в політичних баталіях не тільки стратегія, але подекуди й тактика стає секретним елементом діяльності політичного інституту. Проте це не заперечує необхідності наявності стратегії як такої. Ланцюжок «мета–завдання–стратегія» є аксіоматичним у маркетингу і передбачає постановку цілей, досягнення яких в обумовлений час є індикатором результативності діяльності. В своїх інаугураційних та інших промовах і програмах на початку каденції Президенти України робили помилку маркетологів-початківців: їхню плани і обіцянки були нібито всеохоплюючими (щоб не забути про якусь

цільову аудиторію – соціальний або професійний прошарок населення), натомість маркетинг передбачає в стратегічному плануванні тільки одну мету, решта – похідні. Через півтора року анексії Криму і воєнних дій на Донбасі для пересічного українця залишається незрозумілим, в чому полягає президентська стратегія повернення півострова до складу України і стратегія виконання Мінських угод стосовно Донбасу. Навряд чи хтось з виборців наприкінці каденції будь-якого українського Президента може згадати, яка була його основна мета або обіцянка на посаді. Або випливає іронічний і не безґрунтовний висновок: забезпечити собі другий термін чи збільшити власні статки.

Позиціонування багатьма маркетологами, починаючи з Дж.Траута, вважається головним елементом маркетингової стратегії. В суспільну свідомость та історичну пам'ять Президенти України увійшли в певних асоціативних характеристиках: ейфоричний ідеолог Л. Кравчук, господарник Л. Кучма, декоративний В. Ющенко, поборник прав Сходу і шахтарів, знову ж таки господарник В. Янукович. Постать П. Порошенка, на якого громадськість після Революції Гідності покладала величезні надії, поступово звелася у громадській свідомості до образу олігарха, людини старої системи, нездатної цю систему зламати. Тому є декілька причин: супротив опозиції реформам політичного режиму, недосконаліть системи управління в державі, власна політична воля, міра ефективності пропагандистського апарату, який є у розпорядженні Президента. Але основна причина полягає саме у відсутності чіткого позиціонування, як того вимагає політичний маркетинг.

За таких умов єдиним засобом стримання зниження рейтингу є пропаганда задля врятування первинного іміджу. Формування іміджу – функція суто маркетингова, і тут політологія не залишилась осторонь. Низка публікацій і дисертацій свідчить про те, що методологія і практичні технології в цьому питанні є предметом уваги політологів, їхні певні напрацювання. Не випадково Адміністрацію Президента П. Порошенка очолив Б. Ложкін – людина, яка не тільки є одним з найкращих фахівців з мас-медіа в країні, але, крім того, як колишній власник медіа-холдингу UMH, має певний вплив на медіа і мережу зв'язків зі ЗМІ. Адміністрація

Президента де-факто стала, по суті, окремим підприємством, а подекуди і бізнесом, тому застосування маркетингових технологій відбувалося саме на цьому рівні, а не на рівні особистої постаті Глави держави.

Будь-хто на посаді Президента виступає у декількох іпостасях: як людина зі своїми звичками, уподобаннями, родиною; як політик – представник політичної сили, партії, ідеології і, нарешті, як бізнесмен (явно чи неявно), як державний діяч – з його волею, рішучістю, розумінням інтересів держави і нації. Сама в останній ролі Президент як уособлення інституту президентства виступає як менеджер. Одна з основних помилок, з приводу якої дорікали Президентові П. Порошенку за півтора року його каденції, – це кадрові рішення. Може здаватися, що кадрова політика не має відношення до маркетингу, проте існує поняття «внутрішнє маркетингове середовище», і в маркетингу відбувалися спроби доповнити концепцію «4P» (product, price,place, promotion) п'ятим (щоправда, не останнім) P – «Personal». Тобто, не занурюючись у концептуальну риторику маркетологів, треба визнати, що кадрова політика (не тільки підбір кадрів, але й їх субординація, взаємодія) розглядаються в маркетингу як суттєвий фактор досягнення результатів діяльності. Достатньо згадати «Кар'єра менеджера» Лі Якокки або «Моє життя» Генрі Форда, щоб переконатися, що видатні менеджери питанню кадрової політики надавали першочергового значення. Втім, якщо кадрова політика Президентів була спрямована головним чином на формування оточення на засадах непотизму і посилення вертикалі влади, сучасна маркетингова теорія і принципи менеджменту виявляються зайвими.

Проблеми української виконавчої влади: громіздкість, бюрократизація, надмірна регламентованість, корупція і, нарешті, низька економічна і політична культура середньої ланки – пояснюють труднощі застосування маркетингової методології і технологій в її діяльності. Важко стверджувати, яка частина з, наприклад, 800 співробітників Міністерства економіки володіє маркетинговим мисленням або навіть базовими уявленнями з теорії маркетингу. Втім, зрозуміло, що за умов, коли будь-яке міністерство є транслятором ідеології і стратегії Кабінету Міністрів, а точніше – керівника Уряду, який, у свою чергу, є виразником інтересів

певних підтримуючих його фінансово-промислових груп, будь-які навички чи знання з маркетингу є зайвими.

Створене у 2015 році Міністерство інформаційної політики було мертвонародженою дитиною, оскільки створювалось у межах старої системи і a-priori не могло виконувати іншу функцію, ніж освоєння наданого бюджету в низці виокремлених проектів, позбавлених стратегії і комплексності. В Україні знайшлося би декілька маркетингових компаній, що спеціалізуються на політичному PR, які б могли замість цього міністерства і в межах його бюджетних ресурсів розробити й втілити набагато більш помітну, а головне – результативну програму. Тому що, по-перше, вони не є частиною системи, вони незалежні від політичного тиску, по-друге, вони мають відповідний досвід, у тому числі на міжнародних інформаційних ринках, і, по-третє, вони озброєні сучасними маркетинговими технологіями. Відомий в Україні політтехнолог С. Гайдай наполягає: «Якщо хочете стати політтехнологом, вчитися потрібно не політології. Вчитися слід маркетингу, рекламі, мистецтву написання текстів, мистецтву знаходження і формулювання смислів, роботі зі змістом. Я б порадив їм також попрацювати в комерційних рекламних структурах, подивитися, як створюються, продають рекламні кампанії. До речі, у США, наприклад, передвиборні кампанії ведуть саме рекламні агентства. Тому що вони найкраще розбираються в психології пересічних споживачів» [216].

В аналізі і розбудові взаємовідносин маркетингу і політичних інститутів, предметно, найзручнішим елементом політичної системи суспільства є політичні партії, які втілюють у собі з урахуванням особливостей політичного ринку характеристики підприємства: партії є юридичними особами, мають статут, систему управління і розгалужену мережу осередків, самоусвідомлюють себе в сенсі позиціонування, розробляють свою стратегію і комунікаційну політику. До того ж, в умовах відсутності мажоритарної або змішаної виборчої системи партія виявляється головним засобом здобуття частини влади і доступу до державних ресурсів. До участі в місцевих виборах 2015 р. було зареєстровано і допущено до передвиборчої кампанії 132 партії. Втім, в Україні до цього часу партії за своєю функціональністю не відповідають

своєму класичному розумінні, оскільки є тимчасовими бізнес-проектами певних фінансово-промислових груп і не мають власної ідеології, довгострокової програми. Понад те, відомо, що деякі партії створюються з єдиною метою – їх подальшого продажу як звичайного товару – разом зі статутом, осередками і членами партії. В Інтернеті напередодні виборчих кампаній можна знайти пропозиції за ціною від 5–10 тисяч доларів – залежно від позиціонування і, головне, регіональної розгалуженості, кількості осередків, членів партії.

У періоди між виборчими кампаніями партії майже не проводять роботу, спрямовану на підвищення лояльності своїх прихильників, створення єдиної спільноти із громадами, як того вимагає «маркетинг відносин», а під час передвиборчих перегонів демонструють шаблонний і ресурсомісткий підхід до організації політичної пропаганди і реклами.

З поширенням теорії маркетингу в Україні популярним і навіть модним стало поняття бренду: торгові марки реєструвалися в Укрпатенті десятками тисяч, бурхливо розвивалися брендингові агенції, десятками захищалися дисертації, присвячені цій проблематиці. З легкої руки журналістів і публіцистів поняття бренда стало вживатися стосовно політичних партій і об'єднань. Проте частина українських маркетологів поділяє думку про те, що бренд як певна ментальна конструкція, комплекс асоціацій формується у свідомості і підсвідомості споживачів протягом декількох поколінь. Свідчення тому – історія таких у свій час відомих «брендів», як «Народний Рух України», СДПУ(о), «Наша Україна», багатомільйонні за інвестиціями політичні проекти С. Тігіпка, Н. Королевської, А.Яценюка та інші – життєвий цикл яких передчасно для їх бенефіціаріїв закінчився. Типовою ілюстрацією нерозуміння основ брендингу є чергове перейменування «Опозиційного блоку» (по суті – колишньої «ПАРТІЇ РЕГІОНІВ») восени 2015 року, яке гучно подавалося в ЗМІ як «ребрендинг». По суті, відбувся лише «ренеймінг» – зміна назви, а не суттєвих атрибутів – таких, як позиціонування та інші елементи стратегії. Про явну неохайність і незрілість політичного ринку України свідчать такі епізоди, як спроба приватизації брендових атрибутів так званої «помаранчевої революції» сином Президента В. Ющенка або привласнення полі-

тичною партією прав на маркетинговий мем «Укроп», який насправді є плодом стихійної народної творчості.

Політична система суспільства, крім держави і партій, включає такий інститут, як політизований громадський рух, інституалізація і активність якого набули від Революції Гідності детонації і неймовірно активного розвитку.

Насамперед – це волонтерство на підтримку українських військових, які беруть участь в антитерористичній операції, а також переселенців і громадського населення в зоні АТО. Незважаючи на розпорошеність і відсутність єдиного координаційного органу, численні волонтерські організації склали вагому конкуренцію державі щодо постачання на фронт харчів, ліків, одягу і навіть екіпірування, звільнення полонених. Історія ще зробить остаточний висновок про частку матеріального забезпечення армії, яку у загальному обсязі поставили волонтери під час військового протистояння на Сході. Але є фактом, що в організації логістики, комунікацій у соціальних мережах і ЗМІ (два з чотирьох Р маркетингового комплексу) волонтери залишили далеко позаду державні органи. Було би марним шукати свідоме і організоване застосування маркетингових технологій волонтерськими організаціями, але треба визнати, що більшість їх учасників – це нове покоління громадян, багато з яких увібрало принципи маркетингу («маркетингове мислення») на підсвідомому рівні. З іншого боку, не можна недооцінювати рівень маркетингової освіченості і культури цих людей: наприклад, одним з найактивніших волонтерів, засновником фонду і спільноти «Армія SOS» виявився Ю.Касьянов, який свого часу був відомим в країні маркетологом-консультантом, автором багатьох публікацій з маркетингу.

Одним з помітних феноменів воєнних подій 2014–2015 рр., який має безпосередню причетність до політичного маркетингу, стала діяльність гуманітарного штабу Р. Ахметова, що регулярно доставляв на Донбас продуктові і дитячі набори виживання для соціально незахищених мирних жителів непідконтрольних України територій та міст на лінії зіткнення, а також переселенців. Безумовно, ці заходи стали суттєвим чинником запобігання гуманітарній катастрофі на Донбасі і заслуговують

на пошану. Але є інший бік медалі. Навряд чи можна заперечувати такі наслідки цієї діяльності:

- держава, функції якої значною мірою перейняв на себе гуманітарний штаб Р. Ахметова, опинилася у стані заручника і змушена була приділяти менше уваги до підприємств і до особистості олігарха з боку правоохоронних органів, на відміну від ступеня тиску на інші фінансово-промислові клани та їх очильників. Початок розглядів щодо зловживань монопольним становищем групою «DTEK», підконтрольної найбагатшому переселенцю в Україні, Антимонопольний комітет оголосив тільки наприкінці вересня 2015 року – через півтора року після оголошення Революцією Гідності війни олігархам;
- для лідерів сепаратистських організацій діяльність фонду була однією з причин щонайменш нейтрального ставлення до бізнесу Р.Ахметова: бійці батальйону Ходаковського «Восток» охороняли підприємства, що належали мільярдерові, і стадіон «Донбас Арена», забезпечували силову підтримку його ініціатив, супровід гуманітарних вантажів на підконтрольній їм території;
- Р.Ахметов та будь-яка політична сила, яку він забажає підтримувати у майбутньому, отримали вотум безграничної довіри з боку електорату значної частини Донбасу (і не тільки), більш того – народну підтримку, тобто постать олігарха стала в очах великої частини населення, по суті, недоторканною.

З погляду маркетингу, діяльність гуманітарного штабу Р.Ахметова виявилася філігранно організованим підприємством (постачання товарів, складування і зберігання, фасування, організація транспортування і розподілу, забезпечення PR-підтримки через підконтрольні ТРК «Україна», газету «Сегодня», соціальні мережі та інші ЗМІ). Втім, чи була вона за первинними і переважними мотивами актом благодійності, від совісті найбагатшої людини країни, що раптово прокинулася, чи далекоглядною маркетинговою і PR-акцією, мабуть, залишиться предметом уваги лише мемуаристів.

В українській політології є досить дослідженою проблема взаємовпливу таких соціальних інститутів, як мораль і політика, і поки що недостатньо – питання моральності політики. Зважаючи на претензії політичного маркетингу на статус методологічної бази оптимізації політичної діяльності, необхідно звернути увагу на

моральність маркетингу як такого і політичного маркетингу, зокрема. Наприкінці XX ст. з'явилася так звана концепція соціально-етичного маркетингу, яка, як вважається, була відповіддю на соціальний запит на тлі поглиблення глобальних проблем людства. Є підстави вважати, що ще однією причиною фарбування маркетингу в етичність було формування щодо нього негативної суспільної думки як до системи маніпулятивних технологій, які часто-густо, по суті, насильницьким шляхом змінюють свідомість і поведінку людей на замовлення економічних, релігійних або політичних суб'єктів.

Ось одне з рідкісних в українському маркетингу класифіковане тлумачення, через що громадськість критикує маркетинг (у дужках – коментар автора щодо політичного маркетингу) [217, с. 156–157]:

1) через зростання цін на товари та послуги внаслідок додаткових витрат, пов'язаних з маркетинговою діяльністю (стосовно політичного маркетингу – обурення безпідставними і безглуздими витратами на передвиборчі агітаційні кампанії);

2) через надмірне використання реклами та маркетингового акторства (або шулерства), що вводять в оману покупців (виборців) щодо істинної цінності і корисності товарів і послуг (політичних партій, кандидатів у депутати, політичних програм);

3) через нав'язування системою збуту товарів, які виявляються марними або непотрібними для користування (переважна більшість політичних проектів часів незалежності країни);

4) через реалізацію недоброякісних і небезпечних для вживання товарів заради наживи (результатом діяльності політичних інститутів в Україні стало стійке переконання громадськості в тому, що єдиним мотивом професійної політичної діяльності є особистий матеріальний інтерес і збагачення);

5) через підтримку практики запланованого старіння товарів і гальмування науково-технічного прогресу (виправдання необхідності збереження існуючого політичного режиму);

6) через низький рівень обслуговування малозабезпечених та знедолених людей (турбота політиків про народ давно ототожнюється у свідомості пересічного українця з цинічним міфом).

П'ятий пункт з наведеного переліку заслуговує на особливу увагу. Один з моральних аспектів діяльності маркетологів у політичній царині полягає в тому, що замовниками їх послуг подекуди стають політичні сили або персони, життєвий цикл яких давно минув, або вони мають реакційний характер чи-то кримінальне минуле. Перед маркетологами виникає дилема – вибір між моральними принципами (патріотизм, законослухняність), професійною чесністю (заздалегідь прогнозована поразка замовника в проекті) – і власним бізнес-інтересом, тобто можливістю заробити гроші, як свідчить досвід, багато навіть вельми поважних професіоналів вибирають бік золотого тільця, ще більш компрометуючи цим політичний маркетинг. Те саме стосується деяких відомих дослідницьких маркетингових кампаній, які на замовлення не гидують підтасовкою фактів, фальсифікаціями екзит-полів і рейтингів.

Зневага політики до моральності випливає, зокрема, саме у заходах, які мають, по суті, маркетинговий характер, і поверховий, окозамилювальний вигляд яких стає підставою для глузування громадськості. Як членство маркетингових кампаній у міжнародних асоціаціях і підтримка ЕКОМАR (Міжнародного кодексу з практики проведення маркетингових і соціальних досліджень) не заважає частині з них вводити громадськість в оману, так і політичні інститути підміняють моральність своєї діяльності розробкою етичних збірок з наступними кроками для пропаганди своїх зусиль.

Так, наприкінці листопада 2012 р. Генеральна Прокуратура України на всеукраїнській конференції працівників прокуратури затвердила Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури. Своїм наказом цей документ з першого грудня 2012 року увів в дію не хто інший, як колишній і тепер сумнозвісний Генеральний Прокурор України В. Пшонка, який зазначив: «Цей документ є збіркою високих морально-етичних стандартів поведінки працівника прокуратури. Кодекс є обов'язковим для виконання всіма працівниками органів абсолютно всіх рівнів. Він поширюється на всі дії працівників прокуратури, як під час виконання своїх обов'язків, так і в повсякденному житті» [218]. Такий дрібний історичний факт загубився б в аналах, якби після

Революції Гідності і безрезультатної, по суті, боротьби з корупцією з боку держави не відбулося його анахронічне відтворення у вигляді фарсу. У вересні 2015 р. в ході 11-го засідання Національної ради реформ Президент України Петро Порошенко підтримав упровадження в Україні Кодексу етичної поведінки державних службовців.

Таким чином, взаємодія маркетингу і політології в сфері запозичення політичною практикою маркетингових технологій в Україні поки що відбувається повільно й поверхово. Політичний маркетинг залишається примарою окремих наукових досліджень і поки що значною мірою сцієнтистським міфом, елегантною теорією. Механічне перенесення маркетингових схем і матриць на політичний простір й побудова на цьому тлі окремої теорії маркетингу ризикує додати політології елементів схоластики і демагогії. Для плідного використання ресурсів маркетингу в політичних науках необхідно переглянути його методологічні засади, зокрема, обернути класичну маркетингову теорію обличчям до проблеми визначення ефективності маркетингових зусиль: «Маркетинг не може далі залишатися відділом ізгоїв з репутацією слизьких типів і менеджментом, що не піддається обліку» [208, с. 31]. Проте це буде вже інший маркетинг або не маркетинг взагалі, якщо нове розуміння його сутності спровокує відмежування від старої назви, яка частково, але досить помітно дискредитована невдалою практикою.

Розділ 9.
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Формування імперського менталітету росіян: історичний аспект

Протягом десятиліть в СРСР (складовою якого була Україна) в історіографії та публічному дискурсі панувала концепція «дружби народів», яка вдало приховувала совєтський тип імперіалізму і колоніалізму. Всі роки незалежності офіційна українська наука з різних причин досить мляво досліджувала російську ментальність та ідентичність. На повний зріст проблема російського імперського менталітету постала лише тепер, коли ворог шматує нашу державу і вбиває наших людей. Необхідно звільнитися від ілюзій і зрозуміти, що така політика Кремля стала можливою внаслідок суспільної свідомості росіян, які масово цю владу підтримують.

Серед численних праць, в яких висвітлено історію Російської імперії, не так багато таких, котрі присвячені особливостям формування імперського менталітету росіян. Цю лакуну закривають останні роботи британського історика Джефрі Хоскінга «Росія: народ і імперія, 1552–1917» та «Правителі і жертви: росіяни у Совєтському Союзі» [219; 220]. Історик звернув увагу на таку рису Росії, як споконвічну дихотомію між імперією і громадянською нацією. Росія, на його думку, завжди була не національною державою, побудованою на основі народного суверенітету, а метрополією, яка об'єднує навколо себе підкорені колонії. Особливість російського імперського націоналізму полягала у тому, щоб утримувати «братні народи» в єдиному «дружньому» ярмі. Імперська ментальність росіян була нерозривно пов'язана з авторитарною системою управління. Згодом аналогічна імперська структура, що існувала в Російській імперії, відтворила себе і в СРСР.

Коріння і характерні риси російської імперської свідомості ґрунтовно проаналізував у своїй розвідці петербурзький історик Євген Анісімов. Він стверджує, що російська національна свідомість, по суті, є імперською свідомістю. «Російської національної свідомості як цілісного явища, як комплексу різнорідних ідей і громадських почувань в оцінці себе і світу ще не відбулося, бо раніше, ніж росіяни усвідомили себе як націю, вони усвідомили себе імперією». Завдяки потужній експансії деспотичної держави (приблизно з середини XVI століття) виникла Російська імперія, а її цінності стали цінностями свідомості російських людей, вважає Є. Анісімов [223].

Хоча сама Російська імперія де-юре склалася значно пізніше – на поч. XVIII століття, «окрема модель московської ідентичності сформувалася тут десь у XV–XVI ст. Цю модель, вибудувану на ідеї вірності цареві, оперту на сприйняття московського православ'я як єдиної й істинної релігії та обмежену кордонами великокняжої (пізніше царської) держави, можна вважати за далеку, але все-таки пряму попередницю російського імперського і національного проектів модерної епохи», – зауважує також професор з Гарварду Сергій Плохій [224, с. 391].

Серед причин, які зумовили специфіку російської імперської свідомості, Є. Анісімов виокремлює передовсім деспотичну, репресивну в своїй основі владу московських самодержців, рабський менталітет народу, заснований на кріпосному праві, ієрархії не васалів (як це було в Європі), а державних рабів, тривалу відсутність у суспільстві станового ладу, самоврядних міст, загальний дух несвободи і придушення особистості державою і в ім'я держави. Варто врахувати особливості історичного шляху від Московської Русі до Росії, формування її ідеології з характерними уявленнями про якусь особливу роль Росії і росіян у світовій історії («Москва – третій Рим», виняткова релігійна чистота православ'я, «право» Росії на «спадщину» Візантії), які надалі стали основою для імперських стереотипів, а також особливості системи міжнародних та геополітичних координат, т.зв. «правил імперської гри», до яких, зокрема, належить ідея розподілу світу на зони панування та впливу, тощо.

Усі ці обставини призвели до формування специфічної моделі імперського мислення. Збереження та розширення імперії

завжди сприймалося як головна мета і завдання Росії (інколи всупереч економічній доцільності та здоровому глузду). Ці принципи залишалися незмінними як для російських царів, так згодом і для Й. Сталіна, а наразі помітно проявилися і у свідомості В. Путіна. У свій час Й. Сталін вихваляв російських царів, котрі «збудували велику державу аж до Камчатки»[*]. Натомість В. Путін і патріарх Кірілл пишаються Рюриковичами, які розширили країну у 7 разів [225].

В імперській свідомості саме Москва продовжила «збирання» «споконвічних російських земель». Ці землі ототожнено з територією, на якій коли-небудь жили або живуть слов'янські народи. Звісно, що збирання це відбувалося навколо пупа землі – Білокам'яної. При цьому Є. Анісімов підкреслює, що ця імперська слов'янська автохтонність ґрунтувалася на ідеї переваги росіян над іншими слов'янськими народами, котрих в Росії ніколи не сприймали як самостійні етноси, тим паче як суверенні держави. Тож думка про те, що українці – це самостійний народ, який має свою суверенну державу, в російській імперській свідомості викликає несприйняття. По суті, росіяни ідентифікують українців як росіян, котрі говорять поганою російською мовою [223].

Серед складових російської моделі імперського мислення історик називає також influence legitime, яке трактували як законне – невід'ємне («неотъемлемое») право Росії, виходячи зі своїх міркувань безпеки, здійснювати завоювання чужих територій, чи то насаджувати слухняні або лояльні до Москви політичні режими. Натомість народи, які робили спроби вийти з імперії, сприймалися як зрадники і мали нести колективну провину, що виражалося в масових репресіях та депортаціях.

Важливою складовою російського імперського менталітету була ідея «одвічного ворога Росії», який історично змінювався: Річ Посполита (XVI–XVII ст.), Османська імперія (XVII–XIX ст.),

[*] 7 липня 1937 р. на урочистому обіді у К. Ворошилова він виголосив доволі показовий тост, в якому згадав про діяльність російських царів: «Вони грабували й поневолювали народ, вони вели війни та захоплювали території в інтересах поміщиків. Проте вони зробили одну добру справу – зібрали величезну державу аж до Камчатки». (*Ватлин А.* Смерть Коминтерна // Родина. – 1991. – №6–7. – С. 84).

Англія (XVIII–XX ст.) і США (XX ст.). У відносно короткі періоди до таких ворогів зараховували Швецію, Японію, Францію, Німеччину, Фінляндію, Польщу і Румунію тощо.

Імперський міф, і на цьому наголошує також Дж. Хоскінг, був космополітичним і месіанським: «Третій Рим» мав захищати православ'я по цілому світові. Інший міф – більш національний – «собіраніє русскіх зємєль».

У період появи ідей націоналізму і шовінізму імперська свідомість росіян значною мірою їх інтегрувала. Усталені в імперській свідомості образи зовнішніх і внутрішніх ворогів Росії: «поганих бусурман», «пихатих полячішек», «дурних хохлів», «жидів, що продали Христа», взагалі всіх «нехристів», «німців» органічно увійшли в ідеологію російського шовінізму, яка посіла чільне місце в політиці з часів Олександра III [223].

Видається, що саме звідси ще одна імперська риса – презирство, неповага і глузування над культурою, мовою, традиціями підкорених народів, які росіяни, переважно, ігнорували. Зазначимо, що на практиці державою керувала космополітична, багатонаціональна еліта – не обов'язково православна (наприклад, балтійські німці) чи навіть християнська (були й дворяни-мусульмани). Російські царі здебільшого також не були етнічними росіянами, а російську мову місцеве дворянство вважало мовою селян і пріоритет надавали французькій.

Російська творча інтелігенція з моменту її появи у XIX ст. активно долучилася до участі в творенні імперського проекту і виступала в ролі його трубадурів. Як доводить американська дослідниця Ева Томпсон, такі класики російської літератури, як Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов, Лев Толстой, продемонстрували в своїх кавказьких творах агресивний російський націоналізм, що створював основу для російського колонізаторського пафосу [227; 228].

Принагідно слід згадати, що класик української літератури Тарас Шевченко в поемі «Кавказ» висловив абсолютно інші почуття – симпатію до гірських народів у їхній мужній боротьбі за свободу. «Не вмирає душа наша, не вмирає воля», – писав він, звертаючись до всіх народів, уярмлених царатом, та закликав

«Борітеся – поборете!», адже «за вас правда». Митець закінчує поему зверненням до загиблого друга (якому й присвятив твір), «доброго», «незабутнього» Якова де Бальмена, котрий загинув не за рідну Україну, а «випив з московської чаші московську отруту». Не випадково, що ця поезія виявилась дуже суголосною настроям учасників Революції Гідності. Уривок з поеми «Кавказ» читав у сюжеті, знятому на Майдані режисером Сергієм Проскурнею, Сергій Нігоян, який став одним з перших героїв «Небесної сотні» [229].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. російська філософія обґрунтувала і розвинула стару православну ідею про певну «велику духовну місію» Росії, про «вселенську російську душу», «очищення світу» православ'ям тощо. Росії приписувалася особлива роль у світовій історії. Врешті-решт, ці імперські ідеї російської інтелігенції проникли в літературу, мистецтво, стали потужною основою імперської свідомості.

Революція 1917 року, здавалося, зруйнувала Російську імперію, але після тимчасового розпаду більшовикам вдалося не лише зібрати її докупи, але й значно зміцнити на основі комуністичних ідеалів та принципів нову країну – СРСР. Російська імперська свідомість швидко оговталася від шоку, завданого їй буремними подіями. Невдовзі «червоний імперіалізм» з його комуністичним месіанізмом, ідеєю світової революції та Москвою як осередком нового світу став логічним продовженням експансіонізму та «збирання споконвічних російських земель».

У середині 1930-х рр. у родині рівних братніх народів СРСР з'явився старший брат –великий російський народ, який виконував в новій імперії роль «цементуючої» панівної нації та сприяв русифікації неросійських народів. Натомість, створена сталінськими ідеологами історико-ідеологічна концепція «дружби народів» через перманентну фальсифікацію історії прагнула видати совєтський тип колоніалізму за ідеальне вирішення національного питання, а совєтську великодержавну політику русифікації – за політику інтернаціоналізму [230].

У передвоєнні роки в сталінській пропаганді виразно зазвучав міф про «вороже оточення». Він завжди набирав обертів тоді, коли сама Росія – СРСР загрожувала світові, ставала небезпечним

агресором. У 1939 р. Й. Сталін разом з А. Гітлером розв'язали Другу світову війну.

Повернення СРСР до імперії і за формою, і за змістом відбулося вже після перемоги у війні. Ця перемога мала величезне значення, адже вона покінчила з принизливою для імперської свідомості нерівністю Росії в боротьбі з іншими імперіями. Після війни Червона імперія досягла піку своєї могутності, СРСР став ядерною і космічною державою. Совєтський Союз запанував у Східній і Центральній Європі, його по-справжньому почали боятися у всьому світі.

Війни зазвичай впливають на формування ідентичностей: перемоги зміцнюють національний дух і об'єднують нації, поразки ж їх деморалізують та провокують на певні зміни та корекції. Здебільшого цим, останнім, переймаються ті країни, які програли війну, адже в своїй поразці вони шукають хиби, які необхідно підправити (красномовними прикладами тут виступають колишні країни гітлерівського блоку і Японія). Натомість СРСР був поодинокою країною серед переможців, яка прагнула використати війну для переформатування своєї ідентичності. На зміну революційному (інтернаціональному) міфу Великої Жовтневої соціалістичної революції прийшов міф Великої Вітчизняної війни (далі ВВв), рясно замішаний на російському патріотизмі – націоналізмі. Пам'ять війни не стала в Радянському Союзі носієм демократичних ідей антифашизму, як це було на Заході, а продукувала традиційні імперські та націоналістичні цінності, прикрашені комуністичною риторикою. Принципи свободи було підмінено культом героїзму і жертовністю совєтського народу. Навіть жахливі людські втрати, за які значною мірою несло відповідальність сталінське військово-політичне керівництво, спочатку замовчувалися, а згодом стали предметом особливої погорди – мовляв, саме ми понесли в минулій війні найбільші втрати в світі! Оспівувалися відродження могутності та величі Совєтського Союзу та непогрішимість самого генералісимуса. Парадокс перемоги полягав ще й у тому, що вона була використана Сталіним для посилення своєї влади, а звитяжна боротьба совєтських людей проти нацистів призвела до іще більшого придушення свободи в СРСР.

Російський письменник Василь Гроссман у романі «Життя і доля» показав, що перемога над фашизмом – безумовно, необхідна – одночасно стала перемогою Сталіна і тоталітарної радянської держави, початком нової війни між державою і народом. Тож радянська пам'ять війни нероздільно пов'язана зі сталінізмом, відповідно, неподільними в цій пам'яті стали свобода і гніт[*].

Міф Великої Вітчизняної набув нового життя у брежнєвський період, коли після «відлиги» до влади прийшли неосталіністи – ветерани цієї війни, які заправляли політичним життям країни впродовж 1970–1980 років. Саме в період застою пам'ять про війну перетворили на справжній культ. Як засіб підтримки і легітимації міфу про переваги комуністичної системи «Велика Вітчизняна війна» стала знаряддям формування нової совєтської ідентичності.

За часів Л. Брежнєва було проголошено про створення нової спільноти «совєтського народу» і, відповідно, нової «совєтської» людини. Цей сумнозвісний «совок» увібрав у себе багато від імперського росіянина. Фактично він став його клоном, прилаштованим під потреби ідеологізованої імперії. А перманентне домінування держави над суспільством убезпечувало совєтську імперію від формування громадянського суспільства. Наслідком отримання СРСР статусу наддержави стала його загибель. Втягнувшись до геостратегічного протистояння із Заходом, він не витримав економічного змагання і розвалився.

Важлива особливість формування російської ідентичності полягала у тому, що тягар (бремя) панівної нації наклав певні обмеження. Це особливо виразно проявилося за часів В. Леніна. Для того, щоб убезпечити імперію від розвалу, в СРСР завжди стримували відверті вияви російського націонал-шовінізму, такого небезпечного у багатонаціональній країні. До того ж в Совєтському Союзі не існувало національної російської республіки

[*] Як далекоглядно зазначив з цього приводу німецький дослідник Клаус Штедтке: «Цього разу народ веде боротьбу проти влади тоталітаризму у власній країні, і бій цей, вочевидь, ще зовсім не закінчений – навіть після розпаду Радянського Союзу». (Штедтке Клаус. Жизнь и судьба. Напоминание о романе Василия Гроссмана, посвященном XX столетию / К. Штедтке // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 688).

(напевне, що РРФСР такою не можна було вважати), ані свого окремого ЦК Компартії, що викликало серед великоросів певні нарікання. Але ці позірні поступки давали росіянам практично необмежену владу в цій країні, де домінувала їхня культура і політична еліта. Керівний склад ВКП (б) – члени Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК – складався переважно з етнічних росіян. У період 1930-х років, так само як і надалі під час війни з німцями, туди не потрапило жодного українця*. Лише за часів М. Горбачова у вищому керівництві країни почали з'являтися представники національних республік.

Трансформації моделей російської ідентичності у пост-совєтський період

Війни починаються іще до того, як вибухнув перший снаряд. Вони виникають у головах людей. У 90-х роках у Москві, куди я періодично їздив працювати в архівах, нерідко доводилося чути від простих росіян докори, навіть образу через те, що Україна відділилася і тепер «незалежна». Це останнє слово вимовлялося з особливим сарказмом. Варто зауважити, що такі настрої були поширені навіть серед ліберальної інтелігенції. У вірші відомого поета Й. Бродського «На незалежність України» ця образа перетворилася на непідробну ненависть:

С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухаи, Только когда придет и вам помирать, бугаи, Будете вы хрипеть, царапая край матраса, Строчки из Александра, а не брехню Тараса.

Серед українців побутувала думка, що з часом росіяни «призвичаються» і звикнуть до самостійної України. Але час спливав, а порозуміння не з'являлося. Під час мого стажування у Вашингтоні у Вудро Вілсон центрі, за кілька років після «помаранчевої революції», я був прикро вражений тим, що мій колега-росіянин після тривалих дискусій (і, врешті-решт, мого останнього аргументу – апеляції до простої коректності, мовляв, іменувати будь-яку людину, країну годиться так, як ця людина, країна себе іменувати просить) – навідріз відмовився вживати

* З початку 1940-х рр. з кремлівського олімпу зникають повністю євреї, а поодинокі українці з'являються тут лише у другій половині 1940-х рр. (Див.: Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР / А.Вишневский. – М.,1998. – С.351).

щодо України прийменник «в» і вперто говорив «на Україні». За цим «мовним пуризмом» приховувалася імперська свідомість, небажання сприймати Україну як самостійну державу, а лише як «украину» Росії.

Час від часу наростало відчуття, що в повітрі з'являється віртуальний присмак пороху. З другої половини 90-х років росіяни бавилися комп'ютерною грою, де російський Чорноморський флот воював з українським за Севастополь, чи Крим. «Класикою жанру» став фільм 2000 року режисера Олексія Балабанова «Брат-2», де «брат Вітя» з вигуком «Ви мені, гади, і ще за Севастополь відповісте!» вбиває в Чикаго українського «братка». В цьому пророчому фільмі, як справедливо зазначив російський кінокритик, було виявлено все те, що визрівало в Росії впродовж довгих путінських років: «Настав час сказати відверто: це – «нормальний» російський фашизм, заквашений на імперському шовінізмі, месіанстві і неприйнятті Західного світу – Америки, насамперед» [231].

Надії на те, що нова російська ідентичність і нова ідеологія виникнуть самі по собі, лише через розпад совєтської імперії, не виправдалися. Пошук нової російської національної ідеї також зайшов у глухий кут. Між тим, без чіткого усвідомлення самими росіянами, хто вони такі, ким хочуть бути і куди прагнуть іти, не варто було сподіватися на якийсь прогрес у розбудові держави. Перехід від совєтської імперії до нової незалежної Росії виявився вкрай болісним процесом. Невдала спроба інтегруватися в світ західної демократії та економічні негаразди, що спіткали при цьому країну, не в останню чергу були спричинені особливостями національного менталітету росіян. Продемократична еліта була вкрай нечисленною, натомість розвал СРСР справив шокове враження на російську імперську свідомість. На тлі економічного занепаду виразно проявилася туга за втраченим статусом великої держави, образа за уявне «приниження» Росії Заходом (поразка у «холодній війні»), «колоніальну невдячність» союзних республік,пошук внутрішніх і зовнішніх ворогів, антиамериканізм і антизахідництво та інші старі імперські комплекси. Звідси був один крок до думок про реванш і чергове «збирання» імперії.

Відомий російський соціолог Лев Гудков видав на початку 2000-х рр. збірку наукових статей, в яких проаналізував соціальні механізми низької адаптації, характерні для людини тоталітарного суспільства. Науковець стверджував, що роки, які минули після падіння СРСР, засвідчили той факт, що розпад репресивного суспільства супроводжується не відчуттям звільнення, а навпаки, найсерйознішими формами колективної депресії і що для антропології совєтської і постсовєтської людини притаманні такі соціально-психологічні прояви, як страх та різноманітні етнічні фобії, формування образу ворога, комплексу «жертви» тощо. Цю специфічну постсовєтську свідомість автор досить промовисто охарактеризував як «Негативну ідентичність» [232].

Сучасні російські науковці по-різному характеризують це соціально-психологічне самопочуття суспільства. Приміром, Сергій Медведєв називає його «російським ресентиментом», адже саме в етиці класичного ресентименту домінує почуття ворожості до того, що суб'єкт вважає причиною своїх невдач (до «ворога»), безсилу заздрість, свідому марність спроб підвищити свій статус у суспільстві тощо. Ця модель є продовженням комплексу неповноцінності, який як компенсацію формує власну систему моралі, заперечує цінності ворога і покладає на нього провину за власні невдачі. В цьому сенсі Росія – країна класичного ресентименту. Адже в ній століттями відтворювалися різні форми станового рабства – від кріпосного права до совєтської прописки і нинішньої корпоративної держави. Водночас нині присутнє прагнення все звалити на підступи США, перенести власні невдачі на фігуру зовнішнього ворога, українців тощо. «Ресентимент – це ненависть раба до всього, де йому ввижається свобода», – зауважив Яков Кротов [233].

Сергій Медведєв наголошує, що одним з головних пропагандистських міфів, який почали активно розкручувати з перших місяців приходу В.Путіна до влади, стала «теорія поразки» Росії, починаючи з ламентацій з приводу «найбільшої геополітичної катастрофи XX століття», якою був розпад СРСР, і закінчуючи розтиражованим мемом про «лихі дев'яності», «приниження і розграбування Росії світовим лібералізмом і його ставлениками Єльциним, Гайдаром і Чубайсом». Усе це

породжує у значної частини еліти і населення країни відчуття образи і прагнення реваншу.

Насправді, зазначає С.Медведєв, протягом 25 років Захід намагався інтегрувати Росію в свої інституції, пропонуючи їй привілейовані умови партнерства як з НАТО, так і з ЄС, у той час як «принижена» еліта спішно набувала за нафтодолари західну нерухомість, громадянство для своїх родин та освіту для своїх дітей. З іншого боку, стверджує він, існує і масовий ресентимент широких верств населення, які не зуміли адаптуватися до нової ринкової реальності, до глобальних потоків фінансів, інформації, образів, мігрантів, технологій та переносять свою образу на російських лібералів і реформаторів. Принагідно науковець нагадує анекдот брежнєвських часів про шосте почуття совєтської людини – «почуття глибокого задоволення», яке належало переживати, ознайомлюючись із матеріалами чергового з'їзду чи Пленуму КПРС. Тепер, зауважує він, схоже на те, що основним інстинктом постсовєтської людини стає образа на навколишній світ [233].

Найгостріше російський ресентимент, стверджує С. Медведєв, виявляється в українському питанні. Тепер росіяни дивляться винятково новини про Україну і знають все про косу Тимошенко, візитки Яроша і активи Коломойського. При цьому, вважає він,у ревній російській увазі до України є щось більше, ніж ностальгія за імперією. Мовляв, постімперські фантомні болі переживали і у Британії, і у Франції, але ніхто не порівнював свою країну з колишніми колоніями. Щодо Росії, то тут йдеться про більш глибокий психологічний механізм – символічну компенсацію, перенесення власних комплексів і фрустрації на символічну фігуру Іншого – тобто вже описане науковцями таке явище, як ресентимент.

Україна вдруге за десять років посміла не послухатися та вийти з-під впливу «старшого брата» і спробувала вибратися з патерналістської парадигми на шлях буржуазно-демократичної революції і європейського розвитку. Відповіддю став консолідований російський ресентимент. У ньому з'єдналися незадоволені амбіції Кремля і ревнощі «старшого брата». Україну оголосили зрадницею, і ця зрада здавалася тим більше образливою, адже

традиційно українців вважали своїми по крові, найближчими в слов'янській родині. У темі української зради С.Медведєв виразно почув відгомони веймарського ресентименту і теорії Dolchstoss, єврейського «удару в спину», що була популярною в Німеччині 1920–1930 років [233].

Отже, морально-психологічний стан, що склався в Росії після розвалу СРСР, науковці часто називають ще Веймарським синдромом, порівнюючи сучасну Росію з Веймарською республікою. Саме у Веймарській республіці на хвилі незадоволення поразкою Німеччини в Першій світовій війні та втратою нею територій, економічній кризі та слабкій демократії до влади прийшли націонал-соціалісти на чолі з Гітлером. У 2006 р. російський реформатор Єгор Гайдар у статті «Веймарський синдром» попереджав про небезпеку імперської ностальгії, яка в умовах незміцнілої демократії стає потужною політичною зброєю популістів. Правду про причини краху імперії забувають або ховають, її місце займають міфи. Як показує досвід Росії, ризики постімперського популізму найбільші не в момент гострої економічної кризи, а тоді, коли суспільство входить у період економічної стабілізації, наголошував він [234].

«Намагатися знову зробити Росію імперією – значить поставити під питання саме її існування, – застерігав політик. – Неготовність влади Веймарської республіки сказати правду про початок Першої світової війни була одним з найголовніших факторів, що сприяли її краху». «Правду про причини і механізми краху Совєтського Союзу, – вважав він, – у системному вигляді не сказано. Легенда про квітучу, могутню державу, знищену ворогами-інородцями, – міф, небезпечний для майбутнього країни. Не хотілося б повторювати помилок, зроблених німецькими соціал-демократами в 1920-х роках. Ціна цих помилок у світі, де є ядерна зброя, занадто висока» [234].

Аналогію з Веймарською республікою проводив у своїй статті, присвяченій поширенню ксенофобії та етнополітичного екстремізму в Росії, російський науковець Еміль Панін. Він зазначав, що «Росія в своєму дрейфі до відвертого фашизму стала дуже схожою на Німеччину кінця 20-х рр.» [235]. А соціолог Марія Снєговая майже за Е. Фромом назвала свою статтю про російську суспільну свідомість «Втечею від свободи» [236]. На її

думку, Веймарський синдром спричинений атомізацією російського суспільства та відсутністю національного проекту і загальних цінностей. За даними «Левада-центру», рейтинг Владіміра Путіна зріс з 66% у січні до 77% у березні 2014 р., а в серпні піднявся до 87% і завис на цьому безпрецедентному рівні. З весни 2014 р. 60% росіян були переконані, що країна рухається в правильному напрямі. Науковець називає це «невротичною реакцією росіян на власну неспроможність», пошук «єдиної і сильної Росії», яка дала б втраченим і роз'єднаним людям почуття спільності і належності до «великої нації» [236]. За даними соціолога Олексія Левінсона (які наводить авторка), «повернення Росії статусу великої держави» і є найголовнішою (51%) заслугою Путіна за всі роки його перебування при владі. Росіяни позитивно реагують на активність лідера, на жорсткість і швидкість відповідних дій: це дає їм відчуття єднання проти ворога – Заходу. Тому нинішня соціальна криза – «це відображення глибокої депресії, в яку занурена Росія. А різкі злети патріотизму та антизахідної агресії, на думку авторки, «лише невротична реакція нещасних, роз'єднаних людей на навколишній хаос. Можливо, такий погляд на співвітчизників підкаже нам більш правильні способи лікування від цієї хвороби», – сподівається М.Снєговая [236].

Як можна помітити, і ресентимент, і атомізованість суспільства, і веймарський синдром – усе це, врешті-решт, різні назви однієї хвороби російського пацієнта – імперської свідомості. У зв'язку із цим постає питання: а чи існує неімперська російська ідентичність, ідеологія розвитку якої була б спрямована всередину – на розбудову і розвиток велетенської країни, а не на відновлення імперії і «збирання споконвічних земель». Російський науковець Ігор Торбаков припускає, що в Росії наразі конкурують дві основні ідеї – творення Євразійського союзу під егідою Росії, котрий міг би ефективно протистояти Заходу і всім іншим центрам сили, та так званий проект «Острів Росія, метою якого є зосередження на російських внутрішніх проблемах» [237]. На думку дослідника, існує певна напруга між «імперською» конотацією поняття «Євразія» (чітко помітною у проекті Євразійського Союзу Владіміра Путіна) та вимогами створити Російську національну державу. Ця напруга присутня і в

очевидній неузгодженості російської зовнішньої та внутрішньої політики. Видається так, що стратегічна націленість Кремля на євразійську інтеграцію з колишніми совєтськими країнами і на підтримку вільного руху товарів, капіталу та людей через широкий євразійський простір суперечить чимраз більшому внутрішньому занепокоєнню масовим напливом «культурно чужих» мігрантів і спричиненими цим ксенофобським настроям. Амбітне бачення Євразії, яку очолює Росія, котра є одним із головних світових полюсів сили і здатна успішно змагатися з іншими полюсами (як-от Європейський Союз, Сполучені Штати і Китай), та гучні заклики закрити кордони Росії з більшістю її євразійських сусідів і посилити імміграційні закони, вочевидь, спрямовані на вирішення протилежних цілей. Дослідник ставить запитання: як витворити російську ідентичність, яка була б і культурно інклюзивною, і не імперською? Зрештою, міжнародна поведінка Росії залежатиме від того, як буде розв'язано цю дилему. Видається, що амбітний образ Росії як інтегратора й лідера «Серединного континенту» акумулював спокуси ідеї «Третього Риму», «збирання земель» та «інтеграції» постсовєтського простору. Імперіалізм програє ізоляціоністському образові «Острова Росія» (націоналізму), вважає І. Торбаков.

Утім, останні події переконливо довели, що спокуса «Третього Риму» переборола ідею «Острова Росія».

Політичний успіх В. Путіна полягає насамперед у тому, що він чітко вловив і вдало використав імперський менталітет росіян. Висловлене ним у 2005 році міркування про розпад СРСР як найбільшу катастрофу XX ст. підтримали 57% росіян (згідно з опитуванням «Левада-центру» в грудні 2013 р.). Таким чином концепція «русского мира», як вважає М.Снєговая, є архаїчною відповіддю Путіна на проект «громадянської нації» Олексія Навального: імперія, а не національна держава [238]. Путінська ідеологія наголошує на ролі росіян як титульної нації у державі, експлуатує ідею «Росія для росіян» (близько 80% громадян Російської Федерації – росіяни) та, на відміну від лібералів, маніпулює особливостями національної історії та культури. В цьому – головна причина її успіху, адже ця ідеологія наразі повністю замінила собою стару, комуністичну. Кремлю вдалося, вважає соціолог, також майже миттєво переманити на свій бік

російських націоналістів (наприклад, Єгора Просвірніна, Олександра Храмова), колишніх прихильників ідей Навального, які тепер активно підтримали анексію Криму [238].

Документом, в якому офіційно на вищому репрезентативному рівні втілено нову російську ідеологію, став указ про «Основи державної культурної політики» (затверджено 24 грудня 2014 р.) [239]. Його почали готувати в Міністерстві культури РФ ще в жовтні 2013 року, і згодом у пресу потрапила інформація про зміст документа. Як зазначали журналісти, серцевиною концепції є теза «Росія – не Європа». Також йшлося про наміри відмовитися від принципів полікультурності і толерантності, які було визнано – «чужими ціннісними нормами» [240].

Урешті-решт, з остаточного тексту документа прибрали недолугу фразу про Європу, немов би скальковану з книги Президента Л.Кучми «Україна – не Росія», але суть від цього не змінилася. В «Основах…» ви не знайдете навіть слів «Європа» чи «європейський», як і згадки про європейськість російської культури. Натомість у ньому підкреслено унікальність і цивілізаційну самобутність Росії, яку вбачають, насамперед, у тому, що Росія розвивалася і розвивається як країна, яка об'єднує два світи – Схід і Захід. Саме наголос на «цивілізаційному» принципі дозволяє протиставити Росію «ідеалізованим» «ліберально-західним» ідеалам і цінностям, які можуть загрожувати збереженню єдиного російського культурного коду [241]. В документі підкреслено ключову роль в історичній свідомості багатонаціонального російського народу російської мови та великої російської культури. Серед цінностей, які запропоновано зберігати (або ж культивувати) в Росії, особливу роль відведено православ'ю, натомість відсутня згадка про інші християнські конфесії. У переліку потенційних небезпек згадано «деформацію історичної пам'яті, негативну оцінку значних періодів вітчизняної історії, поширення помилкового уявлення про історичну відсталість Росії». Наголошено на необхідності передачі від покоління до покоління традиційних для російської цивілізації цінностей і норм, традицій, звичаїв і зразків поведінки [239].

В «Основах» проглядаються ідеї євразійства з його прагненням сполучити імперськість з націоналізмом, претензіями на об'єднання Сходу і Заходу в унікальній російській цивілізації,

неприхована ненависть до Заходу, антилібералізм, культ ортодоксального православ'я тощо. «Це не Realpolitik XIX століття і не млявий «пролетарський інтернаціоналізм» часів Брежнєва. Це ближче до описаної Бердяєвим суміші Третього Риму і Третього Інтернаціоналу», – зазначив з приводу указу про «Основи державної культурної політики» український аналітик Юрій Рубан [242].

Зауважимо, що в Росії наразі серйозно дискутують про відродження імперії й на рівні академічної науки. Йдеться навіть не про історичні дослідження. Так, у 2012 р. в Москві була захищена кандидатська дисертація на тему «Імперські політичні технології як спосіб організації великих держав». При обґрунтуванні її актуальності автор зазначив, що в Росії зберігається унікальність російського соціополітичного простору, який несе на собі відбиток імперського «форматування». Тут існує специфічний характер комунікації «Центр – регіони». Він химерно поєднує модерністські (договірне начало, практика узгодження загальнонаціональних і регіональних інтересів і т.д.) і традиційно імперські політичні технології (втручання центральної влади в регіональні проблеми, зростання політичного впливу представників Центру на місцях, укрупнення ряду регіонів за допомогою ліквідації національно-територіальних автономій тощо). Дисертант також зауважив, що в Росії постійно активізуються спроби окремих політичних сил та представників наукової спільноти представити на обговорення широкої громадськості власні проекти внутрішньої територіально-політичної організації країни та її зовнішньополітичного курсу на основі відродження імперської моделі, що робить вельми актуальним звернення до заявленої у цій дисертації проблематики, а також, на думку автора, свідчить про потенціал для політологічних досліджень у цій сфері [243].

Уявляється, що «русский мир» не стільки нова ідеологія, скільки чергова модифікація старих імперських моделей і кодів. У ній тепер значно виразніше проявляється російський націоналізм та претензія на унікальну цивілізацію, основу якої становить православ'я, що протистоїть ворожому ліберальному Заходу. Подейкують, що сам В. Путін рекомендує своїм чиновникам читати перед сном роботи російських філософів Срібного століття:

панславістів В. Соловйова, М. Бердяєва, І. Ільїна, М. Данилевського та ін., в основі світогляду яких – неспівмірність і непримиренність західної та православної цивілізації [244]. А Семюель Гантінгтон, котрий у 1996 році опублікував знамениту роботу «Зіткнення цивілізацій», є ледь не єдиним західним філософом, який до вподоби кремлівському лідеру. Адже ідеї Гантінгтона, що викликали неоднозначну (скоріше негативну) реакцію на Заході, містять думку, що, незважаючи на те, що західна глобалістська цивілізація і зробила вирішальний вплив на всі народи, проте вона слабшає. А отже, зіткнення між нею і незахідними культурами (православною, китайською, ісламською і т.ін.) неминучі. Цікаво, що в навколопутінському середовищі з'явилася навіть художня книга, що концептуально оперта на ці ідеї.

«Третя Імперія»: маячня хворобливої фантазії чи відбиття нової російської ідеології

Автор книги – успішний підприємець і політик, недавній віцеспікер Держдуми Росії Міхаїл Юр'єв. Вона написана у формі роману-утопії. Події відбуваються у другій половині XXI ст. Розповідь ведеться від імені молодого бразильця, який начебто вивчає історію Росії. Книга поділена на дві частини: «Історія Росії» та «Росія сьогодні» [245].

У першому розділі йдеться про історію постання двох російських імперій. Наголошено, що історія великоросів починається з приходу варягів, які принесли слов'янам державність і військове мистецтво. Вже на перших сторінках роману наголошено, що найважливішою складовою ідеології росіян є їхнє протиставлення західноєвропейцям. Мовляв, напівофіційно слов'яни походять не від біблійного Яфета – молодшого сина Ноя, як усі європейці, а від його старшого сина Сима, як семітські народи – араби і євреї. При цьому вікінгів (норманів) легко вилучено з родини західноєвропейських народів і проголошено окремим народом, який жив на східному і південно-східному узбережжі Балтійського моря [245]. Змішавшись зі слов'янами, їхня знать дала початок росіянам як нації (при цьому варяги прийняли християнство східного обряду) [245].

Хоча Київську Русь і згадано як 250-річний період першої держави росіян, але автор підкреслює, що росіяни вважають власну державу наступницею не Київської, а Московської Русі, ніяк з першою не пов'язану [245, с. 7]. Після падіння Візантії квінтесенцією російської національної ідеї стала теза про «Москву як Третій Рим, а четвертому вже не бути». Ворожість західної цивілізації до Московської держави пояснюється заздрістю до перманентного зростання її територій та перетворенням у світову державу, а основним ворогом названо Англію.

Другу імперію – більшовицьку – на початках потрактовано дуже критично, очевидно, через антиросійську політику Леніна, котрого іменовано «Владіміром Іудою». Натомість, на думку автора, Іосіф І Вєлікій відродив російську державу, використавши для цього комуністичну ідеологію. Він провів модернізацію промисловості і соціальної структури у країні і з початком війни з Німеччиною інтенсифікував ці процеси. А головне – як наголошено в книзі – Сталін «відродив культ гордості Росії з її славетною історією» [245, с. 11]. Після перемоги у війні він здійснив другу хвилю репресій.

У романі згадано про «сенсаційну знахідку» щоденників Сталіна, що збіглася з 150-річчям з дня його народження. Як стало зрозумілим, крім всього іншого, Великий вождь плекав наміри відновити приватну власність (крім великої), перетворити православ'я на державну релігію Росії і навіть збирався продовжити наступ у Європі. За його панування країна досягла максимальної за всю історію величі – повернула багато земель, стала однією з двох атомних наддержав [245, с. 12].

У другої Червоної імперії з'явився новий Головний ворог – США. Але нікчемні спадкоємці Сталіна розтринькали велику спадщину і довели до загибелі країну. Втратили вони й Україну.

Розвал Союзу в 1991 році, вважає бразильський історіописець, був спланованою операцією західної цивілізації за сприяння «п'ятої колони» – зрадників у самому СРСР. Отже, 1991–1999 рр. називають «другим смутним часом Росії», котрий вона пережила за правління Бориса II Проклятого. Тоді відбулася повна деградація держави і суспільства.

Початок відродження Великої Росії припав на правління Владіміра II Відновника (Восстановителя) – при ньому Росія

знову стала великою державою (до кінця правління навіть з елементами наддержави). Непримітними діями він зміг викликати за цей час радикальні зміни у настроях народу і змінити стан суспільного устрою. Самоприниження змінилося поверненням національної самоідентифікації і самоповаги, на зміну деморалізації і відчаю прийшли впевненість і озлобленість [245, с. 16]. Йому вдалося зібрати воєдино «споконвічні російські землі» і знову перетворити Росію на могутню світову державу, що володіє майже половиною цивілізованого світу. У романі наголошено, що спочатку новий російський правитель приховував свої експансіоністські задуми і збирав сили. Весь цей час російських патріотів непокоїла дилема: «А може, не відтворювати імперію, не ставити амбіційних національних ідей, а інтегруватися у європейську цивілізацію і стати багатою і спокійною, хоча і не великою державою?» [245].

Ця проблема, зазначено в книзі, знайшла органічне розв'язання. З 2004 року розпочалися явища, які зробили неминучим початок політики реваншу. Активізувалися внутрішні (Ходорковський), і зовнішні вороги (США). Останні порушили домовленість про те, що вони не виявляють активності на постсовєтському просторі. У 2004–2006 рр. Сполучені Штати успішно організували державні перевороти в Україні, Грузії, Киргизії, внаслідок яких постали проамериканські і оскаженіло антиросійські режими [245, с. 17]. Водночас Захід, наляканий тим, що Росія за час п'ятилітнього правління Владіміра II створила достатній потенціал для відновлення величі, почав відпрацьовувати методи захоплення влади з метою ослаблення чи знищення країни.

Підрозділ, у якому описані події в Україні, має назву «Перша експансія». У ньому на особливу увагу заслуговує оціночна характеристика України. «Ця країна, що відкололася від Росії у другий Смутний час, викликала в Росії особливе роздратування самим фактом свого існування, значно більше, порівняно з іншими пострадянськими державами. Причина цього очевидна – ті все ж таки були національними державами народів етнічно досить далеких від росіян; а українці нічим не відрізнялися від росіян та, власне, і були росіянами. У цьому контексті злісно згадано книгу Леоніда Кучми «Україна – не Росія» [245, с. 31–32].

Далі починаються пророцтва майже у стилі Нострадамуса. Через три роки після приходу до влади в Україні «помаранчевих» Південь і Схід повстають проти панування Заходу. Вони створюють так звану Донецько-Чорноморську республіку і просять Велику Росію прийняти їх до свого складу. Росія, щоб допомогти братам-православним, у 2008 році вводить на східні території 80-тисячну армію. НАТО також спрямовує в Україну аналогічний за чисельністю контингент. Путін тисне на Європу і першим уводить свої санкції – відключає Європі газ і виходить з ООН. Європа налякана і йде на поступки. До військового зіткнення, однак, не доходить, але Україна розділяється навпіл, по Дніпру. Є у книзі й згадка про референдум за входження до складу Росії (82% – «за») [245, с. 36], що після нещодавніх подій на Сході видається певним дежавю. Навіть пасивність Заходу у відстоюванні себе самого і зухвалість Росії та її шантаж енергоносіями – все тут нагадує сценарій, витягнутий зі старої шафи. Зображено щось схоже на гібридну війну, коли бої тривають, люди гинуть, але торгівля йде повним ходом, а кордони лишаються відкриті.

До передбачень (чи обговореного у колі друзів сценарію) належить ідея включення до складу нового Російського Союзу Південної Осетії і Абхазії (які реально опинилися в сфері уваги набагато пізніше, ніж була написана книга). Згодом Росія поглинула Білорусь, Казахстан, Туркменію, Придністров'я тощо.

Між нею і західною цивілізацією знову починається спочатку «холодна», а невдовзі й «гаряча» війна.

Далі описано, як Російська імперія захопила весь європейський континент і Гренландію, завдала термоядерного ракетного удару по Британії і взяла Лондон. Потім упродовж 12-денної війни у 2019 р. вона розгромила та окупувала США. 9 травня після завершення першої фази окупації було підписано акт про капітуляцію. Підписання відбулося на борту крейсера «Місурі», який було переведено на вічну стоянку до Нью-Йорка ще у 2012 р. Символічність приниження Америки полягала у тому, що у 1945 році на борту цього корабля США прийняли капітуляцію Японії і перетворилися на надімперію. Також було приєднано до Росії Канаду.

12 червня 2020 р. у день Росії було проведено «символическое зрелище, тешащее национальную гордость» – парад Перемоги. У

ролі військовополонених фігурували доставлені літаками представники всіх еліт США: чинний і всі попередні президенти (Буш ІІІ, Білл і Хіларі Клінтони, Буш-молодший), а також діючі та колишні члени кабінету, конгресмени і сенатори, банкіри і промисловці, газетні оглядачі, відомі адвокати і топ-моделі, естрадні співаки і голлівудські актриси. Всі вони пройшли Червоною площею у кайданках і з табличкою зі своїм ім'ям на шиї… Це була демонстрація перемоги над американською цивілізацією. Водночас російські військові започаткували нову традицію і промарширували через Тріумфальну арку, збудовану ще у XIX ст. на честь перемоги над Наполеоном [245, с. 94–95].

Прикметно, що урочисте дійство річниці вікторії над Америкою було поєднано з 75-літтям перемоги над Німеччиною і на честь цих звитяг проведено грандіозний парад. 9 травня проголошено Днем імперії [245, с. 110, 112].

У книзі дуже детально описано російське завоювання світу. Здається, автор отримує майже фізичне задоволення від цих фантазій, зокрема, він насолоджується почуттям помсти над «народами-зрадниками». Так, імперія позбавляє прибалтійські народи не тільки державності, але й власних назв, мови, території, після чого їх піддають асиміляції. Прибалтійські країни іменують «так званими державами, точніше, недомірками». Лише литовці зберігають право жити на своїй території, але у них відбирають усе майно. Латишів та естонців виселяють з Прибалтики. Російськомовних жителів цих країн на п'ять років позбавляють усіх прав: «нічого було терпіти приниження від прибалтів» [245, с. 114].

А ось на швейцарців гнів росіян пролився через те, що ті насмілилися порушити кримінальні справи проти російських корумпованих чиновників. За це російські війська взяли Швейцарію в повну економічну блокаду та півроку морили голодом, незважаючи на протести Червоного Хреста, і змусили-таки добровільно влитися в сім'ю народів Російської імперії [245, с. 123–124].

Після того, як Польща й Україна відмовилися капітулювати, проти них Росія починає справжню війну. 18 серпня 2019 р. Третя імперія розгортає наступ на чотирьох напрямках: на Варшаву – з Гродна, на Рівне–Львів – з Могильова, на Київ – з Дніпропетровська і Курська. Польсько-українські об'єднані сили розбиті. Перед

російськими арміями поставлено завдання знищити максимальну кількість живої сили, будівель і споруд. Військам наказано нікого не жаліти [245, с. 105–106]. До 5 жовтня Російсько-польсько-українську війну тріумфально завершено. Такі древні міста, як Варшава та Краків, дуже зруйновані, а Львів цілеспрямовано буквально стерто з лиця землі. 600 тис. осіб вбито – з них 2/3 цивільних. Росіяни втратили лише 11 тис. Німці воюють на боці Третьої імперії (адже вони в ній друга за чисельністю нація). Їм відведено роль окупаційних військ на території України і Польщі [245]. В цьому автору вбачається певна історична символічність.

Що ж очікувало на українців у новій імперії? У самій Росії період 2006–2022 рр. звався в імперській історіографії «Тріумф Волі» – отже, період відродження національної ідеї і героїв, коли революційна воля народу розчиняється у вищій волі вождя. Як-то кажуть, воля стала змістом, а тріумф формою. Згідно з Конституцією 2013 р. у Третій імперії український народ вважався частиною російського і, відповідно, національності «українець» не існувало. За часів правління імператора Міхаїла III (2030–2040) – найщирішого етнічного українця із Севастополя і ненависника українського націоналізму – з Галичини було виселене все населення (за винятком православних росіян). Населенню Центральної України (так званої Малоросії) лише у 2031 р. були надані громадянські права, а у 2037 р. їх отримали й виселені галичани [245, с. 155]. Отже, йдеться про повну асиміляцію і зникнення українського народу, про що й згадується у книзі.

У фантастичному романі Міхаїла Юр'єва до середини XXI століття на Землі відгриміли глобальні військові зіткнення. Світом керує всього 5 найсильніших країн, що презентують наймогутніші центри впливу: Мусульманський, Індійський, Китайський, Панамериканський та, звісно, найпотужніший з них – Третя імперія «Російський Союз» з населенням в 922 млн осіб.

У 2020 році відновлено становий розподіл у Росії і скасований парламент за непотрібністю. Станів в XXI столітті цілих три: духовенство, служиві (опричники) і податковий земський народ. Призовний вік на військову (вона ж – державна) службу знижений до 15 років. На цьому основні реформи були завершені. Про плоди нового чудового світу автор розповідає у другій частині, в якій

детально висвітлено відбудову економічної, політичної, ідеологічної, релігійної, військової та інших сфер діяльності у імперії з наголосом на особливостях російської православної цивілізації. «Взагалі-то книга Міхаїла Юр'єва – стверджує один з рецензентів книги С.Соболєв, – це справжня Кунсткамера політичних, економічних, технічних і соціальних ідей. Як у Кунсткамері немає живих препаратів, так і в цьому паноптикумі немає жодної здорової або життєздатної думки. Одним ідеям, озвученим устами бразильця Бранку, вже дві тисячі років (типу обмеження кількості громадян, які мають право голосу, до двох-трьох відсотків від загальної кількості населення) і вони не можуть уже бути працездатними, тому знаходяться в розділі «скам'янілості». Інші ідеї (змусити англійців прийняти православ'я) – схожі на безголових немовлят, які помруть в утробі ще не народившись, тому місце їм – у каламутних колбах з формаліном» [246].

Один дотепний український публіцист зазначив якось, що весь пафос книжки Юр'єва нагадує йому ситуацію, коли здоровий дядько надавав стусанів підлітку, який знущався над кошеням, а той, утікши, сидить і фантазує, якою страшною буде його помста. Але справа видається серйознішою. Попри всю нісенітниці, яку вона містить, ця книга є, так би мовити, посібником з вивчення російського імперського менталітету. В неї закладено основні коди і символи цієї ментальної хвороби російського народу. В ідеологічному плані це суміш православного фашизму Дугіна і путінського «русского мира». І не варто все це вважати суцільною маячнею і витвором хворобливої фантазії автора хоча б через те, що… ця сповнена імперських комплексів та фобій, просякнута злобою і жадобою помсти людиноненависницька книга, як стверджують медіа, зберігається у бібліотеці В. Путіна та, ймовірно, визначає світогляд російського президента та його оточення [247–249][*].

Врешті-решт, проблема не у фантазіях М. Юр'єва. Ця книга є певним індикатором настроїв російської еліти, яка наразі при владі, і водночас – це сигнал світові щодо агресивності Росії, котра

[*] Книги, определившие мировоззрение Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://thekievtimes.ua/politics/339944-knigi-opredelivshie-mirovozzrenie-putina.html

«зосереджується» (горчаковське «сосредотачивается»). Захід проґавив момент, коли все це сталося, і сьогодні світ поставлено перед фактом російської агресії. Російська Воєнна доктрина, що була утверджена 29 грудня 2014 р., дійсно налякала світ. Передусім, через те, що у ній, на думку польського президента Броніслава Коморовського, є багато неоднозначних формулювань. Особливо небезпечним він вважає пункт доктрини, що дозволяє Росії втручання у внутрішні справи інших держав під приводом захисту російських громадян. Тривожним, на думку польського президента, є також формулювання про право на інтервенцію до країни, політика якої суперечить російським інтересам [250].

З цим погоджуються експерти, адже у пункті 22 нової Доктрини підкреслено, що Росія вважає правочинним застосування Збройних сил у разі агресії щодо своєї території та її союзників, а також захисту своїх громадян, які перебувають за межами Російської Федерації. Це засвідчує превалювання оборонної концепції в Доктрині, спрямованої на утримання нових завоювань Росії на Кавказі, Криму і в Україні. У той же час це вказує на ймовірність проведення нових етапів гібридної війни на території пострадянського простору в рамках захисту російськомовного населення, після попередньої підготовки через надання громадянства. У такому разі в зоні ризику опиняється південна і східна частини України, Молдова, Латвія, Казахстан (у порядку зниження ймовірності) [251].

Згідно з ідеологією «русского мира», котру сповідує Москва, жертвою агресії може стати чимало європейських країн. Тим більше це стає ризикованим з огляду на те, що в основу російської агресії в Україні покладено маловивчену тактику. Ще до формального затвердження 29 грудня 2014 р. президентом В.Путіним нової Воєнної доктрини Росії, в лютому 2013 року начальник Генштабу генерал Валерій Герасимов виклав головні принципи того, що пізніше стали називати «гібридною» або «нелінійною» війною. Герасимов виходив з того, що надалі кордони між війною і миром ставатимуть дедалі більш розмитими, одна країна не буде формально оголошувати війну інші, а отже, і методи ведення такої війни повинні бути іншими. До них належать не тільки традиційні способи збройного насильства, а й

політичні, економічні, а також інформаційно-технологічні заходи, які при цьому супроводжуються нелінійними і асиметричними методами примусу. Таким чином вдається завуалювати відкриту військову агресію. Цій же меті підпорядковано і використання протестного потенціалу місцевого населення або керованих ззовні політичних сил і громадських рухів.

Усе це знайшло точне відображення у діях Росії щодо України. Натомість натівська стратегія військового і, в першу чергу, ядерного стримування спирається на можливість однозначно ідентифікувати агресора (що в епоху «холодної» війни не становило проблеми). Але поява «зелених чоловічків» без розпізнавальних знаків вводить в оману. Знаряддя стримування виявляється досить неефективним, якщо противник не переходить через певний поріг насильства. Досягається також виграш у часі і мінімізація політичних збитків, адже тактика неоголошеної асиметричної війни дозволяє загальмувати відповідну реакцію жертви агресії та її союзників (що й трапилося у Криму). Ще один елемент нової військової стратегії Росії зводиться до цілеспрямованої спроби вплинути на громадську думку (передусім на Заході) з тим, щоб уповільнити і послабити його реакцію. Для цього, зокрема, використовуються платні тролі, які завалюють злісними коментарями критичні щодо Кремля публікації або телепередачі в ЗМІ. І на цю нову військову стратегію Росії Заходу допоки нема чим відповісти [252].

Жарти геть! У щорічній доповіді генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга, опублікованій у січні 2016 р., йшлося про те, що Росія в березні 2013 року провела військові навчання, під час яких відпрацьовувався ядерний удар по Швеції. Столтенберг повідомив, що за останні три роки Росія провела не менше 18 великих військових навчань, у деяких з них брали участь понад 100 тисяч військовослужбовців. Під час навчань, за даними НАТО, відпрацьовували ядерні удари по країнах – членах альянсу та його партнерів. (Швеція не є членом НАТО, але бере участь у програмі «Партнерство заради миру»). У квітні 2013 року шведська газета Svenska Dagbladet повідомляла з посиланням на військові джерела, що 29 березня шведські радари зафіксували шість російських військових літаків – два надзвукові ракетоносці-бомбардувальники

Ту-22М3 (здатні транспортувати ядерну зброю) і чотири винищувачі Су-27. Літаки пройшли зовсім поруч з повітряним простором Швеції. За інформацією видання, літаки відпрацьовували можливі удари по району Стокгольма і півдні Швеції.

А 3 лютого 2016 р. командувач ВМС НАТО Клайв Джонстон заявляв, що командири підводних човнів альянсу в Північній Атлантиці повідомляють про «найбільшу активність російських підводних човнів з часів закінчення «холодної» війни» [253].

Війни пам'ятей як конфлікт постколоніального та імперського дискурсів

Після розвалу СРСР болісним моментом для російської суспільної свідомості виявилися спроби нових незалежних держав відмежуватися від совєтської і російської спадщини. На постсовєтському просторі засуджувалися російський імперіалізм та колоніалізм. Аналіз підручників історії країн СНД, здійснений російськими експертами, виявився невтішним. Зокрема, «з жалем» зазначено, що, за винятком Білорусі і (меншою мірою) Вірменії, всі інші країни головного ворога вбачають у Росії і росіянах та виховують нове покоління в націоналістичному дусі. «Якщо ці тенденції збережуться, – зазначено в документі, – то після 15 до 20 років події XX століття будуть повністю забуті населенням. У свідомості народів колишнього СРСР образ Росії буде сформовано як зловісної імперії, котра впродовж століть знищувала, придушувала і експлуатувала їх» [254].

Те, що викликало обурення росіян, цілком вкладається у процеси, що зазвичай розгортаються на постімперському просторі. Звісно, творення/відтворення (переформатування) минулого в країнах СНД кардинально різниться від совєтських версій, адже «нове майбутнє вимагає нового минулого». На цьому тлі постколоніальний та постімперський дискурси неминуче увійшли в контроверзу. В епіцентрі цього конфлікту, крім оцінки російської імперії, опинилися також проблеми сталінського тоталітаризму та геноциду. Наприклад, у країнах Балтії засуджували масові сталінські репресії та депортації; українці звинувачували сталінізм у Голодоморі, кривавому придушенні повстанського руху ОУН та УПА, масових

депортаціях; кримські татари та інші репресовані народи також характеризували сталінську імперію як геноцидну. Конфлікт пам'ятей посилила меморіальна та комеморацийна політика у нових незалежних країнах. Це стосувалося фактів знесення чи перенесення пам'ятників совєтським вождям, «воїнам-освободітєлям», створення музеїв совєтської окупації, інститутів національної пам'яті, встановлення пам'ятних днів совєтської окупації (наприклад, у Молдові у 2010 р. 28 червня визнано Днем совєтської окупації, на що відразу ж жорстко відреагувала Москва)*. Водночас в постсовєтських країнах відбувався процес меморіалізації героїв національно-визвольних рухів та борців за національну незалежність (деякі з них під час війни воювали проти Червоної армії т.ін.).

Урешті-решт, усе це призвело до справжніх війн пам'ятей, в яких Росія, починаючи з приходу В.Путіна до влади, зайняла жорстку і безкомпромісну позицію. Водночас розроблено нові стратегії та концептуальні засади політики історії, які були покликані не тільки дати відсіч «спробам очорнення Росії», але й творити нову російську ідентичність. За умов геостратегічного суперництва із Заходом та з огляду на розширення Євросоюзу за рахунок колишніх совєтських республік це сприймалося російським керівництвом як нагальне завдання. В Москві прийняли

* Згідно з указом виконувача обов'язки президента Молдови Міхая Гімпу нова пам'ятна дата – День радянської окупації має відзначатися в країні 28 червня. У цей день Гімпу поклав квіти до меморіального каменя в пам'ять про жертви комуністичного режиму і заявив, що не збирається «потурати тим, хто вважає 28 червня Днем звільнення» і скасовувати указ. (Див.: Президент Молодовы отказался отменять День советской оккупации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ru.tsn.ua/svit/prezident-molodovy-otkazalsya-otmenyat-den-sovetskoy-okkupacii.html) 25 червня 2010 р. МЗС РФ з цього приводу виступило із заявою. «Не вперше ми стикаємося з тим, що псевдоісторичні трактування причин та підсумків Другої світової війни, оформлені у вигляді різного роду меморіальних дат, використовуються для обґрунтування кон'юнктурних рішень, прийнятих суто в інтересах правлячої верхівки – всупереч загальнонаціональним інтересам держави» – йдеться в документі. «Як блюзнірство розцінюємо чергову спробу перекрутити нашу спільну з молдовським народом історію, події, пов'язані з Великою Вітчизняною війною 1941–1945 років, 65-річчя Перемоги у якій зовсім недавно ми разом відсвяткували», – заявляє МЗС РФ. (Див.: МИД РФ раскритиковал основание Дня советской оккупации в Молдове [Електронний ресурс]. – Режим доступу :http://ru.tsn.ua/svit/mid-rf-raskritikoval-osnovanie-dnya-sovetskoy-okkupacii-v-moldove.html).

ряд законів і утворили відповідні ідеологічні інституції. Характерним прикладом стала створена при президенті Російської Федерації так звана Комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. «Комісія, звичайно, не буде якимось наглядовим органом, котрий змушуватиме істориків до кон'юнктурно-політичних висновків зі своїх досліджень, – пояснював мету появи цього органу його голова Сергій Наришкін. – Передусім комісія повинна організувати роботу істориків та зробити висновки про те, як фальсифікація фактів або подій історії завдає шкоди інтересам Росії. Зараз сфальсифікована історія проникає в багато кабінетів керівників партійних груп і навіть керівників сусідніх держав, які намагаються, замість налагодження нормального політичного діалогу з Росією, організації взаємовигідного співробітництва, пред'явити Росії територіальні, політичні, матеріальні претензії. Ми, звичайно, цього допустити не можемо» [255].

Звісно, Наришкіну не дуже повірили, адже подібний ідеологізований орган відразу викликав асоціації з орвеловським «Міністерством правди» і отримав глузливе прізвисько «комісія з фальсифікації історії на користь Кремля». (У 2012 р. Комісія припинила існування).

Після «помаранчевої революції»Україну, вочевидь, розглядали як головний об'єкт діяльності цієї комісії. Справді, політика пам'яті, що її здійснював Президент В. Ющенко, загострила стосунки з Росією. Між державами тривала майже неприхована «війна пам'ятей». У ній були задіяні адміністрації президентів, міністерства закордонних справ, ФСБ і СБУ, ЗМК, науковці тощо.

До цього долучилася також Російська православна церква. Роздратований вшануванням в Україні героїв національно-визвольної боротьби, Патріарх Московський і всієї Русі Кірілл під час одного зі своїх візитів до Києва сказав у телеінтерв'ю, що треба шанувати тих героїв, «які об'єднують, а не роз'єднують» два народи. Але, за іронією долі, самі ті герої, котрі роз'єднують, увиразнюють відмінності ідентичностей. Нещодавно Патріарх назвав Україну «заблуканою овечкою» і зазначив, що «українці втратили спільне розуміння власної історії» і через це в Україні склалася ця трагічна ситуація, бо «народ, що розділився у

розумінні своєї історії, не здатний зберегти єдність». Знаково, Предстоятель Російської православної церкви сказав про це, відкриваючи у листопаді 2014 р. засідання Всесвітнього російського народного собору, головною темою якого була «Єдність історії, єдність Росії, єдність народу» [256; 257].

Але українці однозначно більше не хочуть бачити свою історію крізь російські окуляри, вони проголосили про своє право на незалежність, і це викликає гнів Москви, яка вперто не бажає визнавати українців окремою нацією. В. Путін неодноразово висловлювався щодо України як фейкової, штучно створеної країни. Звертаючись до Президента Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами». У 2008 р. на закритій зустрічі Ради Росія–НАТО у Бухаресті Путін натякнув, що у разі вступу до альянсу Україна може припинити існування як єдина держава. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України [258].

У жовтні 2014 р. на засіданні клубу «Валдай» у Сочі Путін прочитав присутнім цілу «лекцію» про історію України [259]. «Україна – складносконструйоване (сложносочиненное) державне утворення», – сказав він. І водночас зазначив, що ніколи не піддавав сумніву ті обставини, що Україна є сучасною, повноцінною, суверенною європейською державою. «Інша справа, – наголосив Путін, – що історія формування України в її сьогоднішніх кордонах – це досить складний процес. А ви що, хіба про це не знаєте?» «У 1922 році частина земель Російської Федерації, історично званих Новоросією, ... була передана Україні для того, щоб підняти відсоток пролетаріату в цій країні». «А в 1954 році Хрущов чомусь прийняв рішення передати Крим Україні; зроблено це було з порушенням навіть радянського закону...», – заявив російський президент. «Стосовно Заходу України, то після Другої світової війни частину територій було доточено до України», – розповів Путін. При цьому він зазначив, що поважає суверенітет України і розраховує на нормалізацію російсько-українських відносин і на їх розвиток [259]. Чого варті були ці слова президента Російської Федерації –всім відомо.

Наступ на Україну на історичному фронті розпочався раніше, ніж заговорили гармати. «Минуле змінюється» і у постімперському наративі. Як розповідав авторові відомий російський історик В. Нєвєжин, першим питанням, яке В. Путін після обрання його президентом Росії поставив директорові Інституту історії Росії А.Сахарову, було: «Що будемо робити з Київською Руссю?».

З тих часів ставлення до цього історичного періоду зазнало суттєвих змін. У інтерв'ю, яке А.Сахаров дав у 2011 р. з приводу підготовки до святкування у 2012 р. 1150-річчя з дня заснування російської державності, академік висловив ряд незвичних ідей. По-перше, він наголосив, що державність зародилася на Русі не тільки у Києві, але й на Півночі – у Давньому Новгороді. Тож Російська державність не веде свою тяглість виключно від київського періоду. Він також зазначив, що варяги, вірогідно, були південно-балтськими слов'янами (згадаємо Третю імперію М. Юр'єва. (*Авт.*), а не скандинавами. Історик також зазначив, що витоки слов'янської державності слід шукати у донорманському періоді, і, власне, він пропонує вважати датою її початку не 862 р. – запрошення Рюрика на Русь, і не 882 р. – здобуття Києва Олегом, а 860 р. – взяття слов'янами Константинополя [260].

Утому ж 2011 р. автор був присутнім на зустрічі з А. Сахаровим в Інституті політичних етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України в Києві, в якій москвич активно закликав позбутися терміна Київська Русь, як ненаукового.

Не вдаючись у деталі академічних дискусій, зазначимо, що наслідком порушеного В. Путіним питання про Київську Русь стала відмова в Росії від цього терміна. Його не вживають в російських підручниках, а говорять про державу Русь, чи «Руська земля» зі столицею в Києві. Її вважають «початковим періодом» Російської держави (IX – XII ст.), часом, коли «сформувалися основи російської духовності, мови, культури» в цілому [261].

Очевидно, не варто тут полемізувати, як такі різні політичні утворення, як зорієнтована на західний світ Київська держава і східно-деспотична Москва, що свою політичну, культурну традицію, конкретні форми імперії сприйняла і відтворила від Золотої Орди, можуть бути поєднані. Очевидним є те, що київський період (котрий є надзвичайно важливий для ідеологічних

побудов «русского мира»), кремлівські політики прагнуть монополізувати. По-перше, привласнення цієї спадщини дає росіянам підстави вести мову про власну «тисячолітню історію» – стратегічні підвалини будь-якого імперського міфу. По-друге, прийняття християнства східного обряду київськими князями уможливлює обґрунтування ідеї про особливу православну слов'янську цивілізацію, що відмінна від західного світу. По-третє, крадучи в українців власну історію, Москва заперечує існування їх як нації. Останнє, подекуди, реалізується через лукаву формулу «ми ж один народ». На практиці це перетворюється у безапеляційне твердження, що лише Росія є спадкоємицею Київської Русі, «а українців тоді ще не було» [262].

У контексті подій, що відбулися напередодні і після Європейського Майдану, Київська Русь раптом опинилась у фокусі суспільної уваги. 24–28 липня 2013 р. у Києві помпезно відзначали 1025-ту річницю Хрещення Русі. Перед тим В. Ющенко, намагаючись активізувати процес творення єдиної Української помісної православної церкви, вже відсвяткував 1020-річчя цієї події. Але така інтенсивність святкувань мала свою інтригу. Не випадково особливу активність у відзначенні цієї події виявили противники євроінтеграції та проросійські організації. Ініційована медведчуківським громадським рухом «Український вибір» конференція мала промовисту назву: «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України» [263].

27 липня її відвідав В. Путін. Він вирішив використати річницю Хрещення Русі для пропаганди проектів про переваги Митного союзу. У своєму виступ і президент РФ наголосив на спільному історичному минулому, яке «є нашою перевагою, основою для будівництва нових інтеграційних зв'язків». При цьому апеляція до «цивілізаційного вибору України» у виступі Путіна прозвучала як вирок: «... Повинен відразу обмовитися, що це не просто цивілізаційний вибір України. Адже, як я вже сьогодні говорив, на тому місці, де ми знаходимося, на дніпровській купелі, на київській купелі було зроблено вибір для всієї Святої Русі. Тут було зроблено вибір для всіх нас. Наші з вами предки, які жили на цих територіях, зробили цей вибір для всього нашого народу. «Для всього нашого народу» – я говорю так, маючи на

увазі, що, безумовно, ми розуміємо сьогоднішні реалії, є і український народ, і білоруський, і інші є народи, і ми з повагою до всієї цієї спадщини ставимося, але в основі лежать, безумовно, наші спільні духовні цінності, які роблять нас єдиним народом ...Хрещення Русі стало тією великою подією, яка на століття визначила духовний і культурний розвиток Росії та України. Ми не маємо права забувати це братерство, зобов'язані зберігати традиції наших предків. Вони разом збудували унікальну систему православних цінностей, зміцнилися у своїй вірі. Звичайно, в України, власне кажучи, так само, як і у Росії, непроста доля. Я маю на увазі середні віки, коли Україна була складовою частиною то одного, то іншого європейського центру, переходила то в одну державу, то в іншу. Але думка про єдність заходу і сходу Русі, яка почалася тут, ще раз повторю, у київській і дніпровської купелі, завжди була присутня як на сході, так і на заході, де проживав наш народ» [264].

Політичний аналітик Андрій Іларіонов звернув особливу увагу на те, що у своїй промові В. Путін вперше публічно назвав російський, український і білоруський народи єдиним народом і оприлюднив мету того, що він скромно назвав майбутньою роботою, – щільніше інтегрувати Росію та Україну. Разом із тим А. Іларіонов зазначив, що Путін свідомо вдався до «лінгвістичної агресії», використав у своїй промові форму «на Україні», що засвідчило заперечення ним української державності. Саме у цей день, уважає науковець, Владімір Путін оголосив де-факто про початок війни проти України [265].

Питання Київської Русі та Хрещення знову стало предметом посиленої суспільної уваги після анексії Криму, коли на зустрічі з російськими істориками президент РФ проголосив український півострів «колискою російської духовності». За його словами, саме у Херсонесі, а не у Києві, князь Володимир прийняв християнство і почав хрестити Русь. В. Путін запропонував написати нову історію Криму, як осередку російської цивілізації. 4 грудня 2014 р. у посланні до Федерального зібрання він заявив, що Крим для Росії має «величезне цивілізаційне і сакральне значення» [266].

Світові політики сприйняли цю заяву із неприхованим сарказмом. «Хрещення київського князя-вікінга Володимира в

старогрецькому місті Херсонесі – слабке обґрунтування московських претензій на Крим», – написав на своєму пості у Твітері колишній міністр закордонних справ Швеції К. Більдт [267].

Не залишив поза увагою цієї заяви і лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемілєв. «Тоді Москва теж для кримських татар дуже сакральне місце, – сказав він в інтерв'ю естонському Радіо 4, – адже Девлет Герай, після того як він захопив Москву (в 1571 році – *Авт.*), вивісив там свій батіг для науки іншим. Але ми ж не претендуємо на Москву як на наше сакральне місце» [286].

Бої за київську спадщину не припиняються. У лютому 2015 р. перший заступник голови фракції «Єдина Росія» в Держдумі Франц Клінцевич обурився тим, що в указі Президента України Петра Порошенка князя Володимира було названо творцем середньовічної європейської держави Руси-України. «Переписування історії на український лад триває. Схоже, Петро Порошенко вирішив тепер приватизувати князя Володимира Красне Сонечко, хрестителя Русі», – сказав він, відповідаючи на питання ТАРС.

Міф «Великої Вітчизняної війни»: «духовна скрепа» російської ідентичності

Після розпаду СРСР широковживаною стала фраза, що Перемога у Великій Вітчизняній війні (далі – ВВв) була єдиною позитивною подією, яка від нього залишилася. Глибинне підґрунтя такого мислення закорінене в імперській міфотворчості. На тлі «геополітичної катастрофи» саме цей міф акумулював у собі всі ті цінності, якими завжди пишалися в СРСР: перемога над Заходом (Німеччиною), відвоювання нових територій і розширення зон впливу на пів-Європи («і за ціною не постояли»), врешті, перетворення Росії у надімперію – «тоді нас всі боялися!». Не випадково, що у списку найважливіших подій, які визначили долю Росії в XX столітті, перемогу у ВВв у1990-х рр. назвали 78% опитаних [269].

У сучасній кремлівській політиці пам'яті ВВв та перемога у ній залишається ключовим міфом та змістовим осердям для творення нової російської ідентичності. Її утвердження запрограмоване у вимірі винятково переможної, героїко-патріотичної, «зви-

тяжної», позитивно-наснаженої історії. В ній нема місця поразкам та згадкам про злочини, вчинені радянським керівництвом проти свого та інших народів. Тож, крім тріумфу сталінської імперії, цей міф має свій зворотний, тіньовий бік. За фанфарами перемоги продовжують ховатися непарадні, часом ганебні і злочинні речі, здатні його підважити. Це унеможливлює пояснення причин і ходу війни, аналіз дій сталінського керівництва, природи тоталітарного режиму, який був безпосереднім винуватцем підготовки і розв'язання Другої світової війни і несе за це свою частку відповідальності.

Соціолог Лев Гудков вважає, що в Росії старий сталінський міф ще й досі не зазнав суттєвих змін. Перемога у війні підпорядкована легітимації совєтського тоталітарного режиму та, заднім числом, виправдовує «витрати» совєтської історії – форсовану військово-промислову модернізацію, репресії, голод, злидні, масову загибель людей після колективізації, створюючи безальтернативну версію минулого. Нової інтерпретації цих подій, таких значущих для долі країни, не створено, і на це немає ради [269].

Через те, що в Росії не відбулося ані перезавантаження, ані раціоналізації пам'яті війни, цей міф усе ще залишається символом минулої величі держави і засобом патріотичної мобілізації та колективної солідарності із сучасною владою, як це й було за радянських часів. Така невідрефлектованість пам'яті таїть у собі небезпеку: на тлі зростання символічної ваги Перемоги відновлюється авторитет її «творця» генералісимуса Сталіна. Після приходу В. Путіна до влади позитивні оцінки ролі Сталіна з 1998 року до 2003 року зросли з 19% до 53%. На запитання «Якби Сталін був живий і обирався на пост президента Росії, ви проголосували б за нього чи ні?» – 26–27% жителів Росії відповіли: так, проголосували б. А у 2005 р. 29% висловилися за спорудження пам'ятника Сталіну (37% проти) [269].

На цьому тлі все менше згадують про жертв сталінських репресій, адже міф ВВв погано кореспондує із засудженням злочинів тоталітаризму. Розпочата за часів Б. Єльцина боротьба з наслідками сталінізму потихеньку притлумилася. Красномовним прикладом цього може слугувати доля одного із символів старої епохи – пам'ятника Ф. Дзержинському – ідеолога червоного терору, жорстокого

карателя, засновника таємної поліції Леніна – ВЧК. У 1991 р. пам'ятник демонтували з Луб'янської площі, а у 2014 р. – знову повернули на старе місце. (За це проголосувало 45% москвичів). На відновлення пам'ятника уряд Москви виділив 25 млн руб. [270].

Також у вересні 2014 року В. Путін повернув назву Дзержинської дивізії Внутрішніх військ (що дислокується в підмосковній Балашисі) з таким формулюванням: «На прохання ветеранів дивізії... для відновлення історичної справедливості». Зазначимо, що це ім'я дивізія носила з моменту смерті «Залізного Фелікса» в 1926 році до 1994 року, коли Б. Єльцин скасував цей «титул». Тепер повна назва дивізії звучить «осучаснено»: окрема Орденів Леніна і Жовтневої Революції Червонопрапорна мотострілецька дивізія особливого призначення внутрішніх військ МВС РФ імені Ф. Е. Дзержинського [271].

Годі й казати, що на державному рівні збереження і поширення пам'яті про ГУЛАГ хоча поки-що не заборонено, але й не вітається владою. А правозахисну організацію «Меморіал», котра досліджує політичні репресії в СРСР, хочуть примусити визнати себе «іноземним агентом» тощо [272].

У березні 2015 року некомерційна організація Меморіальний центр історії політичних репресій «Перм-36» заявила про припинення діяльності та початок процедури самоліквідації: «не маючи можливостей для виконання статутних завдань і розуміючи безперспективність подальших переговорів», – йдеться в повідомленні Правління АНО «Перм-36» [273].

Меморіальний музей «Перм-36» засновано в 1996 році на місці закритої у 1988 р. виправно-трудової колонії на Уралі. Це – єдиний вцілілий табір, побудований за часів сталінського терору, який майже не змінився з тих часів: на 14 тис. квадратних метрів за парканами і колючим дротом розташовано 20 бараків. За часи сталінських репресій більше трьох тисяч політичних в'язнів пройшли через цей табір, у період «застою» Леоніда Брежнєва – ще близько тисячі. Основний контингент становили націоналісти з України і Прибалтики, так звані бандерівці та лісові брати [274].

Проблеми з владою в музею почалися ще в 2013 році – у другу путінську каденцію, коли на державному рівні посилилися процеси «покращення історії». Як наслідок, колишній губернатор Пермського краю Олег Чиркунов (який спробував перетворити «Перм-36» в

«галерею сучасного мистецтва світового класу») був звільнений. Йому на зміну прийшов «відданий Путіну» Віктор Басаргін. Фінансування музею [275] відразу було зменшено. Всі спроби переговорів з адміністрацією Пермського краю про збереження музею ГУЛАГу, «як справжнього музею історії політичних репресій в СРСР і як унікального історичного пам'ятника, виявилися безрезультатними». З початку 2014 р. музей був під загрозою закриття. Крайовий уряд припинив платити за рахунками установи, отже зросла заборгованість за комунальні послуги. Навесні 2014 р. через борги в музеї відключили воду і електрику. У травні 2014 р. звільнили директорку «Пермі-36» Тетяну Курсину. Тоді ж музей перереєстрували з бюджетної державної установи в автономну державну установу культури. В червні ще більше скоротили фінансування і призупинили екскурсії. Роберт Латипов, керівник місцевого відділення правозахисної організації «Меморіал», почав збір підписів для «порятунку музею». Комуністична партія, в свою чергу, звинуватила музей в «пропаганді фашизму». Як пише оглядач Breitbart Мері Честейн, незважаючи на те, що петиція комуністів зібрала менше підписів, ніж петиція «Меморіалу», влада підтримала противників музею, зокрема, ще й тому, що в таборі відбували ув'язнення «українські та литовські націоналісти, які боролися проти СРСР» [276].

Останній директор «Пермі-36» Віктор Шмиров вважає це суто політичною справою і пояснив кореспондентові Бі-бі-сі, як змінилася концепція музею з приходом нового керівництва. «Меморіал не зникне, але музей захопили люди, яких призначила нова влада, і повністю змінили його. Тепер це музей про табірну систему, але не про політичних ув'язнених. Вони не говорять про репресії або про Сталіна», – каже Шмиров. На його погляд, музей стане іншим і втратить своє значення [274].

Нещодавно з'явилися повідомлення, що перша виставка після переходу музею під контроль держави буде присвячена засобам охорони та способам утримання ув'язнених. Таким чином музей історії політичних репресій «Перм-36» може перетворитися на музей співробітників ГУЛАГу. Про це у березні 2015 р. повідомив порталу «Грані.ру» член правління міжнародного товариства «Меморіал» Олександр Каліха [275].

У той час, як музей ГУЛАГу закривають, стало відомо, що у Санкт-Петербурзі буде відкрито музей, який «прославляє російські

війська, що ведуть боротьбу на Україні». Як повідомляє автор матеріалу Breitbart, лідери ополченців нещодавно заявили про відкриття «музею Новоросії». Очікують, що подія відбудеться 9 травня. За словами М. Честейн, музей буде присвячено «подвигам проросійських сепаратистів на Сході України». Як заявив автор ідеї Герман Владимиров, мета музею полягатиме в тому, щоб «пояснити нашому поколінню, які наслідки може мати братовбивча війна». У свою чергу, депутат законодавчих зборів Санкт-Петербурга Борис Вишневський, коментуючи плани ополченців, заявив, що «створення музею» неіснуючої «Новоросії тільки підкине дров у цю війну» [276].

У посттоталітарних країнах узагальнені символи і репрезентації важливі з огляду на те, що можуть перешкодити забуванню та сприяють передачі суб'єктивних переживань у колективну пам'ять. Зносячи пам'ятники винним і будуючи меморіали їхнім жертвам, держава і суспільство відкидають свою спадкоємність зі злочинним минулим. Особливість російської політики пам'яті полягає у тому, що в ній трагічні події радянської історії не знайшли адекватного символу репрезентації. Інтегруючи позитивну совєтську спадщину, Росія не хоче брати на себе відповідальності за злочини комуністичної системи. У той час як офіційна історична пам'ять і наратив не схильні давати об'єктивну оцінку совєтському періоду, російське суспільство в цілому також не схильне помістити у осередок своєї колективної пам'яті сталінські злочини. Так зробили німці після Другої світової війни щодо спадщини націонал-соціалізму. Тож Німеччина програла війну, але виграла битву за пам'ять. Натомість небажання російського суспільства визнати власну відповідальність за злочини тоталітаризму неминуче призводить до його солідарності із недемократичною владою.

Проявом імперської свідомості можна вважати й те, що лаври переможців у ВВв росіяни не бажають ділити з ким би то не було. Згідно з дослідженнями 2003 року 67% респондентів вважають, що СРСР міг би перемогти в цій війні і без допомоги союзників [269]. А вже 16 грудня 2010 р. тодішній прем'єр Росії В. Путін під час спілкування з росіянами у прямому ефірі заявив: «Я дозволю з Вами не погодитися, коли Ви зараз сказали, що якби ми були розділені, ми не перемогли б у війні. Ми все одно перемогли б, тому, що ми країна переможців» [278].

З цього приводу нещодавно стався дипломатичний конфлікт у Польщі. Міністр закордонних справ цієї країни Гжегож Схетина, відповідаючи на критичні зауваги з приводу того, що Польща нібито не запросила на 70-ту річницю звільнення концтабору «Аушвіц-Біркенау» президента РФ Владіміра Путіна, сказав в ефірі Польського радіо, що табір смерті в Освенцимі звільнили українці – солдати Першого Українського фронту, – і власне вони відчиняли брами концтабору. У відповідь МЗС Росії звинуватило Варшаву у блюзнірстві, цинізмі й «історичному вандалізмі», адже, мовляв, у радянському війську були представники різних народів. А голова думського комітету з міжнародних справ Олексій Пушков заявив, що українці визволяли Європу в складі совєтських військ разом із росіянами і виокремити їх звідти може тільки Схетина. Офіційні заяви пролунали на фоні нагнітання істерики у провладних масмедіа Росії: мовляв, у Червоній армії взагалі було лише 16% українців, натомість дві третини росіян.

Насправді не лише Схетина, але й автор цих рядків може компетентно визначити кількість українців, які воювали в Червоній армії, бо цій проблемі була присвячена його перша дисертація. По суті, в Червоній армії (60-й армії, що звільнила Освенцим) після проведеної в Україні мобілізації було понад 50% українців, але справа не в цьому, і не в тому, хто відкрив брами. Як слушно зауважив Схетина в ефірі Radio ZET, головною метою його попереднього виступу було наголосити, що Росія безпідставно прагне приписати собі перемогу над нацизмом, бо в Червоній армії воювали не тільки росіяни [279; 280].

У виступі з нагоди 70-ї річниці звільнення концтабору Аушвіц-Біркенау в Освенцимі Президент України Петро Порошенко закликав увесь світ «єдиним фронтом протистояти новому імперському божевіллю, новим претензіям на панування в Європі». Він також закликав не допустити повторення трагічних подій. «Не стану проводити очевидні й явні паралелі між тим, що відбувалося в Європі в тридцятих роках минулого століття, і тим, що коїться тепер. Загроза континентальної війни тепер велика, як ніколи. Хай ніхто навіть і не сумнівається: амбіції та апетити агресора перевершують розміри України», – заявив він. «У сімдесятий рік перемоги над нацизмом, в яку українці зробили колосальний внесок, у рік сорокаліття Гельсінського заключного акту моя країна вступила в

умовах російської агресії і грубого порушення норм міжнародного права», – сказав український лідер [281].

З совєтських часів у пам'яті про війну також збереглися елементи «місіонерства» та антизахідництва: «ми врятували Європу від фашизму», «перемогли противника, перед яким не встояв ніхто з найрозвиненіших і найбагатших, благополучних, «цивілізованих» народів Європи». До всього цього сьогодні додано нове антиамериканське гасло: «Дійшли до Берліна – дійдемо до Вашингтона!».

Сучасна російська пропаганда намагається нав'язати світу думку, що вона знов захищає Європу, тепер уже від «українського фашизму» (хоча для внутрішнього споживача мова йде про боротьбу зі США за «братів українців»).

Ставлення до ВВв посутньо відрізняється в Росії та Україні. Від 1991 р. в Україні перманентно велися дебати про доцільність як збереження самої назви «Велика Вітчизняна війна» (котру не сприймала певна частина населення), так і святкування Дня Перемоги, проблем висвітлення війни на сторінках підручників, меморіалізації тощо [282–284].

Уже за часів президентства П. Порошенка у 2014 р. в Україні День Перемоги вперше відзначався 8–9 травня, як у Європі. І цей захід було організовано як День поминання та пам'яті за загиблими, матеріальними руйнуваннями – про жахи війни назагал.

Для Росії це свято і далі залишається, насамперед, Днем Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Це головне свято країни, а його символи – совєтська червона зірка (емблема комунізму і Червоної армії) та віднедавна георгіївська стрічка. Остання об'єднує в собі символіку царської та совєтської імперій, яку кремлівські лідери почали експортувати на постсовєтський простір як один із символів «русского мира» (з 2005 р.).

Тож не випадково, що міф ВВв опинився на передньому фронті війни пам'ятей між Україною і Росією, а згодом потрапив в осереддя конфліктів – спочатку протистояння на Майдані у Києві, а згодом війни на Донбасі.

Творення пропагандистського міфу про «український фашизм»

Згадаємо, що відправним пунктом курсу на розкол України стала передвиборча кампанія 2004 р. В. Януковича. Його штаб,

яким керував Андрій Клюєв, був нашпигований приїжджими російськими політтехнологами, які не лише «винайшли» тези про «три сорти українців», «Донбас, який усіх годує», але залучив тему Другої світової війни та боротьбу з ворогами – «бандерівцями»[*].

Маніпулюючи настроями зрусифікованого Сходу, провладні сили з метою дискредитації виборчого блоку «Наша Україна» винайшли наліпку «нашизму» і вдалися до застосування нацистської символіки: на вулицях Донецька було розвішано плакати із зображенням В. Ющенка в есесівській формі, а відеокліп із кадрами «Великої Вітчизняної» та піснею Іосіфа Кобзона пророкував Україні у разі Ющенкової перемоги громадянську війну. «Наша Україна», граючи на тому самому полі, у своєму рекламному ролику обіцяла очистити Україну від бандитів саме так, як її очистили від німецько-фашистських загарбників наші діди та батьки [282]. З приходом до влади режиму Януковича гасло боротьби з «фашизмом» вийшло на державний рівень.

Опоненти закидали В. Ющенкові, що він своєю політикою пам'яті розколює країну. Але дії Президента В. Януковича видавалися не менш руйнівними. Серед усіх попередніх Президентів, які виразно чи не дуже виразно заявляли про своє прагнення відроджувати і формувати українську ідентичність, Президент Віктор Янукович першим продемонстрував абсолютну індиферентність і навіть ворожість до цієї проблеми. Публічна відмова від визнання Голодомору геноцидом, позбавлення за допомогою судів звання Героїв України С. Бандери і Р. Шухевича, відновлення практики помпезного святкування параду Перемоги, суспільне протистояння довкола суперечливого Закону про Червоний прапор у 2011 році, спорудження комуністами, за мовчазної згоди верховної влади, пам'ятника Сталіну у Запоріжжі – усе це не принесло спокою в українське суспільство, а навпаки – збурило його. І це не дивно, адже Ющенкову політику відродження українського національного

[*] Там працювала група Грановського, в яку входили російські консультанти Дмитро Куликов і Тимофій Сергейцев. Володимир Грановський, який з часом змінив прізвище на «Грановські», надавши йому більш західного звучання, мешкає сьогодні у центрі Лондона. (Див.: Автор ідеї про поділ України та затятий єврокритик Грановскі мешкає у Лондоні. – Лещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/05/13/avtor_idei_pro_podil_ukrainy_ta_zatyatyy_ievrokrytyk_meshkaie_u_londoni__leshchenko_487649).

наративу та відмежування від комунізму і засудження злочинів сталінської імперії (в багатьох моментах справді не бездоганну) почала виразно заступати політика реанімації старої героїзованої совєтської спадщини на тлі спроб розмивання української ідентичності російською. За безпосередньої участі Москви, її прибічників та агентів в Україні цілеспрямованих ударів зазнали мова, історія, коммеморaційна і меморіалізаційна політика, освіта тощо. Під приводом «відновлення» буцімто «втраченої за «помаранчевих» часів російсько-української дружби» проводилося насадження російської присутності в мас-медіа, теле- та радіоефірі, назагал у культурному просторі. З підручників вилучили націоналістичних героїв, зникла й сама назва «Помаранчева революція», натомість з'явилися нові дивні пам'ятники «жертвам бандерівців» (саме в тих регіонах, де цих бандерівців ніхто не бачив – Луганськ, Сімферополь) тощо. Всі відомства та інституції, які активно опікувалися проблемами пам'яті за часів Президента В. Ющенка, зазнали кардинальних кадрових змін, а подекуди і структурних перетворень.

Можливо, для частини російськомовного населення (котре як за совєтських часів, так і незалежної України спокійно обходилося без української мови та без української історії) зусилля В. Ющенка «українізувати» країну привнесли дискомфорт в усталений життєвий ритм. Але і багато українців намагання В. Януковича «перезавантажити пам'ять» сприймали як замах на їхню тожсамість та справжню «внутрішню окупацію». Радикалізм щодо офіційної політики пам'яті почали виявляти не лише представники таких правих партій і рухів, як ВО «Свобода», «Тризуб», «КУН» та ін., але й футбольні вболівальники фан-клубів – переважно молодь і підлітки, народжені в незалежній Україні. Саме в цьому середовищі прижилася та почала публічно використовуватися символіка ОУН і УПА, гасла: «Слава Україні! Героям Слава! Шухевич і Бандера – герої України» тощо [285; 286].

Наразі Партія Регіонів почила в Бозі, але саме її стараннями спільно з московськими ідеологами – цілеспрямованою «антифашистською пропагандою» – було підготовлено розкол України. Сьогодні серед населення т.зв. «ДНР» та «ЛНР» і далі насаджують думку про те, що Велика Вітчизняна війна ще не закінчилася, що майданівці – нащадки бандерівців, тож Росія має битися, допоки не

переможе, інакше її поставлять на коліна тощо. Всією цією «антифашистською» риторикою «обробляють» свідомість людей у гримучій суміші з ідеологією «русского мира» та гаслами російського шовінізму, ортодоксального православ'я, етнофобіями та антисемітизмом. Не так давно, 2 лютого 2015 р., на прес-конференції керівників невизнаних «ДНР-ЛНР», Олександра Захарченка та Ігоря Плотницького, обидва діячі «антифашистського руху» злагоджено обговорили тему про те, як Україною правлять євреї, охарактеризувавши їх словом «жалюгідні». Тож тепер антифашисти проти євреїв [287].

Задамося питанням: коли російська наука почала апелювати до терміна «фашизм» стосовно сучасної України? Видається так, що подібні тенденції намітилися після «помаранчевої революції», коли виникла реальна загроза виходу «молодшої сестри» з-під впливу Москви*.

Як далеко зайшла у цьому російська наука, свідчить захищена у 2009 р. кандидатська дисертація Ярослава Поліванова «Ключові образи Великої Вітчизняної війни в історико-політичній думці в умовах суспільних змін: кінець XX – початок XXI ст.» [288]. Хронологічно і тематично автор бере на себе непомірні за обсягом завдання (попри заявленого в темі – від 1945 р. – до початку XXI). А втім, в дисертації присутня чітка ідеологічна спрямованість. Автор слідом за В. Путіним вважає розпад СРСР трагічною подією і відповідно оцінює тих, хто до цього призвів. «Одним із проявів «інфляції» і навіть ревізії пам'яті, – стверджує дисертант, – є неадекватне, сфабриковане сучасними державно-політичними структурами деяких країн сприйняття минулого, включно з періодом Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. У сучасному світі – насамперед у країнах Балтії та на Україні – присутні спроби реабілітувати фашизм і утвердити псевдогіпотезу про цивілізаційну місію фашизму» [288].

---

*Але спроби поділити українців на лояльних до імперії та ні існували ще раніше. На початку 2000-х автор читав дисертацію співробітника АП РФ, в якій серйозно доводили, що галичани – це не українці і в них інша антропологія. Це нагадало мені донесення НКВС 1930-х років, в яких галичан виділяли в окрему категорію, немов би вони й не українці. У будь-якому разі, про фашизм ще не було мови.

З моменту перемоги Революції Гідності Москва розпочала масовану антиукраїнську пропаганду, в основі якої – твердження про те, що у Києві відбувся державний переворот і владу захопила «фашистська хунта». Тому Росія, як спадкоємиця СРСР та його Великої Перемоги, відчуває особливу відповідальність за мир у світі й приборкання тих, хто створює йому загрозу. Вивищуючи свою особливу роль у перемозі над гітлеризмом, Росія всі національно-визвольні рухи часів війни (антисталінські та антисовєтські) ототожнює з фашизмом. Сергій Медведєв назвав винахід українського фашизму «диявольським тріумфом політтехнологів», які створили міф про «бандерівців», «карателів» і «правосеків». Як наголошує науковець, «відбувається онтологізація конфлікту з Україною як боротьби абсолютного добра з абсолютним злом. Тож використання російською пропагандою образу фашизму виступає у ролі синоніма абсолютного, фінального зла, остаточної дегуманізації супротивника» [289]. Подібна лексика панує у всіх сферах – від мас-медіа до освіти і науки.

Журналіст Саймон Шустер на сторінках американського журналу «Тайм» нещодавно розповів про те, як російські науковці намагаються переписати історію, щоб очорнити Україну. Щорічна конференція, присвячена пам'яті жертв нацистських злочинів під час Другої світової війни, що відбулася восени 2014 р. у Москві, була суцільно сфокусована на конфлікті в Україні. На конференції були спроби порівняти злочини німецьких СС з діями українських військових у зоні АТО. Пролунало твердження, що «в Україні фашизм знов підняв голову», а українцям західна пропаганда так промила мізки, що вони вважають себе вищою расою. Москва звинуватила Україну у «геноциді» російськомовного населення на Сході країни, а владу Президента П. Порошенка порівняли з режимом Адольфа Гітлера. (Зазначимо, що 29 серпня, виступаючи на молодіжному форумі Селігер-2014, президент Росії В. Путін уже провів паралелі між подіямина Донбасі та подіями Другої світової війни, «коли німецько-фашистські окупанти оточували наші міста, зокрема, Ленінград» [290]).

Хоча запрошені на форум західні науковці відмовилися підписувати запропоновану хазяями резолюцію, де йшлося про те, що учасники конференції «ставлять собі за мету боротися з проявами

фашизму у Європі в наші дні», з натяком на події в Україні, вона була схвалена російськими учасниками [291].

Отже, прикметною ознакою сучасного російського політичного режиму стало те, що разом із ЗМК академічна наука перетворюється в Росії на інструмент пропаганди, що обслуговує владу*.

Як згадувалося вище, в Росії носіями імперської ментальності традиційно виступала творча інтелігенція. Нині серед цієї соціальної групи є чимало неофітів, які заповнили ідеологічний вакуум, що виник у їх головах, новомодними ідеями «русского мира». Однак ревна діяльність цієї інтелігенції на службі у влади може становити справжню небезпеку для суспільства. Цікаве підтвердження цієї думки можна знайти у статті Олександра Ситина – доктора історичних наук, колишнього провідного наукового співробітника Російського інституту стратегічних досліджень (РІСД), в якому він пропрацював більше 10 років [292]. Діяльність цього, малопомітного на перший погляд, закладу є свого роду індикатором рівня «україноznавчих студій» у Росії.

З 2009 р. цей інститут, який обслуговував Службу зовнішньої розвідки Росії, почав працювати для адміністрації президента РФ. РІСД очолив далекий від академічної науки відставний генерал-лейтенант КДБ Леонід Решетніков, котрий після «воцерковлення», захопився крайніми формами Білого руху, Білою православною ідеєю, духовним і територіальним відродженням Імперії. «Поступово в Інституті з'явилися нові люди, – розповідає Олександр Ситин, – які відрощують бороди і старанно намагаються копіювати почерпнуті з совєтських фільмів, на зразок «Адьютанта його превосходительства» манери білогвардійських офіцерів, публічно демонструють свою православну воцерковленість розвішуванням ікон над робочим комп'ютером та «истово осеняющие себя крестным знамением» над тарілкою супу в інститутській їдальні. Ті, які працювали раніше, теж переймали цю манеру, заявляючи у відповідь на мої кпини, що «при колишньому режимі» вони ретельно приховували свої православно-імперські білогвардійські погляди» [292].

---

* Показово, що ще до агресії на Донбасі в Інституті історії Росії РАН було створено проект «Новоросія». Про це восени 2014 р. розповів на московському телеканалі «Дождь» якийсь доктор – керівник цього проекту.

Для «дослідження» проблем Білого руху і подолання «фальсифікації російської історії» в інституті було створено Центр гуманітарних досліджень. Прикметно, що керівники цього центру разом із директором РІСД підписали у листопаді 2013 р. звернення до президента із закликом закріпити в Конституції особливу роль православ'я. Центр дослідження проблем країн ближнього зарубіжжя очолює Тамара Гузенкова, яка з кінця 1990-х перекваліфікувалася на українську проблематику (дисертація з питань Верховної Ради) та із завзяттям політбійця взялася за розвінчання «українських міфів». Її кваліфікаційний рівень можна побачити з добірки штампів, що їх «провідний вітчизняний українозвавець»* насаджує в своєму інституті: «Ніякої України – тільки Малоросія», «українська державність – це блеф і failed state», «результат злочинного руйнування більшовиками Російської імперії», «українська мова штучно створена австрійцями та поляками з метою руйнування російської єдності», «консолідація постсовєтського простору на основі територіального та духовного відродження ...» і т.п. Як засвідчує Олександр Ситин, «по суті, керівництво інституту є втіленням антиукраїнства, природа якого полягала не в тому, щоб в Україні існувало російське культурне середовище і допускалося вживання російської мови, а в тому, щоб у ній не було нічого українського, за винятком, можливо, Львівської та Тернопільської областей» [292].

Антиукраїнство у стінах РІСІ, за словами її колишнього співробітника, поєднано з крайнім, вельми емоційним антизахідництвом. Його основою є твердження про те, що в центрі європейської системи цінностей перебуває людина, а російської – Бог, відповідно, в європейської та російської цивілізацій протилежні історичні місії. Додаткове емоційне забарвлення цим інспіраціям надають граничний антисемітизм і гомофобія. Як розповідає О. Ситин, Л. Решетніков на одній з конференцій заявив, що народи Іраку, в недалекому минулому Сербії, а нині «ДНР/ЛНР», б'ються і вмирають за те, щоб не жити за гомосексуальними (вираз пом'якшено) західними

* Більше відома своєю книжкою про Ю.Тимошенко. (Антропология власти. Юлия Тимошенко. – М., 2010), яку О. Ситин називає «пасквілем», а також дослідженнями українських підручників та патріотичних статей на кшталт: Украина: разрыв с наследием великой победы // Итоги Второй мировой. Покушение на Великую Победу. – М., 2005. – С. 255–270.

стандартами і лекалами. (Згадаємо, що схожа лячна риторика звучала з вуст Прем'єра М. Азарова у виступах на Антимайдані. Після втечі до Австрії, де мешкає і має бізнес син регіонала, його гомофобія стала об'єктом численних глузувань у ЗМК щодо «небезпеки» для самого колишнього Прем'єра надто «близьких контактів» із західним світом).

Отже, які ж експертні оцінки міг надавати владі цей інститут. Олександр Ситин розповідає, що під час «торговельної війни» Росії і України напередодні Вільнюського саміту в адміністрацію президента РФ надсилали записки та огляди, в яких стверджували, що український народ з часів Переяславської ради незмінно прихильний Росії, що «незначні західні віяння» мають маргінальний характер, і спричинені купкою профашистських вихідців з Західної України – тих територій, які входили до складу Австро-Угорської імперії, володіють відмінним від більшості соціокультурним кодом. Переважна ж більшість українців зберігає пам'ять про спільну історію, Велику Вітчизняну війну, мріє про відродження загального державного існування імперії / СРСР. Усе, що так чи інакше свідчило про протилежне, приписувалося діяльності НКО, що фінансуються Держдепом США, Брюсселем, Варшавою та Вільнюсом. У записках, написаних або відредагованих Т. Гузенковою, звучали заклики максимально натиснути на В. Януковича шляхом паливно-енергетичного і торгового шантажу, домогтися від нього відмови від підписання Вільнюського прелімінарію і забезпечити євразійську інтеграцію України [292].

Московські експерти не писали про ймовірність появи Майдану: вони не могли його ані спрогнозувати, ані передбачити. «Відомо, що мистецтво аналітика, також як і дипломата, – іронізує Олександр Ситин, – полягає в тому, щоб спрогнозувати розвиток подій, а потім пояснити, чому все сталося з точністю до навпаки. У російських аналітиків є два універсальні, які їх ніколи не підводять, пояснення, хоча ті й не кореспондують між собою – підступи фашистів та інтриги Держдепу / ЦРУ / світових лаштунків. Саме ці пояснення було покладено в основу оцінок Правого сектору (фашизм) і того безумовного національного піднесення в Україні, для якого Майдан (світові лаштунки) став лише початком» [292].

Останні роки РІСД був центром всіх антиукраїнських сил. Частим гостем на інститутських заходах став І. Гіркін (Стрелков), якого Л. Решетніков неодноразово публічно називав своїм другом. А так звані «українські експерти», звинувачуючи вітчизняних колег у «грантоїдстві», самі годувалися з рук адміністрації РІСД (очевидно за свої українофобські праці). І, як зазначає Ситин, досить непогано. Серед таких він особливо виділяє Ростислава Іщенка – протеже міністра освіти і науки Дмитра Табачника, слабкого науковця, але людину з «правильною» політичною орієнтацією.

Роль РІСД у провокуванні конфлікту в Україні важко переоцінити. Саме цей інститут підбурював до анексії Криму та обґрунтував її ідеологічно на кшталт того, як хоче народ Криму приєднатися до РФ, як він побоюється українізації, заборони російської мови і витіснення православ'я уніатством. «Очевидно, що результати кримського референдуму, – наголошує О.Ситин, – зумовлені значним відсотком пенсіонерів, у яких в разі приєднання до Росії пенсія в абсолютному обрахунку одразу зростає в кілька разів, і прикладом є високі, навіть за російськими мірками, зарплати військових Чорноморського флоту. Зрозуміло, що будь-який альтернативний рух (кримські татари) або опір українських силових структур легко блокується за рахунок контингентів, дислокованих у Севастополі на базі Чорноморського флоту. Те, що ви зараз читаєте – це не моя аналітика post factum, це виклад загальної тональності без перебільшення величезного числа записок, які йшли з натр РІСД у всі державні інстанції РФ напередодні кримської анексії. Т. Гузенкова заявила, що Центр переходить на воєнний стан і «продукція» повинна бути збільшена в рази» [292].

Суть експертних оцінок, які РІСД надсилав напередодні і в період українського конфлікту до Адміністрації Президента, за словами О.Ситина, зводилася до наступного:

– Держави пострадянського простору не є повноцінними суб'єктами міжнародних відносин. Сам факт їх появи на світовій політичній мапі та подальшого існування не більше, ніж результат російських катастроф 1917 і 1991 рр., спровокованих ворогами Росії на чолі зі США. Їх суверенітет – явище тимчасове, не варте серйозного до себе ставлення, отаке історичне непорозуміння, яке підлягає виправленню в рамках відродження Імперії.

– Захід – слабкий, боязкий, жадібний і заради нафти й газу проковтне анексію Криму і війну на Донбасі так, як проковтнув у 2008 р. військові дії в Абхазії та Південній Осетії.

– Масові настрої на Сході, в тому числі в Харкові і Маріуполі, спрямовані на возз'єднання з Росією.

– Шляхом створення альтернативної експертно-громадської думки і опори на співробітників спецслужб України, а тепер і Білорусі (адже в будь-якому разі для російських інтеграторів на черзі саме вона) можна створювати потужний проросійський рух, здатний не тільки впливати на громадську думку, а й змінювати політику і керівництво цих країн у потрібному Росії напрямі.

– Україна – квазідержава, а українці – квазінарод, нездатний до реалізації історико-політичної ролі. Тільки росіяни – єдиний державотворчий народ на пострадянському просторі, отже, єдиною формою політичного існування цього простору може бути тільки Російська імперія. Будь-яка думка про те, що конфлікт всередині України, як і російсько-українське протистояння, є, по суті, формою громадянської війни між прихильниками і противниками відродження російської імперської державності (СРСР), одразу відкидалася.

– Крим прекрасно і економічно безболісно увійде до складу РФ.

– Нафтогазовий кран, поряд з ядерною кнопкою і особливо з православною духовністю, створить для Росії такий потужний потенціал, котрий дозволить їй вести успішну боротьбу за статус глобального центру сили (і протистояти в цій боротьбі США). Зокрема, про неспроможність сланцевого проекту як альтернативи російської паливної монополії багато писав Ю. Глущенко [292].

Урешті-решт, суть не в тому, чи ці експертні оцінки були слушні чи хибні. Суть у тому, що російський гуманітарний інститут, який обслуговує владу, квазінауково обґрунтовував її і без того імперіалістичну та експансіоністську діяльність. Можна погодитися з Олександром Ситиним, що важко з певністю сказати, формували ці записки концепцію Кремля щодо України чи лише зміцнювали її, вписуючись у систему апріорно прийнятих рішень. Очевидним є тільки практично повний збіг змісту матеріалів РІСД і реальних кроків керівництва РФ у сфері зовнішньої політики.

Майдан і Антимайдан як конфлікт ідентичностей

Революція Гідності 2013–2014 рр. продемонструвала, що в Україні інтенсивно відбувається формування української національної ідентичності та громадянського суспільства. Варто зазначити, що ці два процеси розвивалися паралельно та перебували в безпосередній взаємодії. Громадянські протести, з яких починався Майдан, через поглиблення конфлікту з владою призвели до його радикалізації. Український націоналізм, хоча і не був від початку домінантною ідеологією Майдану, проте,за логікою розвитку подій, врешті-решт нею став. З якими б прагматичними намірами та ідеалістичними мріями не виходили на Майдан протестувальники на початковому етапі (підвищення рівня життя, безвізовий режим, демократичні і ліберальні цінності тощо), об'єктивно все це вписувалося у епічний Exodus –процес виходу України з Російської імперії. Ця фундаментальна мета українського націоналізму, котру проголошували на всіх етапах його розвитку, реалізовувалася просто на очах. Цей процес засвідчив творення нової української ідентичності, котра надає перевагу цінностям громадянського суспільства, (а не авторитарної держави); культурницькому (ліберальному) націоналізму, а не безнаціональному «совку».

Зазвичай розвал імперій супроводжується творенням національних держав, що де-юре і сталося у 1991 р. Революція Гідності завершила цей процес де-факто. У ході протистояння з владою Майдан перманентно націоналізувався. Підтвердженням тому стало повсюдне використання національної символіки – прапорів, гербів-тризубів, символічно-ритуального співу українських гімнів: духовного – «Боже великий єдиний, нам Україну храни», національного «Ще не вмерла Україна», стрілецького – «Ой, у лузі червона калина», а також пісень УПА тощо. Особливого патріотичного звучання набули відомі пісні співаків Руслани, Вакарчука, ТНМК і навіть білоруської російськомовної групи «Ляпис Трубецкой» – «Ангелы света».

Відчуття, що боротьба точиться не лише з урядом Януковича, а й з Московською імперією, було всезагальним. Напередодні Різдва в Інтернеті з'явилася колядка УПА. У ній йдеться, як українська родина сумує, що на Різдво не може зібратися разом, бо

сини проливають кров тут, в Україні, а в Сибіру батьку вже насипали високу могилу. Текст колядки закінчувався зверненням до Богородиці і сприймався майже як заклик до боротьби: «Та дай же нам ту свободу, якої нам треба!» Високохудожній мистецький твір, присвячений героїчній і трагічній боротьбі за незалежність, виявився співзвучним сьогоденню і викликав численні емоційні відгуки у мережі. «Нова радість стала яка не бувала! Над полями України соколи літали! Соколи літали та вістки принесли, що Вкраїна не пропала, що вона воскресне!», – цитував текст колядки один з користувачів. «Україна не пропаде, і вона воскресне! Пам'ятаймо, люди, козаків – героїв й усім чим можна помагаймо їм в святому бою! Всім народом повставаймо на бій із Москвою! – такими були характерні відгуки в мережі [293].

Вияви національного патріотизму можна було побачити повсюди – починаючи від Майдану, на якому вирував дух Запорозької Січі, і до численних звернень до української інтелектуальної спадщини. Наприклад, Європейську площу прикрашав плакат з рядками поезії Івана Франка «Беркут». «Я не люблю тебе, ненавиджу, беркуте, за те, що в грудях ти ховаєш серце люте» – алюзія з міліційним «Беркутом» – безпосереднім уособленням ворога. На стінах інститутів НАН України на вулиці Грушевського були розвішені портрети Лесі Українки, Тараса Шевченка, Івана Франка із цитатами з їх революційних творів. Серед них був один плакат часів Другої світової війни, з якого Шевченко закликає: «І вражою злою кров'ю волю окропіте!». Шевченка і Франка часто зображали в помаранчевих будівельних касках, які носили повстанці, та у чорних хустках, що приховують обличчя. Навіть той факт, що під час подій на Грушевського повстанці били у порожні діжки, виразно асоціювався з козацькою традицією вдаряння у тулумбаси під час бою. Після анексії Криму з'явилися образливі «Листи до Путіна» на кшталт запорозьких, писаних до турецького султана [294].

На Антимайдані переважала совєтська та російська символіка: його учасники на своїх мітингах використовували червоні прапори, георгіївські стрічки та російські пісні воєнних років. Така настанова мала на меті підкреслити «антифашистське» спрямування Антимайдану.

Спроби влади зламати опір мітингувальників методами залякування та репресій призвели до зіткнення з силовими структурами – побиття та зникнення людей, а після ухвалення сумнозвісних законів від 16 січня 2014 р. – кривавих боїв на вул. Грушевського і перших людських жертв. Майдан дуже змінився зовні – захистився барикадами, став більш закритим, готувався до постійного нападу, Майдан-табір перетворився на Майдан-січ. Почалося створення загонів Самооборони Майдану. Самооборона прийняла рішення, котре було озвучено на народному віче 10 лютого: розширювати свої загони на всю країну. Ця організація навіть символічно багато чого запозичила з історичного досвіду УПА – сотенний поділ на чолі з командирами-сотниками, систему самопостачання, словник та символіку національно-визвольної боротьби, червоно-чорні прапори. Все це дозволило одному з очільників Самооборони Майдану, Андрію Левусу, висловлюючи спільні почуття своїх побратимів, сказати: «Ми відчуваємо себе Українською повстанською армією XXI століття» [295]. Те, що розуміння українцями своїх основних стратегічних завдань і ворогів з часів УПА суттєво не змінилося, засвідчило головні принципи, на базі яких об'єднувалася Самооборона: «Захист неподільності і незалежності України; Захист європейського вибору України; Захист прав і свобод громадян України; Протидія експансії Росії» [295].

Характерний момент. Гасла ОУН та УПА – «Слава Україні! – Героям Слава!» спочатку не були надто поширеними. Багатонаціональний, політично і соціально неоднорідний Майдан, здебільшого, сповідував цінності громадянського суспільства, і не відразу перейняв ці оунівські гасла. Вони стали загальновживаними після того, як більшість Майдану підтримала правих радикалів, що вступили у відчайдушну боротьбу з силовиками на вул. Грушевського: стало зрозумілим, що інші методи боротьби вичерпано.

З «Небесною сотнею» прощалися під спів лемківської (карпаторусинської) пісні «Пливе кача по Тисині» та під вигуки «Герої не вмирають!». Усе це перетворилося на нове ритуально-обрядове дійство. Символічно, що за однією з версій пісню «Пливе кача…» було складено на честь воїнів Карпатської Січі, котрі загинули,

обороняючи Закарпаття від угорсько-фашистських окупантів [296]. І все це вписувалося у концепт націоналізму. Як зазначав відомий дослідник націоналізму Е. Сміт, такі символи, як гімн, герб, прапор, поховання загиблих тощо є найважливішими складниками націоналізму, адже вони не тільки згуртовують і єднають, але й надихають націю особливим емоційним духом [297].

Очевидно, що громадська думка в Україні після падіння режиму Януковича та анексії Криму еволюціонувала в бік антипутінізму та русофобії. Георгіївська стрічка так і не стала частиною української пам'яті про військові звитяги батьків, які перемогли гітлерівську Німеччину. Натомість вона виразно перетворилася на символ ворога – сепарата-«колорада» і окупанта-«рашиста». В майданному протистоянні чітко виявилися дві антиподні моделі історичної пам'яті та ідентичності. З одного боку, старі совєтські міфи «совка» об'єдналися з імперською ідеологією «русского мира». Водночас, націоналістичні гасла ОУН на Майдані набули нового змісту: боротьби за демократію, європейський вибір України і заперечення російського експансіонізму та імперіалізму.

Зростання національної свідомості та звільнення від менталітету «совка» проявилося і в такому явищі, як «ленінопад». Він розпочався 8 грудня 2013 р., коли після другого народного віче активісти зі ВО «Свобода» знесли монумент більшовицькому вождю біля Бессарабського ринку, який простояв там 67 років. За 2014 рік в Україні демонтували 504 пам'ятників Леніну [298]. На Сході України розпочалося масове перейменування вулиць, котрі ще зберігали імена комуністичних вождів, тощо. Згодом, уже на державному рівні, почали скасовувати совєтські свята. Зокрема, Президент України Петро Порошенко своїм указом скасував День захисника Вітчизни, який щороку відзначали 23 лютого (Старе совєтське свято День Совєтської армії реанімовано під час Президента Л. Кучми). Натомість, Глава держави «з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг Українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві та на підтримку ініціативи громадськості» запровадив інше свято – щороку 14 жовтня, у день Покрови Пресвятої Бого-

родиці, УПА та українських козаків, відзначатиметься ще й День захисника України [299].

Україна розпрощалася ще з одним символом совєтської доби – Днем Перемоги. 24 березня 2015 р. Президент України Петро Порошенко підписав указ про встановлення в Україні Дня пам'яті та примирення, який відзначатимуть щороку 8 травня. Указ оприлюднено «з метою гідного вшанування подвигу українського народу, його видатного внеску в перемогу антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні, висловлення поваги всім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, військових злочинів, депортацій і злочинів проти людяності, скоєних у роки війни, посилення турботи про ветеранів війни, учасників українського визвольного руху цього періоду, жертв нацистських переслідувань, затвердження наступності традицій воїнів-переможців нацизму і нинішніх захисників Вітчизни, консолідації суспільства навколо ідеї захисту України і у зв'язку зі святкуванням в 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом в Європі і 70-ї річниці закінчення Другої світової війни» [*].

Майдан остаточно забив осикового кілка у російські імперські міфи про спільну слов'янську православну російську цивілізацію, спільну історичну пам'ять і «невідворотне спільне майбутнє». Філософ Сергій Дацюк зазначив з цього приводу: «Цінності це не те, що вже відбулося і стало характеристикою. Інакше кажучи,

[*] Указом пропонується Кабінету Міністрів передбачити проведення в столиці України – Києві, інших населених пунктах урочистостей та меморіальних заходів, присвячених пам'ятним датам історичних подій Другої світової війни, в тому числі, 8 і 9 травня 2015 року – заходів, присвячених 70-й річниці Перемоги над нацизмом в Європі, Дню пам'яті та примирення, Дню Перемоги, а 2 вересня 2015 року – заходів, присвячених 70-й річниці закінчення Другої світової війни. Також, згідно з указом, Кабміну необхідно забезпечити спільно з Національним банком виготовлення і випуск в обіг у встановленому порядку пам'ятної монети, випуск в обіг поштової марки і конверта та здійснення спецпогашення поштової марки на честь 70-ї річниці Перемоги над нацизмом в Європі. Указом пропонується звернутися до релігійних організацій з пропозицією провести панахиди за жертвами Другої світової війни, молебні за мир і злагоду, за захисників Вітчизни. (Див.: 8 мая в Украине будет отмечаться День памяти и примирения – указ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukr.net/?go=http%3A%2F%2Fwww.interfax.com.ua%2Frus%2Fmain%2F256715%2F&n=1,35925106,13,19590736).

цінності – це не якості. Цінності – це орієнтації. Причому наявність орієнтацій важливіша за наявні якості, особливо якщо йдеться про період змін. Це не хрещення Русі, це не Переяславська рада, це не СПІЛЬНЕ проживання у двох російських імперіях і навіть не перемога у Великій Вітчизняній війні. Це наша орієнтація на демократичну Європу, а не авторитарно-імперську Росію» [300].

Філософ виділив ті найважливіші ціннісні відмінності, які виявилися в ході революції між українцями і росіянами та зумовили причину їхнього конфлікту. Передусім це – російський колективізм та український індивідуалізм. Українці виступають за індивідуальну свободу, на відміну від росіян, які вибирають колективний патерналізм. «Індивідуальна свобода – це свобода громадян на Майдані, це свобода волонтерів, які захищають свою країну, коли армія небоєздатна, а держава зруйнована, це свобода резервістів, що добровільно йдуть захищати свою Батьківщину. Колективний патерналізм у Росії – це нездатність суспільства до спільної дії без оглядки на владу і державу. В Україні є громадяни, в Росії є піддані», – зазначає він [300].

Сергій Дацюк наголошує, що українці виступають за світову справедливість, вони будують спільний простір свободи, а не «український світ» або «русский мир». Локальна справедливість Росії втілена в реваншизм і українофобію. Українці виступають за вільний, позитивний і недержавний солідаризм, на відміну від Росії, де домінує солідаризм примусовий, негативний і здійснюваний через державу. У Росії солідарність розуміють як спільну ненависть до Заходу, спільне протистояння західним санкціям, монолітність в агресії до України. Офіційна (позірна) солідарність у Росії керована та контрольована державою, а громадянська солідарність має зародковий характер. В Україні ж солідарність має позитивне наповнення: це злагоджені спільні дії для захисту своєї території від російської агресії, солідарність підтримки поранених і біженців, солідарність у проведенні реформ. В Україні солідарність інтегрована в суспільні координати – це масовий рух громадських активістів, волонтерів та організацій, заснованих на соціальних мережах [300].

Нарешті, українці виступають проти, мірозлобія, Росії, втіленого в реваншизм, українофобію і радикальний ресентимент. При

цьому, загальний рівень толерантності в Україні завжди вищий, ніж у Росії, висновує український філософ [300].

Розвиваючи тему виходу з імперії та заперечення українцями своєї «кровної спорідненості» з братом Каїном, не можна не згадати про твір молодої поетеси, ровесниці незалежності, 23-річної киянки Анастасії Дмитрук. Суть вірша, написаного російською мовою, осуд «рідні незрячої» – росіян, які підтримують і схвалюють дії Путіна щодо анексії Криму та розв'язання війни вУкраїні.

«Никогда мы не будем братьями
ни по родине, ни по матери.
Духа нет у вас быть свободными –
нам не стать с вами даже сводными.
Вы себя окрестили «старшими»–
нам бы младшими, да не вашими.
Вас так много, а, жаль, безликие.
Вы огромные, мы – великие»…, – йдеться у вірші.

Вірш надихнув музикантів з Литви на створення відеокліпу. Надзвичайно вдале поєднання слів, музики, відеоряду (та політичної актуальності загалом) забезпечили успіх. Кліп викликав потужний резонанс і нараховує понад 5,5 млн переглядів у соцмережах [301]. Парадокс полягає у тому, що у вірші жодним словом не згадано ані Росію, ані росіян. Але ж «на злодії шапка горить»: тож шовіністично підбурені росіяни зустріли кліп у штики. Про те, що він «взяв за живе» так званих російських пропагандистів та «бійців ідеологічного фронту», свідчить поява безлічі тролівських статей та низькопробних спроб відповісти авторці у віршованій формі, не кажучи вже про брудні і лайливі коментарі.

Поетка глибоко проаналізувала процеси та явища, що відбуваються у суспільстві. Через рік від початку війни соціологи засвідчили, що українці та росіяни більше не «брати». Згідно з опитуваннями, що їх паралельно провели українська та російська соціологічні служби – Київський міжнародний інститут соціології та «Левада-Центр», – українці стали гірше ставитися до росіян, а росіяни – до українців. «У першому випадку винна війна, а в другому – пропаганда», – прокоментував результати дослідження генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології Володимир Паніотто. Частка українців, що

дуже добре або в основному добре ставляться до Росії, різко скоротилася: напередодні анексії Криму, у лютому 2014 року, таких було 78%. Сьогодні кількість русофілів в Україні досягла історичного мінімуму – 36,5%; а про свою неприязнь до північного сусіда заявляє 47,5% населення. Серед росіян наразі тільки 24% позитивно ставляться до України. Соціологи кажуть: після нинішніх потрясінь до колишньої «братньої любові» вже не буде вороття [302].

Неоголошена війна з Росією кардинально посилила в Україні процеси формування національної ідентичності, опертої на націоналістичні та демократичні цінності (згадаймо слова З. Бжезінського часів Першого Майдану, що там «демократія обнялася з націоналізмом»). Війна є потужним фактором суспільної консолідації та активізує процес творення української нації. Це дещо подібне до процесів, що відбувалися під час Американської Революційної війни (Війни за незалежність) 1775–1783 рр. Американська нація народжувалась у ході боротьби з Британською імперією, до складу якої раніше Америка входила у статусі колонії. Американці мали з імперською нацією спільну релігію, єдину мову та кровну спорідненість тощо. Але в основі ідеології протиборства було покладено антиімперські цінності – ідеали свободи і незалежності. Як в українському, так і в американському випадках на боці імперії виступали її прибічники в колоніях – лоялісти (прихильники британської корони) чи то сепаратисти (симпатики Росії), тож існували елементи громадянської війни.

Сьогодні в Україні відбувається процес формування не етнічної, а громадянської нації. Підтвердженням тому є активна участь у Революції Гідності представників різних національностей – вірмен, росіян, кримських татар, євреїв тощо. Показовим є чинник т.зв. «жидобандерівців». Він переконливо доводить, що попри всі історичні трагедії, які євреї пережили в Україні, вони відчувають себе її невід'ємною частиною. «Продовження та інтенсифікація процесу творення громадянської української нації, – як справедливо зазначає дослідниця Антоніна Колодій, – діяльне окреслення національної ідеї, демонстрація впевненості у здатності створити свій проект май-

бутнього – це важливий наслідок Майдану, який матиме вплив на майбутнє українського народу й української держави» [303].

Майдан і Церква: досвід духовної взаємодії

Одним із феноменів Майдану стала помітна присутність на ньому Церкви – інституту, якому в Україні довіряють найбільше. Зазначимо, що в контексті конфлікту ідентичностей та боротьби з імперською спадщиною релігійне питання відіграє в Україні поважну роль. З моменту проголошення незалежності серйозні загрози для української державності перманентно створювали три проблеми: присутність Чорноморський флоту РФ в Криму, панування російської мови у медіа та видавничому просторі, діяльність васала Російської православної церкви –УПЦ МП – у незалежній Україні.

Зазначимо, що після обрання Кірілла Патріархом Московським і всієї Русі (2009 р.) політичний та ідеологічний тиск Москви на Україну посилився. Наразі РПЦ є активним провідником, а її Патріарх – ідеологом «русского мира». Російська православна церква виступає в ролі «м'якої влади» – морально («духовно») обґрунтовує та підтримує експансіоністську і месіанську ідею російської зовнішньої політики [304].

Ідеї, які проголосив Патріарх Кирил, можна сформулювати так: сучасний «русский мир» є безпосереднім спадкоємцем «Святої Русі» як історичної реальності; народи «русского мира» (особливо Росії, України, Білорусі та Молдови) духовно об'єднані спільною православною вірою. «Русский мир» – ідеальна цивілізація, адже зберігає традиційні культурні цінності та мораль. У цьому контексті «русский мир» виступає альтернативою явища глобалізації, базованого на культурному і моральному плюралізмі [305].

Однією із засад «русского мира» російський Патріарх назвав спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток. «Унаслідок спільної творчості народів Русі і тих, хто становив з ними єдине ціле протягом століть, – зазначив він, – виник спосіб громадського проживання, який у всьому світі

асоціюється з російською традицією. У наших народів присутня сильна свідомість безперервності і наступності російської державної та суспільної традиції, починаючи з часів Київської Русі і закінчуючи нинішньою Росією, Україною, Білорусією, Молдавією та іншими країнами історичного простору Русі. Наші предки разом будували і розвивали Русь, обороняли її від іноземних загарбників. Так було протягом існування нашої єдиної Вітчизни, незалежно від панівної політичної системи» [306].

Поза тим, вплив Московського патріархату, як і «русского мира», на Україну доволі обмежений. Не в останню чергу це пов'язано зі значною відмінністю церковної ситуації в Україні і Росії. Православ'я не має вирішального впливу в Україні, тут існує релігійний плюралізм. За даними Держкомітету у справах національностей та релігій, станом на 1 січня 2014 р. в Україні налічувалося майже 35646 релігійних громад. До числа найбільших належали: УПЦ МП – 12714 парафій, УПЦ КП – 4661; УАПЦ – 1185; УГКЦ 3765; Римо-католицька церква – 942; Всеукраїнський союз об'єднань Євангельських християн-баптистів – 2576; Всеукраїнський союз Християн віри євангельської (п'ятидесятників) – 1616 та ін. [307].

Крім того, українська ідентичність не детермінована винятково православ'ям, як в Росії, де бути росіянином – значить бути православним. Серед етнічних українців є чимало греко-католиків, католиків, протестантів тощо. Важливим моментом є й те, що в Україні відсутня тенденція перетворення однієї церкви на державну (що притаманна Росії).

Таку спробу було зроблено за часів В. Януковича. «Правовірна» команда Президента готувалася влаштувати в УПЦ МП справжній переворот, змістивши старого і хворого, але міцного духом Блаженнійшого Володимира на іншого, більш «комфортного» для неї предстоятеля. А надалі встановити за російськими стандартами «політичне православ'я» та перевести «оновлену» церкву на службу державі, тобто на службу своєму кримінальному клану. («Це його Бог покарав», – тихо сказав Блаженнійший Володимир найближчому оточенню, дізнавшись про втечу Януковича) [308].

Показово, як повели себе церкви під час Майдану. Жодна (!) із наявних (і визнаних) в Україні церков офіційно не засудила Євромайдан та не підтримала антимайданних дій влади. Навіть УПЦ МП (яка в період правління Януковича, принаймні її верхівка, щедро відпускала гріхи Партії Регіонів) відверто не підтримала владу. Правда, найбільш одіозні її представники встигли відзначитися своїми антимайданівськими висловлюваннями. Наприклад, Одеський митрополит Агафангел затаврував Майдан, де «зібралися всі сили пекла», а настоятель Києво-Печерської лаври владика Павло примудрився на проповіді порівняти Віктора Януковича з Ісусом Христом і пообіцяти: «Церква з вами до кінця» [308].

Немає сумніву, що в разі перемоги Антимайдану долю українських національних церков – УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ не важко було передбачити. Але відверто церкви стали на бік протестувальників тільки після розгону т.зв. «Дитячого майдану». На захист прав і свобод людини виступили православна, греко-католицька, римо-католицька, протестантська та ін. церкви із закликом припинення насильства та терору [309].

Особливу роль відіграв Київський патріархат на чолі зі Святійшим Патріархом Філаретом, який усі роки незалежності докладав багато зусиль для творення єдиної Помісної православної церкви в Україні. У разі створення такої церкви Російська православна церква з найбільшої православної конфесії перетвориться на одну з багатьох. Тож використовуючи весь свій вплив, РПЦ домоглася оголошення УПЦ КП «схизматиками» і неканонічною церквою.

30 листопада 2013 р. монахи відкрили ворота дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря, аби врятувати побитих і переслідуваних міліцією студентів, учасників акції протесту на Майдані Незалежності. У ніч на 11 грудня 2013 року, коли «Беркут» та ВВшники намагалися розігнати Майдан, священик УПЦ Київського патріархату, дзвонар Михайлівського Золотоверхого монастиря Іван Сидор, б'ючи в дзвони, скликав людей на центральну площу столиці. Кияни почали прокидатись. А після тієї ночі прокинулася вся Україна. Так пролунав чи не перший у XXI столітті набат [310].

Надалі Михайлівський собор неодноразово надавав допомогу активістам Майдану. У ніч на 19 лютого 2014 р. обитель перетворилася на польовий шпиталь, де лікарі рятували життя кількох сотень поранених. У храмі Іоана Богослова оперували важкопоранених. На території монастиря також розмістилися: інформаційний пункт, пункти видачі продуктів, води, теплого одягу, склад медикаментів. А на задньому дворі монастиря складали тіла загиблих.

Також активно брали участь у подіях Майдану греко-католицькі священики, чимало з яких прибули із Західної України слідом за своєю паствою. Наприкінці 2013 року Глава Української греко-католицької церкви Блаженнійший Святослав Шевчук виявив стурбованість з приводу поширення насильства в Україні і висловив свою солідарність з тими, хто не боїться говорити правду. Він також пояснив, чому єпископи і священики на боці демонстрантів: «Присутність наших священиків не є політичною, це молитовна присутність». Він засудив непропорційне застосування сили урядом і сказав: «Ми хочемо заохотити до діалогу». «Ми живемо в епоху темряви. Церкви в Україні – католицькі, православні та протестантські, а також спільноти мусульман і євреїв – підписали спільне звернення. Найперше, щоб підтвердити відмову від усіх форм насильства і просити уряд почути і утриматися від насильства, оскільки єдиною альтернативою насильству є діалог. Ми згадали знамениту промову Папи Франциска до бразильських політиків: «Діалог, діалог, діалог». Ми хочемо сприяти діалогові. А потім ми просимо розпочати національне обговорення, тому що разом усі сили країни можуть вирішити майбутнє України. Столом переговорів став Майдан, де приймають спільні рішення разом. А потім Церкви моляться, бо ми переконані, що Господь є Той, Хто має у своїх руках долю всіх народів і також цієї країни» [311].

Чимало київських храмів відгукнулися на потреби протестувальників: у греко-католицькому соборі Воскресіння підвальні приміщення використовували для ночівлі; також надавала допомогу церква отців василіан на Львівській площі; римо-католицький собор Олександра слугував практично лазаретом – там на лавках хворі лежали і лікувалися. У лютеранському храмі святої Катерини, що розташувався прямо в епіцентрі подій, на

вулиці Лютеранській, можна було відігрітися, поїсти і поспати. Сюди заходили грітися і «беркутівці».

На Майдані була присутня і УПЦ МП, принаймні її окремі представники. Запам'яталися чотири монахи з Десятинного монастиря, які ступили на молитовне стояння з іконами і молилися як у бік «Беркута», так і у бік повстанців, щоб зупинити кровопролиття.

Про роль Церкви чимало було сказано, але вочевидь – без її участі жертв могло бути більше. «Церква на Майдані не була «за» чи «проти» Майдану. Вона була чинником свідчення істини, своєрідним видом стовпництва, – згадував душпастир Майдану о.Василь Рудейко. – Вона була готова розмовляти з обома сторонами. Були випадки, коли на Майдані чинилася неправда і священики не підтримували цього. Наприклад, коли самооборона чи хтось над кимось знущався чи хотів познущатися, і священики супроводжували полонених, щоб розлючений натовп їх не розірвав. Зокрема, в Інтернеті можна побачити дуже промовисті дискусії отця Михайла Димида з представниками Майдану, які хотіли вчинити самосуд над затриманими «тітушками»... Завдання Церкви – не ставати на якийсь політичний бік. Її завдання – свідчити Істину, і цього намагалися дотримуватися священики на Майдані» [312].

На Майдані створили кілька молитовних наметів, куди можна було прийти помолитися. З'явився такий прецедент, як Нічна варта – після 10 грудня 2013 р., – тоді, коли була спроба розгону Майдану. З 12 ночі до 8 ранку щогодини священики виходили на сцену і разом зі всіма тими, хто був на Майдані, співали гімн України, молилися «Отче наш» і «Богородице Діво» і говорили коротке слово-заохочення.

На Майдані відбувалися також і екуменічні богослужіння: наприклад, освячення Йорданської води проводили різні священики із різних Церков. Усі разом освячували воду, кропили нею намети, де люди жили. На Майдані було автентично екуменічне богослужіння чи «христослужіння», тобто служіння Христові, яке перейшло будь-які бар'єри конфесійності. «На Майдані не було видно греко-католицького або православного обличчя. До всіх нас зверталися як до отців: отець Василь, отець Тарас тощо», –

згадував о.Рудейко. «Я вважаю, що цей Майдан переміг тому, що люди не просто боролися за ідеали, але залучали до боротьби Христа, віру і Бога. Перемога була неминучою, бо якщо мільйон людей кричить до Господа – Господь мусить їх вислухати», – упевнений він [312].

Головна розбіжність Майдану і Антимайдану полягала передусім у тому, що перший виступав «За» – Гідність, Європейський вибір, Свободу тощо, натомість другий виступав «Проти» Майдану. Противники Майдану закликали розрізняти справи Божі і політичні і не втручатися у конфлікт, з ненавистю називали священиків Майдану «схизматиками і уніатами» та апелювали до дилеми цивілізаційного вибору.

Щодо цивілізаційного вибору, то варто зауважити, що у сприйнятті всіх (києвоцентричних) українських церков св. князь Володимир та Хрещення Русі визначили орієнтацію на християнську Європу і екуменізм, а не російську православну цивілізацію a-la Russkii mir («русский мир») й ортодоксально-православний автаркізм Москви.

А щодо «неканонічних церков», то про це добре сказав доктор філософських наук, богослов Михайло Черенков: «Церква, яка була з народом у скрутну годину, канонічна вже внаслідок цього факту, уже тим, що показала свою християнську солідарність і жертовну любов. Важко назвати «сектантами» і «розкольниками» тих, хто був на одній барикаді чи в одному окопі, хто молився спільною молитвою і закликав на допомогу єдиного Бога. Все змішалося. Духовними лідерами Майдану і адвокатами громадянського суспільства стали «шкідливі уніати». Найсміливішим викривачем російської агресії («В Путіна увійшов сатана!») і гарячим проповідником українського християнства став «розкольницький і неблагодатний» Київський патріархат. Холоднокровним і рішучим захисником країни виявився «кривавий пастор» Турчинов (символом його популярності стала кампанія «Пастор, повертайся!»). Для «православної України» (пора з цією міфологемою попрощатися) ці факти стали прецедентами. Українське християнство збирає себе, складаючи різноманіття разом, впізнаючи в ньому різні образи єдиної Церкви» [313].

Михайло Черенков – уродженець Донбасу, який був вихований у протестантській родині, відзначив ще такий важливим момент: протестанти України, які до недавнього часу були відчуженими від суспільства, національних традицій, суспільних запитів і злободенних питань, після Майдану стали «українськими протестантами». Несподівано для себе протестанти відкрили практичний екуменізм, тобто християнську єдність в екстремальних умовах – на території конфлікту, а не богословського кабінету або храму [314].

Дійсно, на Майдані, нарешті, зустрілися Церква і люди, саме в умовах протистояння суспільства і влади, а згодом в умовах війни. Самі Церкви також, нарешті, зустрілися між собою, відчули свою органічну єдність у служінні людям.

Віряни, які опинилися на Майдані, зіткнулися зі складними моральними випробуваннями та етичними дилемами. Для людей, котрих мучило сумління, чи не чинять вони гріх, коли вдаються до насильства і виступають проти влади, духовним символом та орієнтиром став німецький пастор Дітрих Бонхеффер. Особливої актуальності набув його досвід часів гітлерівського режиму. Свого часу цей молодий німецький священик також зіткнувся з непростим (з погляду християнських канонів) вибором:вдатися до обману, взяти участь у змові і замаху на вбивство – або промовчати і допустити загибель тисяч і мільйонів. Урешті, він взяв участь у замаху на нацистського вождя і загинув. Його приклад надихав вірних різних конфесій на Майдані [315].

«Ми, члени кількох протестантських церков, під час протистояння на Майдані стояли перед вибором: чи постачати «коктейлями Молотова» передову і протистояти беззаконню, або допустити, щоб Янукович і його команда і далі ґвалтував і грабував нашу країну?», – згадував Анатолій Денисенко з Київщини. – Майдан розвинув у нас загострене почуття справедливості і змусив задуматися над темами, які раніше нам були нецікаві – покірність владі, допустимість насильницького опору злу, участь у революційних діях» [316].

Події на Майдані суттєво змінювали свідомість, психологію та ідентичність людей. Також Анатолій Денисенко оприявнив проблему необхідності змін у самій Церкві.

Питання назрілої потреби церковної реорганізації вперше озвучив Кирило Говорун, архімандрит Російської православної церкви, кандидат богослов'я, доктор філософії. Український Майдан, який зібрався «заради Європи», переріс саму Європу і її політиків, зазначив він [317]. Як вважає український теолог, у Європі нацизм і Голокост змусив церкви докорінно переоцінити свої стосунки із державою та суспільством. Народилася навіть окрема галузь богослов'я – політична теологія як реакція здебільшого на німецький тоталітаризм та Другу світову війну. В Україні ані гоніння на Церкву від більшовиків, ані Голодомор, ані сталінські репресії, ані війна, ані Хрущов, ані звільнення Церкви від атеїстичного тиску та одразу ж її розділення на ворожі групи не спонукали до чогось подібного, хоча за масштабами ці трагедії не менші, аніж Голокост – окреслив проблему о.Говорун. Проте, на його думку, Майдан має всі шанси започаткувати процеси, коли будуть переосмислені стосунки Церкви, держави і суспільства, а українські Церкви по-іншому оцінять самі себе.

Як вважає о.Говорун, історично Церква ще до її поділу (як на Сході, так і на Заході) мала переважно двовимірні стосунки з тим, що тепер іменують публічно-політичною сферою. Передусім ці стосунки обмежувалися державою. Тільки нещодавно Церкви почали усвідомлювати, що цієї двовимірності недостатньо, адже з'явився ще один потужний чинник, що привніс нові виміри у стосунках із державою. І цим вагомим чинником стало суспільство. Отож, богослов закликає перейти від двовимірних стосунків «Церква-держава» до тривимірних – «Церква–держава–суспільство». Або навіть в іншому порядку: «Церква–суспільство–держава», де держава відходить на третій план [317].

О.Говорун наголошує, що, незалежно від подальшого розвитку подій, Майдан посутньо змінив як країну і суспільство, так і вектор взаємодії українських Церков і українського суспільства. Навіть більше: Майдан у своїй ціннісній складовій значно переріс усі без винятку українські Церкви. Так, Майдан дав поштовх Церквам піднятися над тим статус-кво, який панував у їхніх стосунках з державою. Тепер Церквам слід зробити наступний крок і дати свою відверту оцінку цій владі. І не варто ховатися за звуженою інтерпретацією біблійної формули «будь-яка влада від Бога».

«Зараз для Церков, які хочуть наслідувати святих, є нагода сказати те, що зрозуміла більшість українського народу, який хоча і не вивчав у духовних семінаріях та академіях по декілька років моральне богослов'я, проте чітко усвідомив, що теперішня влада зовсім не є християнською, незважаючи на те, що її представники демонструють ознаки схильності до православного культу. Їх християнство є симулякр: у ньому є форма, але немає змісту. В ньому відсутня християнська мораль. Ця влада не розглядає людей як братів. У стосунках з Богом її представники визнають Його авторитет, але більшість з них хоче, щоб Бог не заважав їм присвоювати чергові трофеї, (відібрані у знедоленого народу), та непереймається тим, як підпорядкувати свою владу служінню ближньому» [317].

О.Говорун закликає: для Церков зараз є нагода визнати, що вони часто брали на себе роль посередника шахраїв, які намагалися виправдати себе перед Богом за свої кримінальні вчинки. За це Церкви отримували свої «комісійні». Але ж до чого веде таке посередництво? Воно не тільки надає легітимності корупції, а й сприяє її сакралізації в суспільному устрої. Таким чином, корупція стає сакральною в нашому суспільстві. Для Церков Майдан є можливістю змінити цей стан речей і відмовитися від надання «посередницьких послуг», які насправді легітимізують корупцію, соціальну несправедливість, зловживання владою тощо.

Український теолог запросив Церкви вийти з сірої зони колабораціонізму зі злочинною владою і піти шляхом «Сповідницької церкви», яка у нацистській Німеччині виступила проти нацизму. «Зараз, – підкреслив він, – уже настав час перестати посилатися на те, що держава живе за своїми законами, а Церква може переховуватися у метафізичних схованках. Свого часу ганебна співпраця більшості німецьких церков із нацизмом змусила європейських богословів переглянути цей хибний дуалізм політичного і метафізичного. Натомість набула поширеності ідея, що Христос є Господь усього, в тому числі політики. Ідеї таких богословів, як Барт і Бонхеффер, повністю надаються для застосування до того, що зараз відбувається в Україні» [317].

Архімандрит Кирило Говорун також зазначив, що наразі для українських Церков випала нагода піднятися до рівня суспільства,

яке швидко зростає на основі тих цінностей, які мали б демонструвати Церкви. Час змінювати свої стосунки із владою. Час налагоджувати стосунки з людьми. І вчитися від них цінувати та відстоювати гідність, порядність, людяність [317].

Так, на Майдані цінності і уроки Другої світової війни знайшли зовсім інше – гуманістичне, філософське і богословське трактування, цілком відмінне від тих фіктивних цінностей «антифашистської боротьби», що їх насаджувала в Україні Москва.

На додаток наведемо слова професора соціології Джорджтаунського університету (США) Хосе Касанови, який наголосив, що наявність в Україні кількох рівноправних релігійних конфесій є одним із доказів того, що в державі переміг Майдан і вона справді інтегрується із Заходом. Він зазначив також, що роль релігії в Україні доволі символічна, адже вона презентує плюралістичне суспільство. І той факт, що різні конфесії можуть жити разом, показує, що може бути одна демократична плюралістична держава і в Україні. Адже релігійний плюралізм приводить до суспільного плюралізму. Держава не підтримує одну Церкву проти іншої, одну релігійну громаду проти іншої. На думку науковця, саме в цьому полягає відмінність між Україною та Росією, де домінує релігійна організація, пріоритетна для влади, – православна Церква. Натомість є проблема з Московським патріархатом, який не визнає цей плюралізм та хотів би мати свою монополію, і в цьому є суть імперського проекту Росії. Після окупації Криму там нині переважає Московський патріархат. «Протестанти мусили втікати, кримські татари, мусульмани мають проблеми, греко-католики мають проблеми, Київський патріархат має проблеми, позаяк МП прагне мати тут монополію [318]», – висновує Хосе Касанова.

Декомунізація України як зміна імперської парадигми

Логічним наслідком російсько-української війни історичних пам'ятей, а згодом і нелінійної війни Путіна на Донбасі стала радикальна відмова України від совєтської спадщини. 9 квітня

2015 р. Верховна Рада України більшістю голосів ухвалила чотири закони, так званий «декомунізаційний пакет»: «Про засудження комуністичного та нацистського режимів», котрий забороняє їх пропаганду і символіку, «Про доступ до архівів репресивних органів», що розсекречує архіви ВЧК – НКВД – КДБ, «Про увічнення перемоги над нацизмом», який додає до 9-го Травня 8-ме як День пам'яті та примирення і замінює в офіційному вживанні «Велику Вітчизняну» війну «Другою світовою», і «Про правовий статус борців за незалежність України», який визнає такими не тільки учасників боїв 1941–1945 рр., але також усіх противників совєтської влади з 1920-х по 1991 р.

Важливість декомунізаційного законодавства важко переоцінити. Воно має стратегічне значення для майбутнього України і повинно розчистити шлях для формування нової української ідентичності. Цей процес розпочався ще за часів В. Ющенка і виразно проявився під час Майдану. В цьому плані Україна використовує досвід Центральної і Східної Європи, а також країн Балтії та Грузії. Враховуючи, що йдеться про таку складну категорію, як пам'ять, розрив з тоталітарним минулим повинен відбутися демонстративно і публічно, щоб стати незворотним в умах людей. Половинчасті кроки в цій царині – неприйнятні.

Однією з головних позицій закону є визнання злочинними двох тоталітарних режимів – нацистського і комуністичного, котрі здійснювали політику державного терору в Україні, закон ґрунтується на низці резолюцій ПАРЄ, які засуджують як комуністичний режим у СРСР, так і нацистський у гітлерівській Німеччині. Підтвердженням слугує той факт, що 23 серпня, у день укладення радянсько-німецького пакту «Молотова-Ріббентропа», в Європі вшановують День пам'яті жертв обох режимів.

Згідно з українським законом під заборону підпала не лише нацистська (що було зроблено раніше), але й уся комуністична символіка. За пропаганду символів тоталітарних режимів встановлюється однакове покарання у вигляді ув'язнення до п'яти років. До символів комуністичного режиму зараховано герб, прапор та гімн СРСР, публічне виконання якого в Україні відтепер заборонено. Скасовано дію закону від 2011 р., який визнавав прапор СРСР символом перемоги у Великій Вітчизняній війні [319].

Заборона виразних символів минулої епохи передбачає зміну топоніміки, пов'язаної з комуністичним режимом та його ідеологами. До таких ідеологів зарахували осіб, котрі обіймали керівні посади, починаючи з секретаря районного комітету партії і вище. Перейменування повинні здійснити органи місцевої влади протягом півроку від ухвалення закону. Якщо місцева рада цього не виконає, то її голова зобов'язаний зробити це своїм розпорядженням.

Перейменування може торкнутися тисяч назв вулиць і сотень районів та міст, зокрема, Кіровоградської області та Кіровограда, які названі на честь російського комуніста Сергія Кірова. А також Дніпропетровської області та Дніпропетровська, котрих нарекли іменем українського більшовицького лідера Григорія Петровського. Це саме стосується і пам'ятників, які необхідно демонтувати. Тож, ленінопад, який почався як стихійне явище, перетворюється на цілеспрямовану державну політику. Закон передбачає внесення змін до 14 чинних законів, зокрема, до Кримінального та Адміністративний кодексів у частині введення санкцій за невиконання або порушення норм цього документа.

Важливе моральне і політичне значення має офіційне визнання учасників Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) борцями за незалежність країни. Історична пам'ять про боротьбу ОУН і УПА поряд з пам'яттю про Голодомор є найважливішими складовими формування української ідентичності. У першому випадку йдеться про найбільш потужний і тривалий опір сталінізму у Східній Європі, у другому – геноцидний злочин комуністичного режиму проти цілого народу. Обидва мали значний вплив на історичну пам'ять і завдали травми українському суспільству.

Це рішення не було простим, адже, як і переважна більшість військово-політичних організацій тієї доби, історія ОУН і УПА акумулює в собі не лише героїчні, але й ганебні дії. Військові злочини, вчинені під час війни, – складна категорія для юридичного аналізу та правової оцінки. Масові військові злодіяння вчиняла і Червона армія, і вони досі залишилися непокараними і навіть недостатньо дослідженими (як ось – масові гвалтування жінок у Східній Європі, передовсім у Німеччині, під час совєтського

«визволення»). Важливо, щоб суспільство отримало повну інформацію про світлі і тіньові сторінки діяльності зазначених у нових законах організацій. Саме удосконалені закони і відкритість архівів повинні забезпечити повноту та всебічній реалізації цього процесу.

Згідно з законопроектом «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» спрощено правила доступу громадян до архівів силових структур колишнього СРСР, у тому числі КДБ. Доступ до інформації про штатних або позаштатних співробітників репресивних органів не може бути обмежений за жодних обставин, і це має сприяти люстрації вищих урядовців на предмет їхньої співпраці зі спецорганами. Для адміністрування, розсекречення та надання доступу до архівів на базі Інституту національної пам'яті передбачено створити спеціальний Галузевий державний архів.

На відміну від України, яка демонструє свою відкритість, у Російській Федерації існує майже суцільна утаємниченість аналогічних архівів, що суттєво перешкоджає і гальмує дослідження історії сталінського тоталітаризму. Не випадково прийняття українських законів викликало справжню істерику в Москві. Так, приміром, онук того самого Молотова – Вячеслав Ніконов, депутат Держдуми РФ, в інтерв'ю «Росії 24», коментуючи відкриття Києвом архівів КДБ, заявив, що «ці архіви будуть розсекречувати з єдиною метою – демонізувати Москву, демонізувати Росію і перекласти на неї відповідальність, у тому числі, за репресії, які на Україні були дуже сильними, також і через позицію тогочасного українського керівництва на чолі з М.Хрущовим. Але відповідальність за ці дії, звичайно, буде перекладено на Росію, і це дійсно може завдати дуже серйозної шкоди і образу нашої країни на Україні, і нашим двостороннім відносинам» [320].

Паніка у Москві викликана тим, що весь цей комплекс законів, прийнятих 9 квітня, поглиблюватиме цивілізаційний розрив з Росією, адже в той час як остання продовжує реабілітувати «позитивне совєтське минуле», Україна прямує у діаметрально протилежний бік, нещадно пориваючи із «сакральними совєтськими міфами» і руйнуючи «духовні скрепи», створені сталінськими ідеологами. Шляхом відмови від назви «Велика

Вітчизняна війна» та перенесенням (на європейський штиб) дати вшанування закінчення війни 1939–1945 рр. на 8-ме травня, засудження гітлеризму і сталінізму як двох злочинних тоталітарних систем та відмови від використання їхньої символіки тощо Україна кардинально змінює своє ставлення до т.зв. «спільного минулого», а отже, формує власне майбутнє. Таким чином, Росія залишається резерваціею совєтської міфології з відповідною ідеологією і системою цінностей. Звідси її агресивна (шляхом заборон і табу) охоронна політика в архівній справі. Адже совєтська світоглядна модель та система цінностей нездатна до відкритого діалогу з історичними фактами, відкидає їх вільне обговорення, і єдине, на що вона спроможна, закривати архіви та залякувати істориків судовими переслідуваннями, що наразі і робиться.

З різкою критикою щодо запровадження антикомуністичнх законів виступили єдиним фронтом Росія, українська опозиція [321], західні ліберали та ліві, а також деякі закордонні науковці, котрі і раніше позиціонували себе противниками національно-визвольного наративу в українській історії [322]. Показово, що перманентно шельмуючи у ЗМК ОУН та УПА, переважна більшість з цих україністів мовчазно солідаризувалася з гуманітарною політикою режиму Януковича, який фактично повертав українську історію в єдине російське річище. За тиждень після ухвалення законів Верховною Радою група науковців (переважно закордонних) звернулася з відкритим листом до Президента України та Голови Верховної Ради, в якому закликали не підписувати саме ті два закони, які визнавали певні організації борцями за незалежність і засуджували комуністичний режим нарівні з нацистським [323; 324]. Знов-таки каменем спотикання тут стали ОУН та УПА.

З цього приводу Володимир Кулик цілком слушно зазначив, що попри всі намагання упереджених науковців на Заході та їхніх однодумців в Україні представити всю історію українського націоналістичного руху як історію антисемітизму, етнічних чисток і співпраці з нацистами дедалі більше українських громадян сприймають його як боротьбу за незалежність України, аналогічну з націоналістичними рухами в багатьох інших країнах, що опинялися під імперським пануванням чи окупацією. Науковець

також наголосив, що така позиція вразлива і з того погляду, що ці науковці виявилися не здатними поєднувати «критичне ставлення до націоналістичної обмеженості з чутливістю до національних сентиментів і навіть… комплексів народу, постімперську емансипацію якого ускладнює нова імперська загроза. На жаль, відкритий лист такої чутливості не демонструє» [325].

Урешті-решт, незважаючи на певний тиск ззовні і зсередини, Президент П. Порошенко підписав пакет законів про декомунізацію. При цьому він заявив, що подасть до Верховної Ради проект закону, який би удосконалив норми щодо відповідальності за порушення Закону про статус борців за незалежність України у XX столітті. Цей законопроект повинен усунути колізії, які можуть бути використані для зловживання нормами законодавства, порушення прав і свобод людини і громадянина, зокрема, в частині свободи наукових досліджень і міжнародної співпраці та діалогу [326].

Тож ми маємо реальні перспективи розпрощатися зі спадщиною СРСР. Головне – не звести все до руйнування пам'ятників та перейменування старих назв. Важливо розглядати закони «про декомунізацію» передусім крізь призму десовєтизації як процесу позбавлення від певної соціокультурної та державної спадщини, а не лише очищення від ідеології. Потрібна наполеглива інтелектуальна робота щодо «проробки минулого» з метою очищення суспільної свідомості також від постколоніальних комплексів. Тільки така деконструкції імперії позбавить нас «фантомів минулого» та сприятиме трансформації політичних інститутів у бік демократії та становлення громадянського суспільства в Україні.

Розділ 10.
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ ЗАХІДНИХ ЕКСПЕРТІВ (2013–2015 роки)

Політичні процеси, що розвиваються в Україні впродовж останніх двох років – з початку Революції Гідності 21 листопада 2013 року, – отримують контраверсійні оцінки експертного середовища. Це стосується не тільки вітчизняних, а й зарубіжних фахівців. Палітра думок надзвичайно різниться: від схвалення національно-демократичного, проєвропейського вибору українців до радикального осуду дій чинної української влади в контексті нібито «громадянської війни» на Донбасі.

Передумови артикуляції і подальшого обстоювання певних оціночних суджень щодо «української кризи» зумовлені такими чинниками: особиста психоемоційна антипатія/емпатія/симпатія до України та її громадян, особиста мотивація (моральна чи матеріальна того чи іншого експерта), наявність певних родинних або приятельських зв'язків в Україні та ступінь наближеності до ключових політичних гравців – у Києві, Москві, Вашингтоні чи Брюсселі. Вагомим, і не в останню чергу, є й психоінформаційний чинник – залежність дослідника-фахівця від певного набору інформації, кодів, образів та символів, що їх містить політичний дискурс і, зрештою, відображена ним сума характеристик «української кризи» та шляхів її подолання.

З огляду на гостру актуальність проблематики (як з точки зору територіальної цілісності та безпеки України та всього регіону Центрально-Східної Європи, так і з огляду на майбутнє українсько-російських і українсько-євроатлантичних взаємин у контексті набуття нашою державою статусу асоційованого члена ЄС і, в перспективі, подання заявки на повноцінне членство в ЄС), варто ширше проаналізувати думки впливових західних аналітиків. Особливо – на тлі поширення і обговорювання у вітчизняному медіа-просторі поглядів російських провладних і опозиційних політичних аналітиків щодо українських реалій останніх двох років (С. Бєлковського, А. Лук'янова, А. Піонтковського, П. Фєльгенгауера, Г. Павловського, Л. Радзіховського та ін.).

Метою цього матеріалу є аналіз сутності й динаміки політичних трансформацій в Україні у 2013–2015 роках очима західних експертів. Серед чільних представників західної школи політичної аналітики ми виділили декілька постатей, погляди яких, власне, аналізуються у цій статті. Йдеться про Збігнєва Бжезінського (США), Ендрю Вілсона (Велика Британія), Стівена Коткіна (США), Івана Крастєва (Болгарія), Олександра Мотиля (США), Ольги Онуч (Велика Британія) і Андреаса Умланда (Німеччина). Хронологічні межі, що їх охоплює стаття, – листопад 2013 – листопад 2015 року.

Ключовими подіями, які опинилися в фокусі уваги названих нами дослідників, є: процес євроінтеграції України і підписання Угоди про асоціацію між ЄС і Україною 27 червня 2014 року, Євромайдан, або Революція Гідності, дострокові президентські й парламентські вибори 2014 року, анексія Криму Російською Федерацією у лютому – березні 2014 року, агресія РФ на Донбасі – від проголошення маріонеткових терористичних державних утворень «ДНР» і «ЛНР» до початку «гібридної війни» або «дивної війни», свідками якої ми є сьогодні. Ці події витіснили на другий план питання актуальних політичних і економічних реформ, потреба в яких безпосередньо зумовлена загрозою українській державності з боку РФ і її самопроголошених республік-сателітів. Утім, корупція в лавах української влади та способи її подолання, методи стабілізації економіки і порятунку національної валюти – гривні – також посідають чільне місце в західній політичній аналітиці.

З точки зору прихильності до України та рішучості і прямоти в оцінках «української кризи», політик і вчений Збігнєв Бжезінський, професор українських студій в Університетському коледжі Лондона (UCL) Ендрю Вілсон і професор Ратгерського університету (США) Олександр Мотиль є найбільш знаними західними експертами. Критеріями авторитетності слугують не лише кількість праць, присвячених сучасній українській політичній ситуації, а й кількість згадувань України і українців на тлі загальносвітових політичних трансформацій. Однією з таких є зменшення політичного впливу і авторитету Росії на міжнародній арені, як наслідок, її виключення з Великої Вісімки, почасти – з Парламентської

асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) і запровадження санкцій щодо російських стратегічних підприємств і окремих осіб.

Євромайдан, анексія Криму і російська окупація частини Донецької і Луганської областей – це подієвий супровід певної глобальної тенденції. Її сутність, на нашу думку, полягає в трьох принципових параметрах. Перший – визнання України як надважливого чинника євроатлантичної стабільності і безпеки. Другий – розуміння глобальних викликів і небезпек, що їх несе Росія. Третій – непослідовний, але все-таки перехід від політики умиротворення Москви до стратегії стримування та ізоляції Російської Федерації. На цьому тлі національно-демократичні перетворення, які тривають в Україні, органічно пов'язані з політичними інтересами акторів і прагматично використовуються ними. Отже, в роботах західних експертів ми можемо розрізнити як науковий аналітичний сегмент, так і операційний ситуативний прагматичний сегмент, пов'язаний з особистими симпатіями чи антипатіями та позицією держави, яку представляє певний експерт.

Першою неперсічною подією загальносвітового значення, що поклала початок українським політичним змінам останніх років, став Євромайдан (21 листопада 2013 – 22 лютого 2014 року). Оцінюючи значення Євромайдану, або Революції Гідності, дослідниця з Університету Манчестера Ольга Онуч зазначає, що її творцями виступили переважно молодь і люди зрілого віку – студенти, інтелігенція, підприємці, аграрії. Левова частка учасників Євромайдану представляла Київ і Київську область – понад 35%, на другому місці – мешканці західних областей України – понад 30%. Спонукальним чинником, що підштовхнув людей до протесту, на її думку, була не певна зовнішня акція, «змова світової закуліси», а неоднозначна внутрішня політика влади за президентства Віктора Януковича [331].

Попри заяви окремих політиків і медіа щодо «державного перевороту» в Україні і встановлення влади «фашистської хунти», як пише в *Huffington Post* Олександр Мотиль, це не відповідало дійсності. Миролюбний національно-демократичний характер Майдану був цілковито видозмінений пропагандою [338]. Промовистим свідченням цього є численні відео російських журналістів – як провладних, так і опозиційних – про трагічні події зими 2013–2014 рр. [Див., напр.: 361; 362].

Євромайдан, або Революція Гідності, в оцінках західних експертів поставала творчим процесом, де, крім політичної риторики і популістських гасел, жевріли оригінальні ідеї і принципова громадянська позиція. Ендрю Вілсон був свідком подій лютого 2014 року. В розмові з журналістом «Радіо Свобода» Олесем Ковачем він згадує ті трагічні і водночас доленосні дні: «Я перебував у Києві у лютому, власне, у другий тиждень лютого цього року. Саме у той час, коли протести сягнули кульмінації. Отож я опинився просто у самому горнилі подій, що стрімко розвивалися у Києві. Я побачив, що перебуваю там у момент творення історії. Я був свідком того, як люди билися за свої права проти урядових снайперів, використовуючи буквально все, що було під рукою. Це шокувало і приголомшувало» [342].

Самовіддача і принциповість громадян привели до перемоги Революції Гідності. Численні відео у мережі Інтернет підтверджують наведену думку [Див., напр.: 363–365]. Крім цього, під час Майдану заявили про себе численні молоді політичні проекти (наприклад, Демократичний Альянс, Сила людей), волонтерські і громадські організації (Відсіч, Народна воля, Не будь байдужим, Спільна справа тощо).

Росія, приховавши у себе біглого екс-президента Віктора Януковича і його колишніх підлеглих, вдалася до радикального сценарію – анексії Автономної Республіки Крим. Пояснюючи цю подію, Збіґнєв Бжезінський, державний діяч, політолог і колишній радник з питань національної безпеки США в адміністрації Джіммі Картера (1977–1981), зауважив: «Немає жодних сумнівів у тому, що те, що відбулося в Україні (Євромайдан і відсторонення від влади В. Януковича. – *Ю. Ш.*), стало серйозним ударом по особистих і міжнародних амбіціях Путіна, а саме – по його планах відтворити щось на кшталт Радянського Союзу. Називаючи це Євразійським союзом, в якому Росія, на основі підтримки найважливішої для нього країни – України, а також Білорусі та інших колишніх радянських республік у деякому розумінні стає домінуючою силою, як це було в Російській імперії і в тому ж СРСР» [349].

На думку Ендрю Вілсона, перемога Євромайдану стала точкою неповернення до пострадянського перехідного стану

українського суспільства і економіки. Задля вповільнення усього процесу Росія вдалася до силового варіанта, розраховуючи на нерішучість західних держав і на міць власного пропагандистського продукту [353]. Тактика в стилі *«nudge propaganda»* (*«турбуючої пропаганди»*, термін Ендрю Вілсона. – *Ю. Ш.*) дала певний результат лише у середовищі праворадикальних і націоналістичних європейських політичних кіл. Відверте перекручування фактів і подій за нинішніх умов відкритого суспільного «інтернет-барометра» не вдається приховати навіть від стороннього непоінформованого європейського ока. Мобілізувавши серйозні фінансові і медійні ресурси (наприклад, сумнозвісні *Lifenews* і *Russia Today*), маючи стале політичне лобі у Італії, Німеччині і Франції, Росія, втім, не змогла переконати європейців у своїх твердженнях.

Як зазначає директор Інституту світової політики Альона Гетьманчук: «Більшість громадян восьми країн-членів ЄС (60%) погоджуються з тим, що в Україні відбувається збройний конфлікт, інспірований Росією. Найбільше підтримують це твердження поляки (75%). Найменше так вважають французи (46%) і британці (49%). 53% опитаних вважають, що в Україні відбувається громадянська війна. Серед громадян Німеччини та Італії найбільше тих, хто вважає, що в Україні відбувається громадянська війна (61% та 59%, відповідно). Найменше громадяни ЄС погоджуються з тим, що конфлікт на Сході України інспірований Заходом, – 25% респондентів назвали саме цю відповідь. П'ята частина мешканців восьми країн-членів ЄС не знають, що відбувається в Україні» [366]. Ці дані засвідчують лише локальний «успіх» російської пропаганди, який не має наразі доленосного впливу на ставлення ЄС до України.

Гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви! Дайош Європу» у сутінках путінської Росії набуває нового змісту. Європа стає місцем порятунку для одних, *fata morgana* для других і об'єктом заздрощів і підозри для третіх.

В Україні, за даними Центру ім. Разумкова, від 34% (Донбас) до 82% (Захід) респондентів підтримують ідею повноцінного членства у ЄС [Див.: Табл. 10.1] і, відповідно, – поступового розв'язання проблеми Криму, що його може бути поки що «винесено за дужки».

Таблиця 10.1.

Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до Європейського Союзу? (регіональний розподіл)

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Так	81,7	58,2	33,6	36,9	33,8
Ні	6,7	21,5	38,8	45,3	53
Важко сказати	11,7	20,2	27,6	17,8	13,3

Дослідження проведене соціологічною службою Центру ім. Разумкова з 6 по 12 березня 2015 року. Було опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95 [374].

У сусідній Росії – ситуація діаметрально протилежна. Про це свідчать дані опитування, проведеного 2–5 жовтня 2015 року мешканців міст і сіл – 800 чоловік у віці від 18 років у 134 населених пунктах 46 регіонів Росії. Розподіл відповідей наводиться у відсотках від загальної кількості опитаних разом з даними попередніх опитувань. Статистична похибка даних цих досліджень не більша за 4,1%.

Таблиця 10.2.

Як ви ставитеся до рішення Газпрому постачати газ до України із суттєвою знижкою у вартості?

	вересень 2015
Цілком позитивно	4
Скоріше позитивно	17
Скоріше негативно	37
Геть негативно	38
Складно відповісти	5

Таблиця 10.3.

Як ви вважаєте, чи повинна Росія зробити крок назустріч вимогам Заходу і обмежити підтримку «Донецької» і «Луганської» «народних республік», «ополченців» на Сході України?

	вересень 2014	вересень 2015
Напевно так	4	4
Скоріше так	12	16
Скоріше ні	41	39
Напевно ні	27	33
Складно відповісти	17	9

Таблиця 10.4.

Як би ви поставилися до ідеї повернення Криму Україні? (N=1600)

	вересень 2014	вересень 2015
Цілком позитивно	7	8
Скоріше позитивно	7	7
Скоріше негативно	28	25
Геть негативно	51	58
Складно відповісти	8	3

Джерело [375].

Замість спроби порозуміння і діалогу, «мова ненависті», ксенофобія й несприйняття українських державницьких ідей охопили частину людей у Криму і на Донбасі завдяки потужному технотронному впливові російських ЗМІ. Таким способом Путін і його оточення воскресили сталінську політичну культуру «західної змови», «буржуазних інтриг» і українців як «агентів імперіалізму». Олександр Мотиль підсумовує, що «війна, розв'язана Путіним проти України, це – спосіб повідомити Україні, що фашизм і демократія – несумісні» [338].

У цьому разі йшлося про пряму демократію – народовладдя Майдану і частково оновлених владних інститутів. Фашизм як політичний режим та ідеологема і його похідні дотепер активно

використовуються в інформаційному просторі Росії і, в значно менших обсягах, в Україні. «Православний фашизм» як маркер сучасного російського імперіалізму і «фашистська хунта» як тавро російського віртуального простору щодо чинної влади вже майже 2 роки присутні у суспільно-політичному просторі України і співіснують як стигми – категорії вербальної символічної дискредитації політичного опонента.

Поєднавши інформаційну кібератаку і класичну військову окупацію, Росія і особисто Путін «перейшли Рубікон». Істеблішмент Російської Федерації усвідомив, що через Євромайдан він втрачає Україну. Втрачає на довгострокову перспективу. Отже, виникла потреба у залученні найрадикальніших засобів силового тиску. Втеча Віктора Януковича 21 лютого 2014 року і звільнення Юлії Тимошенко 22 лютого 2014 року почали процес заміни лояльного Кремлю політичного режиму на менш контрольованих або цілком незалежних від Москви діячів. Страх втрати України і формування нового демократичного суспільства поруч з кордонами Росії змусив Кремль розпочати «гібридну війну» проти колись «братнього» народу – українців.

Збіґнєв Бжезінський напередодні анексії Криму Російською Федерацією зазначив: «Москва, схоже, дещо розгублена. Натомість Путін може здаватися більш незграбним, ніж ми припускали. Якщо Росія гратиме в брудні ігри, якщо Росія робитиме деякі екстремальні речі, наприклад, захопить Крим, – тоді Росія може, зрештою, здобути Крим, але назавжди втратити Україну, бо український народ дуже прив'язаний територіально і має міцне почуття своєї землі. І він ніколи не пробачить це Росії» [327]. На підтвердження цієї думки можна навести факт переносу виборів у окупованому Донбасі – спочатку на весну, а далі на осінь 2016 року; запровадження уроків «мови і літератури народів Донбасу» на Донеччині восени 2015 року; останні заяви Володимира Путіна і Сергія Лаврова про відсутність російських військ і подаровану техніку; регулярне недотримання положень Мінських угод з боку бойовиків «ЛНР» і «ДНР».

У іншому інтерв'ю Збіґнєв Бжезінський польському TVP Info 8 червня 2014 року, коли відбулися сумнозвісні референдуми в Криму, Донецьку і Луганську, жорстко зазначив: «Я не певен, що в

Україні відбудуться стовідсотково позитивні зміни, якщо українці не візьмуть долю в свої руки і рішучим чином не боротимуться не тільки за територіальну цілісність, але і за внутрішню політичну систему, власну поведінку, власну політичну культуру і власне почуття історичної відповідальності» [335].

Усвідомлюючи, що зворотного шляху немає, Російська Федерація вдалася до створення в Криму і на Донбасі перманентних конфліктних зон, що загрожують безпеці країн Чорноморського басейну і Центрально-Східної Європи. «Якщо війна в Україні буде легким військовим успіхом для Росії, її доблестю, то варто розраховувати на щось подібне і в країнах Балтії. Це в першу чергу. Далі гарячими точками можуть стати Молдова, Грузія, Азербайджан», – сказав Збіґнєв Бжезінський в інтерв'ю польській *Gazeta Prawna*. З початку протестів на майдані Незалежності у Києві й до сьогодні Україна, на думку Збіґнєва Бжезінського, є «на передовій» в обороні європейської безпеки і європейських цінностей. Тому, допомагаючи Україні, західні держави забезпечують власний добробут. Україна лишається державою-«фронтиром», порубіжною територією між євроатлантичним і євразійським геополітичними світами, яка останнім часом виразно тяжіє до європейського символічного простору. Йдеться не лише про правову культуру і систему колективної безпеки західних країн, але й про якісно нову дипломатичну лояльність Києва.

Важливу роль у цих процесах відіграють санкції США і Європейського Союзу, які завдають серйозної шкоди російській економіці «нафтодоларів». Збіґнєв Бжезінський зауважує, що «якби не було санкцій, то Росія, на жаль, мала б розв'язані руки для того, щоб ліквідувати незалежність України… Ставка насправді велика: це стабільність Європи, стабільність наявних фактів і кордонів держав, а також можливість самостійно обирати власне майбутнє, що є правом кожної європейської держави» [346; 347].

Природа західних санкцій проти Росії, на переконання однодумця Бжезінського Ендрю Вілсона, показала їх вимушено обмежений характер, несвоєчасність ухвалення, що призвело до зростання агресії і окупації нових українських територій з боку російської регулярної армії та терористів. «Брюссель виявився

нездатним діяти рішуче. Далася взнаки фобія Євросоюзу щодо санкцій. Окремі члени організації мали б відразу застосувати проти корумпованих еліт (України і Росії. – *Ю. Ш.*) власні закони. Насправді сталося щось близьке до катастрофи. Катастрофи для окремих сил у ЄС та їхньої репутації» [348]. Промовистим фактом стало те, що анексія Криму, а згодом – Донбасу, відбулися без формального приводу – «першого пострілу» з боку України. Україна не відповіла на провокацію, не повторила крок Грузії у серпні 2008 року. Ще одна цікава деталь – призначення на ключові посади в окупаційних органах влади Криму і Донбасу людей з кримінальним минулим. «Людина, яка незаконно стала прем'єр-міністром Криму, була кримінальним авторитетом у 1990-х, якого прозвали «Ґоблін». Він був лідером партії під назвою «Партія Росії», яка набрала лише 4% голосів на останніх виборах до кримського парламенту», – зазначив Ендрю Вілсон [355].

Від глобальних контекстів перейдемо до внутрішньополітичних реалій українського суспільства. Ключова ідея, котра читається в працях західних експертів, полягає в тому, що 23 роки політичних зусиль щодо інтеграції Росії в західні структури після розпаду Радянського Союзу пройшли намарно. Основною проблемою для країн трансатлантичного співтовариства є формування нового і довгострокового підходу до зовнішньої політики з активним залученням Польщі, а також країн Балтії та Центральної Європи.

Окупація Криму і третини Донбасу 2014 року стала спробою силової протидії євроатлантичній інтеграції України і внутрішнім системним реформам. Альтернативою унітарній державності, за словами британського журналіста Тіма Юди і Ендрю Вілсона, мала стати федеративна квазідержава «Новоросія», або «Нова Росія» [336; 342]. Тім Юда наголошує, що замість реальної проросійської федеративної держави на Південному Сході України під егідою Збройних сил Російської Федерації утворилися самопроголошені «Донецька Народна Республіка» і «Луганська Народна Республіка» з доволі сумнівною атрибутикою і «слов'янською ідентичністю». «Крім прапора і умовної армії, цей проект залишився на папері, попри його неабиякі територіальні амбіції», – зауважує британський нови-

нар [336]. Виснажливі бої за Дебальцеве і Донецький аеропорт, відсутність руху вперед, «війна малих груп» укупі з санкціями з боку США, ЄС, Канади і Австралії показали неготовність російського політикуму і армії до широкомасштабного наступу. В українському і російському суспільстві сформувався соціально-психологічний феномен «втоми від війни».

Як зауважує директор Левада-Центру Лев Гудков, попри агресивну риторику і мілітаризацію країни російське суспільство дуже втомилося. «Травма від афганської війни наразі зберігається, посилена двома чеченськими війнами та іншим. Існує стійке небажання, щоб Росія втягувалася в будь-які конфлікти – в Африці, на Балканах, на Близькому Сході. Але я думаю, що ті погляди, які ми зафіксували 10 днів тому, невдовзі геть зміняться, позаяк пропаганда робить наголос на два дуже важливі чинники. По-перше, на небезпеку того, що ісламські терористи почнуть розгортати свої дії на території Росії, тобто виникне безпосередня загроза для населення. А з іншого боку, це поєднується з антизахідними настроями, насамперед з антиамериканськими. Разом вони посилюватимуть підтримку путінської політики на Близькому Сході» [367].

Різниця між двома суспільствами – путінським російським і постмайданним українським, направду, є критично відмінною. Заперечення війни і приховування військових злочинів у російському медіа-просторі й патріотичні настрої і критика «нерішучості» чинної влади – в українському випадку. З іншого боку, в Росії зріс «квазімістичний шовінізм», який, на переконання Збіґнєва Бжезінського, призвів до нового бачення «русского мира» і українсько-російських взаємин [356]. «Русский мир» з вербально-символічної псевдонаукової стратегеми став світоглядною «інструкцією до вжитку» для його почасти мілітаризованих фанатичних адептів.

Нова агресивна риторика в історичних дискусіях і несприйняття українського проєвропейського вибору супроводжуються відверто неправдивими маніпулятивними сентенціями («український фашизм», «київська хунта», «громадянська війна на Донбасі» тощо). Відповідно, рівень антиросійських настроїв українців збільшився, а пострадянська міфологія поступилася міфології націоналістичній.

Агресивний стиль апологетів «русского мира» стимулював українське суспільство до єдності на рівні символів і гасел, до громадсько-політичного діалогу, до поширення волонтерського руху через горизонтальну низову самоорганізацію.

Старший науковий співробітник Інституту євроатлантичного співробітництва в Києві, член академічної консультативної ради Європейського інтеграційного комітету Верховної Ради України Андреас Умланд підкреслює, що «українська криза» стала фундаментальним змаганням між двома східноєвропейськими моделями розвитку. «Лібералізм проти патримоніалізму, відкрита політична система проти закритої, вільне суспільство проти суспільства неволі, плюралістичний суспільний лад проти моністичного» [340; 341]. Саме такі ціннісно-смислові акценти українсько-російського протистояння позначив німецький політолог. Водночас, він бачить передумови цієї кризи в неефективності системи міжнародної колективної безпеки і в відмові України від третього в світі ядерного потенціалу [340], яка була скріплена сумнозвісним Будапештським меморандумом 1994 року. Провідні держави Заходу – США, Німеччина, Велика Британія і Франція недооцінили рівень загроз з боку євразійського геополітичного імперського проекту, що його реалізує путінська Росія. Навіть запровадивши санкції, західні дипломати залишили В.Путіну і Росії простір для маневру.

Девід Тейлор, журналіст впливової британської газети «Таймс», цитуючи Збіґнєва Бжезінського, вказує на заклик «не принижувати Путіна», що його цьогоріч озвучив президент США Барак Обама [351]. Цей заклик, утім, був двояко розтлумачений світовою спільнотою. Прихильники України розцінили це як крок назустріч Кремлю, тоді як прибічники Росії – як доказ авторитету і впливовості їх президента. Перші шпальти провідних європейських ЗМІ останніх місяців поширюють різні версії «перезавантаження» взаємин з Москвою попри її нову агресію у Сирії [372].

Західні політичні кола, свідомі військової і фінансової сили РФ, дали зрозуміти, що готові до компромісів, якщо аналогічні бажання матиме протилежна сторона. Але наступом під Дебальцевим 18 лютого 2015 року і під Мар'їнкою (передмістя окупованого Донецька) 3 червня 2015 року, регулярним використанням

важкої артилерії в травні – червні 2015 року Кремль дав привід для запровадження жорсткіших санкцій з боку США і ЄС і для подальшої зовнішньополітичної ізоляції Володимира Путіна і його впливових однодумців.

Попри намагання проросійського лобі у ЄС, ОБСЄ і в Конгресі США зберегти міжнародний імідж Російської Федерації, її фінансово-економічна ліквідність зазнала серйозних грошових і репутаційних втрат [354; 364]. Станом на середину листопада 2015 року ЄС і Росія надалі перебувають у стані триваючого санкційного протистояння через відсутність прогресу в дотриманні Мінських угод стосовно відведення техніки і припинення вогню вздовж лінії розмежування в окупованому Донбасі. Водночас, консультації груп щодо врегулювання ситуації в Донбасі тривають у Мінську, де наразі спостерігається нетривкий дипломатичний діалог сторін.

Олександр Мотиль слушно зауважує, що «Путін ефективно втрачає Україну. Вперше за приблизно 25 років незалежності, я б сказав, практично весь український народ, за винятком частки Донбасу, об'єднаний проти Путіна, об'єднаний проти Росії і об'єднаний за Україну. Цього раніше ніколи не було. І Україна має дякувати Путіну за це» [328]. Мотиль вельми вражений численними реформами, які мають місце, особливо в макроекономічній стабілізації, виконанні більшості вимог Міжнародного валютного фонду, реформі поліції в Україні і реформами в галузі освіти. Він також схвалює початок реформ Збройних сил України, які за рік отримали значне кадрове і технічне поповнення. «Ви маєте армію, яку ніколи не мали впродовж останніх 25 років», – додає він [329]. Попри це, Олександр Мотиль підкреслює недостатність комунікації чинного українського уряду з громадянами щодо пояснення важливості реформ і, як результат, зростання зневіри і розчарування частини суспільства на тлі перманентного військового конфлікту на Донбасі. Цей чинник, на його думку, засвідчує недовершеність політичної культури в Україні, яка ще не позбулася ознак пострадянського бюрократизму.

Крім того, Олександр Мотиль вважає логічно обґрунтованим відділення Донбасу від решти частини країни, хоча й визнає, що

багато людей страждатимуть внаслідок цього. При цьому американський політолог наводить аргумент за таке рішення, заснований на демократичному утилітарному принципі «найбільшого блага для більшості» (або «меншого зла»). Він зауважує, що наразі Україна не в змозі перемогти терористів і тому має зосередитися на подальших структурних реформах, зміцнюючи свою обороноздатність і військово-політичний потенціал. З цим твердженням співзвучні останні заяви Президента Петра Порошенка стосовно необхідності досягнення Збройними силами України стандартів НАТО до 2020 року, які ще мають набути належного змістовного наповнення [369; 373].

Наслідком швидкої окупації Донбасу на тлі відсутності там стійких джерел спротиву російським військовим і місцевим колаборантам став «антидонбаський сентимент», який, на думку Олександра Мотиля, поширюється Україною і призводить до твердження про доцільність відмови від окупованих територій заради успішних внутрішньополітичних реформ. Ідеться про середньочасову перспективу – від 3-4 до 10-ти років. Американський дослідник зауважує: «Справді, я був вражений поглядами переважної більшості: люди втомилися від війни, шоковані і засмучені вбивствами і смертями, і мають відразу до російських сепаратистів і їх численних прихильників серед населення анклаву. Я не перебільшую, коли кажу, що українці, з якими я розмовляв, відчували нульову лояльність до нього (окупованого Донбасу. – *Ю. Ш.*)» [345]. У новому політичному просторі України окупований Донбас ризикує залишитися «другим Придністров'ям», «нульовою точкою» неповернення до нео- або пострадянського суспільного устрою. На громадському рівні реабілітація й інтеграція мешканців цього краю до України певний час стикатиметься з провокативними пропагандистськими упередженнями і фобіями.

Думка Олександра Мотиля щодо вирішення донбаського питання – рішуча і принципова: «Всі розмови про те, що наші люди живуть там і що їм потрібно допомагати, повинні бути зняті з порядку денного. Цей гуманізм і сльози в цілому не дають нічого Україні. Сьогодні, внаслідок впливу Росії, на цій території сформувалася ракова пухлина. Ця пухлина може бути усунена тільки шляхом хірургічного втручання, і більше нічого» [345].

Перебіг подій літа – осені 2015 року засвідчив, що операція може зайняти не один місяць, ба навіть не один рік, за умови збереження режиму санкцій і подальшої ізоляції російської політичної еліти на зовнішній арені. Це сприятиме внутрішнім перетворенням в Україні – в частині суспільних прав і свобод, деолігархізації влади, інтернет-менеджменту, мовного балансу, прозорої банківської системи, реформи судочинства.

Деструктивний чинник існування самопроголошених терористичних державних утворень «ДНР» і «ЛНР» покликаний загальмувати рух України до ЄС, дискредитувати чинну владу і уповільнити реформи, зокрема, в частині антикорупційних заходів, розбудови громадянського суспільства і української політичної нації. Подібна теза присутня в статтях низки західних фахівців-україністів. Проведення референдумів 11 березня 2014 року у Криму і 11 травня у Донецьку і Луганську мало на меті поширити нестабільність в Україні і максимально нівелювати стабілізаційний ефект майбутніх дострокових президентських виборів 25 травня 2014 року.

«Використання Росією заморожених конфліктів має сумні наслідки для України, а також Грузії і Молдови. У боротьбі за Україну Путін прагнутиме холдингової моделі, де він зберігатиме важелі впливу на здатність Києва до реформ, очікуючи тим часом, що ціна на нафту зростатиме», – пишуть професор Роберт Орттунг і журналіст Крістофер Вокер. Вони зазначають, що «Путін не може дозволити приборкати повстання на Сході Україні, тому що це поставило б під загрозу його владу над силами безпеки і військовими у власній державі. У той же час, він не може дозволити уряду в Києві домогтися успіху, аби приховати від росіян успішну демократичну альтернативу. Підтримка нестабільності має вирішальне значення для стратегії Кремля» [330]. Через це, наприклад, відведення військової техніки в Донбасі, яке розпочалося 3–4 жовтня 2015 року, з російського боку перетворилося на маскування і передислокацію її одиниць. Окрім того, в окупованих Луганську і Донецьку продовжують роботу куратори від ФСБ, які сприяють консолідації місцевих лояльних владних структур і нейтралізації альтернативних політичних конкурентів.

Водночас, є підстави говорити про тамтешнє нечисленне, але помітне українське підпілля, що виявляє себе як у диверсійній діяльності, так і в патріотичній візуальній творчості. Отже, українсько-російський конфлікт має ознаки багаторівневого культурно-інформаційного протистояння, де економічні й політичні претензії є лише «верхівкою айсберга».

Крім того, як зауважили відомий французький історик Даніель Бовуа і Ендрю Вілсон на спільній прес-конференції 26 червня 2014 року у Страсбурзі, Україна і Російська Федерація історично мають геть різні політичні цінності, інші маркери ідентичності й відмінну функціональну історичну пам'ять. Точки біфуркації в українсько-російському конфлікті проходять не лише за лінією фронту або за ставленням до геополітичних орієнтирів, але й за структурно-символічними відмінностями у питаннях державницької традиції, релігії, мови і ставлення до національних меншин [див., напр.: 360].

Активація негативних політичних стереотипів і стигм, що підсилила рівень конфронтації на Донбасі, стала можливою саме за такої маніпуляції чутливими історичними і мовними категоріями, за факту корупції і державної зради тамтешнього чиновництва і органів безпеки. Крім суто матеріального стимулу, свою руйнівну антиукраїнську роль відіграли, врешті-решт, уявлення (перманентно насаджувані російською пропаґандою) місцевих мешканців про спільність історії, мов і жертв, особливо у «Великій Вітчизняній війні» і війні з Афґаністаном. Неорадянське бачення світу зумовило недовіру і навіть ненависть до Києва і української національної атрибутики і риторики [371].

Україна терміново потребує реформування своєї економіки, і, якоюсь мірою, інвазія Росії служить каталізатором для уряду в Києві, аби здійснити, нарешті, необхідні зміни. Тим не менш, «триваючий конфлікт на Сході слугує фактором відволікання, що змушує українську владу присвятити більшу частину свого дорогоцінного часу на те, щоб вести воєнні дії» [330]. Строкатість українських партій і організацій у цьому випадку також має негативний бік: конструктивне бажання критикувати і бути почутим владою межує з відвертою демагогією і нагнітанням панічних настроїв під умовно патріотичною риторикою.

З боку західних аналітиків уже навесні 2014 року почали лунати заклики до перегляду оборонної стратегії Конгресом США і НАТО. Найрішучі з них – як-от Збігнєв Бжезінський – прямо закликали Барака Обаму і НАТО терміново надати Україні летальну оборонну зброю для захисту своєї територіальної цілісності й протидії наступові російських військ до Маріуполя і Харкова. Бо надалі може бути запізно. «І тоді ми говоритимемо: як жахливо, як шокуюче, як обурливо. Але, далебі, ми вже не зможемо нічого з цим вдіяти», – зазначив Бжезінський [354]. Він зазначив, що, не надаючи цю допомогу Україні, Захід «просто збільшує наміри Росії щодо ескалації напруженості. У Європі Путін грає з вогнем, фінансуючи і озброюючи локальне повстання» [354]. Російський лідер намагається бути в центрі уваги міжнародної спільноти, послуговуючись класичною обвинувачувальною риторикою радянської доби і покладаючи провину за події в Україні і Сирії, передусім, на США.

З іншого боку, Україна не має військово-політичної потуги, аби на рівних протистояти військово-промисловому комплексові Росії, а тому, на переконання Ендрю Вілсона, «заморожений конфлікт був би зараз позитивом» [334]. Певна, бодай тимчасова, стабілізація «української кризи», на його думку, грає проти Путіна і російської економіки, яка зазнаватиме дедалі відчутнішого впливу санкцій і здешевлення цін на нафту в світі. Україну, натомість, чекає важка зима 2014–2015 років і «ризик подальших криз» на тлі збройного конфлікту на Донбасі, зауважує Ендрю Вілсон [355].

Перебіг останніх подій засвідчив успішність української тактики війни, зокрема – щодо формування декількох ліній оборони і досягнення принципового рішення Білого Дому і Конгресу щодо надання Україні військової допомоги на суму 300 млн дол. США і постачання контрбатарейних радарів, а також на продаж автоматичної зброї. Проукраїнському лобі у ЄС (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Швеція) вдається на дипломатичному рівні підтримувати ідею продовження санкцій і потреби поступок Україні в питанні безвізового режиму. Це врівноважує негативний ефект низки декларативних акцій чинної влади у Києві в частині антидискримінаційних і антикорупційних реформ. М'яка, але

принципова дипломатична тактика Києва щодо вирішення конфлікту в Донбасі і в Криму схвалюється західними експертами як така, що веде до звуження меж «русского мира» і подальших репутаційних втрат Москви.

Подібної точки зору дотримується професор Стівен Коткін з Принстонського університету (США). В інтерв'ю виданню «Foreign Affairs» він зазначив, що Росія перестала бути впливовим гравцем світової політики, тому її роль не варто переоцінювати. Втім, вона має величезний деструктивний потенціал, враховуючи той факт, що жодна країна-сусід Російської Федерації не має таких військових і людських ресурсів. Не в останню чергу завдяки агресії проти України світ починає розуміти специфіку російської геополітики. Разом з тим, Стівен Коткін підкреслює неуспіх політики умиротворення Москви, згадуючи передвоєнного англійського прем'єра Невіла Чемберлена і Мюнхенську угоду 1938 року. Професор Коткін віддає належне санкціям, проте зазначає, що вони недостатньо дієві, аби змінити російську зовнішню політику, передусім, щодо «українського питання» [332].

Окремо варто, на нашу думку, відзначити тезу Ендрю Вілсона про непередбачувані наслідки фінансування терористичних угруповань «ДНР» і «ЛНР» для самої Росії. Ще в квітні 2014 року, після захоплення адміністративних будівель у Донецьку і Луганську, на тлі невдалих перших перемовин у Женеві, Ендрю Вілсон зазначив: «Войовничий президент Росії Володимир Путін не в настільки сильній позиції, як може здатися, і вивільнив сили, що їх він сам не в змозі буде контролювати» [354]. Подальші події, зокрема, проект ФСБ щодо облаштування посиленого кордону між Ростовською областю РФ і Донецькою областю України, тимчасово окупованою, але лояльною до Кремля, факти затримання і арешту бойовиків «ДНР» у Росії підтверджують слова британського дослідника. Москва поступово відгороджується від окупованого Донбасу, лишаючи його сам на сам зі своїми проблемами, але завбачливо убезпечуючи себе від проблеми можливих озброєних мігрантів.

Окремо слід згадати передислокацію частини бойовиків «ДНР» і «ЛНР» у вересні – жовтні 2015 року до Сирії, що суттєво

обмежила збройний потенціал терористичних квазідержав і поставила на порядок денний питання про згортання проекту «Новоросія».

Проблема врегулювання «української кризи» показала неефективність «м'якої дипломатії» ЄС і наявність дистанції між США і ЄС. США і їх союзники – Канада, Австралія, Японія, Велика Британія – виказали більшу рішучість і принциповість у допомозі Україні та сприянні у реформуванні її економіки і відновленні зруйнованої інфраструктури. Окупація Донбасу восени 2014 року змусила США і ЄС вжити реальних жорстких санкцій і надати Україні серйозну макрофінансову і кадрову допомогу [357; 358]. Попри це позиція очільників провідних держав ЄС – Німеччини, Франції і Італії – спрямована на деескалацію кризи, має виключно поміркований характер. Це, зокрема, виявляється під час санкційних процедур і офіційних перемовин. З іншого боку, робляться конкретні кроки до зменшення ресурсної залежності від Росії і її часткової політичної ізоляції. При цьому зростає роль регіональних країн-лідерів зі стабільною економікою (наприклад: Норвегії, Польщі, Фінляндії), які мають негативний історичний досвід співіснування з Росією. Вони не тільки утворюють своєрідний «стабілізаційний пакет» міжнародної дипломатії, але є взірцем для України в законодавчому і суспільно-правовому аспекті.

Підбиваючи підсумки огляду експертних оцінок, варто навести слушні, на наш погляд, думки зі статті Ендрю Вілсона «7 смертних гріхів Європи», написаної в травні 2015 року. Розмірковуючи про причини провалу політики умиротворення Москви, автор наводить 7 чинників, які випливають з самої природи ЄС як політичного інституту. Це – «бюрократизм» («Європа правил» versus «Європи цінностей»), «Європа цінностей» і «Європа мінливої географії», меркантилізм, постмодернізм, не розмірковування про Росію (недооцінка російської пропаганди), посторієнталістське бачення України, політика «Східного партнерства» як неадекватна реакція на російський проект «Ялти-2» [333].

У своїй книзі *«Ukraine crisis: what it means for the West»* і в інтерв'ю каналу «*Ukraine Today*» Ендрю Вілсон підкреслює

вагоме екзистенційне значення «української кризи». Для громадян України – це шанс на реформи і побудову успішної держави. Шанс на формування громадянського суспільства. Для держав-членів ЄС і США – це можливість зміцнити свої східні кордони і отримати ключового союзника у Балто-Чорноморському регіоні [352]. Стратегія Балто-Чорноморської співдружності поволі стає альтернативою традиційному «Східному партнерству». Останнє наочно продемонструвало свою малопридатність під час подій «русской весны» і «параду суверенітетів» у Донбасі.

Політичне розв'язання конфлікту між Україною та Росією може відбутися за фінським сценарієм, заявив у інтерв'ю *Spiegel Online* Збігнєв Бжезінський. «Україна повинна мати право вільно обирати свою політичну ідентичність і більше пов'язуватися з Європою. Водночас Росію треба запевнити, що Україну не візьмуть до НАТО. Це формула вирішення», – пропонує він [343; 344]. Таким чином Україна не буде членом НАТО, але, за обопільною згодою Москви і Вашингтона, може стати повноцінним членом Європейського політичного співтовариства [339].

«Фінський сценарій» дозволяє віднайти спільні точки зору оптимальним (дипломатичним) шляхом, уникаючи численних жертв і взаємних обвинувачень. Україна, втім, лишається вірною європейській перспективі, але не повністю залучається до міжнародної колективної безпеки. Реальність цього сценарію за поточних військово-політичних умов видається доволі сумнівною. На нашу думку, це радше – перспективна стратегія, аніж корисна тактика.

Останні події (сутички під ВР України 31 серпня 2015 року, вересневі заяви Президента України Петра Порошенка стосовно євроатлантичного вибору, невдале голосування щодо пакета антивізових законопроектів 5 листопада 2015 року) свідчать про марудний поступ України до європейського політичного простору на тлі всебічної протидії цьому з боку олігархічних популістських проектів у владних установах і російського медіапулу в Києві [368–370].

Заслуговують на увагу також міркування Збігнєва Бжезінського стосовно жорсткого дипломатичного тиску на РФ, зокрема, на тлі

стабілізації лінії фронту на Донбасі, відносного «спокою» на передовій і 70-річного ювілею ООН, який відзначався 15 вересня 2015 року. На противагу російській експансії, на думку Бжезінського, Україна має провести свої успішні реформи і внутрішньо консолідувати суспільство [339]. Він визнає, що передумовами останніх трагічних подій: вбивств на Майдані, загиблих у боях у Криму і на Донбасі, сотнях тисяч знедолених переселенців – значною мірою були: деморалізація українського суспільства за влади попередніх Президентів, корупція, непотизм, брак політичної волі і громадянської свідомості. Українська криза триває, бо вже існує критична маса громадян-пасіонаріїв, які невдоволені ситуацією в державі й готові власноруч її змінювати – як зі зброєю на фронті, так і з вдалим «антикризовим» менеджментом у тилу [359]. Горизонтальна мобільність громадян і наявність політичної волі чинної влади здатні привести до результату навіть за умови «тліючого» конфлікту з Росією.

Варто зауважити, що західні експерти не настільки скептичні щодо чинного Президента України і уряду України, як їхні окремі вітчизняні і російські колеги. Визнаючи наявність певних соціально-бюрократичних анахронізмів (корупція, кумівство, «телефонне право», вибірковість тлумачень законодавства), західні фахівці (особливо Ендрю Вілсон, Олександр Мотиль і Ольга Онуч) віддають належне діям постмайданної влади у галузі освіти і культури (декомунізація, 12-річна система середньої освіти, ліквідація фіктивних вищих навчальних закладів), реформуванні поліції, підтримки демократичних прав і свобод громадян. Вони обережно відзначають певний прогрес у антикорупційній діяльності, виконанні умов ЄС щодо лібералізації візового режиму, а головне – схвально оцінюють відродження Збройних сил України на тлі «гібридної війни» з Росією.

Якщо Олександр Мотиль і Ольга Онуч вельми оптимістично оцінюють перспективи України вже найближчими роками, то Збігнєв Бжезінський і Андреас Умланд вважають, що Україні ще потрібно витримати низку внутрішніх і зовнішніх викликів, які загрожують її державності, сформувавши відповідальне громадянське суспільство горизонтальної мобільності і зміцнивши власні Збройні сили. Без очевидних і рішучих кроків до реформ Україні,

на їх думку, буде складно розраховувати на сталу і дієву підтримку міжнародної спільноти. Політичний реалізм чинної влади не має перетинатися з політичним прагматизмом і цинізмом, що їх сповідували попередні Президенти і уряди. Солідний кредит глобальної довіри, здобутий Україною під час Євромайдану, має втілюватися у конкретні обопільні кроки без декларативності і популістських маніфестацій. Діалогічний принцип солідарності влади і суспільства випробовується не лише зовнішніми афектами, але й кропіткою внутрішньою співпрацею.

Лишаючися «точкою розламу» двох геополітичних просторів – євроатлантичного і євразійського, Україна консолідувалася на низовому громадянському рівні. На рівні політикуму ця консолідація і патріотична риторика мають здебільшого декларативний і популістський характер. Попри невирішені внутрішні проблеми (деолігархізація, подолання корупції, реформи візового законодавства і судочинства тощо) українське суспільство жваво реагує на зовнішньополітичні флексії, що, далебі, мають глибоке історичне коріння.

Сутність політичних трансформацій останніх років в Україні, на думку проаналізованих нами експертів, полягає в поступовому утвердженні інститутів громадянського суспільства (горизонтальна мобільність соціуму, волонтерство, активістський тип поведінки громадян, особливо – студентської і учнівської молоді, та людей зрілого віку) і формуванні української політичної нації. Попри спротив бюрократичного апарату пострадянського штибу, марудність реформ і певний брак державницького мислення шлях до європейських цінностей, що його остаточно обрала Україна, заслуговує всілякого заохочення і підтримки. В цьому західні аналітики були одностайними. Останнє слово, на їхню думку, лишається за Україною.

ПІСЛЯМОВА

Дослідження, проведене колективом наукових працівників, показало, що в Україні конфлікт між державою і громадянським суспільством триває: політично слабка, корумпована, економічно неефективна держава намагається підім'яти під себе інститути громадянського суспільства. Майдан-1, Майдан-2 – це яскраві приклади прямого конфлікту інститутів громадянського суспільства і інститутів держави. Двічі громадянське суспільство перемагало, щоб потім безславно здати свої позиції. Чому ж це сталося?

Громадянське суспільство, розбурхане злиденним станом громадян, всеосяжною корупцією, свавіллям правоохоронних органів і судових органів, взагалі – державним чиновництвом і криміналом, змогло породити народне повстання, некоректно назване «революціями». Держава не була змінена системно, відбулася лише ротація корумпованих владних еліт. І сьогодні конфлікт між громадянським суспільством і державою ще триває, але в мирних формах.

Причиною цього конфлікту є небажання влади, і держави в цілому, визнати просту істину, що не держава, а народ є носієм суверенітету і джерелом влади.

В Україні деформовано механізми формування і переформування інститутів держави і влади. Поки домінує патерналістський підхід (patero – отець), доти обраний Президент, фактично, формує особистісну владу. Тільки після Майдану-2 парламент втрутився у формування уряду. Тому визріває питання хоча б часткової департизації інституту Президента України. Президент може обиратися від партії, але повинен стати Президентом усього народу, і президентські структури мають формуватися на конкурсній професійній основі.

У дослідженні процесів трансформації політичних інститутів використовувалися раціональні пізнавальні підходи, які дозволили показати несистемність політичних реформ, перешкоди на їх шляху, моделі майбутнього політичного розвитку України.

Уже чверть століття в Україні усі політики говорять про політичні реформи, трансформацію політичних інститутів, інститутів громадянського суспільства, дехто обіцяє здійснити реформи

за рік – півтора. На практиці ж усе зводиться до політичного перетягування «канату»: хто більше повноважень і впливів буде мати – Президент – парламент – уряд. І кожен доводить, що народ України буде щасливий, якщо йому (цьому політичному інституту) їх додадуть. Ці повноваження перетікають від одного до іншого і навпаки, а народу живеться щораз гірше. Тільки багатіє купка політиків, олігархів, бізнесменів, хабарників, корупціонерів.

І тут виникає питання: чому ж за чверть століття демагогії, імітації реформ не зроблені кроки у бік європейських стандартів політичного життя, а зміни конфігурації інститутів влади не привели до підвищення ефективності їх функціонування, переводу в нову якість. Що гра в моделі влади – президентська, президентсько-парламентська – це тільки гра, коли поверх дерев щось дме, шелестить, а знизу тиша і немає чим дихати. Формальнологічні вправи набридли усім, особливо народу. На питання: невже чверть століття ми тупцювали на місці в трансформації політичної системи суспільства – відповідь буде проста – так. Це показують спеціалізовані дослідження. Проте свідомо-стихійно формувалася олігархічно-клептократична корумпована держава, корупційні відносини пронизали усі сфери життя суспільства.

Основою влади в українському суспільстві стали комплексні клани (регіональна і центральна бюрократія плюс олігархічно-фінансово-промислові групи, плюс патерналістські політичні партії, плюс криміналітет), які створили псевдодемократію (псевдопредставництво народу у владі). І така ситуація стала сьогоденням в Україні.

Але було б великою помилкою вважати, що народ примирився з такою ситуацією. Час від часу громадянське суспільство повстає проти олігархічно-клептократичної влади (Майдан-1, Майдан-2) і жене в шию черговий політичний режим, щоб дозволити сісти собі на шию новому.

Прискіпливий аналіз системи політичних інститутів влади, опозиції, громадянського суспільства показує, що період «українського межичасся» закінчується. Тому можемо сформулювати декілька тез:

- По-перше, суспільство втомилося від порожніх обіцянок «щасливого майбутнього». Воно хоче жити нормально, працювати

нормально, отримувати нормальну винагороду за працю, нормально вчити дітей, нормально лікуватися, відпочивати – вже сьогодні.

• Соціальна і політична напруга у суспільстві, як свідчать опитування громадської думки, надзвичайно висока. І великий відсоток населення, незважаючи на війну, готовий на нове народне повстання. На це ж працює, підбурюючи деякі соціальні групи, пропаганда Росії, що тільки підвищує напругу.

• Західним партнерам української влади стало зрозуміло, що їх обдурюють обіцянками справжніх реформ, і фінансова, військова, гуманітарна підтримка України буде знижуватися.

• Сама влада України переоцінює ступінь свого впливу на події і населення, втрачає інстинкт самозбереження, не здійснює реформ, не веде боротьбу з корупцією – тим самим сама розширює поле протестів і готує для себе гільйотину народного гніву. Вибух гніву можливий з будь-якого приводу, в будь-який час.

Політична реформа, яка зводиться до перегляду функцій політичних інститутів за рахунок їх укрупнення, введення нових інституцій, створення інформаційного шуму, а не зміни суті влади, застосування нових технологій, виконання волі народу, запровадження реальної демократії, щоб вирішити головне завдання – консолідацію українського суспільства і політичної системи, буде відкинута суспільством.

У проведенні реформ потрібна консолідована демократія, коли головні політичні гравці прагнуть єдиної мети і заради цього відкладають другорядні розбіжності. Без консолідації неможливо модернізувати політичні інститути, удосконалити стратегію і тактику політичного розвитку. А в країні наявна криза у сфері політичної консолідації.

У суспільстві, наче мантра, повторюється думка, що не важлива зміна політичних фігур, а важлива зміна усієї політичної системи. Це хибна думка. Важлива модернізація політичної системи, але без зміни політичних кадрів (політичних фігур) будь-які реформи неможливі. Корупція, безвідповідальність, мафіозні зв'язки нейтралізують інституційні зміни. Знову повторюємо, що тільки системні зміни гарантують успіх реформ.

В Україні функціонує «гібридний» режим, щось середнє між авторитаризмом і демократією. Усі чекають реформаторських

імпульсів від Президента. Це не зовсім правильно. Президент внаслідок особистісного характеру, особистих зв'язків недостатньо рішуче ініціював реформи, кадрові призначення. В цьому разі інший політичний інститут – парламент може виступити локомотивом реформ. На жаль, український парламент теж не консолідований. Його неконсолідація випливає з неконсолідованої політичної нації. Виникає зачароване коло: неконсолідована влада – неконсолідована політична нація. Розірвати його може відомий метод: повинна з'явитися особа або політична сила, яка розірве це коло. Суб'єктивний фактор, позитивну роль особи в історії – ніхто не відміняв. Вашингтон, Рузвельт, Черчилль, де Голль, Тетчер, Аденауер та інші змогли стати справжніми політичними лідерами і повести країни по шляху реформ.

В Україні поки що не знайшлося такого лідера. Навіть чинний Президент не на повну силу використовує свій шанс. Отже, країна змушена шляхом виборів, удосконалюючи виборчу систему, шукати такого лідера. Після двох Майданів у країні зміцніло громадянське суспільство, і якщо влада не піде назустріч народу, то народ змінить її. Цей шлях складний, але необхідний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. с сокр., под ред. В. А. Базарова]. – М., 1994. – 399 с.

2. Каждый третий украинец предлагает расстреливать за коррупцию, 5.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://news.mail.ru/inworld/ukraine/society/20656257/

3. Полевые командиры Путина выходят из-под контроля, 11.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inopressa.ru/article/10Jun2015 /inotheme/nato_rus_obzor.html

4. Только 18% украинцев хотят отвоевать Крым (опрос), 4.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/4637205-tolko_18_ukraintsev_khotyat_otvoevat_ krym_opros.htm

5. Українці вважають суд найбільш корумпованою структурою в країні (опитування), 17.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/society/1090466-ukrajintsi-vvajayut-sud-naybilsh-korumpovanoyu-strukturoyu-v-krajini-opituvannya.html

6. Украинцы вручили Яценюку и Порошенко черную метку, 26.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vesti-ukr.com/strana/101024-ukraincy-vruchili-jacenjuku-i-poroshenko-chernuju-metku

7. Хантингтон С. Вооруженные силы и демократии. Реформирование военно-гражданских отношений [Електронний ресурс]/ С. Хантингтон. – Режим доступу: http://www.politnauka.org/library/dem/hant.php

8. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? – 4.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/08/150804_dif.sociology_trust_rate_vs

9. Чи хочуть українці вступу до НАТО – загальнонаціональне опитування (вересень), 4.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/polis/2014_polls-hochut-ukn.htm

10. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році», 4 червня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.adm-pl.gov.ua/news/shchorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pro-vnutrishnie-ta-zovnis

11. 52% за вступ до ЄС – це мало, багато чи достатньо? – 4.06.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/mass_ media/52-za-vstup-dostatno_/htm

12. Турчинов заявив про початок масштабної антитерористичної операції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/227818-turchinov-zayaviv-pro-pochatok-masshtabnoi.html.

13. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 року № 405/2014» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/405/2014.

14. Бжезинський З. Незалежна Україна / З. Бжезинський / Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

15. Кононенко С. В. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин: монографія / Сергій Кононенко ; НАН України, Ін-т всесвітньої історії. – К., 2012. – 889 с.

16. Носова О. Институциональная система в Украине: проблемы и перспективы развития (теоретический подход) / О. Носова // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2007. – Выпуск 5. – С. 18–29.

17. Держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.

18. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави [Текст] / С. Г. Рябов ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Тандем, 1996. – 239 с.

19. Політична історія // Політична енциклопедія / НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: Ю. Левенець (голова) [та ін.]; [упоряд. Ю. Шаповал]. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.

20. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. П. Землюк – К., 2007. – 18 с.

21. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань: монографія / Лариса Нагорна ; К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 269 с.

22. Майборода О. М. Проблеми і перспективи національного конструювання в сучасній Україні / О. М. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Випуск 4(66) (липень-серпень). – С. 4–13.

23. Олейнов А. Г. Политический процесс сквозь призму экономической науки: комплексный поход / А. Г. Олейнов // Полис. – 2009. – № 4. – С. 53–71.

24. Михальченко М. Трансформація політичних інститутів України: новітні проблеми й тенденції / Микола Михальченко, Олександр Михальченко // Віче. – 2013. – №6. – С. 22–24.

25. Набока С. В. Особливості розвитку суспільно-політичних процесів в Україні в 1991–2011 рр. / С. В. Набока // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2011. – Випуск 53 (10). – С. 145–150.

26. Дубов Д. В. Політико-комунікативна безпека України у євроінтеграційному контексті: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 21.01.01 – основи національної безпеки держави (політичні науки) / Д. В. Дубов. – К., 2007. – 20 с.

27. Ганжуров Ю. Роль політичних комунікацій у формуванні громадянської свідомості / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2010. – Спецвипуск. – С. 45–52.

28. Ткач В. Ми всі мусимо перезастібнутися / Валентин Ткач // Дзеркало тижня. – 2013. – 18 жовтня – 25 жовтня.

29. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i

30. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння: монографія / Я. І. Пасько. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 272 с.

31. Пуляев В. Социальные ценности в системе росийской национально-государственной идеологии / В. Пуляев, Н. Шеляпин // Социально-гуманитарное знание. – 2001. – № 1. – С. 69 – 79.

32. Рябчук М. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки: автореф. дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / М. Рябчук – К., 2015. – 18 с.

33. Мін'юст: 70% судових рішень не виконується [Електронний ресурс] Українська правда. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/16/7064917/

34. Мін'юст: тільки 20% судових рішень виконуються [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: /www.pravda.com.ua/news/2015/09/3/7080028/?attempt=1

35. Бекешкіна І. Українці віддають перевагу євроінтеграції [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна // Укрінформ. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/ukraiintsi_viddayut_ perevagu_e_vrointegratsiii___bekeshkina_1785194

36. Європейська інтеграція Вишеградських країн: досвід реформ та уроки для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: /http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/evropeiska-integracija-vishegradskih-krain-dosvid-reform-ta-uroki-dlja-ukraini-.htm

37. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – Вип. 28. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – С. 323–334.

38. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Френсіс Фукуяма ; [пер. з англ. В. Дмитрука]. – Л. : Кальварія, 2005. – 380 с.

39. Шеремета П. Дорога к процветанию. Что должно делать правительство Украины после смены режима / Павло Шеремета // Forbes. – 2013. – Январь. – 128 с.

40. Фітьо В. Кому Бенедикт XVI передасть Хрест [Електронний ресурс] / В. Фітьо. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2013/02/28/122221/

41. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні: монографія / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД НАН України, 2002. – 272 с.

42. Шайгородський Ю. Ж. Стратегія суспільного розвитку: світоглядні та інституційні чинники формування / Ю. Ж. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Випуск 6 (68) – С. 13–27.

43. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали) / Любомир Винар. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.

44. Брайчевський М. Про українську державність [Електронний ресурс] / М. Брайчевський. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Braichevskyi_Mykhailo/Pro_ukrainsku_derzhavnist.pdf

45. Грушевський М. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський ; голов. ред. П. Сохань ; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Л. : Світ, 2002. – Т. 4, кн. 1: Серія: «Суспільно-політичні твори» (доба Української Центральної Ради, березень 1917– квітень 1918) / НАН України, Ін-т історії України ; упоряд. С. Панькова. – [Б. м.]: [б.в.], 2007. – 408 с.

46. Грушевський М. Твори: У 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Львів: Світ, 2002. – Т. 4 кн. 2: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Іст.-мемор. музей М. Грушевського ; упоряд., авт. передм. С. Панькова ; авт. комент. О. Бойко, М. Мудрий, С. Панькова. – 2013. – 556 с.

47. Фромм Е. Мати чи бути? / Еріх Фромм ; [пер. з англ. Ольги Михайлової та Андрія Буряка]. – К. : Укр. письменник, 2010. – 222 с.

48. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гассет. – К. : Основи, 1994. – 424 с.

49. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – 236 с.

50. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К. : Факт, 2006. – 156 с. – (Сер. «Висока полиця»).

51. Савойська С. Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації національної єдності українського суспільства в

умовах пострадянської трансформації / С. Савойська. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2011. – 408 с.

52. Михальченко М. І. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз / М. І. Михальченко // Світогляд. – № 5. – С. 50–53.

53. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження / Микола Рябчук. – К. : «К.І.С.». – 240 с.

54. 56% української молоді хочуть виїхати з країни (опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/politics/597182-56-ukrajinskoji-molodi-hochut-vijihati-z-krajini-opituvannya.html

55. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сборник / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ. Е. Д. Жаркова]. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 640 с.

56. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

57. Гоббсбаум Е. Винайдення традиції / Е. Гоббсбаум, Т. Рейнджер ; [пер. з англ. Микола Климчук]. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

58. Кучеренко І. Національна державність України: глобальні й внутрішні виклики / І. Кучеренко, М. Басараб // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Вип. 28. – 384 с.

59. Андерсон Б. Уявлені спільноти / Б. Андерсон ; [пер. з англ. В. Морозов]. – К. : Критика, 2001. – 270 с.

60. Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори / Іван Франко. – К. : Держ. вид-во Політичної Літератури УРСР, 1956. – 498 с.

61. Громадянське суспільство в сучасній Україні : специфіка становлення, тенденції розвитку / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан [та ін.] ; за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 412 с.

62. Грамши А. Партии, государство, общество [Електронний ресурс] / А. Грамши. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gramsci04.html

63. Энкарнасьон О. Г. Миссионеры Токвиля. Пропаганда гражданского общества и поддержка демократии [Електронний

ресурс] / О. Г. Энкарнасьон. – Режим доступу: http://old.russ.ru/politics/meta/20010220_toc.html

64. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; [пер. с франц ; предисл. Гарольда Дж. Ласки]. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

65. Кин Дж. Демократия и гражданское общество [Текст] / Дж. Кин ; [пер. с англ. ; послесл. М. А. Абрамова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

66. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арендт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 742 с.

67. Політична енциклопедія / редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 808 с.

68. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64

69 Шайгородський Ю. Поняття «трансформація» як інструмент аналізу соціальних змін / Ю. Шайгородський // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2010. – № 4. – С. 51–53.

70. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80

71. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

72. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності [Електронний ресурс] / Ю. Шайгородський // Укр. центр політ. менеджменту. – Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/publcontent

73. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2006. – № 6. – С. 18–28.

74. Украинцы все меньше боятся безработицы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-

menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html]

75. Щербатых Ю. В. Психология страха / Ю. В. Щербатых. – М. : Эксмо, 2005. – 512 с.

76. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

77. Sologub Ilona Political parties' programs: What to choose when there's nothing to choose from [Електронний ресурс] / Ilona Sologub. – Режим доступу: http://voxukraine.org/2014/10/20/political-parties-programs-what-to-choose-when-theres-nothing-to-choose-from/

78. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. − К., 2014. – 151 с.

79. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001–2013). Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81

80. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика / О. Вінніков // Громадянське суспільство. − 2011. − № 2 (16).

81. Гулевська-Черниш А. Податок на протез, або Як благодійники утримують державу [Електронний ресурс] / Анна Гулевська-Черниш // Українська правда. Життя. − Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2014/07/14/175090/

82. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] / Ігор Кондратенко // Тиждень. − № 13. − 29 березня, 2012. − Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/46150

83. Рішення конкурсної комісії Держмолодьспорту від 25 квітня 2013 р [Електронний ресурс]. − Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/news/article/show/1522

84. Шайгородський Ю. Роль громадянського суспільства у становленні нової політичної реальності / Юрій Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Випуск 3 (71). – С. 136–152.

85. Проект Постанови Верховної Ради України «Про звільнення міністра освіти і науки України Табачника Д. В.» від

12.03.2010 р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37251

86. Відкрите звернення громадськості Львівщини до Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maidanua.org/static/news/2010/1268758615.html

87. Бондар А. Табачнік як технологія [Електронний ресурс] / Андрій Бондар. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?tabachnik_yak_tehnologiya&objectId=1098626

88. Бушанський В. Мовні суперечності в Україні: від раннього модерну до сьогодення / В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Випуск 6 (56). – С. 433–445.

89. Шайгородський Ю. Ціннісна складова сучасної політичної міфології / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2008. – Спецвипуск. – С. 126–135.

90. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності / Ю. Шайгородський // Віче. – 2009. – № 15. – С. 35–36.

91. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю ; [пер. с фр.]. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).

92. Білоусов С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / С. А. Білоусов ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 19 с.

93. Косахівська О. В. Когнітивні чинники електоральної поведінки українських громадян: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / О. В. Косахівська; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2011. – 20 с.

94. Березинський В. П. Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. П. Березинський ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2005. – 19 с.

95. Зурабян Г.Г. Виборча кампанія Соціалістичної партії України в Криму у 2006 році: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Г.Г. Зурабян ; Таврійськ. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2007. – 16 с.

96. Кучма Л. О. Нормативні межі маніпулювання електоратом у виборчому процесі: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Л.О. Кучма ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2008. – 20 с.

97. Заславська О.О. Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004–2006 рр.): автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / О. О. Заславська ; К. : Нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2008. – 19 с.

98. Моторнюк Т. М. Виборчі технології у сучасному електоральному процесі України: рецепція досвіду США: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Т. М. Моторнюк ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2011. – 20 с.

99. Айвазовская О. Избирать по-настоящему [Електронний ресурс] / Ольга Айвазовская. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/internal/izbirat-po-nastoyaschemu-_.html

100. Комсомольская правда в Украине. –2015. – 27 октября.

101. Лендьєл М. Системи виборів до місцевих органів влади у країнах Центральної та Східної Європи: досвід для України. Аналітична записка [Електронний ресурс] / М. Лендьєл. – Режим доступу: http://www.nis.gov.ua/articles/905

102. Регіонали бувають не лише колишніми, а й майбутніми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1903909-vibori-2015-regionali-buvayut-ne-lishe-kolishnimi-a-y-maybutnimi.html

103. Зрада проти перемоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.slovoidilo.ua/2015/10/28/stattja/polityka/zrada-proty-peremohy-analiz-osnovnyx-tendenczij-miscevyx-vyboriv-2015

104. Новини України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.INTWUA.com

105. Новини Рівного [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ogo.ua

106. Місцеві вибори відкрили шлях децентралізації – Попов. Радіо Свобода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/a/news/27325904.html

107. Главком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavkom.ua/articles/31436- html

108. Газета Факти. – 2015. – 27 листопада.

109. Газета Сегодня. – 2015. – 6 листопада.

110. Ковалевський В. Стратегія інформаційного прориву: українські реалії і перспективи / Владислав Ковалевський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2014. Випуск 6 (74). – С. 236–247.

111. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк ; [пер. с англ.; сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ, ст. Ю. П. Караулова и В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.

112. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс ; [под общ. ред. В. Ф. Чесноковой; А. Белановского]. – М. : Академический Проект, 2000. – 979 с.

113. Lasswell H. Politics: WhoGets, What, When, How / Lasswell H. – NewYork: Meridian Books, 1958.

114. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия / Юрген Хабермас // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 1993. – Вып. 4. – С. 43–63.

115. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе // Американская социологическая мысль ; [под ред. В. И. Добренькова]. – М. : Международньїй Ун-т Бизнеса и Управлення, 1996. – С. 121–146.

116. Grunig J. E. ManagingPublicRelations / Grunig J. E., Hunt T. – N. Y. : Holt, Rinehart&Winston, 1984.

117. Луман Н. Власть / Никлас Луман ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновский]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.

118. Дуцик Д. ЗМІ як комунікативний засіб між громадянським суспільством та державою / Д. Дуцик // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 11–14.

119. Якою мірою Ви довіряєте наступним державним і недержавним інституціям? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1000

120. Результати соціологічного опитування на замовлення ГО «Телекритика», Травень-червень 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20153006/ Telekritika_30.06.pptx

121. Тузиков А.Р. Масс-медиа: идеология видимая и невидимая / А. Р. Тузиков // Полис. – 2002. – № 5. – С. 123–133.

122. Дисбаланс на користь влади зберігається – дослідження новин Академією української преси [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/ research/disbalans_na_korist_vladi_zberigaetsya_doslidzhennya_novin_akademieyu_ukrainskoi_presi/

123. Передатчики и выборы: исследование влияния российского ТВ сигнала на украинских избирателей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mediasat.info/2015/05/26/ peredatchiki-i-vybory/

124. Результати соціологічного опитування на замовлення ГО «Телекритика», Травень-червень 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20153006/ Telekritika_30.06.pptx

125. Швидунова А. В. Политическая и медиасистемы: сосуществование или вечный конфликт? / А.В. Швидунова// Власть. – 2003. – № 2. – С. 24–29.

126. Луман Н. Решения в «информационном обществе» [Електронний ресурс] / Н. Луман. – Режим доступу: http://www.soc.pu.ru/ publications/pts/luman_i.html

127. Гаджиев К. С. Политическая наука: учебное пособие / К. С. Гаджиев. – 2-е изд. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 400 с.

128. Алексеев Д. Политические медиавлияния: опыт изучения / Дмитрий Алексеев. – М. : Культурная революция, 2014. – 252 с.

129. Слисаренко И. Измерение аудитории вещания: требования, инструментарий и задачи / И. Слисаренко // Персонал. – 2002. – № 8. – С. 72–76.

130. Оцінка ефективності каналів інформування громадян про діяльність міської і районної влади і каналів інформування влади про запити і потреби громадян (як уже діючі, так і ті, що можуть бути створені)... (опитування в Києві) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=788

131. 5,6 млн українців заходять в Інтернет через смартфон або мобільний телефон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://watcher.com.ua/2015/11/02/5-6-mln-ukrayintsiv-zahodyat-v-internet-cherez-smartfon-abo-mobilnyy-telefon/

132. Кузнецов И. И. РУНЕТ как часть российского электорального пространства / И. И. Кузнецов // ОНС. – 2003. – № 1. – С. 68–77.

133. Морозов И. Л. Информационная безопасность политической системы / И. Л. Морозов // Полис. – 2002. – № 5. – С. 134–145.

134. Соловьев А. И. Коммуникация и культура: противоречия поля политики / А. И. Соловьев // Полис. – 2002. – № 6. – С. 6–17.

135. Основні особливості діяльності ЗМІ в Україні. Медіа і вибори 2002 року / Український незалежний центр політичних досліджень: за заг. ред. Ю. Тищенко. – К., 2002.

136. Свергунов О. Специфіка формування прозорої політики влади в контексті розвитку регіонів / О. Свергунов // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень: за заг. ред. Ю. Тищенко. – К., 2006. – С. 257–278.

137. Проблеми в напрямі розвитку Збройних Сил України в сучасних умовах. Аналітична доповідь. К. : НІСД, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: / www. niss.gov.ua.

138. Еленский О. О загадке Сердюкова / О. Еленский // Независимая газета – Независимое военное обозрение. – 2012. – 1 июня.

139. Замана В. Збройні сили: не числом, а вмінням / В. Замана // Урядовий кур'єр. – 2012. – 25 вересня.

140. Гольц А. Секретная реформа. Репрезентация Вооруженных Сил проводится как секретная операция [Електронний ресурс] / А. Гольц // Pro et Contra, 2009. – Режим доступу: http: // gosnews.ru / analytics / army.

141. Грек В. О проблемах планирования и выполнения ГОЗ РФ [Електронний ресурс] / В. О. Грек. – Режим доступу: http: // www. defence – ua. com / rus / hotnews.

142. Военная доктрина Российской Федерации. – 06.02.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www. kremin.ru / supplement / 40.

143. Военная доктрина Российской Федерации. – 30.12.2014 // Российская газета RGRU. – 2014. – 30 декабря.

144. Балибар Э. Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Логос-Альтерра – 2003. – 259 с.

145. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 512 с.

146. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2007. – 285 с.

147. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001. – 20 с.

148. Костюк Б. Позаблокова Україна: погляд з Києва [Електронний ресурс] / Б. Костюк. – 27.12.10. – Режим доступу: http: // www. radiosvoboda.org.

149. Горовенко В. Військова реформа в Україні. Плануючи майбутнє, варто дивитися в минуле / В. Горовенко, В. Тютюнник // Defense express. – 2012. – С. 6 – 13.

150. Sherr J. Country briefing Ukraine / J. Sherr // Jane's defence weekly, 2002. – № 4. – 17 July.

151. Послання Президента до Українського народу. – 03.06.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www. president. gov. ua / news.

152. Замана В. Наша мета – в стислі строки побудувати нову армію європейського зразка / В. Замана // Defense express. – 2012. – № 6.– С. 30 – 34.

153. Бутусов Ю. Так начиналась война. Интервью с А. Турчиновым 24.10.14 [Електронний ресурс] / Ю. Бутусов. – Режим доступу: http: // www. censor. net /resonance.

154. Україна 2014–2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки). – 20.02. 2105 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www. razumkov.org.ua

155. Руснак І. С. Воєнна безпека України у світлі реформування сектору безпеки і оборони / І. С. Руснак // Наука і оборона. – 2015. – № 5. – 2 березня.

156. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Електронний ресурс] / А. П. Цыганков. – Режим доступу: http: // www. vasilieva. narod. ru

157. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек. – М. : Худож. Литература, 1998. – 258 с.

158. Маклаков А. Непристойные наслаждения / А. Маклаков, А. Шевченко. – К. : Альфа, 2010. – 458 с.

159. Щербак А. Н. Численность и финансирование правоохранительных органов. Сравнительный статистический анализ постсоциалистичсеких стран / А. Н. Щербак, К. Д. Титаев. – СПб. : ИПП ЕУ, 2010. – 20 с.

160. Мартыненко О. Критический анализ тенденций в реформировании органов внутренних дел Украины [Електронний ресурс] / О. Мартыненко. – Режим доступу: http: // www. PGpg. Org / news

161. Береза Анастасия. Интервью экс-спикера МВД В. Полищука, 03.06.2013 [Електронний ресурс] / Анастасия Береза. – Режим доступу: http: // www. unian. net / society

162. Закон України «Про національну поліцію» // Голос України. – 6 серпня 2015.

163. Побокин М. Метаморфозы РНБО. Почему Порошенко сделал ставку на Турчинова. 19/12/2014 [Електронний ресурс] / М. Побокин. – Режим доступу: http: // www. glavcom.ua / articles.

164. «Охота на ведьм» в Голливуде: борьба с коммунистическим кино. 20.10.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу http: // www. ria. ru / spravka /

165. Держава і суспільство в Україні: історія та сучасність / за ред. д.і.н. О. М. Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 184 с.

166. Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – К. : НІСД, 2014.

167. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні: аналітична доповідь / за ред. О.М.Майбороди. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

168. Лациба М. Розвиток відносин між владою та суспільством в Україні: від еволюції до революції / М. Лациба // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – К. : НІСД, 2014. – С. 12.

169. Беларус А. Волонтер Диана Макарова: «Мы все железные. Мы уже научились не плакать, не рыдать, не биться в истерике» [Електронний ресурс] / А. Беларус. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/302369

170. Фонд Діани Макарової [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki ФОНД Діани Макарової

171. Юрий Бирюков («Крылья Феникса»): «Пойдите в супермаркет – и купите для армии носки, сигареты, воду, тушенку, сгущенку…» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/292111/yuriyi_biryukov_krylya_feniksa_poyidite_v_supermarket_i_kupite_dlya_armii_noski_sigarety_vodu_tushenku.

172. Волонтер под ником «Крылья Феникса» собрал около 2 млн грн для украинской армии: «Мы должны вернуть свой долг стране» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/ video_news/283014/volonter_pod_nikom_krylya_feniksa_sobral_okolo_2_mln_grn_dlya_ukrainskoyi_armii_my_doljny_vernut_svoyi

173. Крылья Феникса. Кто мы? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wings-phoenix.org.ua/

174. Порошенко призначив Юрія Бірюкова радником Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/ukr/news/poroshenko-naznachil-yuriya-biryukova-sovetnikom-prezidenta-13082014192200

175. Скороход О. Волонтер Роман Доник: «Нам просто звонят и говорят, что нужно» / О. Скороход [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/resonance/298897/volonter_roman_donik_nam_prosto_zvonyat_i_govoryat_chto_nujno

176. Обговорення на сторінці Фейсбук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=966568983375063&substory_index=0&id=100000659128651

177. Как жители Харькова помогают украинским военным [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavnoe.ua/news/n170016

178. Форум Харків. Реальная помощь военным Харьковщины и бойцам в зоне АТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kharkovforum.com/showthread.php?t=3618147. – С. 1.

179. Повернись живим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://4army.com.ua/volunteer/vernis-zhivym/

180. Добровоз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dobrovoz.com.ua

181. Волонтерская доска объявлений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/groups/armyuahelp

182. Всеукраїнський волонтерський центр «Волонтер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.volunteer.kiev.ua/

183. Юнь Києва запрошує в країну миру та добра! – 27.09.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.volunteer.kiev.ua/news/185-yun_kiva_zaproshu_v_kranu_miru_ta_dobra.

184. Товариство Червоного Хреста України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.redcross.org.ua/mission.html

185. ГІС «Арта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/gis.arta

186. Благодійний проект «Біотех-реабілітація поранених» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bio-tech.shershnyov.com/about-us/zasnovniki-proektu/

187. Біотех-реабілітація поранених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bio-tech.shershnyov.com/about-us/informatsiya/

188. Інноваційний соціальний проект «Біотех-реабілітація поранених» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bio-tech.shershnyov.com/

189. Сторінка соціальної мережі Фейсбук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1488572251464547&set=gm.1500120993614397&type=1

190. Сторінка соціальної мережі Фейсбук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=759930804132970&id=100003481710913

191. Надувний польовий госпіталь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.peoplesproject.com/reports/naduvnij-polovij-gospital-morskim-pixotinciyam/

192. Книга пам'яті полеглих за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://memorybook.org.ua/index.htm

193. Генштаб: на Сході України загинув 1541 військовий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/26877443.html

194. Починаючи з 10 травня 2014 року за час проведення антитерористичної операції загинули близько 2300 військових Збройних сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.racurs.ua/news/54426-za-period-ato-v-ukrayini-zagynuly-2300-viyskovoslujbovciv.

195. Волонтери розповіли про збір коштів на пошук та ідентифікацію загиблих у зоні АТО військових [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: http://pmg.ua/sport/16674-volontery-rozpovily-pro-zbir-koshtiv-na-poshuk-ta-identyfikaciyu-zagyblykh-u-zoni-ato-viyskovykh

196. Необхідно створити єдиний орган, що займався б пошуком загиблих захисників Вітчизни – волонтер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.5.ua/ato-na-shodi/Neobkhidno-stvoryty-iedynyi-orhan-shcho-zaimavsia-b-poshukom-zahyblykh-zak-hysnykiv-Ukrainy--volonter-90444.html

197. Прапор від «кіборгів» допоміг зібрати гроші на реанімобіль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://socportal.info/2015/06/09/prapor.html.

198. Белорусы купили реанимобиль для украинской армии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nn.by/?c=ar&i=147791&lang=ru

199. 32,5% українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm

200. С начала АТО волонтеры собрали для армии около 700 млн грн, – координатор «Вернись живым» Виталий Дейнега [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/323543/s_nachala_ato_volontery_sobrali_dlya_armii_okolo_700_mln_grn_koordinator_vernis_jivym_vitaliyi_deyinega

201. В рамках акції «Підтримай Українську армію» на рахунки Міністерства оборони України надійшло понад 159 мільйонів 707 тисяч гривень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/07/v-ramkah-akczii-pidtrimaj-ukrainsku-armiyu-na-rahunki-ministerstva-oboroni-ukraini-nadijshlo-ponad-159-miljoniv-707-tisyach-griven--/

202. Українські кінематографісти заснували проект «Кіноволонтери» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cultprostir.ua/uk/news-single/ukrayinski-dramaturgi-zasnuvali-proekt--kinovolonteri

203. Рекламний буклет ГО «Поруч» // Приватний архів автора.

204. Волонтерська партія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rbc.ua/ukr/tag/volonterskaya_partiya_ukrainy_30092015

205. Роман Донік. Сторінка в соціальній мережі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://twitter.com/donikroman/status/615462810454237184

206. Ленвинсон Дж. К. Партизанская креативность / Дж. К. Левинсон. – М. : Эксмо, 2007. – 320 с.

207. Бюргерс У. Откровения маркетинга / Уильям Бюргерс. – К. : Companion Group, 2009. – 256 с.

208. Шоу Р. Прибыльный маркетинг: Окупается ли ваш маркетинг? / Роберт Шоу, Дэвид Меррик. – К. : Companion Group, 2007. – 496 с.

209. Золотухін Е. В. Політичний маркетинг в сучасній Україні: автореф. дис... канд. політ. наук / Е. В. Золотухін; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2008. – 16 с.

210. Голубоцький О. Коломойский пытается доказать, что он хозяин страны – експерт [Електронний ресурс] / О.Голубоцький. – Режим доступу: http://ru.slovoidilo.ua/2015/05/29/mnenie/politika/kolomojskij–pytaetsya–dokazat–chto–on–xozyain–strany–ekspert

211. Росія програє війну з Україною [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakarpattya.net.ua/Blogs/135593–Rosiia–prohraie–viinu–z–Ukrainoiu

212. Репьев А. П. Маркетинговое мышление / А. П. Репьев. – М. : Библос, 2014. – 510 с.

213. Лікарчук Н. В. Сучасні концепції політичного маркетингу [Електронний ресурс] / Н. В. Лікарчук. – Режим доступу: http://www.social–science.com.ua/публікація/152

214. Чорний О. О. Аналіз кандидатських дисертаційних досліджень в Україні за маркетинговою проблематикою / О. О. Чорний // Маркетинг в Україні. – 2010. – № 5. – С. 62–66.

215. Юрченко Є. О. Політичне консультування у виборчому процесі: світовий досвід та українська практика [Електронний ресурс] / Є. О. Юрченко. – Режим доступу: http://radnuk.info/statti/228–konst–pravo/14620–2011–01–18–07–26–03.html

216. Гайдай С. Хотите быть політтехнологом – учиться нужно не политологии [Електронний ресурс] / С. Гайдай. – Режим доступу: http://polittech.org/2013/04/17/sergej–gajdaj–xotite–byt–polittexnologom–uchitsya–nuzhno–ne–politologii/

217. Гринин В. Г. Основы менеджмента и маркетинга: учебное пособие / В. Г. Гринин, В. Г. Саенко, А. В. Толчева. – Луганск : ЛНПУ имени Тараса Шевченко, 2004. – 304 с.

218. У прокурорів України з'явився Кодекс професійної етики і поведінки [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ua.korrespondent.net/ukraine/events/1431354-u-prokuroriv-ukrayini-z-yavivsya-kodeks-profesijnoyi-etiki-i-povedinki

219. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / Дж. Хоскинг; [пер. с англ.]. – Смоленск: Русич, 2001. – 512 с.

220. Hosking Geoffrey. Rulersand Victims / Geoffrey Hosking. – The Russiansin the Soviet Union: Belknap Press, 2009. – 496 p.

221. Суни Р. Империя как таковая: имперская Россия, «национальная идентичность» и теории империи / Р. Суни // Государство наций: империя и национальное строительство в эпоху Ленина и Сталина. Сб. статей под ред. Р.Суни и Т. Мартина. – Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина». – М. : РОССПЭН, 2011. – 374 с.

222. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / Александр Эткинд; [авториз. пер. с англ. В. Макарова]. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.

223. Анисимов Е. Истоки имперского менталитета в России [Електронний ресурс] / Евгений Анисимов. – Режим доступу: http://asiarussia.ru/news/5718/stattia.anisimova

224. Плохій С. Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохій; [авториз. перекл. з англ.]. – К. : Критика, 2015.

225. В Москве открылась выставка «Православная Русь. Моя история. Рюриковичи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://monarhist.info/news/2860

226. Владимир Путин посетил в Манеже выставку «Рюриковичи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rg.ru/2014/11/04/vistavka-site-anons.html

227. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон; [пер. з англ. М. Корчинської]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.

228. Шкандрій М. В обіймах імперії. Російська й українська літератури новітньої доби / Мирослав Шкандрій; [пер. з англ. Петро Таращук]. – К. : Факт, 2004. – 496 с.

229. Загиблий майданівець Нігоян буде обличчям проекту «Наш Шевченко» – Проскурня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/25239093.html

230. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма [Електронний ресурс] / А. Авторханов. – Режим доступу: http://www.aej.org.ua/History/1094.html

231. Широпаев А. Страшные люди России [Електронний ресурс] / Алексей Широпаев. – Режим доступу: http://argumentua.com/stati/strashnye-lyudi-rossii

232. Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов: авторский сборник / Лев Гудков.– М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 816 с.

233. Медведев С. Русский ресентимент [Електронний ресурс] / С. Медведев. – Режим доступу: http://vlasti.net/news/210157

234. Веймарский синдром. Егор Гайдар – об опасностях постимперской ностальгии [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.kommersant.ru/doc/646878

235. Panin Emil A. (2007) Xenophobia and Ethnopolitical Extremism inPost-Soviet Russia: Dynamics and Growth Factors, Nationalities Papers, 35:5, 895 –911 / Emil A. Panin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dx.doi.org/10.1080/00905990701651851

236. Снеговая М. Российское общество: бегство от свободы [Електронний ресурс] / Мария Снеговая. – Режим доступу: http://espreso.tv/blogs/2014/11/13/rossyyskoe_obschestvo_behstvo_ot_svobody

237. Торбаков І. Прикрощі «евразійської» орієнтації [Електронний ресурс] / Ігорь Торбаков // Критика. –2014. – Число 9–10. – 15 жовтня. – С. 12–15. – Режим доступу: http://krytyka.com/ua/article.s/prykroshchi-evraziyskoyi-oriientatsiyi

238. Снеговая М. Кто мы? Русские в поисках нации [Електронний ресурс] / Мария Снеговая. – Режим доступу: http://www.vedomosti.ru/opinion/news/25602951/russkie-v-poiskah-nacii

239. Основи державної культурної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d526a877638a8730eb.pdf

240. В России откажутся от принципа мультикультурализма и толерантности – ибо они «чуждые российскому обществу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ru/news/~/323031

241. Проект «Основ государственной культурной политики» России предлагает отказаться от принципа толерантности и мультикультурализма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/foreign_news/25474-proekt-osnov-go-sudarstvennoj-kulturnoj-politiki-rossii-predlagaet-otkazatsya-ot-princi-pa-tolerantnosti-i-ultikulturalizma.html

242. Рубан Ю. Про мову, якою Кремль говорить про культуру / Юрій Рубан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/1404-yurii-ruban-pro-movu-iakoiu-kreml-hovoryt-pro-kulturu

243. Лопухов Д. А. Имперские политические технологии как способ организации больших государств: автор. дисс. … канд. полит. наук. – М., 2012. – 24 с. [Електронний ресурс] / Дмитрий Андреевич Лопухов. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/imperskie-politicheskie-tekhnologii-kak-sposob-organizatsii-bolshikh-gosudarstv#ixzz3Vhq5Cobw

244. Снеговая М. Книги, определившие мировоззрение Путина [Електронний ресурс] / Мария Снеговая. – Режим доступу: http://thekievtimes.ua/politics/339944-knigi-opredelivshie-mirovozzre-nie-putina.html

245. Юрьев М. Третья Империя. Россия, которая должна быть / М. Юрьев. –1-е изд. – М. : Лимбус Пресс, Издательство К. Тублина, 2006. – 707 с.

246. Соболев С. Две опричнины. Михаил Юрьев «Третья империя. Россия, которая должна быть». – СПб. : Лимбус Пресс, ООО «Издательство К. Тублина». – 2007. – 640 с.

247. Атоев К. План расчленения Украины был опубликован в 2006 году [Електронний ресурс] / Константин Атоев. – Режим доступу: http://nv.ua/opinion/atoyev/plan-raschleneniya-ukrainy-byl-opublikovan-v-2006-godu--35887.html

248. Росія готувалась до знищення України і перетворення її на концтабір для невдоволених – ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.ua/politics/1047144-rosiji-gotu-valas-do-znischennya-ukrajini-i-peretvorennya-jiji-na-kontstabir-dlya-nevdovolenih-zmi.html

249. Чорновіл: Путін хотів відновити імператорський титул [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/

2015/02/23/putin_hotiv_vidnovyty_imperatorskyy_tytul_i_navit_shuka v_zhinku_z_korenyamy__chornovil_566890

250. НАТО має змінити стратегію у відповідь на військову доктрину Росії – Коморовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/03/18/70319 90/

251. Баронин А. Что означает новая Военная доктрина РФ? [Електронний ресурс] / Анатолий Баронин. – Режим доступу: http://www.unian.net/politics/1027585-chto-oznachaet-novaya-voenna-ya-doktrina-rf.html

252. Немецкие аналитики: Кремль опробовал в Украине новую Военную доктрину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.facenews.ua/articles/2015/266749/

253. НАТО: Російська авіація під час навчань відпрацьовувала ядерний удар по Швеції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.112.ua/svit/nato-rosiiska-aviatsiia-pid-chas-navchan-vidpratso-vuvala-iadernyi-udar-po-shvetsii-289486.html

254. Освещение общей истории России и народов постсовет-ских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств / ред.: А. А. Данилов, А. В. Филиппов. – Государствен-ный Клуб. Фонд подготовки кадрового резерва; Национальная лаборатория внешней политики. – М., 2009. – С. 4–9.

255. Нарышкин: историческая комиссия не будет принуждать историков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/news/lenta/2009/05/31/n_1367492.shtml

256. Патриарх Кирилл считает, что «украинцы потеряли общее понимание собственной истории» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://religions.unian.net/orthodoxy/1007974-patriarh-kirill-schitaet-chto-ukraintsyi-poteryali-obschee-ponimanie-sobstvennoy-istorii.html

257. Патриарх Кирилл заявил, что Украина – заблудшая овца [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inforesist.org/patriarx-kirill-zayavil-chto-ukraina-zabludshaya-ovca

258. Блок НАТО разошелся на блокпакеты [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kommersant.ru/doc/877224

259. Путин назвал Украину «сложносочиненным государ-ственным образованием» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/10/24/7041866/view_print/

260. «Варяги были южно-балтийскими славянами». Историк рассказал о том, должна ли Россия считать себя наследницей Киевской Руси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vz.ru/politics/2011/7/22/509316.html

261. Из истории России исчезнет Киевская Русь и появится «Великая русская революция» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://glavred.info/zhizn/iz-istorii-rossii-ischeznet-kievskaya-rus-i-poyavitsya-velikaya-russkaya-revolyuciya-259887.html

262. Чужая история. Как Россия приписывает себе то, чего не было [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://antikor.com.ua/ articles/26478-chuhaja_istorija._kak_rossija_ pripisyvaet_sebe_to_ chego_ne_bylo

263. Кириленко М. Конференция «Основа цивилизационного выбора Украины» (фотоальбом) [Електронний ресурс] / Михаил Кириленко. – Режим доступу: http://vybor.ua/article/grazhdanskoe_ obschestvo/konferenciya-osnova-civilizacionnogo-vybora-ukrainy-foto-albom.html

264. О цивилизационном выборе Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vybor.ua/video/ vzaimootnoshe-nija/ukrainskiy-vybor-o-civilizacionnom-vybore-ukrainy.html

265. Илларионов: Путин начал войну против Украины еще в июле 2013 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.facenews.ua/news/2015/263480/

266. Агрессивная речь Путина вызвала падение рубля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/ECONOMICS/ agressivnaya-rech-putina-vyzvala-padenie-rublya-160806.html

267. Більдт висміяв путінське пояснення анексії Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/news/ 2014/12/04/288205_bildt_vismiyav_putinske_poyasnennya.html

268. Джемилев ответил Путину: Москва для крымских татар тоже может быть сакральным местом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/POLITICS/dzhemilev-otvetil-putinu-moskva-dlya-krymskih-tatar-tozhe-mozhet-byt-sakralnym-mestom-161659.html

269. Гудков Л. «Пам’ять» о войне и массовая идентичность россиян [Електронний ресурс] / Лев Гудков. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gu5-pr.html

270. 45 процентов россиян – за восстановления памятника Дзержинскому на Лубянке в Москве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://argumentua.com/novosti/45-protsentov-rossiyan-za-vosstanovleniya-pamyatnika-dzerzhinskomu-na-lubyanke-v-moskve

271. Путин вернул дивизию Дзержинского [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ronsslav.com/putin-vernul-diviziyu-dzerzhinskogo

272. «Мемориал» объявил бойкот закону об «иностранных агентах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://media-rupor.ru/blog/43726103176/%22Memorial%22-obyavil-boykot-zakonu-ob-%22inostrannyih-agentah%22?page=13#42455749293

273. В России закрывают музей ГУЛАГа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censoru.net/obschestvo/2329-v-rossii-zakryvayut-muzey-gulaga.html

274. Лоренс П. Упоминания Сталина убрали из музея ГУЛАГа [Електронний ресурс] / Питер Лоренс. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2015/03/150304_gulag_museum_perm

275. The Times: Единственный музей зверств ГУЛАГа закрыли с подачи Путина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://russian.rt.com/inotv/2014-07-02/The-Times-Edinstvennij-v-Rossii

276. Breitbart: Вместо «музея ГУЛАГа» в России появится «музей Новороссии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inosmi.info/breitbart-vmesto-muzeya-gulaga-v-rossii-poyavitsya-muzey-novorossii.html

277. Музей истории политических репрессий «Пермь-36» превратится в музей сотрудников ГУЛАГа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://echo.msk.ru/news/1505514-echo.html

278. Драч Мар'яна. Путін: Росія виграла б Другу світову війну і без України [Електронний ресурс] / Мар'яна Драч. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/2250403.html

279. Освенцим звільняли насамперед українці, – глава МЗС Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2015/01/21/osventsym_zvilnyaly_nasampered_ukraintsi__glava_mzs_polshchi_557925

280. Грабовський С. Україна та «Аушвіц»: історія і політика / Сергій Грабовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/26811890.ht

281. Порошенко в Освенцимі закликав протистояти «новому імперському божевіллю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news_in_brief/2015/01/150127_rl_poroshenko_statement

282 Гриневич В. Міт війни і війна мітів / В. Гриневич // Критика. – 2005. – № 5. – С. 2–8.

283. Гриневич В. Війна за війну / В. Гриневич // Критика. – № 6. – 2012. – С. 19–23.

284. Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації / В. Гриневич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 4 (54). – С. 111–127.

285. Гриневич В. Пам'ять Другої світової війни в контексті суспільних цінностей в Україні і Європі / В. Гриневич // Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах: монографія / авт. колектив : М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 314–328.

286. Hrynevych V. Warafter War: Battlefor WWII Memoryin Ukraine Russkii vopros. [Електронний ресурс] / V. Hrynevych. – Praha. – 2010. – № 1. – Режим доступу: http://www.russkiivopros.com

287. Николай Митрохин: Антифашисты против евреев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vaadua.org/news/nikolay-mitrohin-antifashisty-protiv-evreev

288. Поливанов Я. М. Ключевые образы Великой Отечественной войны в историко-политической мысли в условиях общественных изменений: конец XX – начало XXI в.: дисс. ... канд. ист. наук: 23.00.01; Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. – Казань, 2009 [Електронний ресурс] / Ярослав Мстиславич Поливанов. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/ content/klyuchevye-obrazy-velikoi-otechestvennoi-voiny-v-istoriko-politicheskoi-mysli-v-usloviyakh-o#ixzz3GbBIJf9E

289. Медведев С. Русский ресентимент [Електронний ресурс] / С. Медведев. – Режим доступу: http://vlasti.net/news/210157

290. Путин сравнил армию Украины с фашистами Второй мировой [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://podrob-

nosti.ua/991075-putin-sravnil-armiju-ukrainy-s-fashistami-vtoroj-mirovoj.html

291. Time: Кремль переписывает историю, чтобы очернить Украину во время войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.facenews.ua/news/2014/253564/

292. Сытин А. Анатомия провала: О механизме принятия внешнеполитических решений Кремля [Електронний ресурс] / Александр Сытин. – Режим доступу: http://bramaby.com/ls/blog/rus/1841.html

293. Нова радість встала. Колядка. Відео. 19.12.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://politikan.com.ua/7/0/0/75400.htm

294. Письмо потомков запорожских казаков. 08.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maida-nua.blogspot.com/2014/03/xxi.html;https://www.facebook.com/Selina9999/activity/619154124823112

295. Смоляк В. Мы чувствуем себя Украинской повстанческой армией XXI века [Електронний ресурс] / Вильгельм Смоляк. – Режим доступу: http://fraza.ua/print/12.02.14/187916/my_chuvstvuem_sebya_ukrainskoy_povstancheskoy_armiey_hh_veka.html

296. На Майдані прощалися з загиблими під пісню воїнів Карпатської Січі (ВІДЕО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://video.bigmir.net/show/ 438892/;http://www.telegraf.in.ua/topnews/2014/02/23/

297. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; [пер. з англійської П. Таращука]. – К. : Основи, 1994. – С. 85.

298. В Украине осталось 1700 памятников Ленину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gordonua.com/print/news/society/V-Ukraine-ostalos-1700-pamyatnikov-Leninu-55111.html

299. Порошенко скасував 23 лютого і встановив на сьогодні День захисника України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsn.ua/politika/poroshenko-skasuvav-23-lyutogo-i-vstanoviv-na-sogodni-den-zahisnika-ukrayini-373745.html

300. Дацюк С. Зыбкое будущее украино-российских отношений. И будет ли оно вообще? [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: http://novaukraina.org/news/urn:news:E6730B

301. «Никогда мы не будем братьями» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=jj1MTTArzPI

302. Соціологія: українці та росіяни більше не «брати» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.radio-svoboda.org/content/article/26837157.html

303. Колодій А. Про націотворчу роль та історичні корені Майдану [Електронний ресурс] / Антоніна Колодій. – Режим доступу: http://political-studies.com/?p=1150

304. Russia's Orthodox Soft Power [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoslavie.ru/english/print78156.htm

305. Denysenko Nicholas. «Civilization, Church, World: Competing Religious Narrativesfrom Ukraineand Russia» [Електронний ресурс] / Nicholas Denysenko. – Bohdan Bociurkiw Memorial Lecture, Canadian Instituteof Ukrainian Studies. – Edmonton, Alberta, February 11, 2015. – Режим доступу: https://lmu.academia.edu/Nicholas Denysenko/Papers

306. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира 3 ноября 2009 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.patriarchia.ru/db/print/928446.html

307. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2014/55893

308. Кошкина С. Церковная революция [Електронний ресурс] / Соня Кошкина. – Режим доступу: http://society.lb.ua/science/2014/02/28/257677_tserkovnaya_revolyutsiya.html

309. Религиовед Андрей Юраш: «Все религиозные организации Украины принимали участие в наведении мостов между руководством страны и восставшим народом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/24808-religioved-andrej-yurash-vse-religioznye-organizacii-ukrainy-prinimali-uchastie-v-navedenii-mostov-mezhdu-rukovodstvom-strany-i-vosstavshim-narodom.html

310. Дзвони Михайлівського собору рік тому: «Беркут» розбирає барикаду, церква дзвонить. Відео [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2014/12/11/185699/view_print

311. Біагоні М. К. Церква України на Майдані в Києві поряд зі своїм народом [Електронний ресурс] / Марія Кьяра Біагоні. – Режим доступу: http://catholicnews.org.ua/cerkva-ukrayini-na-maydani-v-kiievi-poryad-zi-svoyim-narodom

312. Завдання Церкви – свідчити Істину, і цього намагалися дотримуватися священики на Майдані» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xic.com.ua/z-zhyttja/11-intervju/294-qzavdannja-cerkvy-svidchyty-istynu-i-cogo-namagalysja-dotrymuvatysja-svjashchenyky-na-majdaniq-o-vasyl-rudejko

313. «Великое возвращение»? Христианский фактор в событиях уходящего года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/authors_columns/mcherenkov_column/58624

314. Черенков М. На Майдане протестанты разглядели свое миссионерское поле [Електронний ресурс] / Михаил Черенков. – Режим доступу: http://www.dukhovnist.in.ua/ru/nevidimye-pobedy/996-na-majdane-protestanty-razglyadeli-svoe-missionerskoe-pole-mikhail-cherenkov

315. Метаксис Э. Дитрих Бонхёффер. Праведник мира против третьего рейха. Пастор, мученик, пророк, заговорщик / Эрик Метаксис. – М. : Эксмо, 2012. – С. 4.

316. Обострённое чувство справедливости: отрывок из книги «Церковь на Майдане» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.ideas4god.com/2015/02/16/obostryonnoe-chuvstvo-spravedlivosti-otryvok-iz-knigi-cerkov-na-majdane

317. Український Майдан, який зібрався «заради Європи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/ukrainskyy_maydan_yakyy_zibravsya_zarady_yevropy_pereris_samu_yevropu_i_ii_politykiv_35553.html

318. Лащенко О. Росія використовує проти України і релігійні питання – американський професор [Електронний ресурс] / Олександр Лащенко. – Режим доступу: http://www.radio-svoboda.org/content/article/26964616.html

319. Верховна Рада України прийняла пакет законів про декомунізацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/news/verkhovna-rada-ukraini-priinyala-paket-zakoniv-pro-dekomunizatsiyu

320. «От прежнего Игоря Стрелкова не осталось и следа...». Российские СМИ об Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ostro.org/general/world/articles/468265

321. Опозиційний блок звинуватив коаліцію у переписуванні історії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/news/verkhovna-rada-ukraini-priinyala-paket-zakoniv-pro-dekomunizatsiyu

322. Если Украина пойдет тем же путем, пусть частично и осторожно, это может привести к разрушительным последствиям [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/658-gruppa-uchenyh-obratilas-k-poroshenko-s-prosboj-ne-podpisyvat-antikommunisticheskie-zakony.

323. Open Letterfrom Scholarsand Expertson Ukraine Re. the So-Called «Anti-Communist Law» http://krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-experts-ukraine-re-so-called-anti-communist-law

324. Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho#sthash.ZIlgYTis.dpuf

325. Кулик В. Про неякісні закони та нечутливихкритиків [Електронний ресурс] / Володимир Кулик. – Режим доступу: http://m.krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv

326. Порошенко хоче змінити закон про УПА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2015/05/16/poroshenko_hoche_zminyty_zakon_pro_upa_590268

327. Mika's Dad. Zbigniew Brzezinski Appears on Morning Joe: Ukrainians May «Never Forgive Russia» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=lHMXBWamF-Y

328. Alexander Motyl on the Ukraine Crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=AiuvEde6bcA

329. Ukraine Reforms, Putin's Fascism & Abandoning Donbas. A Talk With Professor Motyl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=mjjG7pQq0tc

330. Orttung R. Putin's frozen conflicts [Електронний ресурс] / Robert Orttung, Christopher Walker. – Режим доступу: http://foreignpolicy.com/2015/02/13/putins-frozen-conflicts/

331. Who was on the Euromaidan? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=oQAwWtuKK1Q

332. Stephen Kotkin on Putin's Rise [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=CwyAq3p9Vro

333. Wilson, Andrew. Europe's Seven Deadly Sins [Електронний ресурс] / Andrew Wilson. – Режим доступу: http://www.tol.org/client/article/24820-europes-seven-deadly-sins.html

334. Ендрю Вілсон: «заморожений конфлікт» був би зараз позитивом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/10/141016_wilson_ukraine_book_it

335. Prof. Brzeziński: sytuacja na Ukrainie wielkim wyzwaniem dla całego świata [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tvp.info/15544373/prof-brzezinski-sytuacja-na-ukrainie-wielkim-wyzwaniem-dla-calego-swiata

336. Judah Tim. Ukraine: Inside the Deadlock [Електронний ресурс] / Tim Judah. – Режим доступу: http://www.nybooks.com/articles/archives/2015/may/07/ukraine-inside-deadlock/

337. Цісик Ольга. Ми всі заворожені та обезволені лицемірством Путіна (світова преса) / Ольга Цісик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/inozmi/voa/2014/11/ 14/7044223/

338. Motyl Aleksander J. Is Ukraine fascist? [Електронний ресурс] / Aleksander J. Motyl. – Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/alexander-motyl/putin-calls-ukraine-fasci_b_6600292.html

339. Бжезинський пропонує для України шлях Фінляндії – заспокоїти РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2015/06/30/7072894/

340. Umland Andreas. Why the West should save Ukraine [Електронний ресурс] / Andreas Umland. – Режим доступу: http://hir.harvard.edu/archives/6897

341. Андреас Умланд, политолог – гость «112 Украина», 31.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=WQ3zAy3PaQM

342. Wilson Andrew. Russia's «nudge» propaganda / Andrew Wilson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eurozine.com/pdf/2015-03-11-wilson-en.pdf

343. Brzeziński Zbigniew. Russia needs a ’Finland option’ for Ukraine / Brzeziński Zbigniew [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ft.com/cms/s/0/7f722496-9c86-11e3-b535-00144feab7de.html#axzz3gzZi64bv

344. Video: Zbigniew Brzezinski on Russia and Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csis.org/multimedia/zbigniew-brzezinski-russia-and-ukraine

345. Motyl Aleksander J. Anti-Donbas Sentiment Growing in Ukraine / Aleksander J. Motyl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/anti-donbas-sentiment-growing-ukraine

346. Бжезинский: без санкций против РФ Украина потеряла бы независимость [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unian.net/politics/1038202-bjezinskiy-bez-sanktsiy-protiv-rf-ukraina-poteryala-byi-nezavisimost.html

347. Бжезинский Збигнев. Русские навредили себе вторжением в Крым и действиями в Украине / Збигнев Бжезинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dialog.ua/news/11184_1406713114

348. Ендрю Вілсон: «Захід зреагував на узурпацію влади Януковичем неадекватно» [Електронний ресурс] / Вілсон Ендрю. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Politics/103414

349. Збигнев Бжезинский: Характер игры меняется. Запад принимает твердую позицию по России / Бжезинский Збигнев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://obozrevatel.com/politics/31597-bzhezinskij-harakter-igryi-menyaetsya-zapad-sejchas-prinimaet-tverduyu-pozitsiyu-po-rf.htm

350. Wilson Andrew. If we want to save Ukraine, we need to call Vladimir Putin’s bluff] / Andrew Wilson [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/ europe/ukraine/10773004/If-we-want-to-save-Ukraine-we-need-to-call-Vladimir-Putins-bluff.html

351. Taylor David. Don’t humiliate Putin, Obama told / David Taylor [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.thetimes.co.uk/tto/news/world/europe/article4384822.ece

352. Wilson Andrew. Ukraine crisis: what it means for the West / Andrew Wilson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecfr.eu/article/commentary_ukraine_crisis_-what_it_means_for_the_west335; https://www.youtube.com/watch?v=Cc5xYJLoPgA

353. Wilson Andrew. Ukraine analysis: Russia pulls the levers in Crimea power game / Andrew Wilson [Елекронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mirror.co.uk/news/world-news/ukraine-analysis-russia-pulls-levers-3195260

354. Putin playing with fire in Europe: Brzeziński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.presstv.ir/Detail/2015/01/21/394182/Putin-playing-with-fire-Brzezinski

355. Wilson Andrew. Has Vladimir Putin thought this act of aggression through? /Andrew Wilson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mirror.co.uk/news/world-news/russia-invasion-ukraine-andrew-wilson-3200360

356. Brzeziński Zbigniew. Confronting Russian Chauvinism / Zbigniew Brzeziński [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.the-american-interest.com/2014/06/27/confronting-russian-chauvinism/

357. Wilson Andrew. Current history. October 2014 /Andrew Wilson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.currenthistory.com/Wilson_Current_History.pdf

358. Wilson Andrew. Exclusive Interview: Andrew Wilson tells UT what's really going on in east Ukraine /Andrew Wilson [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uatoday.tv/society/expert-analysis-andrew-wilson-tells-ut-what-s-really-going-on-in-east-ukraine-427252.html

359. Prof. Zbigniew Brzeziński (ohne Maske) über die Ukraine, Krim, Russland und China [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?t=575&v=_eXtSFNDjY4

360. Debate on Understanding Ukraine: Daniel BEAUVOIS and Andrew WILSON [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=F-lyFalKIYc

361. 06.12.14 Расстрел активистов Майдана на Институтской 20 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=gkVUeWyxOp0

362. Как уходила «Небесная сотня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/ watch?v=U2nSgraDG6s&index=2&list=PLgjspNE7eUUIEEcuSxF8QzXojS1_DMe09

363. Zlata Ognevich – Pray For Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=CT7hTVMrwQo

364. Ukraine election: Land of chaos & courage – BBC News [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=G3ANNzZI5qA

365. Kiew/Ukraine: Schwester Courage, die Heldin vom Maidan Platz [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=k_5jBiuPkEs

366. Як пересічні громадяни ЄС сприймають конфлікт між Росією та Україною? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iwp.org.ua/ukr/public/1784.html

367. Расплывчатые образы «врагов России» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.levada.ru/old/07-10-2015/rasplyvchatye-obrazy-vragov-rossii

368. Ukraine: images of the violent clashes in Kiev, where one policeman was killed [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=IKmtJfk6M0M

369. Четыре важные заявления Порошенко на СНБО с генсеком НАТО [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=GmnoEqND0tA

370. Депутати ледь не провалили ще один «безвізовий» закон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=VOdY4E_3f7Q

371. Портнов Андрій. Тому що не перший рік Донбас [Електронний ресурс] / Андрій Портнов. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Publication/3080

372. Emmott Robin. EU urges Russia to stop bombing in Syria, split on Assad role [Електронний ресурс] / Robin Emmott. – Режим доступу: http://www.reuters.com/article/2015/10/12/us-mideast-crisis-syria-eu-idUSKCN0S612D20151012

373. Poroshenko: Fully cooperating on Minsk [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.com/en/poroshenko-fully-cooperating-on-minsk/a-18832626

374. Соціологічне опитування. Як Ви вважаєте, чи треба Україні вступати до Європейського Союзу? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1038 ресурс].

375. Як би ви поставилися до ідеї повернення Криму Україні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.levada.ru/old/15-10-2015/politika-rossii-v-otnoshenii-ukrainy

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

МИХАЛЬЧЕНКО Микола Іванович,
КУЧЕРЕНКО Ірина Миколаївна,
ШАЙГОРОДСЬКИЙ Юрій Жанович та ін.

Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики

Монографія

Науковий редактор М. І. Михальченко
Відповідальний редактор Ю. Ж. Шайгородський
Літературний редактор С. І. Носова

Підписано до друку 21.04.2016 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 25,57. Обл.-вид. арк. 23,1.
Тираж 300 прим. Зам. № 1297

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова (Кутузова), 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.